

**THE
VIKRAMANKADEVA CHARITA MAHAKAVYA**

**VOL. I
I—VII CANTOES.**

EDITOR & COMMENTATOR

Pt VISHWANATH SHASTRI BHARADWAJ
M.A., Kavyateerth, Vidvatāśh.

*Member-Sanskrit Sahitya Research Committee,
Lecturer, History of Sanskrit Literature and Philosophy,
Sanskrit Mahavidyalaya,
Banaras Hindu University, Banaras.*

**THE
SAMSKRIT SAHITYA RESEARCH COMMITTEE
OF
THE BANARAS HINDU UNIVERSITY**

1958

Price Rs. 8/-

विषयानुक्रमिका

१ किञ्चित्प्रास्ताविकम्	पृ० १—४
२ समर्पणम्	पृ० ५
३ भूमिका	पृ० १—१६
४ शुद्धिपत्रम्	पृ० १—४
५ विक्रमाङ्कदेवचरितम्	पृ० १—४७०

परिशिष्टानि

क परिशिष्टम् (सूक्तिसंग्रह)	पृ० १—५
ख परिशिष्टम् (अकारादिक्रमेण श्लोकानुक्रमणिका)	पृ० १—१३
ग परिशिष्टम् (प्रधाननामविषयसूची)	पृ० १
घ परिशिष्टम् (विक्रमाङ्कदेवचरितसम्बन्धि- ग्रन्थलेखसूची)	पृ० १—२
ङ परिशिष्टम् (११ श शताब्दीयभारतमार्शादिग्रन्थम्)	पृ० १

यः पठति लिखति पश्यति

परिपृच्छति परिडितानुपाश्रयति ।

तस्य दिवाकरकिरणै—

र्नलिनीदलमिष विकस्यते बुद्धिः ॥

* किञ्चित् प्रास्ताविकम् *

अयि विद्वज्जनमनोमयूरविश्रामारामा निरतिशयशेमुपीमण्डिता पण्डिता
विदितचरमेव तत्र भवता भवता यत् विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्य त्रिभु
मल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकभट्ट-श्रीविह्वलणनहाकविविरचित प्रशस्तमहाका
प्रमुखताहंमिति ।

अद्य यावदस्य महाकाव्यस्य त्रिवार प्रकाशन जातम् ।

१. डा० जॉर्ज व्युह्वरमहोदयेन महता परिश्रमेण श्री पण्डित वामनाचार्यं
शळकीकर-महोदयाना श्री भीमाचार्यमहानुभावानाञ्च साहाय्येन मुम्बापुरीसंस्कृत-
ग्रन्थमालाया १८७५ तम ईशवीये वर्षे प्रकाशितम् ।

२ प्रात स्मरणीयाना गुरुवर्याणा स्व म म श्री प रामावतारशर्मणा
नाम्ना काशीस्थज्ञानमण्डलसंस्थात ईशवीये १९२७ तम वर्षे प्रकाशितम् ।

३ श्री प मुरारोलाल नागर महोदयैः साहित्याचार्य-एम् ए पदवी-
विभूषितं विद्वद्वराणा डा० मङ्गलदेवशास्त्रिणा निरीक्षणे काशिक-सरस्वतीभवन-
पुस्तकालयप्रकाशनविभागात् प्रकाशितम् ।

प्रथम—डा० व्युह्वरमहोदयस्य पुस्तकं सम्प्राप्तकहस्तलिखितपुस्तकाधारेण
मुद्रित, सन्दिग्धस्थलेषु स्वकल्पितपाठभेदेनाञ्चितञ्चाऽऽशुद्धिवहुलम् । परञ्च
महाकाव्यस्याऽस्य सर्वप्रथम प्रकाशन कृत्वा गूढान्धकारनिर्पतितसंस्कृतग्रन्थभाण्डा-
रादस्योद्धरण साधारणलोकावलोकने स्थापनञ्च संस्कृतविद्वत्सु डाक्टरमहोदयस्य
कृतज्ञत्व नाऽऽकलयतीति तु न । तथापि विदुषोर्यदत्र सहयोगो वर्णितस्तु पुस्तक-
स्यैतस्याऽवलोकनेन न सन्देहराहित्यमेधिगच्छति ।

द्वितीय—काशीस्थज्ञानमण्डलाधिकारिभिर्गुरुवर्याणा सम्मत्याऽसम्मत्या वा
तस्मान्ना प्रकाशितमतीवाऽऽशुद्धमिति श्री गुरुवर्याणा दृष्टिपथमपि न गत स्यादित्येव
घोतयति । सति रविकरनिकरप्रवेशे कुतोऽन्धकारस्य सम्भव ।

तृतीय—श्री नागरमहोदयाना पुस्तक गवेषणापूर्णसमालोचनात्मकोपोद्घातयुक्त पञ्चपहस्तलिखितपुस्तकाना मुद्रितपुस्तकयोश्चाऽऽधारेण पाठभेदविचारपूर्वकं महता परिश्रमेण सम्पाद्य मुद्रित सर्वेषामेवाऽस्मदादीना प्रशंसास्पदम् । परञ्च यत्र कुत्रचित्पाठभेदविचारे कार्यसम्पादनरमसादन्यकारणाद्वाऽत्र पाठभेदनिर्णये स्वलन वरीवर्ति । तत्तस्थानान्युत्सृज्य सर्वत्रैवाऽस्मिन्पुस्तकेऽस्यैव पुस्तकस्य पाठक्रम स्वीकृत ।

श्रीनागरमहोदयैर्जैसलमेखवृहज्ज्ञानकोषभाण्डारस्याद्वस्तलिखितात्पुस्तकात् महता श्रमेण टिप्पणीसंग्रहं कृत्वा चरितचन्द्रिका नाम्ना सा परिशिष्टरूपेण स्वपुस्तके संगृहीता, केनाऽपि कविरहस्यकुशलेनैव धीमताया गुम्फितेत्यत्र नाऽस्ति सन्देहलेशावसर । ईशवीय १२८६ वर्षतोऽपि प्राचीनेऽस्मिन् हस्तलिखिते पुस्तके टिप्पण्येषा स्वप्राचीनत्व प्रकटयत्मेव । कुत्रचित् “अस्य शब्दस्यार्थागमो न जायते” इति स्पष्टं लिखित्वा टिप्पणीकृता विदुषा निरहङ्कारं स्वपाण्डित्य परिचायितम् । गुणिनी न दुराग्रहा इति स्वगुणित्वमपि प्रकटितम् । टीकाया अभावेऽर्थावबोधविषये टिप्पण्येषा बहुषु स्थलेषु विदुषा पाठकानामतीवोकारिणीति निश्चप्रचम् ।

बहुषु संस्कृतविद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु चैतत्पुस्तक पाठ्यपुस्तकत्वेन निर्धारितमपि न कुत्राऽप्याऽऽपणे लभ्यमिति हेतोर्हिन्दूविश्वविद्यालयीय-संस्कृतसाहित्यानुसन्धानसमित्याऽ (The Samskrit Sahitya Research Committee, B. H. U) स्य महाकाव्यस्य प्रकाशन नितान्तमावश्यकं मत्वा मयि तत्सम्पादनभार-स्समारोपित । कठिनमप्येतत्कार्यं विघ्नपरम्परामनुभवताऽपि मया साहित्य-व्याकरणाचार्य एम् ए-पदवीविभूषिताना सम्प्रति हिन्दू विश्वविद्यालयीय-संस्कृत महाविद्यालये साहित्यविभागाध्यक्षपद भूषयता श्री प रामकुवेरमालवीयाना हार्दिकसाहाय्येन श्री जगज्जननीसकष्टहरणीकृपयैव संस्कृतव्याख्याभाषाटीकाभ्या सहित सप्तसर्गान्तमेतन्महाकाव्य सम्पाद्य प्रकाश्य च विद्वत्करवगलेषु सादर स्याप्यते ।

पाठ्यपुस्तकत्वेन निर्धारितमेतन्महाकाव्य टीकाभूषितञ्चेत् परीक्षार्थिना महदुपकारकं भवेदिति निर्धार्य सरलसक्षिप्तटीकारचना कृता । यद्येतया विद्यार्थिना परीक्षासु कथमप्युपवारश्चेदस्मत्परिश्रम साफल्यं गच्छेत् ।

सप्तसर्गान्तमेतन्महाकाव्य पृथक् पुस्तकरूपेण प्रकाश्याऽष्टमसर्गत अष्टाद-शसर्गान्तमेतद्द्वितीयभागरूपेण प्रकाश्यमेष्यति । श्राय सप्तसर्गान्तमेतन्महा-

काव्य सर्वत्र पाठ्यपुस्तकत्वेन नियोजित दृश्यते । स्वभावत एवाऽकिञ्चनाना संस्कृतच्छात्राणां सम्पूर्णमहाकाव्यक्रमे घनबाधा मा मूदिति धिया सप्तसर्गान्तिभागो बुद्ध्या पृथक् प्रकाशित ।

अस्य महाकाव्यस्य महत्त्व किमु वर्णनीयम् । विविधच्छन्दसामलङ्काराणां नूतनोत्प्रेक्षाणां गभीरध्वनीनाञ्चाऽऽकरेऽस्मिन् महाकाव्ये कालिदासभारव्याद्यमर-कीर्तिमता महाकवीनां पदे पदे रमरणं भवतीत्येत्काव्यानुशीलनचणानां नाऽविदितम् । रसमाधुरीप्रवाहपरम्पराणां निधिरूपमेतन्महाकाव्यं ब्रह्मास्वाद-सहोदरानन्दसमर्प्यं हर्षयत्येव पाठकान् । ऐतिहासिकमिदं महाकाव्यं संस्कृत-विद्वांस एतिह्यरसानभिज्ञा इति पाश्चात्यानां सबलमाक्षेपं दूरत एव शतधा करोति ।

ऐतिहासिके काव्ये भूगोलस्य ज्ञान सापेक्षम् । अतोऽत्र तात्कालिक-भारत-मानचित्रं प्रकाशितम् । तेन चरितनायकस्य विजययात्रासु भारते कुत्र कुत्र गमनं जातमिति च्छात्राणां सुस्पष्टं भवेत् ।

विद्यार्थिनां सौकर्यार्थमत्र परिशिष्टेषु प्रधाननाम्नामनुक्रमणिकाऽकारादिक्रमेण सप्तसर्गान्तर्गतश्लोकसूची सूक्तिसंग्रहश्च राकलिता । तत्रैव ग्रन्थनायकं ग्रन्थ-ञ्चाऽवलम्ब्याऽद्यथावत्प्रकाशितानां लेखानां पुस्तकानाञ्च सूची संयोजिता । येन सोभायात्संस्कृतच्छात्रेषु वेपाञ्चिदस्मिन्विषये विशिष्टाध्ययने नवीनाविष्करणे चेच्छा जागर्ति चेत्तेषामायासमन्तरं सर्वं पूर्वंजातं विदितं भवेत् ।

टीकालेखने श्रीमता पण्डितवर्याणां श्री रामकुवेरमालवीयानां साहाय्यं प्रत्येकं सर्गान्ते प्रेम्णा स्वीकृतमेवेति ते धन्यवादार्हा । श्रीमत् पूज्यवर्येभ्यः श्री बलदेवोपाध्यायेभ्यः एम् ए साहित्याचार्येभ्यो हिन्दूविश्वविद्यालयीय-भारतीविद्यालया- (College of Indology) ध्यापकेभ्यः सहस्रशो धन्यवादां वितीर्यन्ते । यैर्भाषा-टीकायामन्यत्र च यथोचितपरामर्शप्रदानेन परमनुगृहीतोऽहम् । श्री प. राज-नारायणशर्माणो हिन्दू विश्वविद्यालयीय संस्कृतमहाविद्यालयव्याकरणविभागाध्यक्षा धन्यवादं रभिनन्दन्ते । यैस्सहस्रं स्वदैव कठिनाभ्रयुक्तशब्दसिद्धौ स्वानुपमशब्द-शास्त्रज्ञानेन शब्दसिद्धिं ससाध्यं महानुपकारं कृतं । श्रीमन्तो बटुकानाथशास्त्रि-लिस्ते-गहोदया एम् ए साहित्याचार्या राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयसाहित्यशास्त्रा-ध्यापका साशीर्वादि धन्यवादानर्हन्ति । यैरामूलबूल संस्कृतहिन्दीव्याख्यासहितं लेखरूपमिदं विभात्यं बहुषु स्थलेषु विशेषतोऽलङ्कारनिवेशं फविमात्रगम्यदुरुह-विचाराणां निर्देशं कुर्वन्निरुत्तं गुणाधिक्यमुत्पादितम् । विरायुष्यतो विनायक-

जोशीति नामधेयस्य लेखनकार्ये साहाय्यमपि न विस्मरणीयम्, जगज्जनन्यनुग्रहात् स चिरजीयात् । प्रकाशका श्री रामकृष्णदासमहोदया साक्षीर्वादिधन्यवादयोग्या । मैहिदूविश्वविद्यालयीयविविधकार्यभारान्महता विलम्बनाऽपि भवतु, चतुर्वारमपि सशोधनार्थं प्रार्थित प्राथमिकपत्र (Proof) मस्खलितरूपेणाऽस्मत्सविधे संप्रेष्य स्वकर्तव्यपरायणता प्रकटिता । श्रीमद्भूषो डा० जॉर्ज व्युल्लर, के कृष्णम्माचारियर, ए बी कीय, रामनाथ दीक्षित, महावीर प्रसाद द्विवेदि, बल्लण, शास्त्रिमुरारीलाल-नागरप्रभृतिभ्यः सर्वेभ्यो मान्येभ्यो लेखकेभ्यस्तेषां पुस्तक-लेखावलोकनेन बहुश उपकृतत्वात् धन्यवादान् समर्पयामि । अन्ते च चरित-चन्द्रिकाटिप्पणीकारा, य केऽपि ते भवन्तु मम हार्दिकान् धन्यवादान्हन्ति । एतेषां टिप्पण्या टीकाश्लेषेण महती सहायता जातेत्यन्नाय निरूप्य विरमाम्यति-विस्तरात् ।

वाराणसी
विजया दशमी
संवत् २०१४ वै०

विश्वनाथशास्त्री
भारद्वाजः
सम्पादकः

॥ श्री ॥

श्री काशी हिन्दूविश्वविद्यालयकुलपतिः

श्री डा० वेणीशङ्कर झा

पीयूषप्रतिमं रसायनमिदं वाग्देवताया नवं
काव्यं विह्वलनिर्मितं विवरणं नाम्ना "रसाख्यं" दधत् ।
वेणीशङ्कर झा ! मनीषिमुकुटालङ्कार ! युष्मत्करा-
ग्मोजं विन्दतु रत्नकाञ्चनसमारलेपः समुन्मीलतु ॥

समर्पयिता

भारद्वाजो विश्वनाथशास्त्री

॥ श्री ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री सङ्कष्टनाशिन्यै नमः ॥

—भूमिका—

अयि सुरसरस्वतीपरिचरणपरा शास्त्रधुरन्धरा विपश्चिद्वरा महानुभावा !

प्रथितपशरसु तत्रभवत्सु न ह्येतत्तिरोहित यद्वाङ्मये काव्यस्य कीदृश महि-
मास्पदमिति ।

काव्य नाम लोकोत्तरवर्णननिपुणकविकर्म । कवेर्भाव कर्म वा काव्यमी-
दृश्या व्युत्पत्त्या कविशब्दाद् “गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणि” चेति सूत्रेण प्य-
ञ्प्रत्यये कृते काव्यपदसिद्धिरिति वैयाकरणो प्रसिद्धिः । कवते (वर्णयति), कौति,
कुवते (शब्दायते) वेति कवि । “कुङ्” शब्दे इति भौवादिकात्तौदादिकाद्वा
“कु” शब्दे इत्यादादिकाद्वा धातो “अच इ” इति सूत्रेणप्रत्यये कृते कविपद-
निष्पत्तिरिति शाब्दिकी व्युत्पत्तिः । निरुक्ते (१२-१३-१) यास्काचार्येण
कविशब्दस्य मेधावीत्यर्थं प्रतिपाद्य ‘कवि श्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा’ इति
व्युत्पादितम् । वैदिकनिघण्टौ (२-१४), “कवते” इति रूपगत्यर्थकधातुषु
पठितम् । “गत्यर्थो सर्वे ज्ञानार्थो” इति न्यायात्कविशब्दस्य श्रान्तदर्शी मेधावी
वेत्यर्थस्सगच्छते । वैदिकनिघण्टौ (३-१५) मेधाविशब्दस्य पर्यायवाचकेषु शब्देषु
कविशब्द पठितः । तादृशस्य कवे कृति काव्यमिति पूर्वमेव प्रतिपादितम् ।

काव्यलक्षणं यथाऽऽह सम्मटभट्ट — “तददोषो शब्दार्थो सगुणावनलङ्कृती
पुन कवाऽपि” इति । निर्दोष सगुण स्फुटास्फुटालङ्कारञ्च शब्दार्थयुगलं
काव्यमिति लक्षणस्यैतस्य निष्कर्षः । श्रीमता पुरतस्ससम्मानमुपस्थाप्यमानमेत-
द्विभ्रमाङ्गदेवचरिताभिधानं ग्रन्थरत्नं च नित्यदोषाभावात्प्रसादादिगुणसहितत्वा-
द्गुणमाघलङ्कारसहितत्वाच्च स्फुटमेव काव्यसोऽपिमेवाऽऽतीवते ।

विश्वनाथकविराजस्य “काव्यं रसात्मकं काव्यम्” इति लक्षणमपि प्रवृत्त-
प्रबन्धस्य वीरशृङ्गारादिरसभूषितत्वात्काव्यत्वाभ्युपगमानुगुणमेव ।

तच्च काव्यं दृश्यत्वेन श्रव्यत्वेन च भेदद्वयविभक्तम् । तत्र शार्ङ्गभनेयत्वान्
दृश्यत्वस्य, प्रस्तुतागृते श्रव्यत्वं निर्विवादम् । श्रव्यकाव्यान्श्रव्यतेरप्रकाराणि ।

तत्र चाऽस्य प्रकृतग्रन्थस्याऽष्टाधिकसर्गेनिबद्धत्वान्महाकाव्यस्य^१ लक्षणान्तरसङ्घा-
वाच्च महाकाव्यत्वमुररीक्रियते ।

उपजीव्यस्य कथाभागस्य भेदाच्च तत्काव्यमभिनवसमालोचनेक्षिकया पुनर्द्वि-
प्रकारकम् । यस्योपजीव्यकथाभाग पुराणाद्गृहीतस्तत्पीरगणिकमेवमेव यस्य च
काव्यस्य नूतनेतिहासस्तदैतिहासिकम् ।

एवञ्चाऽस्य विक्रमाङ्कदेवचरितस्य कथाभागो नूतनेतिहासाद्गृहीतस्तत एवेव
महाकाव्यमेतिहासिकमिति निबिवादम् । सस्कृतसाहित्य सत्स्वपि बहुष्वेति-
हासिककाव्येषु पद्यकाव्य विक्रमाङ्कदेवचरित गद्यकाव्ये हर्षचरितञ्चेति काव्य
द्वितयमेवेतिहासिकरूपेण सातिशय प्रथितम् ।

^१ महाकाव्यलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

सर्गवन्धो महाकाव्य तत्रैको नायक सुर ।
सदृश क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वित ॥
एकवशमवा भूषा कुलजा वहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसा सर्वे नाटकसन्धय ।
इतिहासोऽङ्गव वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ॥
चत्वारस्तस्य वर्गा स्युस्तेष्वेक च फल भवेत् ।
आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
कवचिघ्निका खलादीना सप्ता च गुणवर्णनम् ।
एकवृत्तमयं पद्यैरवसानेऽथवृत्तकं ॥
नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमय क्वापि सर्गं कश्चन दृश्यते ॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायां सूचन भवेत् ।
सन्ध्यासूयेंद्रुरजनी—प्रदोषध्वान्तवासरा ॥
प्रातर्मध्यान्हमृगया-सैलर्नुवन-सागरा ।
सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वरा ॥
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादय ।
वर्णनीया यथायोग साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

प्रकृतस्य महाकाव्यस्य सर्वप्रथम तावच्छामण्य (Germany) देशीयो विद्वद्वरो डा० जॉर्ज ब्रूह्लर महोदय स्वमित्रेण डा० एच्० याकोबीमहाशयेन साक राजस्थानप्रदेशे पर्यटन् १८७४ तमे खृष्टाब्दे जैसलमेरस्थित-जैनबृहज्ज्ञानकोश-भाण्डारेऽतिप्राचीनां प्रतिलिपिमासादितवान् । स च काव्यस्याऽस्याऽनितरसाधारणतामाकलयन्नात्मसुहृत्साहाय्येन दिवससप्तकाभ्यन्तर एवाऽस्य प्रतिलिपिं विधाय तस्मिन्नेव हायनान्तरे चाऽऽत्मभूमिकया सम महाकाव्यमिदं सर्वसुलभञ्चकार । इत्थञ्चाऽस्य महाकाव्यस्यैकस्या एव प्रतिलिपेरवाप्त्या बहवोऽशा अशुद्धिग्रस्ताः । तदनन्तर डा० रामकृष्णभाण्डारकर-चे छोटाराममहोदयादयश्चालुक्यवंशेतिहासे प्रकृतकृतौ विक्रमाङ्कदेवश्चित्ते च नवनवान्वहून्विषयान्प्रकाशयमासादयामासु । एव सत्यपि काव्यमूलरूपं तदवस्थमेव (अशुद्धिवहुलम्) आसीत् ।

कालत्रमाङ्कुरसस्करणे समाप्तिमासादिते काशीस्थज्ञानमण्डलमुद्रायन्त्रालया-न्महामहोपाध्याय-पण्डितप्रवर-गुरुवर-श्रीरामावतारशर्मनाम्नाः सम्पादितं प्रकृत-महाकाव्यस्य सस्करणान्तरञ्च प्रकाशभावमानीयत । परमत्र सस्करणेऽपि पूर्व-सस्करणाशुद्धीनां निराकरणस्य का कथा ? नवनवान्यशुद्धधन्तराण्यपि लोचन-पयातिथिता प्रयान्ति, यत सहृदयानां चेत्सिद्यते चेत । अत्र श्रीमता गुरुवर्याणां नामसयोगो मनसि विचिन्तिसामुत्पादयति ।

समाप्तप्रायेऽस्मिन्नपि सस्करणेऽस्य काव्यस्य महत्त्व लोचप्रियत्वञ्च निरीक्ष्य शास्त्रिभुरारिलालनागर एम्० ए० साहित्याचार्यमहोदयं परिश्रमातिशयेन जैसलमेरबृहज्ज्ञानकोशभाण्डारात्, पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यगवेयणासस्थात् (Bhandarkar Oriental Research Institute Poona), अन्यतद्वच प्रस्तुतप्रयस्य पञ्चपहस्तलिखितानि पुस्तकान्यासाद्य शुद्धपाठनिर्धारणे इत्याद्यं प्रयासं कृत्वा महाकाव्यमिदं काशीस्थसरस्वतीभवनेन (Princess of Wales Saraswati Bhavana Text Series) प्रकाशितम् । परञ्चाऽप्राऽपि यत्र तत्र सम्पादनरत्नसादयधारणादा पाठभेदनिर्णय प्रमादो जात इव दृश्यते यथा—

अस्मरद्भिरदातवारिणा तेन पारिनिधिराविलोकृतः ।

एत सन्ततमदस्य विभ्रमानभ्रमुप्रियतमस्य इतिन ॥ (सर्ग ५ श्लो० १६)

इत्यत्र तेनति पाठात्तस्वति पाठ साधुतर प्रतिभानि ।

एवमेव

हस्तद्वयोगाऽग्रहीतलोल-शोलागुणानां जयने क्षपूनाम् ।

असद्युतसस्तबुद्धबध विमध्यभ्रुच्छ्रवसितो मनोभू ॥ (सर्ग ७ श्लो २९)

इत्यत्र 'असवृते सस्तदुकूलवन्धे' इत्येव पाठ समुचित ।

एवमादिस्थलानि विहाय सर्वत्र प्रस्तुतपुस्तके अस्यैव पाठ सगृहीत । नागर-
महोदयैरूपोदघाते डा० बृह्हरमहादेयकृतंतिहासिकविषयस्य सुतरा बहुषु स्थलेषु
खण्डन कविलिखितघटनायाश्च याथाार्थ्यं साधितम् । तत्काव्यान्ते चरित-
चन्द्रिकानाम्ना जैसलमेरवृहज्ज्ञानकोशभाण्डारस्थपुस्तकाट्टिप्पणीसग्रहो नागरमहो-
दयस्य सस्करण सुवर्णं सुगन्धयुक्तमिवाऽकरोत् । टिप्पणीकार क इति यद्यपि
न ज्ञात तथापि तस्य पाण्डित्यप्रकर्षो विद्योतत एव ।

तदिद विक्रमाङ्कदेवचरिताख्य महाकाव्यमष्टादशसर्गनिबद्धम् । तनाऽऽद्येषु
सप्तदशसु सर्गेषु चालुक्यवशोत्पत्तितज्जातनृपवर्णनपुरस्सर विक्रमाङ्कदेवचरित
प्रतिपादितम् । अन्तिमे चाऽष्टादश सर्गे महाकविरात्मवर्णनकथाप्रसङ्गे स्वाभिजन
कश्मीरदेश तत्पालकान्भूपालांश्चाऽवर्णयत् ।

संस्कृतसाहित्ये महाकाव्यस्याऽस्याऽसाधारण स्थानम् । एतत्कर्ता विलक्षण-
काव्यविच्छिन्ति-प्रकाशन प्रवणो विचक्षणवरोऽनल्पमधुरकल्पनाचणो विल्हण ।
विक्रमाङ्कदेवचरितस्य प्रकाशनात्प्रागपि कविवरो विल्हणो भारतीयमहाकविषु
प्रधानभावेन सरतुत । एतत्कृता 'चौरपञ्चाशिका वा चोरीसुरतपञ्चाशिका
कर्णसुन्दरी नाटिका च रसिकमानरोषु हर्षोल्लासप्रकाशिका वतंते । एवञ्च
सुभाषितसग्रहप्रबन्धेष्वपि विल्हणविरचितानि बहूनि पद्यानि सगृहीतानि ।
सूक्तिसग्रहणप्रवणजल्हणसकलिताया सूक्तिमुक्तावल्यामेव विल्हणस्याऽष्टाधिकानि
शतसंख्यकानि पद्यानि विलसितानि । किमधिकेन । प्रसादाभिधानेन गुणेन
वैदर्भ्यां रीत्या चाऽय महाकवि काव्यनिर्माण कविकुलगुरो कालिदासस्य शैली
विमर्ति । शार्दूलविक्रीडितस्रग्धरादिषु वृत्तेषु कवेरस्य शैली भवभूति-श्रीहर्षादि-
सदृशो दरीदृश्यते । किञ्च कविरस्य तत्र तत्र स्वप्रबन्धे कालिदासादिमहाकवीना
छाया स्ववैशिष्ट्यं सस्थाप्यैवाऽनुचकारैतदधिकमस्य महत्त्व किं निवेद्यते ।

काव्यकलेवरपीवरत्वभोत्याऽस्माभि कृतिरिय भागद्वये कृतविभागा । तथा
च सर्गसप्तकमितोऽय प्रथमो भाग । अथाऽत्र सर्गसप्तक यावदस्य महाकाव्यस्य
स्तोकमालोचनमनुष्ठीयते ।

१ चौरपञ्चाशिकाया प्रथम प्रकाशन शार्मण्य (Germany) देशीयं डा०
सॉल्फमहोदय १८८६ खृष्टाब्दे शार्मण्यभाषाग्रथितभूमिकया सह कृतम् ।
परञ्चाऽस्य नूतन विस्तृत सस्करणमपेक्षितम् ।

इह कविर्मङ्गलाचरणानन्तरमादौ रीतिचतुष्टये—

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वती-विभ्रम-जन्म-भूमिः ।
वैदर्भीरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥

इत्यनेन पद्येन वैदर्भीमिव रीतिं प्रशंसस । प्रस्तुतकृतौ कवि वैदर्भीमिव
रीतिं प्रायेण समाललम्बे ।

अत्र परमरमणीयेन प्रकारेण स्वविनयवर्ति स्वस्य चोपजीव्यनरपती
निरतिशया भक्तिञ्च द्योतयता महाकविना बिल्हणेनोक्तं—

गिरा प्रवृत्तिर्मम नीरसाऽपि मान्या भवित्री नृपतेश्चरित्रैः ।
के वा न शुष्का मृदमभ्रसिन्धुसम्बन्धिनीं मूर्धनि धारयन्ति ॥ (१-२८)

एवञ्चाऽस्य महाकवे श्रीहर्षेणाऽधस्तने पद्ये विशिष्टरूपेणाऽनुकरण व्यधायि ।

पवित्रमत्राऽऽतनूते जगद्युगे स्मृता रसक्षालनयेव यत्कथा ।

कथं न सा मद्गिरमाविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥ इति ।

(१-३) नैपद्यचरिते

निम्नस्थपद्ये कविनिबद्धवतुराहवमल्लदेवस्य—

किमश्वमेधप्रभृत्क्रियाक्रमैः सुतोऽस्ति चैन्नोभयलोकबान्धवः ।

ऋणं पितृणामपनेतुमक्षमाः कथं लभन्ते गृहमेधिनः शुभम् ॥ (२-३४)

इत्युक्ति कोदृशी सहृदयहृदयावर्जिका, कालिदासनिबद्धवक्तुर्दिलीपस्य—

लोकान्तरमुख पुण्यं तपोदानतमुद्भवम् ।

सन्ततिः शुद्धवश्या हि परमेह च शर्मणे ॥ (रघुवक्षे १-६९)

इति वचन स्वप्रीदिप्रकर्षेणाऽतिशेते इत्यत्र विपरिचद्वरा एव प्रमाणम् ।

तस्यैवाऽऽहवमल्लदेवस्यात्मजाया प्रत्यात्मजोत्पादनमनूद्य—

अधीतवेदोऽस्मि कृतः धृतागम. धर्मोऽस्ति भूयान्तिहासवर्मसु ।

गुहध्ववज्ञाधिमुख सदा मनस्तदभ्युपायोऽत्र मया न दुर्लभः ॥ (२-३९)

आलापोऽय कयविध प्रीदिपूर्ण आत्मविश्वासप्रकाशकश्चेत्ययमर्थो गुणप्राह-
काणा विदुषामतिरोहितः । एवञ्चाऽत्रस्यमाहवमल्लतपोवर्णन कालिदासस्य
शुमारसम्भवस्य पार्वतीतपोवर्णन मनोहरविषयाऽनुहरति । ज्यायसि भ्रातरि
चर्तमाने जनकपरिकल्पितं स्वीय यौवराज्य प्रतिपेधतो विप्रमाद्गुहवस्य—

चालुष्यवंशोऽपि यदि प्रयाति पात्रत्वमाचारविपर्ययस्य ।

अहो ! महद्वंशसमाः किमन्यदनङ्कुशोऽभूत्कलिकुञ्जरोऽप्यम् ॥ (३-३६)

उक्तिरिय कालिदासस्य रघुवंशे यज्ञियमश्वमपहरन्तमिन्द्र प्रति रघो —

त्रिलोकनायेन सदा सखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।

स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणा त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ (रघुवंश ३-४५)

वचनमद स्वप्रौढिप्रकर्षणातिक्रामतीत्यत्र विदुषा नो विप्रतिपत्ति ।
एवञ्चाऽत्रत्य विक्रमाङ्कुदेवदिविजयवर्णन रघुवंशस्थित रघुदिविजयवर्णनमनु-
करोतीत्यय विषय काव्यद्वितयशीलिना विमलमतीना कृतिना मतिपथे
स्फुटमेवाऽवभासते । दोषवर्जनपूर्वकं सता गुणग्राहकत्व कीदृश्या विच्छित्याऽ-
त्राऽधस्तने पद्ये दृष्टान्तालङ्कारेण प्रदर्शितम्—

दोषजातमवधीर्य मानसे धारयन्ति गुणमेव सज्जनाः ।

कारभावमपनीय गृह्यते चारिषेः सलिलमेव चारिदा ॥ (५-५१)

अत्रैकत्र षष्ठसर्गस्थेऽष्टमे पद्ये महाकविना “विललापे” ति प्रयोक्तव्यत्वे
‘ललापे’ति प्रयुञ्जानेनाऽवाचकत्व नाम दोषोऽपि प्रकाशित । सप्तमसर्गीये
षत्वारिदात्तमे श्लोके “अक्षूणशब्दे” अप्रयुक्तत्वदोष । पर तादृशि महाकवी
दूषणमिद तस्य निरङ्कुशतामेव द्योतयति नत्वज्ञानम् । सोमदेवस्याऽश्वानामिद

जवसमुचितधावनानुरूपा किमिति कृता पृथुला न नाथ ! पृथ्वी ।

नभसि खुरपुटैरिति स्फुरद्भिर्विधिमिव ये स्म मुहुः प्रतिक्रियन्ति ॥ (६-४९)

वर्णन महाकविश्रीहर्षकृतमघोलिखित नैषघाश्ववर्णनमतिशेते ।

प्रपातुमस्माकमियं कियत्पव धरा तदम्भोधिरपि स्थलायताम् ।

इतोव चाहनिजवेगदपितं पयोधिरोषक्षममृत्यितं रजः ॥ (१-६९) इति ।

एवञ्च—

रयस्थितानो परिवर्तनाय पुरातनानामिह वाहनानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥ (७-६)

इह महाकविनोत्प्रेक्षालङ्कारमाश्रित्य रवेरुदीचीगमन येन चित्ताकर्षकविधानेन
समुपवर्णित तत्प्रशसनीयमेव । सप्तमे सर्गे कविना वसन्तादिवर्णन कुर्वता
कमनीयं काव्यकौशल प्रकाशितमिति दिक् ।

इदानीमस्या वृतेस्तत्तल्लक्षणसवादित्त्व वैशिष्ट्यमुपदर्शयितुमापातत प्रतीय-
मानदोषाभारानिरासार्थञ्च स्तोक प्रयत्यते ।

प्रस्तुतपुस्तक महाकाव्यमिति पुरस्तादुपवर्णितमेव । अस्य नायक खृष्टे-
कादशशताब्द्या चानुक्यशाखाचतुष्टय कल्याण चालुक्यवशोदभूतो वीरवरो
विक्रमाङ्कदेव । नायकलक्षण यथा साहित्यदर्पण—

त्यागी कृती धुलीन सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।
दक्षोऽनुरधतलोकस्तेजोवेदग्ध्यशीलवाग्नेता ॥

इत्यञ्च चरितप्रणेत्रा स्वनायकस्य पूर्वोक्तगुणगणालङ्कृतत्वं सम्पादनीयम् ।
एवञ्च नायकस्य भदचतुष्टयमपि तत्रैव प्रदर्शितम् । यथा—

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।
धीरप्रशान्त इत्यथमुक्त प्रथमश्चतुर्भेद ॥ इति ।

तत्र च प्रकृतनायको विक्रमाङ्कदेवो धीरोदात्त इतीय वार्ता निम्नस्थलक्षणे-
नाऽवसीयते । तद्यथा—

अधिकत्यन क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्व ।
स्येषान्निगूढमानो धीरोदात्तो दुर्ध्रत कथित ॥

अविकत्यनो यथा—

गौडवामरूपकाञ्चीकेरलमग्न्यचक्रकोटद्रविडादि—भूपालाविजित्याऽपि क-
ल्याणपुर प्रत्यावतमानन तेन विक्रमाङ्कदेवेन न कुत्राऽपि स्वमुखेन स्वपीरुपमुद्घो-
षितम् । प्रत्युत द्राविडद्रदूतस्य समागमे तेन स्वपराक्रममधरोक्त्योक्तम्—

ईदृशीं सुजनतामजानता कर्मकेण मुत्सरत्यमग्न मे ।
यादृशं किमपि तेन लज्जया भारती कथमपि प्रवर्तते ॥ (५५०)

एवमेव—अङ्गानि घदनरसादपि शीतलानि घद्रातप वमति घाहुर्यं घशोभि ।

चालुक्यगोत्रतिलक वच यस्तत्पत्नी ते दुद्भूतभूपपरितापगुरु प्रताप ॥
(५८६)

इत्यादिद्रविडश्वरोक्ती स तूष्णीम्य स्थित ।

क्षमावान् यथा—

जयकेशि-आर्युपेद्र-द्रविडक्षितिपति-र-द्व्याधीशादीन् सरजागतान् स क्षाम्यति
स्म । ज्यष्ट भ्रातरि सोमेश्वरे ब-पनधामनीतेऽपि—

धितरितुमिदमप्रजस्य सर्वं पुनरुपजातमतिः स राजपुत्रः । (६-९३)

इत्ययं विषयस्तस्य क्षमावत्त्वं साधयत्येव ।

अतिगम्भीरो यथा—

उभयतः समागतयोर्द्विविडपतिसोमेश्वरसैन्ययोः स्थितौ स गाम्भीर्येण—

मदकरटिनमुत्कटप्रतापः प्रकटितवीरमृदङ्गधीरनादः ।

मथनगिरिमिवाधिरुह्य वेगात् प्रतिबलवारिधिलोडनं चकार ॥ (६-६८)

महासत्वो यथा—

अन्तकः प्रतिभटक्षमाभूतां निर्दयप्रहणनोद्यतं ततः ।

तन्मदद्विरदपादचूर्णितं सैन्यमेककवलं चकार सः ॥ (५-७)

विघटनमटवीधनुर्धराणां विषमपथेषु विधाय लील्येव ।

पुनरपि स जगाम तुङ्गभद्रां विरचितवन्दनमालिकां तरङ्गैः ॥ (५-२५)

इत्यादिस्थलेषु राज्ञो महासत्वशालित्वं प्रकटितमेव ।

स्थेयान् यथा—

प्राप्तमप्यनयपङ्कशङ्कितस्तद्वलं न सहसा जघान सः ।

अप्रतर्प्यभुजवीर्यशालिनः सङ्कटेऽप्यगहनास्तथाविधाः ॥ (५-६)

इत्यत्रोक्तमेव । पुरतः पृष्ठतश्च समागतयोर्विपक्षसैन्ययोः सः स्वधृतिमवलम्बितवान् ।

निगूढभावो यथा—

कोदशो शशिमूखो भवेदिति त्पश्यते स्म हृदये स चिन्तया ।

कामुकेषु मिषमात्रमोक्षते नित्यकुण्डलितकामुकः स्मरः ॥ (५-४८)

तथापि

अद्भवीच्च मनसः प्रसन्नतां दन्तकान्तिभिरुदीरयन्निव ।

खोष्ठपृष्ठलुठितस्मितारुचलः कुस्तलीनयनपूर्णचन्द्रमाः ॥ (५-५९)

इत्यत्राऽस्य निगूढभावज्ञत्वं सुस्पष्टमेव ।

दृढव्रतो यथा—

आहवमल्लदेवस्य स्वपितुर्यौवराज्यपदग्रहणे महत्याग्रहे वर्तमानेऽपि स वैदग्ध्येन

चालुक्यवर्धरोऽपि यदि प्रयाति पात्रत्वभाचारविपर्ययस्य ।

अहो महर्षिशतमाः किमप्यदनङ्कुशोऽभूत्कलिकुञ्जरोऽयम् ॥ (३-३६)

एतादृशैर्युक्तियुक्तैर्वचनैः स्वदृढवृत्तत्वं प्रकटितवानिति ।

महाकविना विल्हणेनेत्यमेव तत्र तत्र नायकस्य धीरोदात्तत्व प्रतिपादितम् ।

अत्रैतिहासिकतत्त्वसरक्षणपरा डा० बूह्लरादयो विपश्चिद्वरा विप्रवदन्ति—
'महाकविना विल्हणेन स्वकृतावैतिहासिक तथ्य वितथीकृतमिति' । वस्तुतस्त्वे-
तद्दूषणभाषातत एव प्रतिभाति न तत्त्वदृष्ट्या । प्रकृतकृतिरितिहासमूलाऽपि
काव्यमेव नैतिहासः । अत्र कविना प्राधान्येन प्रकाशनीयं कवित्वमेव, न
त्वितिहासतत्त्वम् । यत्त्वत्रैतिहासतत्त्व प्रकाशित तदानुपङ्गिकत्वेन न प्रधानत्वेन ।
कल्पनाकाननसञ्चरणपराणामेतादृशानामेव कवीना कृतिमुदिश्य—

अपारे काव्यसंतारे कविरेव प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥

शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।

स चेत्कविर्घातरागोनीरसं ध्यवतमेव तत् ॥ (अग्निपुराणो)

एतादृश्युक्तिः समजनि । किं बहुना, महाकवीनामेतादृशा कृते स्वनायकस्य
मर्यादासरक्षणार्थमालङ्कारिकै सुधीभिः स्तोकरूपा स्वतन्त्रताऽपि प्रदत्ता । यथा
सा साहित्यदर्पणे—

यत्स्यादनूचितं घृतं नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

अतएव धीरोदात्तनायकेन श्रीरामचन्द्रेण छयना वालिहननमनुचितमिति
धिया महानुभूतिना भवभूतिना वीरचरिते रामवधार्यमायातो वाली रामेण
व्यापादित इति प्रतिपादितम् । अपरञ्च, काव्यसाधित वस्तु मिथ्यारूपमितिहास-
प्रकाशितमेव तथ्यमित्यत्र वा नाम विनिगमना ? इतिहासवर्णितमपि वस्तु
वितथ्य विलोक्यते । यथा चङ्गेतिहासे सिराजुद्दोलाभिधानेन वङ्गाधीशेन कृष्ण-
प्रकोष्ठे (Black Hole of Calcutta.) बहव आंग्लदेशाभिजना निरुद्धास्तत्र
च स्थानस्य शङ्कुचितत्वाद्बहुसंख्यवा उपरता अत्या एवाऽवशिष्टा इति यदि-
तिहासे लिखित तत्साम्प्रतं मिथ्यैवेति बहुभिर्विद्वद्भिः साधितम् । एवविधे
व्यतिकरे लोचनगोचरे सति प्रकृतेश्चि प्रवृत्तचरितनायकस्य तत्सदस्यवविप्रदर्शित
वृत्त वितथ्यमितिहासनिर्दिष्टमेव तथ्यरूपमित्यपि सर्वतोभावेन प्रतिपादयितुं न
पाक्यम् । बालान्तरे विस्तृतगवेपणानन्तर प्रवृत्तकविप्रवृत्तस्य सत्यत्वसिद्धि-
रपि संभाव्यते । श्री नागरमहोदयं. स्वोपोद्घाते डा० बूह्लरक्षणिङ्गना वारिच-
रैतिहासिकपटना. डा० बूह्लरमनखण्डनपूर्वकं मन्यत्वेन प्रमाणीकृता वर्तन्ते ।

ऐतिहासिकेन विदुषा सम कवेरिय कलहवार्ता नाऽत्रैव पादचात्यदेशोऽपि स्फुटमाकर्ण्यते । प्रतीच्यामैतिहासिकोपन्यासलेखकानामादिमो नूतनवाट (New way.) प्रकाशक सर् वाल्टर स्काट् (Sir Walter Scott) महाशयोऽपीत्यमेव दूषणभाजन समजनि । आधुनिकानामाद्यलेतिहासज्ञाना श्रीमैनाभिधान कोविद परमप्रसिद्ध । उपन्यासप्रस्तुतायामितिहासविवृती रोष प्रदर्शयता कृतिनाऽमुनाऽभिहित—‘यूरोपदेशोद्भूते घमंयुद्धयात्रायुगे (The age of the Crusades) ये किमपि ज्ञातुमीहन्ते तै स्कॉटकृत ‘आइवान हो’ (Ivanho) नाम उपन्यासो न पाठ्य इति । अत्राऽपि समाधान पूर्ववदेव बोध्यम् । एवमेवाऽत्र कृती महाकविना चरितनायकस्य तत्तत्कार्यकालाना पीर्वापर्यविपर्ययोऽकारीति यद्दूषणमुपन्यस्त तत्रेय वार्ता—नेय कृति प्राधान्येनतिहास प्रत्युत काव्यमेव । महाकविना स्वलेखनसौविध्यमाचरतेत्यमाचरितमतो नाऽत्र स उपालम्भभाजनम् ।

‘शृङ्गारवीरशान्तानामेकोङ्गी रस इष्यते’ । इत्युक्तेरत्र वीरोऽङ्गी रसो यथायथमङ्गलरूपाणि रसान्तराणि न बोद्धव्यानि । मङ्गलाचरणरूपे प्रथमश्लोके कृपाणमुपवर्णयता महाकविनाऽस्य महाकाव्यस्य वीररसाश्रयित्व द्योतितमेव ।

अत्र सत्स्वप्यलङ्कारान्तरेषु महाकविर्विशेषत उपमोत्प्रेक्षादृष्टान्तार्थान्तिरन्याससमासोक्तिवृत्त्यनुप्रासादीन् बाहुल्येन लोचनगोचरीकरोति ।

यद्यपि स्वकृत्या कृतसहृदयहृदयसवनन स चाऽय महाकविविलहण काश्मीरेषु प्राप्तजननस्तथाप्यय कल्याण चालुक्य-वंशस्य पृष्ठविक्रमादित्यस्य विक्रमाङ्क-देवापरनामकस्य सभापण्डित आसीत् । भारते वर्षेऽस्य पृष्ठविक्रमादित्यस्य शासन १०२६ त ११२७ ख्रिष्टाब्दपर्यन्त स्थितम् ।

काश्मीरेषु प्रवरपुरम् (थीनगरम्) प्रधाननगरमस्ति । तस्मात्क्रोशत्रये खोनमुपनामक ग्राम महाकविरय स्वजन्मनाऽऽङ्कृतवान् । तत्र कौशिकगो-त्रोत्पन्ना ब्राह्मणा निवसन्ति स्म । तदन्वयमेवाऽय भूषितवान् । अस्य प्रपितामहो मुक्तिकलश पितामहो राजकलश पिता च ज्येष्ठकलश आसीत् । अस्य मातुर्नाम नागादेवीति । अस्य ज्येष्ठभ्राता इष्टरामोऽनुजश्चाऽऽनन्दनामाऽऽसीत् । द्वावप्येतौ भ्रातरो विद्वत्तया तत्र प्रसिद्धावास्ताम् ।

काश्मीरेष्वेव सकलवेदशास्त्राद्यधीत्य वाणभट्ट इवाऽयमपि विदेशान्प्रति प्रतस्ये । मथुराया वृन्दावने च शास्त्रार्थविषयेषु पण्डितान्विजित्य त्रमश कान्य-कुब्जत प्रयाग समाजगाम । तत काश्या डाहलाधीशस्य कर्णनृपते, सभाया

श्रीगङ्गाधरनामान् कञ्चित् विशिष्ट पण्डित पराजितवान् । ततो भोजराज-
धानी धारा प्राप्त । परञ्च भोजस्य दिवङ्गमात्स्य तत्र गमनयसफलमेवाऽऽ-
सीत् । तत स गुर्जरदेशे समागत्य सोमनाथमहादेवस्य दर्शनं कृतवान् ।
सोमनाथाभिर्गत्य स दक्षिणदेशे चिर वभ्राम । सेतुबन्धरामेश्वरदर्शनानन्तर
स कल्याणनगरं ययौ । तत्र लब्धविद्यापतिपदवीकं स पृष्ठ-विक्रमादित्यस्य
चालुक्यवशीयस्य सभा यावज्जीव सम्भूयति स्म ।

सर्वस्वं गृह्णाति कुन्तलपतिगृह्णातु तन्मे पुन—
भण्डागारमखण्डमेव हृदये जागति सारस्वतम् ।
रे क्षुदास्त्यजत प्रमोदमचिरादेष्यन्ति मन्मन्दिर
हेलान्दोलितकर्णतालकरटिस्कन्धाधिष्ठा श्रिय ॥ १ ॥
अपि ! किमनिश राजद्वारे समुद्धुरकन्धरे
कुबलयदलस्तिग्धे मृग्धे विमृञ्चति लोचने ।
अमररमणीलीलावल्गाद्विलोचनवागुरा—
विषयपतितो न व्यावृत्तिं करिष्यति विल्हणः ॥ २ ॥

उपर्युक्त पद्यद्वय काश्मीरासादित्त-चौरीसुरतपञ्चाशिकाग्रन्थे प्रारम्भ
एवाऽस्ति । एताभ्यां पद्याभ्यां विल्हणविक्रमादित्ययोः पूर्वं कदाचित्कं वंमनस्य
द्योत्यते । प्राचीनराजसभापण्डिता स्वभावत एव नूतनमहापण्डितप्रवेशे विरोधिनो
भवन्तीति नैतदसम्भवम् ।

श्री कृष्णम्माचारियरमहोदयस्त्वेतदेव वैमनस्य पाश्चात्कालिक विमृश्य
महाकाव्यस्याऽस्याऽपूर्णत्वे कारणमिति कल्पयति । तन्मते ख्रिष्टीये १०८५ वत्सरे
विक्रमादित्यस्य नर्मदातटयात्राऽत्र न वर्णितेत्यस्याऽपूर्णत्वम् । परन्तु नैतन्महा-
काव्यमपूर्णम् । ख्रिष्टीय १०८५ वर्षीया घटना महाकाव्यरचनानन्तरभूतेति
तस्या अत्र समावेशोऽसम्भवः । महाकाव्य परिसमाप्यंवाऽन्तिमेऽष्टादशसर्गे
महाकविना स्ववशवर्णनं कृतमित्यपूर्णताया कल्पना निराधारेव ।

एवमेव 'इण्डियन एण्टिकवेरी' पत्रसंपादकस्य 'विल्हण श्लेषालङ्कारस्य
परमोपासक इत्यादि समालोचन, श्रीमतो द्विवेदिमहोदयस्य महाकवेरस्य प्राचीन-
कवीनामनुकरणदोषारोपण, डा० ब्रह्मरमहोदयस्य चंतिहासिकघटनाऽपटुत्वेन
दूषणं सर्वमिदं समालोचनमनालोचनपूर्वकमेव । न कोऽपि निर्दोष इति विचार्यैव
महाकविना कालिदासेन कुमारसम्भवे भणित—

एकोऽहि द्योयो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विकाङ्क्षु । इति

यो महाकवि. स्वग्रन्थे काव्यार्थं चौर्यं निन्दति स कथं तदेव कुर्यात् ।

ईदृग्भूतानां समालोचकानां कृत एव महाकविना विल्हणेनोक्तम्

रसध्वनेरध्वनिं ये चरन्ति संक्रान्तवक्रोक्ति—रहस्यमुद्राः ।

तेऽस्मत्प्रबन्धानवधारयन्तु कुर्वन्तु शेषाः शुकवाक्यपाठम् ॥ (१-२२)

एतादृशस्य महाकाव्यरत्नस्य काऽपि विशदटीका न विद्यते । चरित-
चन्द्रिकाऽभिधानां केवलमेका टिप्पणी कविहार्दभावप्रकाशनऽसमर्था । अत
एवाऽयमस्माकं टीकालेखने समारम्भः । अस्मदीयायामस्यामभिनवव्याख्याया
रमानाम्ना यथामतिं कवितात्पर्यप्रकाशनपुरस्सरं रसध्वन्यलङ्कारच्छन्दप्रभृतय
आलङ्कारिका विषया वैशद्येन प्रतिपादिता । तदधस्तले च हिन्दीभाषामयोऽ-
नुवादोऽपि सविस्तरं व्यक्तरूपेण न्यधायि । तत्राऽस्माभिः कियती सफलताऽ-
धिगता, विषयेऽत्र सहृदया कोविदा एव प्रमाणम् । यथोक्तं कविकुलगुरुणा
महाकविना कालिदासेन—

आपरितोषाद्द्विदुषा न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥

उपयुक्तसमयाभावेन सर्गसप्तकं यावदतिसक्षिप्तया विधयाऽत्रत्याः कारिच-
द्विशेषता प्रकाशिता । भागान्तरे वैशिष्ट्यान्तराणि चोपस्थापयिष्यन्त इति
धिया साम्प्रतमेतावत्तैव विरम्यते ।

सर्गसप्तकस्थः कथासारः ।

प्रथमसर्गे—

मङ्गलाचरणप्रस्तावनान्तरं प्रकृतचरितनायकचालुक्यकुलमूलपुरुषस्योत्पत्तिः
प्रदर्शिता । सा चैत्य-जातुचिञ्चतुर्बंदने प्रातः सन्ध्यावन्दनपरे सुरपतिर्धरा-
भरापनयनार्थं मलौकिकपुरुषस्य कस्यचिन्महापुरुषस्याऽऽवश्यकता निवेदयामास ।
तदनु वेधा सन्ध्यासलिलपूर्णमात्मचुलुकमालुलोके । तस्माच्च कमलासन-
चुलुकात्लोकत्रयत्राणप्रवीणः सुभट आविरासीत् । स पुरुषः पुरुहूत 'धृतिमान्
भव' इति प्रस्थाप्य सुरविपक्षक्षयदीक्षितोऽभूत् । तत एव चालुक्यकुलं समजनि ।
यत्र च हारीतमानव्यनामानावादिपुरुषो बभूवतुः । तत्कुलजा युद्धदुर्धर्पा भूपाला
अयोध्या स्ववासस्थानं चक्रुः । केचिच्च विश्वविजयक्रमेण विलासितया च
दक्षिणस्या दिशि निवासं विदधुः । किञ्चित्कालानन्तरं तैलपो नामाऽनुलविक्रमो

भूपस्तद्वशावतंसोऽभूत् । ततोऽनुपमशौर्यश्रिय सत्याश्रयो नाम नरपति प्रादुर्बभूव ।
ततश्च समराङ्गणेषु मुहुर्मुहुः प्राप्तजयो जयसिंह आविर्भूत । तस्माच्च त्रैलोक्य-
मल्लापरनामक आह्वमल्लाभिधानो विधुताऽवदानो नरनायक समजायत ।
अनुपमविक्रम स नरपालश्चोलदेश मालवराजधानी धाराञ्च जिगाय ।
डाहलपति कर्णञ्च विवर्णं चकार । एवमेव बहुष्वाह्वेषु मल्ल स आह्वमल्लो
द्रविडप्रकाण्ड वीररसस्याऽभाजन विदधे, चोलराज्यश्रियञ्चाऽऽचकर्ष ।

द्वितीयसर्ग—

प्रकान्तविक्रान्तचरित आह्वमल्लदेव सर्वा ककुभो विजित्य गुणिगण-
मण्डिता कल्याणपुरीमात्मराजधानीरूपेण विदधे । समधिगतसम्पदतिशय
पूरितायिसार्थमनोरथोऽपि स भूपतिस्तनयाभावेन द्रूयमानमानसोऽभूत् । तत
स देव्या सम विमृश्य सकलराज्यकार्यभार मन्त्रिषु विनिवेश्य तनुजाऽऽसादनार्थं
शङ्करानुष्ठाननिष्ठो बभूव । जातुचिद्विभाते चन्द्रशेखरपरिचरणपरो नरवर स
इमामशरीरिणी गिरमाकर्णयति स्म—“भो नरपते । कृत तपसा । भगवान्पार्व-
तीपतिस्त्वयि प्रसादाभिमुखः सवृत्त । इय त्वदीया दयिता तनयत्रितयसमन्विता
भविष्यति । तत्राऽपि शिवप्रसादाद्द्वितीयस्तनयोऽनुलवलो भविता” इति ।
अनन्तर नरदेवो व्रतपारणाविधिं विदध । ततश्च शुभ मुहूर्ते देवी सुतमेक-
मसूत, यो नाम्ना सोमेश्वर सवृत्त । ततो गाङ्गलिके लग्न देव्या गर्भतो
लोकोत्तर-गुणगणसमलङ्कृत समस्तशुभलक्षणनक्षित शिवप्रसादीकृतो द्वितीय-
स्तनय समजनि । निरतिशयहर्षप्रकर्षपरवशो महाराजश्चाऽऽत्मजस्य जातकर्मादि-
सुस्कार सम्पादयामास ।

तृतीयसर्ग—

नवप्रसूत प्रभूतशुभलक्ष्मपूरितो राजसुत आस्थया विक्रमाङ्कदेव इति
स्थातिमभजत् । स च बालोऽनितरसाधारणगुणान्वात्य एव प्रादर्शयदकारोच्च
मातापितरौ प्रमोदमेदुरमानसौ । अचिरेणैव समयन विक्रमादित्यो विक्रमाङ्क-
देवापरनामा समधिगतसमस्तविद्य सवृत्त । अनन्तरे नराधिपस्य जयसिंह-
नामकस्तृतीयस्तनयोऽपि समजायत । अथ राजा प्रतापेनाऽऽदित्यसन्निभो द्वितीयम-
प्यद्वितीयं विक्रमादित्याभिस्य तनूज यौवराज्यालङ्कृत कर्तुमियथ । ज्यष्टे
भ्रातरि स्थितेऽपि स्वयौवराज्याभ्युपगमे महदनोचित्य पश्य वाचोयुक्तिपटु स

उक्तिविशेषैर्मुहुर्मुहुराप्रहप्रहप्रहिल स्वपितर न्यपेघत् । इत्यञ्च सोमेश्वर सोम-
देवापरनामधेय एव यौवराज्यपदभागजायत । वस्तुतस्तु विक्रमाङ्कदेव एव राजकुव-
राजयोर्द्वेषोरपि भारमादिकमठो भूमिशेषयोरिव विशेषरूपेण वभार । तदनन्तर
पितुराज्ञया सर्वत्र रणोत्सवेषु विजयमवाप । एवञ्च स चोलाञ्जिगाय,
स्वशरणागत मालवाधीश निष्कण्टक राज्ये समस्थापयत् । बहवो भूपाला
कन्यकाप्रदानच्छलतोऽस्य सर्वस्वदानं चक्रुः ।

चतुर्थसर्ग—

विक्रमाङ्कदेवो दिग्विजयार्थं प्रयाणमकरोत् । तद्गजा मलय मलयजरहि-
तमकुर्वन् । स केरलदेश जीवितेशदेश प्रापयत् । तद्भ्रूयार्त्सिंहलभूपालस्तच्छरण
जगाम । एवञ्च विक्रमाङ्कदेवो गाङ्गकुण्डपुर चोलदेश च जिगाय । वेङ्गि-
भूपाल चक्रकोटपतिञ्च स निर्वीर्य चकार । एवञ्चाऽपराक्रान्तो महाविक्रान्तो
विक्रमाङ्कदेव कृतकार्यं सघ्ननिवार्यदैवगत्या स्वदेशप्रत्यावर्तनकाले बहुविधान्यप-
शकुनानि प्रत्यक्षीचकार । ततश्च स तच्छान्त्यर्थं सर्वस्वदानमालोच्य कृष्णा-
नदीतटे विश्राम । तरिमन्नेव समये कल्याणपुरात्समायातो दूत एतादृशीमभव्या
वार्तामश्रावयत्—“राजकुमार । भवज्जनको भावत्क पाण्डवचोलसिंहल-
भूपालविजय समाकर्ण्यऽमन्दमानन्दसन्दोहमन्वभूत् । पर नियतिदुर्गतिपरवश
स दाहज्वराभिभूत्या दक्षिणापथत्रिपथगा तुङ्गभद्रा प्राप्य सुवर्णदानपूर्वकं कण्ठदध्ने
तत्तोये प्रविश्य चन्द्रशेखरपुर प्रययी” इति । इत्यञ्चाऽकाण्ड एव जनककलाश-
वासमाकर्ण्य परितप्त स भृश परिदेवयामास । अथ स सस्थितस्य तातस्योत्तर-
क्रिया यथाविधि विधाय सत्वरमग्रजालोकनोत्कण्ठया कल्याणप्रयाणमुद्दिश्य
जगाम ॥

तत स कियद्भिरपि दिवसैः कल्याणपुरी समासाद्याऽग्रे समागतोनाऽप्रजन्मना
सम्मानितस्तेनैव सम समानसकलेश नरेशप्रासाद विवेश । तदनु तावुभावकृत्रि-
माभिर्मिथ प्रणयवृत्तिभि कतिचिद्वासरानयापयताम् । गुणगणज्येष्ठोऽपि स
ण्यार्यास तातप्रतीकाश प्रतीक्ष्य समीक्ष्य समर्पयामास च तस्मै दिग्विजयोपाजित
समस्त वस्तुजातम् । ततश्चाऽनिवार्यया भवितव्यतया सोमेश्वरो दुर्विनयपरोऽ-
भूद्येन च स भूपो विमले चालुक्यकुले कलङ्कल्पो बभूव । यदा विक्रमादित्य
आत्मनोऽप्रजरय दुराग्रह निराकर्तुं न शशाक, तदाऽप्यशीभीत्या भेरीरवेण
श्रवणविवर भिन्दन्कल्याणपुराद्विनियंयी ॥

पञ्चमसर्ग—

विक्रमादित्य कल्याणपुरत्यागसमये स्वाप्रजात्सङ्कटमाशङ्क्य नयविनयोपेत जयसिंहाऽपरनामधेय स्वाऽनुज सिंहदेवमपि निनाय । अथैतद्वृत्तमसहमानश्चालुष्येश्वर सोमेश्वरो विक्रमादित्यस्य पृष्ठत पुष्कल बल व्यसर्जयत् । ततश्च निर्दयप्रहरणपर तद्वलगनिच्छन्पि महाविक्रमो विक्रमश्चूर्णित चकार । उत्तुङ्गशक्ति स तुङ्गभद्रा प्राय, युद्धेच्छया चोलसम्मुखवर्ती च वभूव । एव च स किञ्चित्काल यावद्धनवासमण्डलमध्युवास । स्वबलवाद्यनिर्दमलयदेशभूमिजा-मात्मपूर्वविक्रम स्मारयन्विक्रम पुरत उच्चचाल । तस्मिन्नेवान्तरे कोङ्कणदेश-नरेशो जयकेशी प्रार्थितादप्यधिक यत् तस्मै समर्पयामास । आलुपपालकश्च तदन्तिके रणचापल त्यक्त्वा समृद्धि चाऽऽर्ण । तत स रणेच्छया चोलाश्चचाल । विक्रमबलाऽतिक्रमाऽक्षमश्चोलभूपाल सन्ध्यर्थं स्वसन्देशहर विक्रमान्तिक प्राहिणोत् । स दूतो विक्रम बहुश स्तुत्वा चोलभूपालो भवते स्वकुमारी समर्प-यितुमिच्छती" ति निवेदयामास । विक्रमोऽपि तत्प्रार्थनामभ्युपयञ्छस्तुङ्गभद्रानदी-तटमगात् । ततश्चोलपति स्वकन्या विक्रमाय समर्पितवान् ररक्ष चैव विक्रमबलाक्रमणाच्चोलाऽचलाम् ।

षष्ठसर्ग—

अथ चोलपति कन्यादानानन्तर जामातुरभ्यनुज्ञा समवाप्य चचाल । ततो विक्रमादित्य किञ्चित्कालाऽनन्तर दैवहृतकस्य दुर्विलसिताद्रणाङ्गण चोलपते सुरलोकप्रयाणमाकर्णयत् । परिदेवनादतु स चोलराजकुमारे धियमभिषक्तु काञ्ची प्रति समुच्चचाल । तत्र च विक्रमादित्य विलोक्य काञ्चीकामिन्यो बहुविधा शृङ्गारवेष्टाश्चक्रु । ततश्च स दुष्टवर्गं खर्वतेजस विधाय चोलेन्द्र-निर्मापित गाङ्गकुण्डपुर प्रययी । तत्र च स परिपन्थिसैन्यनिघनपूर्वक चोल-राजकुमार राजपदमधिरोप्य मासपर्यन्त तत्राऽवस्थाय भूयोऽपि तुङ्गभद्रा वज्राज । दिष्टाऽनिष्टतया कतिपुचिद्विषेषु गतेषु राजिगाऽभिधान वैद्भिनाथ प्रकृति-विरोधहनस्य तस्य विक्रमश्यालकस्य राज्यमपाजहार । कुटिलमतिरसौ राजिग पुनर्विक्रमाक्रमणमाशङ्क्य विक्रमायञ्ज सोमेश्वर स्वसहायकमकृत । ततो विक्रमादित्य राजिगवधार्थं कृतप्रयाणे सति सोमेश्वरस्तस्य पृष्ठ त्वरिततरमुपागत । अग्रजेन सम समरकरण परममक्रम मन्वानो विक्रमोऽश्रुपूर्णनयन उद्यतो न वभूव, युद्धनिराकरणार्थं बहून्यनुनयवचनानि च तत्पाश्वे विससर्ज । इत्थ च समरा-जुद्यत निद्रापरवश त भगवाश्चन्द्रशेखर क्षान्धधर्मपरिरक्षणार्थं युद्धतत्पर चकार ।

ततश्च रोमहर्षणो रणः प्रववृते । किमपर द्रविडपतिराकुलमतित्वेन पलायितः
सोमदेवश्च बन्धनाऽगारे न्यविशत । ततश्च विक्रमस्तुङ्गभद्रा जगाम । अप्रजाय
राज्य वितरितु कृतमति स शङ्करेण भूयोऽपि न्यपेधि । इत्य चाऽनिच्छया
स प्रतापाऽतिशयेन राजसिंहासनमारूरोह, स्वानुगतमनुज च वनवासमण्डला-
खण्डल चकार ।

सप्तमसर्गे—

अथाऽसौ निर्वापितचोलप्रतापो विक्रमादित्य कल्याणपुर प्रविदेश । अत्रान्तरे
शृङ्गारबन्धुर्मनिकेतनसचिवो वसन्त आविर्भवूव ॥ वसन्तर्त्तोरभिनव-कल्पनी-
त्प्रेक्षाकृतवर्णनेनैव सप्तमोऽय सर्ग समाप्तिमगात् । इति

राज्ञो विक्रमाङ्कदेवस्य सम्बन्धे यानि पुस्तकानि लिखितानि ये च लेखाः
प्रकाशितास्तेषा सूची परिशिष्टे निबद्धा । एभिर्विक्रमाङ्कदेवविषये बहुज्ञातं
भवति । परन्तु विक्रमाङ्कदेवसूनुता विदुषा सोमेश्वर-तृतीयेण, येनाऽभिलषि-
तार्थचिन्तामणिर्मनिसोल्लासापरनामको ग्रन्थो व्यरचि^१, तेन विक्रमाङ्काभ्युदयाख्य
चम्पूकाव्यमपि विरचित यस्य हस्तलिखित पुस्तक पट्टनस्थजैनभाण्डारे वरीवति ।
परञ्च पुस्तकमेतत् खण्डितमिति महद्दुःखास्पदम् । अन्यथा तदाधारेण
समालोचकाना कवेर्वैतिहासिकादिक मत साधु दुष्ट वेति निर्णय सुतरा सारल्येन
सम्भाव्यः स्यात् । तत्पुस्तकावलोकनेन तत्र समाप्ति—सूचन पार्श्वतोऽवलोक्याऽ-
नुमातु शक्यते यदस्य पुस्तकान्तरमपि कुत्रचिदवश्यं भवेदिति । आशासे
यद्भविष्यत्काले कोऽपि गवेषणाकुशलो विद्वान् पुस्तकान्तरमस्याऽवाप्य प्रकाश्य च
साधुवार्दाल्लभेतेति ।

अन्ते चाऽस्मिन्पुस्तकेऽस्मत्कृता प्रकाशनयन्त्रजाता वा ये दोषा गुणग्राहकाणां
विदुषा लोचनपथे समागच्छेयुस्ते मर्षणीयास्तेषाञ्च सूचनयाऽनुग्राह्योऽय जन
इति सदर्थकमभ्यर्थनम् ।

यती—

गच्छतस्खलन क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः । इति ।

—शुभ भूयात्—

॥ श्रीः ॥

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पक्तिः
बहुष्वमत्परद्यापि	बहुष्वमत्परद्यापि	१०	११
प्रत्यायकत्वेन	प्रत्यायकत्वेन	१२	२३
कर्तुं न	कर्तुं न	१३	२७
मत्सूक्तिरत्नाति	मत्सूक्तिरत्नानि	१५	२६
अन्वय	अन्वयः	१५	२५
बहुदिक्षूणां	बहुदिक्षूणां	१६	२५
कण्ठवि	कण्ठवि	२४	१२
निसृतानीत्यर्थः	नि.सृतानीत्यर्थः	२५	६
विख्यात अस्तीति	विख्यातोऽस्तीति	२५	१०
परब्रह्म	परब्रह्म	२६	१८
इत्यादिरमरः	इत्यमरः	२७	२८
यददर्शन	यददर्शनं	३०	१०
सुन्दरस्थीत्वेन	सुन्दरस्थीत्वेन	४१	१४
पाषिवं नृपैः	पाषिवं नृपैः	४८	२
क्षीपेऽपि	क्षीपेऽपि	४८	२१
द्विद्विपक्षाहिता	द्विद्विपक्षाहिता	५२	२३
निवारणाद्दृढतया	निवारणाद्दृढतया	५४	७
खङ्ग एव	खङ्ग एव	५७	१९
खङ्गरूपी	खङ्गरूपी	५७	२६
पतिकीर्तिधाराम्	पतिकीर्तिधाराम्	६८	२७
॥०१॥	॥१०॥	९५	२१
शान्तिवारिभिः	शान्तिवारिभिः	९८	२
पितृणामपनेतु	पितृणामपनेतु	११२	६
धोत्रपयप्रमायिनी	धोत्रपयप्रमायिनी	११३	१४
गोद मे	गोद मे	११४	१७
दुष्यसहम्	दुष्यसहम्	११९	९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तिः
प्रभातपूजासमये	प्रभातपूजासमये	१२१	२६
व्रतपारणाविधि	व्रतपारणाविधि	१२६	८
पूर्वपायिवमय	पूर्वपायिवमय	१४९	४
रासोदगृहम्	रासोदगृहम्	१४९	४
व्याघ्र के	व्याघ्र के	१६०	१२
क्षिपतो	क्षिपतो	१६३	१६
मुञ्चतो	मुञ्चतो	१६३	१७
ननु	ननु	१७२	१६
कृतस्तेनाऽनुचितकार्येण	कृतस्तेनाऽनुचितकार्येण	१७८	९
मलयाचल का,	मलयाचल को,	२०८	११
विद्रुमेषु	विद्रुमेषु	२१६	८
पृच्छन्तीना	पृच्छन्तीना	२३०	२६
पाण्डुराजा को	पाण्डुराजा को	२३४	२
कीर्ति	कीर्ति	२३६	३
कीर्ति इव	कीर्तिम् इव (कीर्तिमिव)	२३६	६
दिशश्च एव	दिशश्च एव	२३७	१४
प्रभूतप्रमोदावहेति	प्रभूतप्रमोदावहेति	२४०	२
जलविन्दवोऽपि	जलविन्दवोऽपि	२४१	५
चित्त	चित्त	२४४	१९
स्नाना करके	स्नान करके	२४६	१४
तद्दु ख	तद्दु ख	२५८	२७
तुल्यम्	तुल्यम्	२६३	१२
स्तोमैस्समूहं	स्तोमैस्समूहं	२७१	८
ओषधेः ।	ओषधेः ।	२७३	४
दुराचारेऽपि	दुराचारेऽपि	२७३	१३
लक्ष्म्या सम्पत्त्या	लक्ष्म्या सम्पत्त्या	२७३	१९
श्रवणसरणि	श्रवणसरणि	२७८	१३
मोक्त्रितवज्रिता	मोक्त्रितवज्रिता	२७९	१५
वसन्तेन	वसन्तेन	२७९	२०
शुभ	शुभ	२७९	२६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पक्ति.
मङ्गलध्वनि	मङ्गलध्वनि	२८२	९
शब्दशून्यत्वस्य	शब्दशून्यत्वस्य	२८२	१४
चमचक्षुषा	चर्मचक्षुषा	२८४	११
सङ्घुटेऽप्यापत्ता	सङ्घुटेऽप्यापत्ता	२८५	९
लब्धतीरतर	लब्धतीरतर	२९०	१९
तुष्यतिस्म	तुष्यति स्म	३२७	९
वस्तुओ का	वस्तुओ को	३४१	१६
समेलनानन्तर	सम्मेलनानन्तर	३४३	११
गलदश्रुजलश्चिर	गलदश्रुजलश्चिर	३४७	२२
पुरोऽत्रे	पुरोऽत्रे	३५०	७
चोलसूना	चोलसूतो	३६०	१३
नृपयाऽऽह्वमल्लदेवस्य	नृपस्याऽऽह्वमल्लदेवस्य	३६९	१८
गिरिपक्षेऽसंख्याका	गिरिपक्षेऽसंख्याका	३७३	२२
समुद्र कोरण	समुद्ररूपी रण को	३७३	२७
चलन के समान	चलने के समान	३७४	२२
मथिता ये	मथिता ये	३७५	२१
अथिता	अथिता	३७५	२४
हआ	हुआ	३७८	११
प्रासपङ्क्ति	प्रासपक्ति	३७८	१९
तदबल	तद्बल	३७९	१२
यस्मात्तत्	यस्मात्तत्	३७९	८
भातृयद्	भातृयुद्	३८१	८
प्रमोदमद्विहिष्यन्तीति	प्रमोदमुद्विहिष्यन्तीति	३८३	१०
त्रिविगत	त्रिदिक्षगत	३८४	२६
वीरो के	वीरो के	३८९	२
प्रकट करन	प्रकट करने	३८९	२
द्रुततरमाक्रममाणान्या	द्रुततरमाक्रममाणान्या	३८९	१५
कवचश्चवार	कवचश्चवार	३९५	५
कपालशुक्तिमध्ये	कपालशुक्तिमध्ये	३९९	२१
आतनात्	आतनोत्	३९९	२५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पक्ति-
बहत	बहूत	४०३	५
महनोय	महनीय	४०३	२३
सर्व	सर्व	४०५	४
हृष	हर्ष	४०७	५
गजितेन	गर्जितेन	४०७	२३
तुरगात्तमाना	तुरगोत्तमाना	४१४	१९
चन्दानाद्रे	चन्दनाद्र	४१९	१८
चन्द्रनान्द्रे	चन्दनाद्रे	४१९	२३
दोलालिलास	दोलाविलास	४२०	२०
नपुण्यमापु	नैपुण्यमापु	४२९	१९
सुहृदायु	सुहृदायु	४४१	७
कामाभिभूतस्सम्	कामाभिभूतास्सन्	४४३	१४
संगहीतो	सगृहीतो	४५३	८
पुसान्	पुमान्	४५७	१९
सम्प्रत्यघना	सम्प्रत्यघुना	४५७	२८
दुमना	दुर्मना	४५८	१५
अविनयपथवतिन	अविनयपथवतिन परिशिष्ट (क)	४	१७

॥ श्री. ॥

महाकवि श्री बिल्हण विरचितं

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

प्रथमः सर्गः ।

भुजप्रभादण्ड इवोर्ध्वगामी स पातु वः कंसरिपोः कृपाणः ।
यः पाञ्चजन्यप्रतिबिम्बभङ्ग्या धाराम्भसः फेनमिव व्यनक्ति ॥१॥

अन्वयः

यः पाञ्चजन्यप्रतिबिम्बभङ्ग्या धाराम्भसः फेनं व्यनक्ति इव, सः
ऊर्ध्वगामी भुजप्रभादण्डः इव कंसरिपोः कृपाणः वः पातु ।

व्याख्या

नृत्यन्ती मुखकमले सुकवीनां रसतरङ्गसम्नानाम् ।

वाणी हंसीव सरो रमणीयं दर्शयति विश्वम् ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये शिष्टाचारपरिप्राप्त “आशीर्त्तम-
स्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम्” इति मङ्गलाचरणं कर्त्तव्यमिति श्री
बिल्हण-कविरादौ स्वेष्टदेवतां स्मरन्नाशीर्वादात्मकं मङ्गलमाचरति भुजप्रभादण्ड
इति ।

यः पाञ्चजन्यस्य बिम्बो शङ्खस्य शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्च-जन्यश्चक्र
सुदर्शनम् इत्यमरः । प्रतिबिम्बस्य प्रतिच्छायाया भङ्ग्या व्याजेन धारायाः
कृपाणधाराया अम्भसो जलस्य फेनं डिण्डिरं “डिण्डिरोऽधिक्कफः फेनः” इत्यमरः ।
व्यनक्तीवि प्रकटयतीव सः प्रसिद्ध ऊर्ध्वगाम्युपरिष्ठात्प्रसरणशीलो भुजप्रभादण्ड
इव दण्डायमानबाहुकान्तिकलाप इव कंसरिपोः कृष्णस्य कृपाणः करवालो
यो युष्मान् पातु रक्षतु । श्री कृष्ण सम्बन्धिनः कृपाणस्योर्ध्वप्रसरणशीलत्वरूप
समानधर्मसम्बन्धनिमित्तक भुजकान्तिदण्डत्वेनाऽऽहार्यसम्भावनमुत्प्रेक्षेव-पदवाच्या ।

कृष्णस्योन्नतकृपाणप्रतिबिम्बितपाञ्चजन्ये शुभन्वात्फेनोत्प्रेक्षा, सा च विषयस्य भङ्गिपदेनाऽपन्हवादपन्हृतविषया । अत्र भगवतः साक्षाद्दर्शनं विहाय भगवत्सम्बन्धिप्रकृपाणस्य वर्णनात्तस्याऽपि लोकोत्तरत्वमभिव्यज्यत इति वस्तुध्वनिरपि । प्रतिनायक-शंमालम्बनक-श्रीकृष्णनिष्ठोत्साहप्रतीतेस्तस्य च कविनिष्ठकृष्ण-विषयकभावेऽङ्गत्वात्प्रेयोऽलङ्कारः । वीररसस्याऽङ्गत्वाद्भ्रसालङ्कारश्च । काव्ये-ऽभिव्यन्वीररसोऽङ्गीति मङ्गलेनैव सूच्यते । सर्गोऽस्मिन्नुपजातिवृत्तम् । पूर्वाद्धे-उपेन्द्रयग्राच्छन्द उत्तराद्धे चेन्द्रवज्रा-छन्दः । 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ' 'स्यादिन्द्रयग्रा यदि तो ज गौ गः' । 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजी पादो यदीया युगजानपस्ता.' ।

भाषा

पूण्य भूमि भारतवर्ष में ग्रन्थ की निर्विघ्न समाप्ति के ध्येय से ग्रन्थ के आदि में मङ्गलाचरण करने की प्रथा बहुत प्राचीन काल से चली आ रही है । द्रुपदो ध्यान में रखते हुए महाकवि श्री बिल्हण अपने ग्रन्थ के प्रारम्भ में मङ्गलाचरण करते हैं ।

रंग के शत्रु श्री कृष्ण के भुजा की, दण्डे के ऐसी सीधी ऊपर उठने वाली शक्ति के समान शोभायमान उनकी तलवार आप लोगों का संरक्षण करे, जो पार के पानी में प्रतिबिम्बित पाञ्चजन्य शख की श्वेत परछाही के सिप से मानों जल के फेन को प्रकट करती है ।

मङ्गलाचरण में वीररस की झलक होने से यह काव्य वीर-रस वाला है ऐसा सूचित होता है ।

श्रीधाम्नि दुग्धोदधिपुण्डरीके यश्चञ्चरीकघृतिमातनोति ।

नीलोत्पलश्यामलदेहकान्तिः स योऽस्तु भूत्यै भगवान्मुकुन्दः ॥२॥

अन्वयः

यः श्रीधाम्नि दुग्धोदधिपुण्डरीके चञ्चरीकघृतिम् आतनोति सः नीलोत्पलश्यामलदेहकान्तिः भगवान् मुकुन्दः यः भूत्यै अस्तु ।

व्याख्या

यः धियो लक्ष्म्या धाम्नि निवासस्थाने 'धामतेजो गृहेषणो' इत्यमरः । दुग्धोदधिरेव क्षीरसागर एव पुण्डरीकं सिताम्भोजं 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्'

भाषा

संसार को उत्पन्न करने वाले गरुडवाहन विष्णु भंगवान् का रक्षःस्यल अनेक लोको की रक्षा करे । जिसपर लक्ष्मी के शरीर की सोने के समान कान्ति की छाया पड़ने से, जो सौभाग्य रूपी सोना कसने की कसौटी के समान अबगत हो रहा है ।

एक-स्तनस्तुङ्गतरः परस्य वार्तामिव प्रष्टुमगान्मुखाग्रम् ।
यस्याः प्रियार्द्धस्थितिमुद्धहन्त्याः सा पातु वः पर्वतराजपुत्री ॥४॥

अन्वयः

प्रियार्द्धस्थितिम् उद्धहन्त्याः यस्याः एकः तुङ्गतरः स्तनः परस्य वार्तामिव प्रष्टुम् इव मुखाग्रम् अगात्, सा पर्वतराजपुत्री वः पातु ।

व्याख्या

प्रियस्य शिवस्यार्द्धस्थितिमर्द्धं स्वदक्षिणाङ्गे स्थितिमुद्धहन्त्या धारयन्त्या यस्याः पार्वत्या एकस्तुङ्गतरोऽत्युच्चस्तनः कुचः परस्य द्वितीयार्द्ध-देहरूपप्रिय-सम्बन्धि-नोऽर्द्धदेहस्थस्तनस्य वार्ता जीवनवृत्तान्त स्नेहात्प्रष्टुमिव पार्वत्या मुखाग्रमाननसामोप्यमगात्प्राप्तः, सा प्रसिद्धा पर्वतराजस्य हिमाचलस्य पुत्री कन्या पार्वती वो युष्मान् पातु रक्षतु । वृत्तान्तप्रश्नस्य परस्तनकर्तृक-पार्वतीमुखाग्रकर्मकगमन सम्बन्धि-फलत्वेनोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षा । अत्राऽर्द्धनारीश्वरो व्यज्यते । उद्धहन्त्या इति पदसामर्थ्यात्पर्वतराजपुत्रीत्यत्र परिकरालङ्कारात्पार्वत्या उद्धहनक्षमत्वं गम्यते । तन्त्रशास्त्रदृष्ट्या पार्वत्या आद्य^१शक्तित्वेन ग्रहण कविसम्मतं प्रतिभाति ।

भाषा

अपने प्रिय के आगे अङ्ग को अपने दक्षिण अङ्ग में धारण करने वाली हिमालय पर्वत की लडकी पार्वती तुमलोगो का रक्षण करे । जिसका ऊपर

^१ अर्धं स्त्रियस्त्रिभुवने सत्पराचरेऽस्मिन्नर्धं पुमास इति दर्शयितुं भवत्या ।

स्त्रिपुसलक्षणमिदं वपुरादृत यत्तेनाऽसि देवि विदिता त्रिजगच्छरीरा ॥

श्री नीलकण्ठदीक्षितविरचिते 'आनन्द सागरस्तवे' श्लो० १०० ।

"कान्तार्द्धविग्रहे"त्यस्य व्याख्याऽपि भास्वरराय-प्रणीते ललिता-सहस्रनाम-सौभाग्य-भास्वरास्यभाष्ये द्रष्टव्या ।

उठा हुआ वामाङ्ग में का एक स्तन जाति के सीहार्द से मानो दक्षिणाङ्ग-स्थित (दबे हुए) दूसरे स्तन की जीवन सवन्धि दुःख सुख की घटना पूछने के लिए पार्वती के मुख के पास पहुँचा है ।

सान्द्रां मुदं यच्छतु नन्दको वः सोल्लासलक्ष्मीप्रतिबिम्बगर्भः ।
कुर्वन्नजस्रं यमुनाप्रवाह—सलीलराधा—स्मरणं मुरारेः ॥५॥

अन्वयः

सोल्लासलक्ष्मीप्रतिबिम्बगर्भः नन्दकः मुरारेः यमुनाप्रवाहसलीलराधा-
स्मरणम् अजस्रं कुर्वन् वः सान्द्रां मुदं यच्छतु ।

व्याख्या

उल्लासेन सहिताया हर्षोत्फुल्लाया लक्ष्म्याः प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाया गर्भेऽभ्यन्तरे यस्यैवम्भूतो नन्दको नन्दकनामा विष्णोः खड्गः 'शंखो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् । कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभोमणिः' इत्यमरः । मुरारेः कृष्णस्य यमुनाप्रवाहे सलीलाया विहरन्त्या राधायाः स्मरणं स्मृतिमजस्रं सततं कुर्वन् मुरारिकर्तृकं यमुनाप्रवाहान्तर्गतविहरमाणराधाकर्मकस्मरणं निरन्तरं हेतुत्वे-
नोत्पादयन् कारयन्नित्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽर्थ कृ घातुः । सान्द्रां घनीभूतां मुदमानन्दं वो युष्मान् युष्मभ्यं वा यच्छतु ददातु । नन्दकस्य यमुनाप्रवाहेण लक्ष्म्याश्च राधया साम्यमिति श्री कृष्णस्य स्मृतिस्संगच्छते । प्रतिबिम्बित-
लक्ष्मीके नन्दके दृष्टे सति भगवतः सादृश्याद्यमुनाप्रवाहान्तर्गत-लीलासक्तराधि-
कायाः स्मरणात्स्मरणालङ्कारः । सादृश्यज्ञानोद्बुद्धसंस्कारप्रयोज्यं स्मरणं स्मरणालङ्कारः ।

भाषा

प्रसन्नचित्त लक्ष्मी की परछाही से युक्त नन्दक नाम का विष्णु का खड्ग तुम लोगों को अधिक आनन्द दे । जो यमुना नदी में लीला करने वाली राधिका का भगवान् को निरन्तर स्मरण कराने वाला है । अर्थात् जो विष्णु को काले रंग के खड्गरूपी यमुना नदी में प्रसन्न लक्ष्मीरूपी कृष्णावतार में अनुभूत राधिका का सतत स्मरण करा रहा है ।

पार्श्वस्थपृथ्वीधरराजकन्या-प्रकोपविस्फूर्जितकातरस्य ।
नमोऽस्तुते मातरिति प्रणामाः शिवस्य सन्ध्याविषया जयन्ति ॥६॥

वचांसि ज्ञानप्रदविशिष्टवाक्यानि लब्धुमिव बृहस्पतितोऽप्यधिकं ज्ञानं प्राप्तुमिव
यस्याः सरस्वत्या मुक्ताक्षसूत्रत्वं मौक्तिकजपमालात्वमुपैति प्राप्नोति, मुक्ताक्ष-
सूत्रव्याजेन सरस्वतीमुपसेवते । सा सरस्वती शारदा वाग्देवता वो युष्मभ्यं
सप्रसादा प्रसन्ना अस्तु । बृहस्पतिमात्सर्पहेतुकवचस्तारप्राप्तीच्छया ग्रहमण्डल्यां
मुक्ताक्षसूत्रत्वारीपे फलत्वेनोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षेव-पदवाच्या ।

भाषा

बृहस्पति के अतिरिक्त अन्य ग्रहगण, बृहस्पति ग्रह होते हुए भी वाणी का
पति और देवगुरु हैं, इस ईर्ष्या से, बृहस्पति से भी अधिक ज्ञान की विशिष्ट
वार्ते जानने की इच्छा से, जिस सरस्वती की मोती की जपमाला में मानो मोती
बन कर उसकी सेवा करते हैं, ऐसी सरस्वती तुम लोगो पर प्रसन्न हो ।

अशेषविघ्नप्रतिषेधदक्षमन्त्राक्षतानामिव दिङ्मुखेषु ।
विक्षेपलीला करशीकराणां करोतु वः प्रीतिमिभाननस्य ॥८॥

अन्वयः

इभाननस्य अशेषविघ्नप्रतिषेधदक्षमन्त्राक्षतानाम् इव करशीकराणां
दिङ्मुखेषु विक्षेपलीला वः प्रीति करोतु ।

व्याख्या

इभस्य गजस्याऽऽननं मुखमिवाऽऽननं मुखं यस्य तस्य गणेशस्याऽशेषाश्चते
विघ्नाः प्रत्यूहाः 'विघ्नोऽन्तरायः प्रस्पृहः' इत्यमरः । तेषां प्रतिषेधे निवारणे
दक्षाणां समर्थानां मन्त्राक्षतानामिवाऽभिमन्त्रिताक्षतानामिव, करशीकराणां वम-
पूना शृण्डोत्क्षिप्तान्बुकणानां 'शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः' । वमयुः करशीकरः ।
इत्यमरः । दिङ्मुखेषु सर्वविधुं विक्षेपलीला गजानां स्वाभाविकीयं जलक्रीडा वो
युष्मान् प्रीतिमानन्दं करोतु वितरतु । करशीकरेषु मन्त्राक्षतत्वस्योत्प्रेक्षणाद्-
स्तूप्रेक्षा ।

भाषा

हाथों के ऐसे मुखवाले श्री गणेश जी के सम्पूर्ण विघ्नों को दूर करने में
समर्थ अभिमन्त्रित अक्षतों के समान, समग्र दिशाओं में अर्थात् चारों ओर
सूँड से छोड़े हुए जल कण तुम लोगो को आनन्द दें ।

अथ प्रस्तावनामवतारयति कविः —

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः ।
वैदर्भीरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥६॥

अन्वयः

श्रवणामृतस्य अनभ्रवृष्टिः सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः पदाना सौभाग्य-
लाभप्रतिभूः वैदर्भीरीतिः कृतिनाम् उदेति ।

व्याख्या

श्रवणस्य कर्णस्य श्रवणमृतमानन्दवापिवस्तु तस्य श्रवणामृतस्य कर्ण-योयूप-
स्याऽभ्राणा मेघाना 'अभ्र मेघो वारिवाहस्तनयित्नुर्बलाहक' इत्यमर । वृष्टि-
वर्षणमभ्रवृष्टिर्नाभ्रवृष्टिरनभ्रवृष्टिर्मेघमन्तरं वषणरूपा सरस्वत्या वाग्देवताया
विभ्रमस्य विभ्रमस्य जन्मभूमिस्त्वितिस्थान 'स्त्रीणा विलास विब्वोकविभ्रमाल-
लित तथा' इत्यमर । पदाना शब्दाना सौभाग्यलाभस्य सौन्दर्यप्राप्ते प्रतिभू
प्रतिलम्बिका वैदर्भीरीति शौडीपाञ्चालीवैदर्भीति रीतित्रय एकतमा 'माधुर्यं
व्यञ्जकैवर्णे रचना ललितात्मिका । अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भीरीतिरुच्यते' ।
कृतिना विशिष्टकाव्यरचनाकुशलाना पुण्यवता कवीनामुदेति प्रादुर्भवति । केवल
भाग्यवन्त कुशलाश्च तथाविधालौकिक-गुणविशिष्ट-वैदर्भीरीतौ वाच्य रचयितु
प्रभवन्तीति भाव । वैदर्भीरीतौ श्रवणामृतानभ्रवृष्टेर्विणीविलासजन्मभूमे
सौभाग्यलाभप्रतिभूत्वस्य चाऽऽरोपाद्रूपकालङ्कार । 'तद्रूपकमभेदो य उपमानो-
पमेययो ।

भाषा

वैदर्भीरीति का आविर्भाव उच्छु और अच्छ काव्य की रचना करने में
कुशल पुण्यात्मा कविया में ही होता है । अर्थात् वैदर्भीरीति में रचना हर
एक कवि नहीं कर सकता । यह वैदर्भीरीति श्रवणद्वय को आनन्द देनेवाले
अमृत की बिना मध की वर्षा है, वाणी के विनाम का नाम स्यात् है और
पदों को यथोचित स्थान प्राप्त हीनर उनक सौन्दर्यवृद्धि की जामिन है ।

जयन्ति ते पञ्चमनाद-मित्र-चित्रोक्तिसन्दर्भप्रिभूपणेषु ।
सरस्वती यद्वदनेषु नित्यमाभाति वीणामित्र वादयन्ती ॥१०॥

अन्वयः

सरस्वती पञ्चमनादमित्रचित्रोक्तिसन्दर्भविभूषणेषु यद्वदनेषु नित्यं वीणां वादयन्ती इव आभाति ते जयन्ति ।

व्याख्या

सरस्वती वागधिष्ठातृदेवता पञ्चमनादस्य पञ्चमस्वरस्य पिकस्य वा 'पिका गापन्ति पञ्चमम' मित्राणि समानानि चित्राणा रसालङ्कारादिना चमत्कारिणीनामुक्तीना काव्याना सन्दर्भा समूहा सम्यग्विरचनानि वा विभूषणान्यलङ्कारानि येषा तेषु येषा कवीना वदनेषु मुखेषु नित्य निरन्तर वीणा कच्छपी वादयन्तीव सास्यन्तीवाऽऽभाति चकास्ति ते कवीश्वरा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । कविवदने सरस्वत्या वीणावादनस्योत्प्रेक्षणात्क्रियास्वरूपधर्मोत्प्रेक्षा । अभेदसम्यग्धातिरिक्तसम्बन्धेन वीणावादनस्य कविवदने सम्भाव्यमानत्वात् ।

भाषा

वे कवीश्वर धन्य हैं, जिनके कोपल के शब्द के समान कर्णेन्द्रिय को सुख देने वाली, रस अलङ्कार आदि से युक्त, चमत्कार पैदा करने वाली उक्तियों से अथवा कविता समूहों से विभूषित मुखों में, सरस्वती अपनी कच्छपी वीण बजाती सी सदैव शाश्वत होती है ।

साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।

यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवन्ति ॥११॥

अन्वयः

हे कवीन्द्राः साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं कर्णामृतं रक्षत । यत् अस्य लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः दैत्याः इव प्रगुणीभवन्ति ।

व्याख्या

हे कवीन्द्रा कविश्रेष्ठा साहित्यमेव साहित्यशास्त्रमेव पाथसामुदकानां 'कवन्धमुवक पाथ' इत्यमरः । निधि समुद्रस्तस्य मन्थन चिराभ्यासस्तस्मादुत्तिष्ठतीति साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थ साहित्यशास्त्ररूपसमुद्रालोडनोत्पन्न कर्णमो थोरयोरमृत पीयूष रक्षत विनाशात्परिहरणाद्वा गोपायत । यद्यस्मात्कारणादस्याऽमृतस्य लुण्ठनायाऽपहरणाय काव्यार्थस्य काव्यरूपद्रव्यस्य चौरास्त-

स्करा दैत्या इव समुद्रमन्थनाविभूतामृतापहरणचित्ता दैत्या इव प्रगुणीभवन्ति
बहुलीभवन्ति सर्वतो वर्धन्ते तीव्रा लोलुपाश्च सन्तीत्यर्थः । काव्यार्थचोरेषु
दैत्यसादृश्यादुपमा । 'साधर्म्यमुपमाभेदे' इतिलक्षणात् ।

भाषा

हे कवियों में श्रेष्ठ कविगण, साहित्यरूपीसमुद्र के मथन करने से अर्थात्
चिरकाल तक अभ्यास करने से उत्पन्न और कान को सुख देनेवाले काव्यरूपी
अमृत की सदैव रक्षा करते रहिए । क्योंकि इस काव्यरूपी अमृत की चोरी
करने के लिए, समुद्रमन्थन के समय अमृत की चोरी करने में लालायित दैत्यों
के समान बहुत से काव्य रूपी धन के चोर एकत्रित हो गए हैं ।

गृणन्तु सर्वे यदि वा यथेष्टं नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यरथापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥१२॥

अन्वयः

यदि वा सर्वे यथेष्टं गृणन्तु । कवीश्वराणां का अपि क्षतिः न अस्ति ।
अमर्त्यैः बहुषु रत्नेषु लुप्तेषु अथ अपि सिन्धुः रत्नाकरः एव ।

व्याख्या

यदि वा अथवा पक्षान्तरे सर्वे काव्यार्थचोरा यथेष्टमिष्टमनतिक्रम्य यथास्या-
त्तथा यथेष्टं यथेच्छं गृणन्तु काव्यरूपं कर्णामृतं स्वोपयोगे समानयन्तु । तथापि
कवीश्वराणां कवीन्द्राणां काऽपि काचिदपि क्षतिर्हानिर्नास्ति न सम्भवति ।
अमर्त्यैर्देवैः "अमरानिर्जरादेवाः—आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः'
इत्यमरः । बहुष्वसख्यातेषु रत्नेषु लुप्तेषु अपहृतेषु सत्स्वप्यद्यापि साम्प्रतमपि
सिन्धुः समुद्रः 'उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः' इत्यमरः । रत्नाकर
मणीनामाकरो निधिरेव प्रसिद्धः । देवैः प्रचुररत्नानि गृहीतानि तथापि समुद्रस्य
रत्नाकरत्वप्रयुक्तं माहात्म्यं पूर्ववदेव । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः 'दृष्टान्तस्तु
सधर्मेस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्' ।

भाषा

अथवा काव्यार्थ चोर काव्य रूपी द्रव्य की चोरी यथेच्छ करते रहें, इसमें
श्रेष्ठ कवियों की कोई क्षति नहीं है । देवताओं ने समुद्र में से बहुत से रत्न
निवाल लिए तो भी समुद्र अभी भी रत्नाकर ही कहा जाता है ।

सहस्रशः सन्तु विशारदानां वैदर्भलीलानिधयः प्रबन्धाः ।
तथापि वैचित्र्यरहस्यलुब्धाः श्रद्धां विधास्यन्ति सचेतसोऽत्र ॥१३॥

अन्वयः

(यद्यपि) विशारदानां वैदर्भलीलानिधयः प्रबन्धाः सहस्रशः सन्तु ।
तथापि वैचित्र्यरहस्यलुब्धाः सचेतसः अत्र श्रद्धां विधास्यन्ति ।

व्याख्या

यद्यपि विशारदानां काव्यनिर्माणकलाप्रवीणानां महाकवीनां वैदर्भो लीलेति
वैदर्भलीलां विदर्भदेवाप्रसिद्धो दाक्षिणात्यानां कविताविलासस्तस्य निधय आकर-
भूताः प्रबन्धाः कृतयस्सहस्रशोऽगणितास्सन्तु नाम 'नामेति सम्भावनायाम्' ।
तथापि वैचित्र्य चमत्कारो ध्वन्यलङ्कारसन्निवेशजन्यस्तस्य रहस्ये मर्मणि लुब्धा
लोलुपास्सचेतसः काव्यानुभवानुकूलचेतसा सह वर्तमाना इति सचेतसः सहृदया
विद्वान् अत्र विक्रमाङ्कदेवचरितनाम्नि काव्ये श्रद्धां तथा 'तथा प्रतिज्ञा मर्यादा
श्रद्धा सप्रत्यय स्पृहा' इत्यपर । विशेषप्रतीतिमित्यर्थः । विधास्यन्ति
करिष्यन्ति ।

भाषा

यद्यपि काव्यनिर्माणकला में प्रवीण महाकवियों के वैदर्भ देशीय दाक्षिणात्यो
की वैदर्भीरीति के असंख्य काव्य भले ही विद्यमान हों तो भी ध्वनि, अलङ्कार
आदि के सन्निवेश से उत्पन्न होतवाली विचित्रता के मर्म की समझकर मोहित
होनेवाले सहृदय विद्वद्गण, इस विक्रमाङ्कदेवचरित नामक काव्यपर विशेष
प्रेम करेंगे ।

कुण्ठत्वमायाति गुणः कवीनां साहित्यविद्याश्रमवर्जितेषु ।
कुर्यादनाद्रेषु किमङ्गनानां केशेषु कृष्णागरुधूपवासः ॥१४॥

अन्वयः

कवीनां गुणः साहित्यविद्याश्रमवर्जितेषु अनाद्रेषु कुण्ठत्वम् आयाति ।
अङ्गनानाम् अनाद्रेषु केशेषु कृष्णागरुधूपवासः किं कुर्यात् ।

व्याख्या

कवीनां काव्यरचयितॄणां गुणः प्रकृतः साहित्यविद्यायां साहित्यविद्योपाजने
तदनुशीलने च यः श्रमो निरन्तराभ्यासंस्तेन वर्जितेषु रहितेष्वनाद्रेष्वरसिकेषु प्राणेषु
कुण्ठत्वं स्वप्रभावराहित्यमायाति प्राप्नोति हृदयङ्गमो न भवतीत्यर्थः । सहृदयाः
पण्डिताः साहित्यविद्यायां कृतभूरिश्रमा एव काव्यस्य यथार्थमाहात्म्यं जानन्ति
न तु मतिहीना अविद्वांस इति भावः । अङ्गनानां कामिनीनामनादेषु तैलादि-
स्निग्धपदार्थाननुलिप्तेषु केशेषु कचेषु कृष्णागरोश्चन्दनकाष्ठविशेषस्य कस्तूरी
मिथितसुगन्धद्रव्यस्य वा धूपवासः सुगन्धः (अग्नौ सुगन्धद्रव्यं प्रक्षिप्य तद्भूमोपर्या-
द्रेकेशानामनाद्रीकरणं लोके प्रसिद्धम् ।) किं कुर्याद्विडम्बनायैवेत्यर्थः । न तस्य
किञ्चिदुपयुक्तं फलम् । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

कवियों का गुण (वैशिष्ट्य) साहित्यविद्या का अभ्यास करने में परिश्रम
न करने वाले तथा नीरस मनुष्यो पर अपना प्रभाव नहीं डाल सकता ।
स्त्रियों के स्निग्धता रहित सूखे हुए केशों में चन्दनविशेष या कस्तूरीमिथित
सुगन्धित द्रव्यों का धूप क्या कर सकता है । अर्थात् सूखे हुए केशों को
सुगन्धित धूप देने से उनमें सुगन्ध नहीं आ सकती ।

प्रौढिप्रकर्षेण पुराणरीतिव्यतिक्रमः श्लाघ्यतमः पदानाम् ।
अत्युन्नतिस्फोटितकञ्चुकानि वन्द्यानि कान्ताकुचमण्डलानि ॥१५॥

अन्वयः

पदानां प्रौढिप्रकर्षेण पुराणरीतिव्यतिक्रमः श्लाघ्यतमः । अत्युन्नति-
स्फोटितकञ्चुकानि कान्ताकुचमण्डलानि वन्द्यानि ।

१ "अत्र 'प्रौढि' पद प्राचीनाऽलङ्कारिकस्वीकृतगुणविशेषमात्रपरमितिव्याख्या-
तु नोचिताम् । तादृशार्थकरणे सङ्कुचितार्थप्रत्यापवत्त्वेन कचेरभिप्रायः स्फुटो न
स्यात् । अत्र तु 'प्रौढि' शब्देन वविप्रतिभाविशेषस्तन्मूलको ध्वन्यलङ्कारादि-
सन्निवेशश्च विवक्षित इति ।"

२ भावोऽयमत्रापि प्रदर्शितः । अस्त्यप्रतिसमाधेय स्तनद्वन्द्वस्य दूषणम् ।
स्फुटता वञ्चनाना यन्नायात्पादरणीयताम् ॥ (सर्ग-८ श्लोकः ४५)

व्याख्या

पदानां शब्दानां रसगुणालङ्कारादिप्रत्यायकत्वेन चमत्कारित्वं प्रौढिस्तस्याः प्रकषेणोत्कटत्वेन पुराणी प्राचीना या रीतिरथवा पुराणानां कवीनां या रीतिः परिपाटी तस्या व्यतिक्रमः परित्यागः इलाध्यतमः प्रशस्यतमो भवति । अत्युन्नत्या स्फोटितानि दाढ्यातिशयात्प्रोटितानि विदारितानीत्यर्थः कञ्चुकानि कुचावरणा-
शुकानि यैस्तानि कान्तानां भ्रमसीना कुचमण्डलानि स्तनमण्डलानि वन्द्यानि स्तुत्यानि भवन्ति । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

प्रौढि प्रकर्ष से अर्थात् रस गुण अलङ्कार आदि की विशिष्ट चमत्कृति के प्राबल्य से, प्राचीनकाल से प्रचलित अथवा प्राचीन कवियों द्वारा प्रयुक्त पद-
विन्यास का यदि त्याग किया जाए तो वह प्रशसनीय है । अत्यन्त उच्चतर तथा काठिन्य से चोली को फाड़ देने वाले रमणियों के स्तनमण्डल सराहना करने योग्य होते हैं ।

व्युत्पत्तिरावर्जितकोविदाऽपि न रञ्जनाय क्रमते जडानाम् ।

न मौक्तिकच्छिद्रकरी शलाका प्रगल्भते कर्मणि टङ्किकायाः ॥१६॥

अन्वयः

आवर्जितकोविदा अपि व्युत्पत्तिः जडानां रञ्जनाय न क्रमते ।
मौक्तिकच्छिद्रकरी शलाका टङ्किकायाः कर्मणि न प्रगल्भते ।

व्याख्या

आवर्जिता आकृष्टाः कोविदाः पण्डिताः 'विद्वान्विपश्चिदोपज्ञः सत्सुधीः
कोविदो ब्रूयः । धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः सख्यावान्पण्डितः कविः' । इत्यमरः ।
यथा साऽऽवर्जितकोविदाऽपि पण्डितानामाकर्षिकाऽपि विशिष्टेत्यर्थः । व्युत्पत्तिर्नू-
तनकल्पना लौकिकरचनाकौशलं जडानां मूर्खाणां रञ्जनाय प्रसादाय न क्रमते न
समर्था भवति । मौक्तिकेभ्यु मुक्तासु च्छिद्रं रन्ध्रं 'छिद्रं निर्घ्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं
घषा मुषिः' इत्यमरः । करोतीति रन्ध्रकरी शलाका सूची टङ्किकायाः पाषाण-
वारणलोहकीलस्य 'टङ्कूः पाषाणदारणः' इत्यमरः । कर्मणि कठिनपाषाणविहारणं
कर्तुं न प्रगल्भते न समर्था भवति । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

पण्डितों को भी आकर्षित करने वाली नवीन कल्पना या काव्यरचना की कुशलता मुखों को आनन्दित नहीं कर सकती । मोती में छेद करने की सुई टाकी का काम नहीं कर सकती । अर्थात् सूक्ष्म बातों को कुशाग्रबुद्धि ही समझ सकता है । स्थूल बुद्धिवालों को उनसे कोई सुख नहीं मिलता ।

कथासु ये लब्धरसाः कवीनां ते नानुरज्यन्ति कथान्तरेषु ।
न ग्रन्थिपर्णप्रणयाश्चरन्ति कस्तूरिकागन्धमृगास्तृणेषु ॥१७॥

अन्वयः

ये कवीनां कथासु लब्धरसाः ते कथान्तरेषु न अनुरज्यन्ति । ग्रन्थि-
पर्णप्रणयाः कस्तूरिकागन्धमृगाः तृणेषु न चरन्ति ।

व्याख्या

ये जनाः कवीनां कान्तदर्शनां कवीनां कथासु रचनासु लब्धः प्राप्तो रस
आनन्दो यैस्ते लब्धरसा अनुभूताल्हादास्ते कथान्तरेष्वन्यासु कुकदिरचनासु नाऽ-
नुरज्यन्ति नाऽनुरक्ता भवन्ति । ग्रन्थिपर्णानाम सुगन्धिकुपविशेषः 'ग्रन्थिपर्णं
शुकं बर्हपुष्पं स्वौण्णिककुवकुरे' इत्यमरः । 'गठिवन' 'भटोरा' इति भाषायां
ख्यातः । तस्मिन् प्रणयः स्नेहो येषां ते, कस्तूरिकाया गन्धो येषु ते मृगा हरिणाः
कस्तूरिमृगास्तृणेषु घासेषु 'शल्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । न चरन्ति न
भक्षणप्रीतिं जनयन्ति । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

जो लोग अच्छे कवियों के काव्यों को पढ़कर आनन्द प्राप्त कर चुके हैं वे
अन्य छोटे मोटे कवियों के काव्यों में आनन्द नहीं प्राप्त कर सकते । गठिवन
नाम के सुगन्धित पौधे को खाने के प्रेमी कस्तूरिमृग अन्य घासपात नहीं चरते ।

जडेषु जातप्रतिभाभिमानाः खलाः कवीन्द्रोक्तिषु के वराकाः ।
प्राप्ताग्निनिर्वापणगर्वमभ्यु रत्नाङ्कुरज्योतिषि किं करोति ॥१८॥

अन्वयः

जडेषु जातप्रतिभाभिमानाः खलाः कवीन्द्रोक्तिषु वराकाः के । प्राप्ता-
ग्निनिर्वापणगर्वम् अभ्यु रत्नाङ्कुरज्योतिषि किं करोति ।

व्याख्या

जडेषु ज्ञानरहितेषु मूर्खेषु जातस्समुत्पद्यः प्रतिभाया बुद्धिप्रागल्भस्याऽभिमानोऽहङ्कारो येषु ते सञ्जातवैदुष्याहङ्काराः खला नीचाः कवयः कवीन्द्राणां महाकवीनामुचितेषु प्रतिस्पर्द्धिनीषु रचनासु वराकाः के गणनारहिता अकिञ्चित्कराश्चेत्यर्थः । सभासु प्रवर्तमानासु ते पराजिता एव भवन्तीति भावः । तेषां कवीन्द्राणां पथार्थतत्त्वं महत्त्वञ्च ते न जानन्तीति दिक् । प्राक्तो लब्धोऽग्निनिर्वापणस्य वन्हिप्रशामकत्वस्य गर्वो दपो 'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमुन्नतिः । दपोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः' इत्यमरः । येन तदम्बुजलं रत्नस्य मणेरङ्कुर इव ज्योतिः प्रकाशस्तस्मिन् किं करोति न किमपीत्यर्थः । जलं वन्हिनिर्वापणे क्षममपि रत्नतेजसो निवारणाय नाऽलमिति । बुद्धिस्तात्कालिकीज्ञेया सतिरागाभियोचरा । प्रज्ञां नवनबोम्बेपशालिनीं प्रतिभां विदुः' । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । किं करोति न किमपि कर्तुं शक्नोतीत्यर्थाक्षेपावर्थापत्तिरलङ्कारश्च ।

भाषा

मूर्खमण्डली में जिन खलो को नई नई उपज वाली बुद्धि से युक्त होने का गर्व हो गया है उन विचारे मूर्ख कवियों की श्रेष्ठकवियों की कविताओं को समझने में या उनसे अपनी कविताओं की तुलना करने में कौत गिनती है । अर्थात् प्रसङ्ग आने पर अच्छे कवियों के सम्मुख उन्हें हार माननी पड़ती है । आग को बुझा देने का अभिमान रखने वाला जल, रत्न के अङ्कुर के समान तेज (किरणों) का क्या बिगाड सकता है । अर्थात् रत्न पर कितना ही पानी पड़े तो भी उसकी चमक दूर नहीं हो सकती, वैसे ही मूर्खों की प्रतिभा से श्रेष्ठ कवियों की प्रतिभा दब नहीं सकती ।

उल्लेखलीला-घटनापट्टनां सचेतसां वैकटिकोपमानाम् ।

विचारशाणोपलपट्टिकासु मत्सूक्तिरत्नान्यतिथीभवन्तु ॥१६॥

अन्वय

मत्सूक्तिरत्नाति उल्लेखलीला-घटनापट्टनां वैकटिकोपमानां सचेतसां विचारशाणोपलपट्टिकासु अतिथीभवन्तु ।

अन्वयः

संक्रान्तवक्रोक्तिरहस्यमुद्राः ये रसध्वनेः अध्वनि चरन्ति ते अस्मत्प्र-
बन्धान् अवधारयन्तु । शेषाः शुकवाक्यपाठं कुर्वन्तु ।

व्याख्या

संक्रान्ता सङ्गता वक्रोक्तीनां विचित्रोक्तीनां रहस्यस्य तत्त्वस्य मुद्राऽभिनि-
वेशो येषु ते, ये सहृदया रसध्वनेरध्वनि मार्गं चरन्ति विहरन्ति, वक्रोक्ति
रहस्यज्ञातारो रसध्वनिमार्गाच्च ये न बहिर्भूता इत्यर्थः । तेऽस्मत्प्रबन्धानस्मद्विर-
चितकाव्यान्वधारयन्तु मदीयकाव्यस्य प्रयार्थज्ञाने समर्था भवन्तु । अन्ये तदितरे
शुकवत्तदर्थज्ञानमन्तरैव वाक्यपाठं शब्दोच्चारणमेव कुर्वन्तु । काव्यार्थभावना-
परिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यमस्मत्काव्यतत्त्वमिति भावः ।

भाषा

जो विचित्र उक्तियों के सम्पूर्ण रहस्यो को अच्छी तरह जानने वाले हैं
और रसध्वनि के मार्ग का अवलम्बन करने वाले हैं वे विद्वान् कविलोग मेरे
काव्य को समझे । इनसे अतिरिक्त अन्य कवि सुग्गे के ऐसे (बिना अर्थ रहस्य
समझे) इस काव्य का केवल पाठ किया करें ।

अनन्यसामान्यगुणत्वमेव भवत्यनर्थाय महाकवीनाम् ।

ज्ञातुं यदेषां सुलभाः सभासु न जल्पमल्पप्रतिभाः क्षमन्ते ॥२३॥

अन्वयः

महाकवीनाम् अनन्यसामान्यगुणत्वम् एव अनर्थाय भवति यत् सभासु
सुलभाः अल्पप्रतिभाः एषां जल्पं ज्ञातुं न क्षमन्ते ।

व्याख्या

महाकवीनां कविश्रेष्ठानामन्येषु यत्सामान्यं साधारणत्वं सकलजनवृत्तित्वं
तदन्यसामान्यं नास्त्यन्यसामान्यमनन्यसामान्य-मनन्यसामान्यञ्चतद्गुणत्वञ्चेत्य
नन्यसामान्यगुणत्वं विशेषगुणवत्त्वमेवाऽनर्थ्याऽनिष्टोत्पत्त्यर्थं भवति जायते ।
दृष्टं तु महाकवीनामादायज्ञानं तत आनन्दानुभूतिः सा तु साधारणबुद्धियतां न
भवतीत्येवाऽनर्थः । यद्यस्मात्कारणात्सभासु सर्वसभासु सुलभा, सुखेन लभ्याः
त्वोद्योगेनेवाऽऽनन्दार्थमेव प्रीभूता इत्यर्थः । विशिष्टजनोपस्थितिः सभास्वनाया-

सेनैव सर्वत्र न भवति यतस्ते मानिनः अनाहता यत्र तत्र न गच्छन्तीति ।
अल्पप्रतिभा मन्दमतयो जना एषां महाकवीनां जल्पं सारगर्भं वचो ज्ञातुं बोद्धुं
न क्षमन्ते न समर्था भवन्ति । सकलमन्दजनाज्ञेयत्वं महाकविकृतीनामित्येष
तेषां महाकवीनां महान्दोषः । अत्र व्याजस्तुतिरलङ्कारः 'व्याजस्तुतिर्मुखे
निन्दा स्तुतिर्धा लुडिरन्यथा ।'

भाषा

महाकवियो का विशिष्टगुण ही उनके लिए अनिष्टकारक हो जाता है ।
क्यो कि समाजो में सुलभता से प्राप्त हो सकने वाले छोटी बुद्धि के कवि,
इन महाकवियो की उक्तियो का अर्थ भी समझने में असमर्थ होते है ।

अलौकिकोल्लेखसमर्पणेन विदग्धचेतः-कपपट्टिकासु ।
परीक्षितं काव्यसुवर्णमेत-लोकस्य कण्ठाभरणत्वमेतु ॥२४॥

अन्वयः

विदग्धचेतःकपपट्टिकासु अलौकिकोल्लेखसमर्पणेन परीक्षितम् एतत्
काव्यसुवर्णं लोकस्य कण्ठाभरणत्वम् एतु ।

व्याख्या

कथाणां निकषोपलानां 'शाणस्तु निकष कषः' इत्यमरः । पट्टिकाः कपपट्टिका
विदग्धानां पण्डितानां चेतांस्येव कपपट्टिकास्तासु विदग्धचेतःकपपट्टिकास्वलौ-
किका लोकोत्तरा य उल्लेखाश्चमत्कृतकृतयः पक्षे श्रेष्ठतासूचयिष्यः सुवर्णरेखा
स्तेषां समर्पणेन प्रदानेन परीक्षितं निर्धारितमेतत्काव्यरूपसुवर्णं (सुन्दरवर्णयुक्त-
काञ्चनं शोभनाक्षरसमेतं काव्यञ्च) लोकस्य सर्वजनस्य कण्ठाभरणत्वं कण्ठ-
भूषणत्वमेतु प्राप्नोतु । यथा कपपट्टिकायां सुपरीक्षितं शुद्धमुत्तमं स्वर्णं जनस्य
कण्ठस्थं सदलङ्कारत्वं प्राप्नोति तथैव विदग्धचेतःसु परीक्षित-मिदकाव्यं जनस्य
कण्ठस्थं सद् भूषण भवत्विति भावः । काव्ये सुवर्णाभेदारोपस्य विदग्धचेतःसु
कपपट्टिकारोपे कारणत्वात्परम्परितरूपकम् । 'यत्र कस्यचिदारोपः परारोपण-
कारणम् । तत्परम्परितम् ।'

भाषा

विद्वानो की चित्त रूपी कसीटी पर (कसे जान पर) असाधारण सदुक्ति
रूपी अच्छे कस के आने से जाचा हुआ यह काव्य रूपी सुवर्ण (सोना या

व्याख्या

मम सूक्तय कविता एव रत्नानि मत्सूक्तिरत्नान्युल्लेखस्य कवितालेखनस्य वैकटिकपक्षे रत्नोत्कर्षणस्य या लीला वैशिष्ट्य तस्या घटनाया सम्पादने षट्पदा चतुराणा वैकटिकानामुपमा सादृश्य येषु तेषा रत्नपरीक्षकतुल्याना सचेतसा सहृदयाना महाकवीना विचारा एव शाणोपला रत्नशुद्धिपरिचायकृपाषाण विशेषा "शाणस्तु निकष कष" इत्यमरः । तेषां पट्टिकास्वतिथीभवन्तु । अतिथिरूपेणैकत्रीभवन्तु । शाणोपलपट्टिकासूलिल्लेखनेन रत्नकान्तिपरीक्षणदक्षणा वैकटिकानामिवोत्तमकाव्यकरणे विचारणे च कुशलाना महाकवीना विचारार्थमस्मत्काव्य भवत्विति भावः । वैकटिकेन सहृदयस्य सादृश्यप्रतीत्योपमा । विचारेषु शाणोपलपट्टिकारोपाद्रूपकञ्च ।

भाषा

सान पर चढाकर रत्नो की परीक्षा करने में कुशल जौहरी लोगो के समान, उत्तम काव्य बनान में कुशल सहृदय काव्यज्ञो की विचार रूपी सान पर परीक्षार्थ मेरे श्लोक या काव्य उपस्थित हो । अर्थात् मेरे काव्य की उच्चकोटि के सहृदय कविलोम परीक्षा कर देखें कि मेरा काव्य कंसा है ।

न दुर्जनानामिह कोऽपि दोषस्तेषां स्वभावो हि गुणासहिष्णुः ।
द्वेष्यैव केषामपि चन्द्रखण्ड-विपाण्डुरा पुण्ड्रकशर्कराऽपि ॥२०॥

अन्वय

दुर्जनानाम् इह कः अपि दोषः न । हि तेषा स्वभावः गुणासहिष्णुः ।
केषाम् अपि चन्द्रखण्ड-विपाण्डुरा पुण्ड्रकशर्करा द्वेष्या एव ।

व्याख्या

दुर्जनानां खलानामिहाऽस्मिन्परेषा निन्दाकरणे कोऽपि दोषो नाऽस्ति । हि यस्मात्कारणात्तेषां खलानां स्वभावः प्रवृत्तिरेव गुणानां सद्गुणानामसहिष्णुरसहनशीलो मात्सर्ययुक्त इत्यर्थः । केषामपि केषाञ्चिज्जनानां चन्द्रखण्ड इव वर्षुरखण्ड इव विपाण्डुरा शुभ्रा पुण्ड्रकाणां बहुदक्षिणा शर्करा बहुदिसुनिर्मितशर्करा प्रवृत्त्यैव सुमधुराऽपि द्वेष्यैवाऽऽश्चिक्कारिण्येव भवति । 'पित्तेन दूने रसने सिताऽपि तिक्तायते हसकुलावतसः ।' इति श्रीहर्षः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

दुर्जनों में दूसरों की निन्दा करना यह दोष नहीं कहा जा सकता । क्यों कि दूसरों के अच्छे गुणों की निन्दा करना उनका स्वभाव ही होता है । कुछ लोग ऐसे भी हैं जिनको कपूर की डली के ऐसी पौड़े से बनी सफेद चीनी भी अच्छी नहीं लगती ।

सहोदराः कुङ्कुमकेसराणां भवन्ति नूनं कविताविलासाः ।
न शारदादेशमपास्य दृष्टेतेषां यदन्यत्र मया प्ररोहः ॥२१॥

अन्वयः

कविताविलासाः कुङ्कुमकेसरणा नून सहोदराः भवन्ति । यत् मया तेषां प्ररोहः शारदादेशम् अपास्य अन्यत्र न दृष्टः ।

व्याख्या

कविताया सत्कविताया विलासा विभ्रमा कुङ्कुमस्याग्निशिखस्य 'अथ कुङ्कुमम् । कश्मीरजन्माग्निशिख वर वाह्लोकपीतने' इत्यमर । केसरा किञ्जल्का 'किञ्जल्क केसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमर । तेषां नून निश्चयेन सहोदरा एकदेशजन्यत्वाद्भ्रातरो भवन्ति सन्ति । यद्यस्मात्कारणान्मया कविना बिल्हणेन तेषां कविताविलासानां कुङ्कुमकेसराणाञ्च प्ररोहोऽङ्कुर उद्गम इत्यर्थः । शारदाया सरस्वत्या आदेश प्रसाद पक्षे शारदाया सरस्वत्या देश कश्मीरमपास्य विहायाऽन्यत्राऽन्यस्मिन् पुरुषे शारदाप्रसाद रहित इत्यर्थः पक्षेऽन्यस्मिन् देशे न दृष्टो नाऽवलोकितः । शारदाप्रसाद विना न कविताविलासोद्गमः । कश्मीरदेश विहाय नान्यत्र कुङ्कुमकेसरोद्गम इति भावः ।

भाषा

उत्तम कविता के विलास और केसर दोनों निश्चय ही सगे भाई हैं । शारदा के आदेश विना अर्थात् सरस्वती की कृपा विना अच्छी कविता की उत्पत्ति और शारदा देश विना अर्थात् कश्मीर विना केसर की उत्पत्ति, अन्यत्र होती हुई मैंने नहीं देखी है ।

रसध्वनेरध्वनि ये चरन्ति संक्रान्तरक्रोक्तिरहस्यमुद्राः ।
तेऽस्मत्प्रबन्धानवधारयन्तु कुर्वन्तु शेषाः शुकराक्ष्यपाठम् ॥२२॥

सुन्दराक्षर युक्त वाक्य) मनुष्यों के कण्ठ का आभूषण बने । अर्थात् जिस प्रकार जचे हुए शुद्ध सोने का बना गोक (गले का आभूषण) गले की शोभा बढ़ाता है वैसे ही विद्वानों द्वारा परीक्षित यह मेरा उत्तम वाक्य साधारण लोगों द्वारा कण्ठस्थ किया जाकर उनकी कण्ठ की शोभा को बढ़ावे ।

किं चारुचारित्रविलासशून्याः कुर्वन्ति भूपाः कविसंग्रहेण ।
किं जातु गुञ्जाफलभूषणानां सुवर्णकारेण वनेचराणाम् ॥२५॥

अन्वयः

चारुचारित्रविलासशून्याः भूपाः कविसंग्रहेण किं कुर्वन्ति । गुञ्जाफल-
भूषणानां वनेचराणां सुवर्णकारेण जातु किम् ।

व्याख्या

चारु सुन्दर सत्काव्यपरिचयेन सहृदयहृदयसवादि चारित्र चरित तस्य विलास उत्कर्षस्तेन शून्या रहिता काव्यमहत्वात्तवेदिनो दुश्चरिता भूपा राजानः कवीना संग्रहेणाऽऽशयप्रदानेनाऽऽशय प्रदाय स्वराजसभाया स्थापनेनेत्यर्थः किं कुर्वन्ति न किमपीत्यर्थः । दुश्चरिताना राजा कवि संग्रहेण न कोऽपि लाभः । ये कविमहत्वमेव न विदन्ति तेषां कृते कवयो निष्प्रयोजनका इति भावः । गुञ्जाफल कृष्णलाफल 'कार्काचिची गुजे तु कृष्णला' इत्यमरः । एव भूषणमलङ्कारो येषां तेषां वनेचराणामारण्यकानां सुवर्णकारेण स्वर्णभूषणनिर्माणकेन जातु कदाचिदपि किं, किं प्रयोजनं, न किमपीत्यर्थः । सुवर्णकारा सुवर्णस्य भूषणानि निर्मायन्ति तानि तु वनेचरा न समाद्रियन्ते यतस्तेषां कृते गुञ्जैव महद्भूषणमिति सुवर्णकारास्तेषां कृते निष्प्रयोजनकास्तथैव कवयः सुचरित्रमेव राजान भजन्ते न दुश्चरितम् । दुश्चरिताना राजा कृते ते कवयो निष्प्रयोजनका इति भावः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

जो राजा असच्चरित्र है वे अपने दरबार में कवियों का संग्रह कर क्या करेंगे । गुज के गहनों को पहनने वाले जंगली लोगों को सोने के आभूषणों को बनाने में कुशल सोनारों का क्या काम पड़ सकता है अर्थात् जिस प्रकार गुज के गहने पहनने वालों के लिये सोनार किसी काम का नहीं उसी प्रकार दुश्चरित्र राजा के लिये कवि भी किसी काम का नहीं । क्योंकि कवि सुचरित्र

राजा के यहाँ रह कर ही अपने काव्यों से उसका गुणगान कर उसकी यशः
पताका फहराता है ।

पृथ्वीपतेः सन्ति न यस्य पार्श्वे
कवीश्वरास्तस्य कुतो यशांसि ।
भूपाः कियन्तो न बभूवुर्व्यां जानाति
नामाऽपि न कोऽपि तेषाम्^१ ॥२६॥

अन्वयः

यस्य पृथ्वीपतेः पार्श्वे कवीश्वराः न सन्ति तस्य यशांसि कुतः । उर्व्यां
कियन्तः भूपाः न बभूवुः तेषां नाम अपि कः अपि न जानाति ।

व्याख्या

यस्य पृथ्वीपते राज्ञः पार्श्वे कवीश्वराः कवीन्द्रा न सन्ति न शोभन्ते तस्य
भूपस्य यशांसि कीर्तयः 'यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवस्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः ।
कुतो, न कुतोऽपीत्यर्थः । यशसः प्रख्यापकानामभावात्कुतो यशःप्रतिष्ठेतिभावः ।
उर्व्यां महोमण्डले कियन्तः कतिसख्याका भूपा राजानो न बभूवुर्न जाताः (परं) तेषां
नामाऽपि संज्ञामपि कोऽपि मनुष्यो न जानाति । काव्यैकनिबद्धमेव राज्ञां
यशश्चिरस्यापि भवतीति राज्ञां यशसोऽप्यशसो वा कवीश्वरा एव निदान-
मिति भावः ।

भाषा

जिस राजा के पास में (दरबार में) अच्छे कवि नहीं हैं उसका यश वहाँ
से फल सक्ता है । इस पृथ्वी पर क्या कितने ही राजा ऐसे नहीं हुए हैं जिनका
नाम भी कोई मनुष्य नहीं जानता है ।

^१ भायोऽप्यमत्राऽपि प्रदर्शितः ।

भुजवनतश्छाया मेघा निषेव्य महोजसा,

जलधिरज्ञाना मेदिन्यासीदताषुतो नया ।

स्मृतिमपि न ते यान्ति दमाया विना यदनुग्रहं,

प्रवृत्तिमहते बुभेस्तस्मै नमः कविभ्रमणे ॥ राजतरङ्गिण्याम् ।

लङ्कापतेः सङ्कुचितं यशो यद् यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः ।
स सर्व एवाऽऽदिकवेः प्रभावो न कोपनीयाः कवयः क्षितीन्द्रैः ॥२७॥

अन्वयः

यत् लङ्कापतेः यशः सङ्कुचितं यत् रघुराजपुत्रः कीर्तिपात्रं, सः सर्वः
एव आदिकवेः प्रभावः, क्षितीन्द्रैः कवयः न कोपनीयाः ।

व्याख्या

पल्लङ्कापते रावणस्य यज्ञ कीर्ति 'यज्ञ कीर्ति समजा च स्तव स्तोत्र स्तुति-
नूति' इत्यमर । सङ्कुचितमविस्तृत नष्टमित्यर्थं । यद् रघुराजस्य दशरथस्य
पुत्रो राम कीर्तिपात्र यशोभाजन जात स सर्व एवाऽऽदिकवेर्वाल्मीके प्रभाव-
कोशल कार्यमित्यर्थं । अत क्षितीन्द्रं राजभि कवयो न कोपनीया न क्रोधनीया
नापमाननीया इतिभावः । यदिति वाक्यार्थपरामर्शकः ।

भाषा

रावण की कीर्ति जो न फल सकी अर्थात् नष्ट हो गई और दशरथ जी के
पुत्र राम जी, जो कीर्ति के पात्र हुए, यह सब आदि कवि वाल्मीकि का ही
प्रताप है । इसलिए राजाओं को कभी भी कवियों को कुपित न करना चाहिये ।

गिरां प्रवृत्तिर्मम नीरसाऽपि मान्या भवित्री नृपतेश्चरित्रैः ।
के वा न शुष्कां मृदमभ्रमिन्धु-सम्यन्धिनीं मूर्द्धनि धारयन्ति ॥२८॥

अन्वयः

मम नीरसा अपि गिरा प्रवृत्तिः नृपतेः चरित्रैः मान्या भवित्री । के
वा शुष्काम् अभ्रसिन्धुसम्यन्धिनीं मृदं मूर्द्धनि न धारयन्ति ।

व्याख्या

मम मदीया नीरसाऽपि रसरहिताऽपि गिरां वाचां प्रवृत्तिः प्रवर्तन व्यापारो वा
नृपते राज्ञो विक्रमाङ्कदेवस्य चरित्रैश्चरित्तैर्हेतुभिर्मान्या पूज्या भवित्री भाविनी ।
प्रकृत्या चारु रसश्चरितमत्र घणितमिति हेतोरिदं काव्य विदुषा रसनीयत्वमुप-
यास्यत्वेति भावः । के वा मनुष्या शुष्कां रसरहितामभ्रसिन्धोजन्हुष्या
सम्यन्धिनीं तदगता मृद मृत्तिका मूर्द्धनि शिरसि न धारयन्ति नाऽवतसयन्ति ।

गङ्गासम्बन्धादेव मृदोऽप्यभ्यहितत्वं न तु स्वतः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।
अन्यसम्बन्धेन श्लाघ्यत्वकथनादुदात्तालङ्कारश्च । 'लोकातिशय-सम्पत्तिवर्ण-
नोदात्तमुच्यते । यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्' ।

भाषा

मेरी नीरस वाणी का भी व्यापार (यह काव्य) राजा विक्रमाङ्कदेव के चरितों के कारण आदरणीय होगा । कौन मनुष्य गङ्गा की नीरस मिट्टी (सूखी मिट्टी) को अपने मस्तक पर धारण नहीं करते अर्थात् नहीं लगाते । अर्थात् गङ्गा का सम्बन्ध होने से सूखी मिट्टी भी जैसे आदरणीय होती है वैसे ही महाराज विक्रमाङ्कदेव का सम्बन्ध होने से मेरा नीरस काव्य भी आदरणीय होगा ।

कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य दोषे प्रयत्नः सुमहान्खलानाम् ।
निरीक्षते केलिवनं प्रविश्य क्रमेलकः कण्टक-जालमेव ॥२६॥

श्रन्वयः

खलानां कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य दोषे सुमहान् प्रयत्नः । क्रमेलकः
केलिवनं प्रविश्य कण्टकजालम् एव निरीक्षते ।

व्याख्या

खलानां विशुनानां 'विशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः । कर्णामोरमृतं श्रुति-
रसायनं सूक्तिरसं सुभाषितातन्द्रं विमुच्य परित्यज्य दोषे दोषान्वेषणे (एव)
सुमहान्विशेषः प्रयत्नः प्रयासो भवति । क्रमेलक उष्ट्रः केलिवनं श्रीडोद्यान
प्रविश्य गत्वा कण्टकानां कण्टकीवृक्षाणां जालं समूहमेव निरीक्षते पश्यत्यन्वेष्य-
तीत्यर्थः । तेषां कृते कण्टकीवृक्षाणामेव प्रियत्वं न तु सुगन्धिपुष्पादिभिर्दृष्टान-
रसणीयताया इति भावः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

सकल लोग वान की अमृत के समान सुख देने वाले अच्छे सुभाषितों के रस का आस्वादन छोड़कर उनमें दोष देखने में ही अत्यन्त प्रयत्न शील रहते हैं । गुन्दर बाग में जाकर उसकी पुष्पवृक्ष आदि की शोभा से आनन्द न प्राप्तकर ऊँट, बाँटे की शाहियों की ही खोज में रहता है । अर्थात् ऊँट का जिस प्रकार अच्छे बाग में आपर भी शंटे की शाही ही त्रिय मालूम होती है वैसे शत्रु को

अच्छे काव्य सुनकर उनसे आनन्द न मिलकर केवल उनमें दोष निकालना ही प्रिय मालूम होता है ।

एषास्तु चालुक्यनरेन्द्रवंश-समुद्गतानां गुणमौक्तिकानाम् ।
मद्भारती-सूत्रनिवेशितानामेकावली कण्ठविभूषणं वः ॥३०॥

-अन्वयः-

एषा चालुक्यनरेन्द्रवंशसमुद्गतानां मद्भारतीसूत्रनिवेशितानां गुणमौक्तिकानाम् एकावली वः कण्ठविभूषणम् अस्तु ।

व्याख्या

एषा वाक्यावली चालुक्यनरेन्द्राणां वंशः कुलमेव वंशो वेणुस्तस्मात्समुद्गतानां समुत्पन्नानां, वेणी मुक्तास्समुद्भवन्ति बहुमूल्याश्च भवन्तीति प्रसिद्धिः । मद्भारती मदीयवाक्येव सूत्रं गुणस्तस्मिन्निवेशितानां मुक्तानां, गुणा दयादाक्षिण्यादय एव मौक्तिकानि तेषामेकावलीकावली हारो वो युष्माक कण्ठविभूषणमस्तु । राज्ञां गुणाः कण्ठेनोच्चर्यमाणास्सन्तः कण्ठविभूषणानि मौक्तिकानि कण्ठे धार्यमाणानि कण्ठविभूषणानीति भावः । अत्र गुणेषु मौक्तिकारोपे, वंशो वेणुत्वारोपस्य कारणत्वात्परम्परितं रूपकम् । वाक्यावल्यामेकावल्यारोपे भारत्यां सूत्रत्वारोपस्य कारणत्वाच्च परम्परितं रूपकम् । 'नियता रोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः । तत्परम्परितं श्लष्टे वाचके भेदभाजि वा' इति ।

भाषा

चालुक्य राजाओ के वंश रूपी बास में से उत्पन्न यह दया दाक्षिण्यादि गुण रूपी मोतियों का, मेरी वाणी रूपी डोरे में परोया हुआ, वाक्यावली रूपी एकलडा हार, आप लोगो के कण्ठ का आभूषण हो । अर्थात् चालुक्य वंशीय राजाओ के दयादाक्षिण्यादिगुणों की मेरी वाणी में वर्णित वाक्यावली आप लोगो के कण्ठ से उच्चरित होकर उसे सुशोभित करे जिस प्रकार बास की मोतियों का डोरे में परोया हुआ एकलडा हार कण्ठ को सुशोभित करता है ।

साम्प्रतं चालुक्यवंशमूलपुरुषोत्पत्तिं प्रस्तौति—

लोकेषु सप्तस्यपि विश्रुतोऽसौ सरस्वतीविभ्रमभूः स्वयम्भूः ।

चत्वारि काव्यानि चतुर्मुखस्य यस्य प्रसिद्धाः श्रुतयश्चतस्रः ॥३१॥

अन्वय

चतुर्मुखस्य यस्य चत्वारि काव्यानि चतस्रः श्रुतयः प्रसिद्धाः । असौ सरस्वतीविभ्रमभूः स्वयम्भूः सप्तसु अपि लोकेषु प्रसिद्धः ।

व्याख्या

चत्वारि मुखानि यस्य स चतुर्मुखस्तस्य चतुर्मुखस्य यस्य ब्रह्मण सम्बन्धीनि तन्मुखेभ्यो निसृतानीत्यर्थः । चत्वारि चतु सख्याकानि काव्यानि काव्यरूपाणि चतस्र श्रुतयो वेदा प्रसिद्धा एषाता असौ प्रसिद्ध सरस्वत्या घादेव्या वाङ्मयस्य वा विभ्रमाणा विलासाना भूत्पत्तिस्थानमाधयो वा स्वयम्भूर्ब्रह्मा सप्तत्वापि भूर्भुवस्वर्महोजनस्तपसत्येषु लोकेषु भुवनेषु 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । प्रसिद्धो विख्यात अस्तीति । सरस्वती वेधस कन्येति पत्नीतिचेत्युभय लोक-प्रसिद्धम् । सरस्वत्या पतिर्ब्रह्मेति हेतो सरस्वती तस्मिन्स्वमञ्जुलविलासादि-चेष्टाभिस्सरसतामापादयति कन्यात्वेनाऽऽनन्दञ्च जनयति ।

भाषा

जिस चार मुख वाले ब्रह्मा के चार मुखों से निकले हुए चार काव्य चार वेद हैं, एसी प्रसिद्धि है वह सरस्वती के विलास का स्थान स्वयम्भू ब्रह्मा सातों लोकों में प्रसिद्ध है ।

एकस्य सेवातिशयेन शङ्के पङ्केरुहस्यासनतां गतस्य ।

आराधितो यः सकलं कुटुम्बं चकार लक्ष्मीपदमम्बुजानाम् ॥३२॥

अन्वय

आसनता गतस्य एकस्य पङ्केरुहस्य सेवातिशयेन आराधितः यः अम्बुजाना सकल कुटुम्ब चकार (इति) शङ्के ।

व्याख्या

(ब्रह्मणः) आसनतामुपवेशनस्थानता गतस्य प्राप्तस्यैकस्य कस्यचित्पङ्केरुहस्य सरसीरुहस्य 'पङ्केरुहं तामरस सारस सरसीरुहम्' इत्यमरः । सेवातिशयेन स्वपत्रस्योपर्यसितदानरूपसेवाप्रकर्षेणाऽऽराधित सेवितो यो ब्रह्माऽम्बुजाना पद्माना सकल समग्र 'समग्र सकल पूणम्' इत्यमरः । कुटुम्ब जाति कमलजाति मित्यर्थः । लक्ष्म्या धिय पद निवासस्थान चकारेति शङ्के तक्यामि । अतएव लक्ष्म्या पद्मालयेति नाम लोके प्रसिद्धमिति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

किसी एक कमल बे, आसन बनकर अत्यधिक सेवा करने से प्रसन्न होकर ब्रह्मा ने सम्पूर्ण कमल जाति को ही लक्ष्मी का निवास स्थान बना दिया, ऐसा मैं सोचता हूँ ।

ब्रह्मर्षिभिर्ब्रह्मर्यीममुष्य सार्द्धं कथां वर्धयतः कदाचित् ।
त्रैलोक्यबन्धोः सुरसिन्धुतीरे प्रत्यूषसन्ध्यासमयो बभूव ॥३३॥

अन्वयः

कदाचित् सुरसिन्धुतीरे ब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं ब्रह्मर्यी कथां वर्धयतः
त्रैलोक्यबन्धोः अमुष्य प्रत्यूषसन्ध्यासमयः बभूव ।

व्याख्या

कदाचित्कस्मिन्दिक्षसमये सुरसिन्धो स्वर्गङ्गायास्तीरे तटे ब्रह्मर्षिभि धेञ्ज-
मुनिभिस्तार्द्धं सह ब्रह्मर्यी परब्रह्मविषयिणी कथा वार्ता वर्धयतो विकास
नयतस्त्रैलोक्यस्य बन्धुमित्र तस्य त्रैलोक्यहितकारकस्याऽमुष्य ब्रह्मण प्रत्यूषस्य
प्रातःकालस्य 'प्रत्यूषोऽहर्मुख कल्पमुष प्रत्यूषसी अपि' इत्यमर । सन्ध्याया
सन्ध्यावन्दनादेस्समय कालो बभूव जात । कथारसे मानाना तेषा समयज्ञाना-
भावात्प्रातःकालसन्ध्यावन्दनावसरः सम्प्राप्त इति भाव ।

भाषा

किसी समय आकाशगङ्गा के किनारे ब्रह्मर्षिया के साथ परब्रह्मसम्बन्धि
कथा का विस्तार करते करते तीनों लोका के मित्र अर्थात् हित चाहने वाले
ब्रह्मा जी का प्रातःकाल वा सन्ध्यावन्दन करने का समय उपस्थित हो गया ।
अर्थात् परब्रह्म की चर्चा में इतने लीन हो गये थे कि बातें करते करते सब रात
बीत गई ।

मृणालसूत्रं निजध्वभायाः समुत्सुकथादुपु चक्रवाकः ।
अन्योन्यविश्लेषणयन्त्रसूत्र-भ्रान्त्येव चञ्चुस्थितमाचर्ष ॥३४॥

अन्वय

निजध्वभायाः चादुपु समुत्सुकः चक्रवाकः अन्योन्यविश्लेषणयन्त्रसूत्र-
भ्रान्त्या इव चञ्चुस्थितं मृणालसूत्रम् आचर्ष ।

व्याख्या

(प्रत्यये) निजवल्लभायाः स्वप्रियायाश्चाटुषु चाटुकरणेषु प्रेमालापादिव्यव-
हारेषु समुत्सुकः समुत्कण्ठितश्चक्रवाकः कोकः 'कोकश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वय-
नामकः, इत्यमरः । अन्योन्यस्य परस्परस्य यद्विश्लेषणं वियोगस्तस्य यन्त्रसूत्रं
तद्धटकयन्त्रस्य सूत्रं तस्य भ्रान्त्या भ्रमेण इव परस्पररात्रिवियोगकारकयन्त्र-
सूत्रभ्रमादिव चञ्चुस्थितं स्वप्रियायास्त्रोदिस्थित 'चञ्चुस्त्रोदिरुभे स्त्रियो'
इत्यमरः । मृणालसूत्रं विसतन्तुमाचकषाऽऽकृष्टवान् । रात्रौ चक्रवाक-
मिथुनस्य वियोगो जायत इति कविप्रसिद्धिः । प्रत्यये जाते चक्रवाकस्य स्व-
प्रियाया सह संयोगो जातः । स्वप्रियाचञ्चुस्थितं वार्तालापबाधकं मृणालतन्तु-
निरीक्ष्यैतदेवाऽऽस्मद्रात्रिवियोगकारणमिति भ्रमादत्तपरमपि सूत्रेणाऽनेन वियोगो
न कृतः स्यादिति धिया तदाचकर्षेतिभावः । चक्रवाककर्तृकचञ्चुस्थितमृणाल-
सूत्राकर्षणे मृणालसूत्रेऽन्योन्यविश्लेषणयन्त्रसूत्रस्य भ्रान्तेर्हेतुत्वेन सम्भावनप्रति-
पादनादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

(प्रातः काल हो जाने पर, रातमरके वियोग के अनन्तर संयोग होने से)
अपनी स्त्री चकई से उत्सुकता से रस भरी मीठी मीठी बातें कहते और सुनने
की अभिलाषा से, चकई की चौच में विद्यमान कमल के डण्डे के डोरे को मानो
परस्पर वियोग कराने वाले किसी यन्त्र विशेष का यह सूत्र है ऐसे भ्रम से,
चकवे ने खींच लिया । (चकवा चकई का रातभर वियोग रहता है ऐसी
कविप्रसिद्धि है ।)

आरक्तमर्घ्यार्पणतत्पराणां सिद्धाङ्गनानामिव कुङ्कुमेन ।
विम्बं दधे विम्बफलप्रतिष्ठां राजीविनीजीवितवल्लभस्य ॥३५॥

अन्वयः

अर्घ्यार्पणतत्पराणां सिद्धाङ्गनानां कुङ्कुमेन इव आरक्तं राजीविनीजी-
वितवल्लभस्य विम्बं विम्बफलप्रतिष्ठां दधे ।

व्याख्या

अर्घ्यस्य पूजोपचारनिमित्तजलस्य 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे षाट् षादाप
वारिणि' इत्यादिरमरः । अर्घ्ये प्रदाने तत्पराणां लब्धानां सिद्धाङ्गनानां देवयो-

निविशेषयनितानां कुङ्कुमेनेवाऽग्निशिखेनेव कुङ्कुमनिधितजलरूपाध्यस्य रक्तकान्त्येवाऽऽरक्तपासमन्ताद्रक्तवर्णं राजीविन्याः कमलिन्या जीवितं जीवनं तस्य वल्लभः स्वामी तस्य सूर्यस्य बिम्बं मण्डलं बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिपुं इत्यमरः । बिम्बफलस्य कुन्दू इति लोके प्रसिद्धस्य रक्तवर्णशाकफलस्य प्रतिष्ठां सवर्णत्वात्सारूप्यं वधे वधार । कुङ्कुमसंयुक्ताम्बूरूपाध्यस्य सूर्यबिम्बे प्राप्याऽध्यस्य रक्तत्वात्सूर्य-बिम्बस्याऽपि रक्तत्वं जातमिति भावः । प्रातः-कालिकसूर्यबिम्बस्य बिम्बफलस्य च सादृश्यदर्शनादुपमा । सूर्यबिम्बस्य रक्तत्वे कुङ्कुमस्य कारणत्वेन सम्भावनाद्वेतूप्रेक्षा ।

भाषा

अर्घ्यं देने में तत्पर सिद्धाङ्गनाओ के अर्घ्य के केसर से मानो लाल भया हुआ कमलिनी के जीवन के स्वामी सूर्य का मण्डल (पके हुए) कुन्दू के समान लाल दिखाई देने लगा ।

सुधाकरं वार्धकतः क्षपायाः संप्रेक्ष्य मूर्द्धनिमिवानमन्तम् । *
तद्विप्लवायेव सरोजिनीनां स्मितोन्मुखं पङ्कजवक्त्रमासीत् ॥३६॥

अन्वयः

क्षपायाः वार्धकतः आनमन्तं मूर्द्धनिम् इव सुधाकरं संप्रेक्ष्य सरोजिनीनां पङ्कजवक्त्रं तद्विप्लवाय इव स्मितोन्मुखम् आसीत् ।

व्याख्या

क्षपाया रजन्या वृद्धस्य भावो वार्धकं तस्माद्वार्धकतो रजन्या गतप्रायत्वाद्बृद्धावस्थाय आनमन्तमधोगच्छन्तं (अस्तोन्मुखत्वात्) मूर्द्धनिमिव शिर इव सुधाकरं चन्द्रं संप्रेक्ष्य वृष्ट्वा सरोजिनीनां कमलिनीनां पङ्कजमेव वक्त्रं मुखं, तस्य चन्द्रस्य सरोजिनीरिपुत्वात् तस्याः क्षपायाश्च रिपुस्त्रीत्वात् विप्लवायेव विडम्बनाया इव स्मितोन्मुखमीपद्धास्ययुक्तं विकासयुक्तं वाऽऽसीद्भव । यथा काचिघ्रायिका स्वरिपु-भस्तोन्मुखं स्वरिपुस्त्रियश्च वृद्धावस्थाप्रयुक्तां नमदाननत्वादिदुरवस्थां धीक्ष्य सुखमनुभवन्ती तद्विडम्बनाय स्मेरानता भवति तयैवेषा कमलिनी गतप्रायां रात्रि अस्तोन्मुखं चन्द्रञ्च धीक्ष्य विकसिताभूदिति भावः । कमलिनी रात्रौ न विकसतीति प्रसिद्धम् । अत्राऽप्रस्तुत-व्यवहारस्य कमलिनीव्यवहारे समारोपात्समासोक्त्य-लङ्कारः । चन्द्रे च वार्धक्यप्रयुक्तनञ्जीभूतरात्रिरूपनायिकाशीर्षस्योत्प्रेक्षणाद्वस्तु-प्रेक्षा । पङ्कजे वक्त्रत्वाभेदाद्रूपकम् । अत उत्प्रेक्षारूपकमूला समासोक्तिः । इति त्रयाणामङ्गाङ्गीभावसङ्करः ।

भाषा

वृद्धावस्था के कारण रात्रि रूपी कामिनी के चन्द्ररूपी मस्तक को लटका हुआ देखकर चन्द्र के अस्तोन्मुख होने से ओर उसकी (रात्रि की) वृद्धावस्था की बुरी हालत से प्रसन्न होकर कमलिनी मानो उसे चिढाने के लिये मुस्कराने लगी । अर्थात् रात समाप्त होने से और चन्द्रमा के अस्तोन्मुख होने के कारण नीचे लटक जाने से कमलिनी धीरे २ खिलने लगी । कमलिनी रात को नहीं खिलती यह बात प्रसिद्ध है ।

ज्ञात्वा विधातुरचुलुकात्प्रसूतिं तेजस्विनोऽन्यस्य समस्तजेतुः ।

प्राणेश्वरः पङ्कजिनीवधूनां पूर्वाचलं दुर्गमिवारोह ॥३७॥

अन्वयः

पङ्कजिनीवधूनां प्राणेश्वरः विधातुः चुलुकात् समस्तजेतुः अन्यस्य तेजस्विनः प्रसूतिं ज्ञात्वा इव दुर्गं पूर्वाचलम् आरोह ।

व्याख्या

पङ्कजिन्यो नलिन्यस्ता एव धव्यस्तासां प्राणेश्वरो जीवितेश्वरसूर्यो विधातुर्व्रह्मणश्चुलुकाञ्जलपूरिताञ्जलेः समस्तस्य राजवांस्य जेतुर्जयशीलस्याऽन्यस्य कस्यचित्तेजस्विनः प्रतापिनश्चालुक्यवंशमूलपुरुषस्य प्रसूतिमुत्पत्तिं ज्ञात्वेव विज्ञाप्यैव सकलजेतुरन्यतेजस्विनो भयादात्मरक्षार्थं दुर्गं दुष्प्राप्यस्थानं दुर्गरूपं वा पूर्वाचलमुदयाचलमारोह गतवानिति । सूर्योदयो जात इति भावः । अत्र पञ्चिन्यां वधूतादात्म्यारोपः सूर्ये प्राणेश्वरस्याऽभेदारोपे कारणत्वात्परम्परितं रूपकम् । पूर्वाचले दुर्गाभेदाद्रूपकम् । सूर्यस्य दुर्गारोह अन्यतेजस्विन उत्पत्तिज्ञानस्य कारणत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । सूर्यवृत्तान्ते तादृशाप्रकृतान्यपुरुषवृत्तान्ताभेदसमारोपात्समासोक्तिः । अत एतेषां सङ्करः ।

भाषा

ब्रह्मा के चुल्लू से सबको जीतने वाले चालुक्य वंश के मूल पुरुष रूपी किसी दूसरे तेजस्वी की उत्पत्ति होने वाली है ऐसा मानो जानकर कमलिनी रूपी ललनाओ के पति सूर्य भय से पूर्वाचल रूपी अगम्य किले पर चढ़ गये । अर्थात् जिस प्रकार प्रतापी, वीर और सबको जीतने वाले योद्धा के आने पर कोई प्रतापी भय से दुर्गाश्रय कर लेता है उसी प्रकार चालुक्य वंश के प्रतापी मूल पुरुष की ब्रह्मा जी के चुल्लू से उत्पत्ति होने वाली है ऐसा मानो जान कर

प्रतापी सूर्य ने उदयाचल रूपी अमेघ किले का आश्रय लिया । अर्थात् सूर्य पूर्वाचल पर उदित हुआ ।

जगाम याज्ञेषु रथाङ्गनाम्नां परस्परादर्शनलेपनत्वम् । -
सा चन्द्रिका चन्दनपङ्ककान्तिः शीतांशुशाणाफलके ममज्ज ॥३८॥

अन्वयः

या रथाङ्गनाम्नाम् अज्ञेषु परस्परादर्शनलेपनत्वं जगाम सा चन्दनपङ्क-
कान्तिः चन्द्रिका शीताशुशाणाफलके ममज्ज ।

व्याख्या

या रथस्याङ्ग चक्र नाम येषां तेषां रथाङ्गनाम्ना चक्रवाकपक्षिणामङ्गेष्ववयवेषु परस्परस्थाङ्ग्योन्यस्य घटदर्शनं तदेव लेपनं तस्य भावस्तत्त्वमन्योन्यादर्शनप्रयोज-
कलेपनद्रव्यत्वं जगाम प्राप्तवती, रात्रौ चन्द्रिकया निखिललोके नितान्तं घवलितेऽपि चक्रवाकयुगलस्याङ्ग्योन्यदर्शनं न सम्भवतीति कविलोकप्रसिद्धम् । तत्रोत्प्रेक्ष्यते तेषां पक्षिणामङ्गेषु चन्द्रिकारूपविलेपनद्रव्यविशेषेण लेपस्य जायमानत्वाद्वि-
षतत्वेनाङ्गनामविभावनम् । सा चन्दनपङ्कस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्या सा चन्द्रिका (प्रातः कालसमये) शीताशुशुचन्द्र शाणाफलकमिवेत्युपमितसमासः, चन्द-
नघर्षणोपलमिव तस्मिन् ममज्ज तिरोहिता बभूव । जाते प्रत्युषे चन्द्रस्य निष्प्रभ-
त्वात्तस्य शरीरे चन्द्रिका समाविष्टा सती नाऽन्यत्र परिदृश्यते । चन्दनस्य यथा शाणोपरि घर्षणेन चन्दनाऽभावेऽपि तत्कान्तिः शाणोपरि दृश्यते तथैव साम्प्रतं चन्द्रिकायाः सर्वत्राऽभावः सज्जातः किन्तु तत्स्वरूपं शाणफलकसदृशवर्तुलाकार-
चन्द्रोपरि केवलं परिदृश्यते । अत इदं ज्ञायते यच्चन्द्रिकाऽस्मिन्सुधाशाखेव प्रविष्टा सती निमग्ना जाताऽदृश्यत्वं गतेत्यर्थः । चन्द्रिकायाश्चन्दनपङ्केन सह सादृश्यादुपमा ।

भाषा

रात को चक्रवा और चकई का वियोग होता है और वे परस्पर देख नहीं सकते ऐसी कविप्रसिद्धि है । अतः कवि कल्पना करते हैं कि चक्रवा और चकई के अङ्गों को अदृश्य कर देने वाले लेप के समान एक दूसरे को परस्पर देखने में बाधक, चन्दन के द्रव के समान शोभावाली चादनी, चन्दन घिसने के गोल होरसा के सदृश चन्द्र में प्रविष्ट हो गई अर्थात् प्रातः काल में चादनी अन्यत्र कहीं न दिखाई

देकर केवल चन्द्र में दिखाई देती थी जैसे चन्दन हटा लिये जाने पर भी होरसे पर चन्दन की आभा दिखाई पड़ती ही है ।

सन्ध्यासमाधौ भगवाँस्थितोऽथ शक्रेण वद्धाञ्जलिना प्रणम्य ।

विज्ञापितः शेखरपारिजात-द्विरेफनादद्विगुणैर्वचोभिः ॥३६॥

अन्वयः

अथ सन्ध्यासमाधौ स्थितः भगवान् वद्धाञ्जलिना शक्रेण प्रणम्य शेखरपारिजातद्विरेफनादद्विगुणैः वचोभिः विज्ञापितः ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः । सन्ध्या-समाधौ सन्ध्याकालिकध्यानयोगे स्थितो लानो भगवान् ब्रह्मा वद्धोऽञ्जलिर्यस्य तेन वृत्ताञ्जलिना शक्रेण्द्रेण प्रणम्य नमस्कृत्य शेखरे शिरसि शिरोभूषणरूपो यः पारिजातो देवकुसुमविशेषस्तस्मिन्वे द्विरेफा भ्रमराः 'द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गपट्पद-भ्रमरालयः' इत्यमरः । तेषां नादेन झङ्कारेण द्विगुणैर्द्विगुणोभूतैरुपचीयमानैर्वचोभिर्वचनैर्विज्ञापितो निवेदितः ।

भाषा

इस के अनन्तर सन्ध्याकाल के ध्यान में मग्न ब्रह्मा जी को इन्द्र ने हाथ जोड़कर प्रणाम कर के, अपने मस्तक पर शोभा के लिये धारण किये हुए पारिजात के फूलों पर गूँजने वाले मीरों की झङ्कार से प्रतिध्वनित, दूने ऊँचे स्वर में निवेदन किया ।

इतः परं शक्रेणतुभिः श्लोकैः स्वोयमैश्वर्यं निरूपयन् ब्रह्माणं स्तौति—

आस्ते यदैरावणवारणस्य मदाम्बुसङ्गान्मिलितालिमाला ।

साम्राज्यलक्ष्मीजयतोरणामे दन्तद्वये वन्दनमालिकेव ॥४०॥

अन्वयः

यत् ऐरावणवारणस्य साम्राज्यलक्ष्मीजयतोरणामे दन्तद्वये मदाम्बु-सङ्गात् मिलितालिमाला वन्दनमालिका इव आस्ते । (अत्र यच्छब्दो

वाक्यार्थं परामृशन् तच्छब्देन सह नित्यसाकाङ्क्षत्वात् 'स्वामिन् स सर्वोऽ-
पी'त्यादि-त्रिचत्वारिंशत्तमे पद्ये तच्छब्देन सहाऽन्वेति ।)

व्याख्या

मदंरावणनाम्नो चरणस्येन्द्रहस्तिन 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गं रावणाभ्रमुवल्लभा' इत्यमर । साञ्जाज्यलक्ष्म्या सार्वभौमश्रियो जयसूचक तोरण बहिर्द्वार तस्याऽऽभा कान्तिरिवाऽऽभा यस्य तत्तस्मिन् दन्तद्वये रदनयुग्मे 'रदना वशना वन्ता रदा' इत्यमर । मदाम्बुसङ्गान्मदजलससर्गान्मिलिता समागताऽलिमाला भ्रमर-पङ्कितवन्दनमालिकेव चूताशोकादिपत्रमालेव' वन्दनवार इति लोके प्रतिष्ठा । आस्ते शोभते—स सर्व एव त्वत्पादसेवारजसां प्रभाव इत्यग्निमेण श्लोकेनाऽन्वय । आम्नाऽशोकपल्लवं सरथिता माला मङ्गलकार्येषु द्वारोपरि निबध्यते । दन्तद्वये विजयतोरणसाम्यादलिमालिकायाश्च वन्दनमालिकासाम्यादुपमा ।

भाषा

मह जो (मेरे) ऐरावण नामक हाथी के, सब भुवनो की विजय श्री के बाहरी फाटक के समान शोभा देने वाले दोनों दातो पर, मदजल के चून से एकत्रित भीरे वन्दनवार से दिखाई देते हैं (वह आपकी चरण सेधा की धूलि का ही प्रभाव है) इसका ४३ वें श्लोक से सम्बन्ध है ।

यदातपत्रं मम नेत्रपद्म-सहस्रलोलालिकदम्बनीलम् ।

कुरङ्गनाभीतिलकप्रतिष्ठां मुखे समारोहति राजलक्ष्म्याः ॥४१॥

अन्वयः

यत् मम नेत्रपद्मसहस्रलोलालिकदम्बनीलम् आतपत्रं राजलक्ष्म्याः मुखे कुरङ्गनाभीतिलकप्रतिष्ठां समारोहति (स त्वत्पादसेवारजसा प्रभाव इत्यग्निमेण श्लोकेनाऽन्वितम्) ।

व्याख्या

यच्छब्दो वाक्यार्थपरामर्शक । मम मदीय नेत्राण्येव नयनान्येव पर्याति कमलानि तेषां सहस्रभिद्रस्य सहस्राक्षत्वात् । तस्मिन्मल्लोलालीना चञ्चल-भ्रमराणां लोलालित्वेनाध्यवसितकृष्णवर्णकनीनिकाना च कदम्ब समूहस्तद्वर्णील, आतपत्रञ्छब्दं राजलक्ष्म्या राज्यश्रियो मुखे वक्षत्रे कुरङ्गनाभी कस्तूरी तस्या स्तिलकस्य भालभूषणाङ्गविशेषस्य प्रतिष्ठां स्थितिसमतां समारोहति प्राप्नोति ।

(स त्वत्पादसेवारजसां प्रभाव इत्यग्रे सम्बन्धः) नीलभ्रमरसमूहेन नीलच्छत्रस्य साभ्यादुपमा । नेत्रेषु पद्मत्वारोपाद्रूपकम् । कृष्ण चञ्चलताराणां लोलालित्वेनाध्यवसितत्वादतिशयोक्तिः । अत्रेतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

भाषा

यह जो मेरे सहस्रनेत्र रुपी सहस्र कमलों में स्थित चञ्चल पुतलियों के स्वरूप चञ्चल भ्रमर समूह की नीलिमा के समान नीले रंग का छत्र, राज्य श्री के मुखपर कस्तूरी के तिलक की शोभा दे रहा है । (वह आपकी चरण सेवा की धूलों का प्रभाव है । यह ४३ वें श्लोक से सम्बन्धित है ।)

यन्नन्दने कल्पमहीरुहाणां छायासु विश्रम्य रतिश्रमेण ।
गायन्ति मे शौर्यरसोर्जितानि गीर्वाणसारङ्गदृशो यशांसि ॥४२॥

अन्वयः

यत् गीर्वाणसारङ्गदृशः रतिश्रमेण नन्दने कल्पमहीरुहाणां छायासु विश्रम्य मे शौर्यरसोर्जितानि यशांसि गायन्ति (स त्वत्पादसेवारजसां प्रभाव इत्यग्रिमेण श्लोकेन सम्बन्धः)

व्याख्या

यदिति वाक्यार्थपरामर्शकः, "स्वामिन् स सर्वोषी"त्यत्र तच्छब्देनाऽन्वेति । सारङ्गस्य मृगस्य दृगिष्व दृग् नेत्रं यासां ता गीर्वाणानां देवानां सारङ्गदृशो मृगतयन्यः फान्ता रतिश्रमेण सम्भोगजनितपरिश्रमेण खिन्नाः सत्यो नन्दने नन्दन्नामकेन्द्रो-
द्याने 'हय उच्चैः श्वासूतो मातलिनन्दनं वनम्' इत्यमरः । कल्पमहीरुहाणां कल्पवृक्षाणां छायासु विश्रम्य श्रमं निवार्य मे समेन्द्रस्य शौर्यरसेन वीररसेनोर्जितानि प्रवृद्धानि यशांसि स्तोत्राणि गायन्ति भजन्तीत्यर्थः ।

भाषा

यह जो सम्भोग से थकी हुई मृगतयनी देवियाँ नन्दन वन में कल्पवृक्षों की छाया में विश्राम कर मेरे वीररस से परिवर्द्धित यशों का गान करती हैं (वह आपकी चरण सेवा की धूलि का प्रभाव है—यह ४३ वे श्लोक से सम्बन्धित है ।)

किं वा बहूक्तैः पुरुहूत एष पात्रं महिम्नो यदनङ्कुशस्य ।
स्वामिन् स सर्वोऽपि शिरोधृतानां त्वत्पादसेवारजसां प्रभावः ॥४३॥

अन्वयः

वा बहूक्तैः किम् । यत् एषः पुरुहूतः अनङ्कुशस्य महिम्नः पात्रं,
स्वामिन्, सः सर्वः अपि शिरोधृतानां त्वत्पादसेवारजसां प्रभावः (अस्ति) ।

व्याख्या

वाऽथवा बहून्युक्तानि कथितानि तै बहूक्तैः किं, किं प्रयोजनम् न किम-
पीत्यर्थः । यदिति वाक्यार्थपरामर्शकः । एष सन्मुखस्यः पुरुहूत इन्द्रो 'इन्द्रो
मरुत्वान्मघवा विडोजाः पाकशासनः । वृद्धथवाः सुनाशीरः पुरुहूतः पुरन्वरः'
इत्यमरः । नास्त्यङ्कुशः प्रतिबन्धको यस्य तस्याऽप्रतिहतस्य महिम्नो महत्वस्य
पात्रं भाजनमस्तीत्यर्थः । हे स्वामिन् हे निग्रहानुग्रहसमर्थं ब्रह्मन् स सर्वोऽपि
शिरोधृतानां मस्तकोपरि धारितानां सेवाया रजासि धूलिकणानि सेवासम्बन्धि-
रजांस्यर्चनीयधूलिकणानीत्यर्थः, त्वत्पादयोस्तव चरणयोस्तेवारजांसि तेषां
प्रभावः प्रतापः कार्यमित्यर्थः, अस्ति ।

चकलकमर्थात् कलापकम्^१ । शब्दोऽयं कलापकार्थे कश्मीरे रूढः ।

भाषा

अथवा, अधिक कहने से क्या लाभ । हे स्वामिन् यह मैं इन्द्र जो असीम
महिमा का पात्र हुआ हूँ, यह सब सिर पर धारण की हुई आपकी चरण सेवा
की धूलि का ही प्रताप है ।

(जहाँ चार श्लोको में अर्थ की पूर्ति होती है उसे कलापक कहते हैं ।
कश्मीर में कलापक को चकलक कहते हैं ।)

^१ छन्दोबद्धपद पद्य तेन मुक्तेन मुक्तकम् ।

दाभ्यान्तु युग्मक सदानितक त्रिभिरिष्यते ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलक मतम् ।

अत्र पञ्चभिरिति न्यूनसंख्या व्यवच्छेदः । पञ्चभिः पञ्चाधिकैश्चेत्यर्थः ।

सदानितक विशेषक तिलक वा ।

निवेदितश्चारजनेन नाथ तथा क्षितौ सम्प्रति विप्लवो मे ।
मन्ये यथा यज्ञविभागभोगः स्मर्तव्यतामेष्यति निर्जराणाम् ॥४४॥

अन्वयः

नाथ, चारजनेन सम्प्रति क्षितौ तथा विप्लवः मे निवेदितः यथा निर्जराणां यज्ञविभागभोगः स्मर्तव्यताम् एष्यति (इति) मन्ये ।

व्याख्या

हे नाथ हे स्वामिन् ब्रह्मन् ! घर एव चारुचार एव जतस्तेन गुप्तचरेण सम्प्रत्यधुना क्षितौ पृथिव्यां तथा सादृशो विप्लवो हिम्यो 'हिम्यो इपरविप्लवो' इत्यमरः । नरलुब्धताद्युपसर्गविशेष इत्यर्थः । मे मह्यं निवेदितो विज्ञापितो मया येन प्रकारेण निर्जराणां देवानां 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्यमरः । यज्ञेषु ऋषु विभागा देवेभ्योऽप्यणीयद्रव्यविभागास्तेषां भोगो ग्रहणमुपभोगश्च स्मर्तव्यतां स्मरणोपतामेष्यति प्राप्स्यतीति मन्ये जतनामि तर्क्यामीत्यर्थः । विप्लवरेण देवेभ्यो यज्ञभागा नाशिता भविष्यतीति तर्क्यामीतिभावः ।

भाषा

हे नाथ ब्रह्मा जी ! गुप्तचर ने पृथ्वीपर होनेवाले ऐसे उपद्रवों की मुझे सूचना दी है जिनसे देवताओं का, यज्ञों में मिलने वाले भागों का उपभोग, केवल हमरस करने का ही विषय हो जाएगा, ऐसा मैं अनुमान करता हूँ । अर्थात् ऐसे उपद्रवों से भविष्य में यज्ञों में देवताओं को भाग नहीं दिया जाएगा ऐसा मेरा अनुमान है ।

धर्मद्रुहामत्र निवारणाय कार्यस्त्वया कश्चिद्वार्यवीर्यः ।
रवोरियांशुप्रमरेण यस्य वंशेन सुस्याः ककुभः क्रियन्ते ॥४५॥

अन्वयः

अत्र धर्मद्रुहां निवारणाय त्वया अवार्यवीर्यः कश्चित् कार्यः । रवोः अंशुप्रमरेण इय यस्य वंशेन ककुभः सुस्याः क्रियन्ते ।

व्याख्या

अत्र क्षिती धर्मद्रुहा धर्मद्वेषिणामधर्मपरायणानां निवारणाय विनाशाय त्वया
 ब्रह्मणाऽवार्थमप्रतिहतं वीर्यं पराक्रमो यस्यैवम्भूतः कश्चित् कोऽप्यप्रतिहतशक्ति-
 सान्वीरः कार्यः समुत्पादनीयः । रवेः सूर्यस्यांशुप्रसरेण प्रभासन्तानेनेव (यथा सर्वा
 दिशस्तमोविनाशेन प्रकाशिता भवन्ति तत्स्याश्च प्राणिनः सुखेन स्वकार्यकरणेन
 जीवनमतिवाहयन्ति तथैव) यस्याऽवार्थवीर्यस्य वीरस्य वंशेन कुलेन ककुभः सर्वा
 दिशः 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । तत्स्थाः प्राणिन
 इत्यर्थः । सुखेन तिष्ठन्तीति सुखा निरुपद्रवाः क्रियन्ते सम्पाद्यन्ते । रात्रि
 सूर्यस्य साम्यात्तद्वंशे चांशुप्रसरस्य साम्यादुपमा ।

भाषा

(इसलिये) इस पृथ्वी पर अधर्मियों का नाश करने के लिये आप किसी
 अप्रतिहतशक्तिशाली वीर की उत्पत्ति करिए, जिसके वंश के फैलने से सब
 दिशाओं में रहने वाले लोग, उपद्रवी से दूर होकर, प्रसन्न हो, जिस प्रकार
 सूर्य की किरणों के फैलने से अन्धकार दूर होकर सब दिशाएँ प्रसन्न हो
 जाती हैं ।

पुरन्दरेण प्रतिपाद्यमान-मेवं समाकर्ण्य वचो विरिञ्चिः ।
 सन्ध्याम्बुपूर्णे चुलुके मुमोच ध्यानानुविद्धानि विलोचनानि ॥४६॥

अन्वयः

विरिञ्चिः पुरन्दरेण एव प्रतिपाद्यमानं वचः समाकर्ण्य सन्ध्याम्बुपूर्णे
 चुलुके ध्यानानुविद्धानि विलोचनानि मुमोच ।

व्याख्या

विरिञ्चिर्धाता 'धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलारानः' इत्यमरः ।
 विरिञ्चिर्विरिञ्चिरित्युभयमपि साधु । पुरन्दारयतीति पुरन्दरस्तेनेन्द्रेणैवं पूर्वोक्तं
 प्रतिपाद्यमानं कम्पमानं वचो वार्त्ता समाकर्ण्य श्रुत्वा सन्ध्या-सम्बन्ध्यम्बु जलं
 तेन पूर्णं पूरिते चुलुकेऽञ्जली ध्यानेनाऽनुविद्धानि ध्यानप्रसक्तानि विलोचनानि
 नयतानि, चतुर्मुखत्वाद्बहुवचनम् । मुमोच निक्षिप्तवान् ।

भाषा

ब्रह्माने, इन्द्र द्वारा इस प्रकार कहे हुए वचनो को सुन कर, सन्ध्या सम्बन्धि जल से भरी अँजुली पर अपने ध्यानयुक्त नेत्रों को डाला अर्थात् उसे ध्यान पूर्वक देखा ।

‘कुलकारम्भः—

प्रकोष्ठपृष्ठस्फुरदिन्द्रनील-रत्नावलीकङ्कणडम्बरेण ।

बन्धाय धर्मप्रतिबन्धकानां बहन्सहोत्थानिव नागपाशान् ॥४७॥

अन्वयः

प्रकोष्ठपृष्ठस्फुरदिन्द्रनीलरत्नावलीकङ्कणडम्बरेण धर्मप्रतिबन्धकानां बन्धाय सहोत्थान् नागपाशान् बहन् इव । (सुभटो विधातुश्चुलुकादाविरासीदिति पञ्चपञ्चाशत्संख्याकश्लोकेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

प्रकोष्ठस्य कूर्पराधोभागस्य पृष्ठे पृष्ठभागे स्फुरन्ती देदीप्यमाना येन्द्रनील-रत्नानामिन्द्रनीलमणीनां रत्नविशेषाणामावली पङ्क्तिस्तस्याः कङ्कणङ्कुरभूषणं ‘कङ्कणं करभूषणम्’ इत्यमरः । तस्य डम्बरेण मियेण प्रकोष्ठत्वित्येन्द्रनीलमणि-घटित-करभूषण-मियेण धर्मप्रतिबन्धकानां धर्मप्रतिरोधकानामधर्मिणासित्यर्थः । बन्धाय नियन्त्रणाय जन्मना सहोत्तिष्ठन्तीति प्रादुर्भवन्तीति सहोत्थास्तान्, राज्ञो जन्मकालादेव समुत्पन्नान् नागपाशान् सपरंज्जूर्बहन्निव धारयन्निव—सुभटो धातु-श्चुलुकादाविरासीदिति सम्बन्धः । इन्द्रनीलरत्नावलीकङ्कणे नागपाशस्य संभावनादुत्प्रेक्षा । सा च ‘डम्बरेण’ इत्यपगृहीतिमूलत्वात्सापगृह्या ।

भाषा

थलाई पर बधे हुए इन्द्रनीलमणि के षगन के मिय से, धर्म दोहियों को बाधने के लिए मानो साप ही में उत्पन्न भये हुए नागपाश को धारण करता हुआ (एक वीर यज्ञा जी की अँजुली से उत्पन्न हुआ ।) (इसका सम्बन्ध ५५ में श्लोक से है ।)

^१ कुलकारम्भः निचत्वारिंशत्तमश्लोकटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

उत्तर्जनीकेन मुहुःकरेण कृताकृतावेक्षणवद्धलक्षः ।
रुपा निषेधमिव चेष्टितानि दिक्पालवर्गस्य निर्गलानि ॥४८॥

अन्वयः

कृताकृतावेक्षणवद्धलक्षः (सः) उत्तर्जनीकेन करेण दिक्पालवर्गस्य निर्गलानि चेष्टितानि रुपा मुहुः निषेधन् इव (विधातुश्चुलुकादाविरासीदित्यभिप्रेय श्लोकेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

कृतमनुचितसमाचरणमकृतमनुचितसमाचरणञ्च कृताकृते तयोः किमुचितं समाचरितं किं वाऽनुचितमाचरितं लोकैरेतयोरवेक्षणे पर्यालोचने बद्धं व्याप्तं लक्षं ध्यानं यस्य स धर्माधर्माचरणसमोक्षणकचित्तः स सुभट उर्ध्वीकृता तर्जनी यस्यैवम्भूतेन तेन करेण हस्तेन दिशा पालाः पालकास्तेषां दिक्पालानां वर्गस्य समूहस्य निर्गलानि निष्प्रतिबन्धानि चेष्टितानि कार्याणि रुपा क्रोधेन मुहुर्वारि-
वारं निषेधमिव निवारयमिव (विधातुश्चुलुकादाविरासीदित्यनेन सम्बन्धः ।)
उत्तर्जनीककरे दिक्पालचेष्टितकर्मकनिषेधक्रियायास्समुत्प्रेक्षणात्क्रियोत्प्रेक्षा ।

भाषा

उचित और अनुचित कार्यों के परीक्षण में दत्तचित्त वह वीर, दिक्पाल लोगों के निरङ्कुश कार्यों का, खड़ी की हुई तर्जनी अगुली से युक्त. हाथ से मानो क्रोध से वार २ निषेध करता हुआ (ब्रह्मा जी की अगुली से उत्पन्न हुआ ।)

भोगाय वैपुल्यविशेषभाजं कर्तुं धरित्रीं निजवंशजानाम् ।
केयूरसङ्क्रान्तविमानभङ्ग्या भुजोद्भृतस्माभृत् इव ईक्ष्यमाणः ॥४९॥

अन्वयः

निजवंशजानां भोगाय धरित्री वैपुल्यविशेषभाजं कर्तुं केयूरसङ्क्रान्तविमानभङ्ग्या भुजोद्भृतस्माभृत् इव ईक्ष्यमाणः (विधातुश्चुलुकादाविरासीदित्यन्वयः ।)

व्याख्या

निजवंशजातां स्वकुलोत्पन्नातां रक्तां भोगायोपभोगाय धरित्रीं पृथ्वीं वैपुल्य-
विशेषं भजतीति वैपुल्यविशेषभाक् ता विशालक्षेत्रां कर्तुं सम्पादयितुं केयूरेऽङ्गदे
'केयूरमंगदं तुल्ये' इत्यमरः । संक्रान्तानि प्रतिबिम्बितानि विमानानि गगन
उड्डीयमानानि व्योमयानानि 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इत्यमरः । तेषां भङ्गाया
व्याजेन भुजाभ्यामुद्धृता क्ष्माभूतः पर्वता राजानश्च धेन स भुजोपरि समुत्क्षिप्त-
महीधर इवेक्ष्यमाणो दृश्यमानः सुभटः प्रादुरासीदित्यग्रे सम्बन्धः । पर्वतरथवा
राजभिराक्रान्तां पृथ्वीं स्ववंशजातां भोगायोऽल्पतरां मत्वा तानुत्क्षिप्य समतलां
निष्कण्ठकां विशालाञ्च धरा चिकीर्षुरित्यर्थः । नेमे विमानाः किन्तु क्ष्माभूत
इति भङ्गि शब्देन प्रतिपादनादाश्चर्यपन्हुतिस्तस्मूला विमानोपरि क्ष्माभूतामुत्प्रेक्षा ।
अत द्वयोरङ्गाङ्गोभावसंकरः ।

भाषा

अपने वश में होने वाले राजाओं के उपभोग के लिये पृथ्वी पर अधिक
स्थान बढ़ाने के ध्येय से, भुजा के आभूषण विजायट में प्रतिबिम्बित, आकाश
में उड़ने वाले विमानों की परछाही के मीप से मानों भुजाओं से पहाड़ों को
या विपसी राजाओं को हटाकर दूर फेंक देने के लिये उठाए हुए के ऐसा दिखाई
 देने वाला (वीर ब्रह्मा जी की अजुली से उत्पन्न हुआ ।)

अखर्वगर्वस्मितदन्तुरेण विराजमानोऽधरपल्लवेन ।

समुत्थितः क्षीरविपाण्डुराणि पीत्वेव सद्यो द्विपतां यशांसि ॥५०॥

अन्वयः

अखर्वगर्वस्मितदन्तुरेण अधरपल्लवेन विराजमानः क्षीरविपाण्डुराणि
द्विपतां यशांसि सद्यः पीत्वा समुत्थितः इव ।

व्याख्या

अखर्वो महान् गर्वो दपस्तेन यस्मितं वृत्रवर्णनायहेतुकन्धीपट्टास्य तेन
दन्तुर उन्नतानतः 'खर्वो हृत्परश्च यामजः इति । 'दन्तुर तून्नतानतम्' इति
वाऽमरः । तेनाऽधरः अधरोष्ठः पल्लव इवेत्यधरपल्लवस्तेन विराजमानः
गुणोभितः क्षीरवदुग्धवद्विपाण्डुराणि वृध्राणि द्विपतां यशांसि सद्यः पीत्वा

पानं कृत्वा, नवजातशिशुः पूर्वं दुग्धमेव पिबतीत्याशयः । समुत्थित इव विद्यमान इव सुभटः प्रादुरासीदित्यन्वयः । यशः क्षिप्तञ्च शुभ्रं भवतीति कविसम्प्रदायः । तस्मिन् जातमात्र एव शत्रुपक्षांसि विनश्यन्ति स्मेति भावः । अधरे पल्लवा-भेदाद्रूपकम् । क्षीरेण यशसः साम्यादुपमा । क्षीररूपयशः पानानन्तरं समुत्थानस्योत्प्रेक्षणात्क्रियोत्प्रेक्षा । अत एतेषां संकरः ।

भाषा

अधिक अभिमान से उत्पन्न भई हुई (श्वेत) मुस्कुराहट से विवसित अधरोष्ठ से शोभित (वह वीर) मानो दूध के समान शत्रुओं के उज्वल यशों को पीकर प्रकट भया हुआ (ब्रह्मा जी की अजूली से उत्पन्न हुआ ।)

सुवर्णनिर्माणमभेद्यमस्त्रैः स्वभावसिद्धं कवचं दधानः ।

जयश्रियः काञ्चनविष्टराभं समुद्रहन्नुन्नतमंसकूटम् ॥५१॥

अन्वयः

अस्त्रैः अभेद्यं सुवर्णनिर्माणं स्वभावसिद्धं कवचं दधानः जयश्रियः काञ्चनविष्टराभम् उन्नतम् अंसकूटं समुद्रहन् (सुभटो विधातुश्चुलुकादाविरासीदित्यनेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

अस्त्रैर्वाणैरन्यास्त्रैर्वाऽभेद्यं भेत्तुमशक्यं सुवर्णस्य काञ्चनाभस्य सुन्दरदेहवर्णस्य निर्माणं निर्मितमेव स्वभावसिद्धं प्राकृतिकं कवचं तनुश्रं 'अथ तनुश्रं वरुं दंशनम् । उरच्छदः कंकटको जगरः कयचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । दधानो धारयन्, पक्षे सुवर्णेन हेम्ना निर्माणं यस्यैवम्भूतं कवचम् । श्लिष्टरूपकम् । जयश्रियो विजयलक्ष्म्या उपवेशनाय काञ्चनस्य स्वर्णस्य विष्टरमासनं तदाभेदाऽऽमा कान्तियस्य तं सुवर्णसिंहासनसदृशमुन्नतं प्रशस्तमंसकूटं स्कन्धशिखरं समुद्रहन् धारयन् 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । सुभटः प्रादुरासीदित्यन्वयः । काञ्चनाभदेहप्रभाषां स्वभावसिद्धकवचत्वस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । वाचकाभावाच्च तस्या व्यङ्ग्यत्वम् । अंसकूटे काञ्चनविष्टरस्य साम्यप्रतीत्योपमा । देहस्य सुवर्णे स्वभावसिद्धस्वर्णनिर्मितकवचस्य तादात्म्यारोपाद्रूपकमपीत्युत्प्रेक्षा रूपकयोः सन्देहसंकरः ।

भाषा

सोने के समान शरीर के स्वाभाविक रंग के कारण मानो बाणो या अन्य अस्त्रो से न छिद सकने वाले सोने से बने हुए कवच को धारण करने वाला, विजयलक्ष्मी के (बैठने के) सोने के आसन के समान उन्नत स्कन्धप्रदेशो को धारण करने वाला (एक वीर प्रकट हुआ ।)

स्वःसुन्दरीबन्दिपरिग्रहाय दत्तोऽञ्जलिः सम्प्रति दानवेन्द्रैः ।
इति प्रहर्षादमराङ्गानां नेत्रोत्पलश्रेणिभिरर्च्यमानः ॥५२॥

अन्वयः

सम्प्रति दानवेन्द्रैः स्वःसुन्दरीबन्दिपरिग्रहाय अञ्जलिः दत्तः इति प्रदर्षात्
अमराङ्गानां नेत्रोत्पलश्रेणिभिः अर्च्यमानः (सुभटः प्रादुरासीत् ।)

व्याख्या

सम्प्रत्यधुना राज्ञः समुत्पत्त्यनन्तरं दानवेन्द्रैर्देत्यधुरन्धरैः स्वः स्वर्गस्य सुन्दर्य एव बन्दिनो वशीकृताः स्त्रियः स्तुतिपाठिका वा 'बन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । तासां परिग्रहाय सुन्दरस्त्रीत्वेन स्तुतिपाठिकात्वेन वा हरणापाऽञ्जलिर्दत्तः । अस्य राज्ञो भयात्सुरसुन्दरीबन्दिकरणाय तासां हृदापहरणस्य साहसस्तेः परित्यक्त इति प्रहर्षादित्कार्यजनितोऽनन्दोद्रेकेणाऽमराङ्गानां देवाङ्गानां नेत्राणि नयनान्युत्पलानीव कमलानीव तेषां श्रेणिभिः पङ्क्तिभिरर्च्यमानः पूज्यमानो दृश्यमान इत्यर्थः । न दानवा इतः परमस्य कृपयाऽस्मान्बन्वीकरिष्यन्तीति देवाङ्गानाभिः प्रसन्नाभिर्दग्भिरवलोक्यमान इति भावः । कमलपङ्क्तिभिरर्च्यमाने प्रहर्षस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । नेत्रयोः कमलसाम्यादुपमा । नेत्राण्येव कमलानीति रूपकमपि । अतस्तेषां सङ्कुरः ।

भाषा

इस वीर के उत्पन्न हो जाने पर अब दानवेन्द्रो ने भय से, स्वर्गीय ललनाओ को, अपनी स्तुति करने के लिये अथवा सुन्दर स्त्री होने के नाते अपने बश में करने के हेतु से, उनका अपहरण करने से गुंहे मोड़ लिया है, इस हर्ष से देवाङ्गनाओ के नेत्र रूपी कमलो से पूजित (एक वीर उत्पन्न हुआ ।) अर्थात्

उन देवाङ्गनाओं का इस वीर के कारण भय दूर हो जाने से वे इसे हृष से टकटकी बाँध कर देखने लगी थी ।

अपि स्वयं पङ्कजविष्टरेण देवेन दृष्टश्चिरमुत्सुकेन ।
वाञ्छाधिकप्रस्तुतवस्तुसिद्धि-सविस्मयस्मेरमुखाम्बुजेन ॥५३॥

अन्वयः

वाञ्छाधिकप्रस्तुतवस्तुसिद्धिसविस्मयस्मेरमुखाम्बुजेन उत्सुकेन पङ्कज-
विष्टरेण देवेन अपि स्वयं चिरं दृष्टः सुभट आविरासीदित्यनेन सम्बन्धः ।

व्याख्या

वाञ्छया मनोरथादप्यधिका विशेषा या प्रस्तुतवस्तुनोऽतिप्रभावशालिनो
राज्ञः सिद्धिनिर्माणं तथा सविस्मयमाश्चर्ययुक्तं स्मेरमौषढास्यं तेन युक्तं मुखाम्बुजं
वदनारविन्दं यस्य तेनोत्सुकेनोत्कण्ठितेन पङ्कजं कमलं विष्टरमासनं यस्य तेन
कमलासनेन देवेन ब्रह्मणाऽपि स्वयं चिरं चिराय दृष्टः संवीक्षितः । न केवलं
देवाङ्गनाभिरपि तु ब्रह्मणाऽपि साश्चर्यं स्वयं चिरं दृष्टः । मुखेऽम्बुजा-
भेदाद्रूपकम् ।

भाषा

अपने मनोरथ से भी अधिक प्रभावशाली नई वस्तु अर्थात् राजा के बन
जाने से आश्चर्य युक्त मुस्कराहट वाले मुखकमल को धारण करने वाले,
कमल के आसन पर विराजित उत्सुक ब्रह्मा से भी स्वयं चिरकाल तक अव-
लोकित (एकवीर उत्पन्न हुआ ।)

कपोपले पौरुपकाञ्चनस्य पङ्के यशः-पाण्डुसरोरुहाणाम् ।
व्यापारयन्दृष्टिमतिप्रहृष्टा—मवाप्तपाणिप्रणये कृपाणे ॥५४॥

अन्वयः

पौरुपकाञ्चनस्य कपोपले यशःपाण्डुसरोरुहाणां पङ्के अवाप्तपाणि-
प्रणये कृपाणे अतिप्रहृष्टां दृष्टिं व्यापारयन् सुभट आविरासीदित्यनेन
सम्बन्धः ।

व्याख्या

पौरुषं पुरुषार्थं एव काञ्चनं सुवर्णं तस्य कपोपले शुद्धचशुद्धिपरिचायक-
नीलयायाणस्ये, यशःपाण्डुरोहणां यशस्वरूपशुभ्रपद्मानामुत्पत्तित्वानरूपे पङ्के
कृष्णवर्णपङ्काभिस्तैः प्राप्तः पाण्डुरोहस्तस्य प्रणयस्तंप्रहणस्नेहो यस्मिन्नेवं भूते
कृपाणे खड्गेतिग्रहृष्टामतिप्रसन्नां दृष्टिं व्यापारयन् कुर्वन्—सुभट आविरासीदि-
त्यनेनाञ्जयः । पौरुषे काञ्चनाभेदारोपस्य कृपाणे कपोपलत्वारोपेकारणत्वाद्य-
शसि इवेतपसारोपस्य च खड्गे पङ्कत्वारीपे कारणत्वात्परस्परित्तरूपकद्वयम् ।

भाषा

पुरुषार्थरूपी सोने की काली कर्सीटी स्वरूप तथा यशरूपी इवेत कमली को
उत्पन्न करने वाली तालाव की काली मिट्टी स्वरूप अपने हाथ को प्रिय लगने
वाली तलवार की अत्यन्त हृषं युक्त दृष्टि से देखता हुवा—एक वीर उत्पन्न हुवा ।

हेमाचलस्येव कृतः शिलाभिस्तदारजाम्बूनदचारुदेहः ।

अथाऽऽविरासीत्सुभटस्त्रिलोक-प्राणप्रवीणश्चुलुकादिधातुः ॥५५॥

अन्वयः

अथ उदारजाम्बूनदचारुदेहः हेमाचलस्य शिलाभिः कृतः इव त्रिलोक-
प्राणप्रवीणः सुभटः विधातुः चुलुकात् आविरासीत् ।

व्याख्या

अथ अह्वणः स्व-चुलुके दृष्टिपातादनन्तरं उदारं शुद्धं महत् 'उदारो दातृ-
महतोः' इत्यमरः । जाम्बूनदमिव सुवर्णमिव 'रुषं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टा-
पदोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । चारुः सुन्दरो देहः शरीरं यस्य स अतएव हेमाचलस्य
सुमेरोश्शिलाभिः कृत इव निर्मित इव त्रिलोकस्य त्रिलोक्यस्य प्राणं रक्षणं समुद्धरणं
च प्रवीणो निपुणः सुभटः सुमोहा राजा अह्वणो विधातुश्चुलुकावञ्जलेरावि-
रासीत्प्रादुर्बभूव । देहस्य जाम्बूनदेन सादृश्यादुपमा । सुभटशरीरे सुवर्णाचल-
शिलानिर्मितत्वस्योत्प्रेक्षणात्प्रियोत्प्रेक्षा ।

इति नवभिः श्लोकैः कुलकम् ।^१

^१ कुलकादिलक्षणमस्मिन्सर्वे विचत्वारिंशत्तमश्लोकटिप्पण्या द्रष्टव्यम् ।

भाषा

ब्रह्मा जी के अपनी जल पूरित अजूली पर दृष्टिपात करने के बाद शुद्ध सोने के समान सुन्दर देहवाला मानो सुमेरुपर्वत की सोने की चट्टानों से बनाया हुआ और तीनों लोको का रक्षण तथा उद्धार करने में निपुण एक महा योद्धा ब्रह्मा के चुल्लू में से प्रकट हुआ ।

(जहाँ पाच से अधिक श्लोको में वाक्यपूति हो उसे कुलक कहते हैं ।)

प्रस्थाप्य शक्रं धृतिमान्भवेति हर्षाश्रुपारिप्लवद्वक्सहस्रम् ।
स शासनात्पङ्कुरुहासनस्य मरुद्विपक्षक्षयदीक्षितोऽभूत् ॥५६॥

अन्वयः

सः हर्षाश्रुपारिप्लवद्वक्सहस्रं शक्रं धृतिमान् भव इति प्रस्थाप्य पङ्कुरुहा-
सनस्य शासनात् मरुद्विपक्षक्षयदीक्षितः अभूत् ।

व्याख्या

स राजा हर्षाश्रुभिरानन्दाश्रुभिः पारिप्लव चञ्चल 'चञ्चल चपलञ्चव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । दृशा नेत्राणा सहस्र यस्य त शक्रं सहस्राक्ष त्व धृतिमान् भव धैर्यं धारयेत्याश्वास्येति शेषः प्रस्थाप्य पुनस्त्वस्थाने निवर्तनाय नियोज्य पङ्कुरुहासनस्य पचासनस्य ब्रह्मणः 'पङ्कुरुह तामरस सारस सरसीरुह-
मित्यमरः । शासनादाज्ञया मरुता देवानां विपथा शत्रवो दैत्यास्तेषा क्षयं नाशो वीक्षितः गृहीतदीक्षः कृतसङ्कल्पोऽभूत् जातः ।

भाषा

उस वीर ने हर्षे जनित अश्रुओं से चञ्चल हजार आँखवाले इन्द्र की 'धैर्य रखो' ऐसा कह कर और उसको विदा कर ब्रह्मा की आज्ञा से दैत्यों के नाश करने का बीडा उठाया ।

क्षमाभृत्कुलानामुपरिप्रतिष्ठामनाप्य रत्नाकरभोगयोग्यः ।
क्रमेण तस्माद्दुदियाय वंशः शौरेः पदाद्वाङ्ग इव प्रवाहः ॥५७॥

अन्वयः

तस्मात् क्रमेण क्षमाशुक्लानाम् उपरि प्रतिष्ठाम् अवाप्य रत्नाकर
भोगयोग्यः वंशः शौरेः पदात् गाङ्गः प्रवाहः इव उदियाय ।

व्याख्या

तस्मात् राज्ञः क्रमेण क्रमशः क्षमां पूर्व्यां विभ्रतीतिक्षमाभूतो राजानः पर्वताश्च
तेषां कुलानि वंशाः समूहाश्च तेषामुपरि प्रतिष्ठां सर्वातिशायिनीं स्थितिसवाप्य
लब्ध्वा रत्नानामाकरस्य निधेः पक्षे समुद्रस्य भोगे सुखानुभवे पक्षे संयोगे योग्यः
समर्थो वंशः कुलं शौरेर्विष्णोः पदाच्चरणाद्गाङ्गो गङ्गासम्बन्धी प्रवाह इव
उदियायोदितोऽभूत् । यथा शौरेः पदात् गाङ्गः प्रवाहः पर्वतानामुपरि स्थितिं
लब्ध्वा रत्नाकरसङ्गमयोग्य उद्देति तथैव तस्माद्वाहः पार्श्वानामुपरि स्थानं
लब्ध्वा रत्ननिधेर्भोगे समर्थो वंश उदियायेति भावः । अत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

भाषा

उस राजा से, अन्य राजकुलो से अधिक कीर्तिशाली, रत्नो के खजानो का
उपभोग करने के योग्य, विष्णु के चरण से पर्वत समूहो पर अपना स्थान बनाता
हुआ, समुद्र से जा मिलने में समर्थ गङ्गाप्रवाह के समान, एक वंश आगे
चल पडा ।

विपक्षवीरान्द्रुतकीर्तिहारी हारीत इत्यादिपुमान्स यत्र ।

मानव्यनामा च बभूव मानी मानव्ययं यः कृतवानरीणाम् ॥५८॥

अन्वयः

यत्र विपक्षाद्द्रुतकीर्तिहारी हारीतः इति आदिपुमान् बभूव । यः
श्रीणां मानव्ययं कृतवान् सः मानी मानव्यनामा च बभूव ।

व्याख्या

यत्र चालुक्यराजवंशे विपक्षाणामरीणामद्भुताऽऽश्चर्यकारिणी या कीर्तिर्यशः
'यशः कीर्तिः समस्ताचेत्यमरः । तस्या हारी विनाशकारी हारीत इति नाम्ना
प्रसिद्धो राजाऽऽदिपुष्यः कुलप्रवर्तको बभूव । यः प्रसिद्धोऽरीणां शत्रूणां मान-
स्याद्भ्रुतस्य ध्ययं नाशं कृतवान् चकार स मानी मानयुवतो मानव्यनामा

सप्तम राजा च बभूव । हारीतो मानव्यश्च तद्वशमूलपुरुषो बभूवतुरित्ययः ।
मानं व्ययत् इति मानव्यो, विपूर्वक अप् गतो धातोर्विचि लोपोव्योवंलीति यकारस्य
लोपे सिद्धम् ।

भाषा

जिस चालुक्य वंश में आदि पुरुष हारीत नाम का हुवा जो विपक्षी
राजाओं की आश्चर्यजनक कीर्ति का अपहरण करने वाला था । अभिमानी
मानव्य नाम का राजा भी उसी वंश में हुवा जिसने शत्रुओं के अभिमान को
तोड़ दिया था ।

मीलद्विलासालकपल्लवानि विशीर्णपत्रावलिमण्डनानि ।
मुखानि वैरिप्रमदाजनस्य यद्भूपतीनां जगदुः प्रतापम् ॥५६॥

अन्वयः

मीलद्विलासालकपल्लवानि विशीर्णपत्रावलिमण्डनानि वैरिप्रमदाजनस्य
मुखानि यद्भूपतीनां प्रतापं जगदुः ।

व्याख्या

मीलद्विलासा विलासशून्या सस्कारशून्या अलकपल्लवा केशपाशा येषा
तानि विशीर्णानि जीर्णानि ^१पत्रावलिरूपमण्डनानि शोभावर्द्धकानि येषु तानि
वैरिणा शत्रूणा प्रमदाजनस्य स्त्रीसमूहस्य मुखान्याननानि (कर्तुं) यस्य चालुक्य-
वंशस्य भूपतिना राज्ञां प्रताप प्रभाव जगदुरुचु । वैरिस्त्रीणामलङ्काराभावा-
त्पतीनां मरणं सूच्यते ।

भाषा

शत्रुओं की स्त्रियों के सस्कार शून्य केशपाशों से युक्त तथा खण्डित पत्रावलि
से युक्त मुख, उस चालुक्य वंश के राजाओं के प्रताप को कह रहे थे । अर्थात्
प्रकट कर रहे थे । अर्थात् निकट भूत में पतियों के मारे जाने से विधवा हो

^१ शोभा के लिये रगबिरगी वस्तुओं से मुखादि अंगों पर निकाली हुई
चित्रकारी ।

जाने के कारण फिर अपने को विभूषित करने का अवसर न आने से उनके केशपाश पति की जीवितावस्था के सकारो से रहित थे और पत्रावलि रूप मण्डन भी फिर से न ठीक किये जाने से खण्डित हो गया था ।

उत्खातविश्वोत्कटकण्टकानां यत्रोदितानां पृथिवीपतीनाम् ।
क्रीडागृहप्राङ्गणलीलयैव बभ्राम कीर्तिर्भुवनत्रयेऽपि ॥६०॥

अन्वयः

यत्र उदितानाम् उत्खातविश्वोत्कटकण्टकानां पृथिवीपतीनां कीर्तिः
क्रीडागृहप्राङ्गणलीलया एव भुवनत्रये अपि बभ्राम ।

व्याख्या

यत्र चालुक्यवशे उदितानां समुत्पन्नानामुत्खातानि समूलमुच्छेदितानि विश्वस्य संसारस्योत्कटाः प्रकाण्डाः कण्टका विघ्नभूता दुष्टा राजान (क्षुद्रशत्रवः) यैस्तेषां पृथिवीपतीनां महीपतीनां कीर्तियंश क्रीडागृहस्य लीलागृहस्य यत्राङ्गण-
माभ्यन्तरभूमिस्तस्मिन्या लीलाऽधिकपरिश्रमं विना सञ्चरणादिविलासस्तयैवाङ्गा-
यासैनैव भुवनत्रयेऽपि लोकत्रयेऽपि बभ्राम सञ्चचाल ।

भाषा

संसार के अत्यन्त भयङ्कर उपद्रव रूपी क्षुद्र राजाओं को समूल नष्ट करने वाले, चालुक्य वश में उत्पन्न राजाओं की कीर्ति, क्रीडागृह के अगने में रहने के समान ही तीनों लोको में अनायास से ही फैल गई । अर्थात् विरोधी राजाओं का नाश कर देने पर तीनों लोको में निष्कण्टक राज्य हो जाने से विरोधियों के अभाव में सर्वत्र अनायास ही कीर्ति फैल गई । क्योंकि तीनों लोक उनके लिये निर्भय घर के अंगने के समान हो गया था ।

यत्पार्थिवैः शत्रुकठोरकण्ठपीठास्थिनिर्लोठनकुण्ठधारः ।
निन्ये कृपाणः पट्टतां तदीय-कपालशाणोपलपट्टिकासु ॥६१॥

अन्वयः

यत्पार्थिवैः शत्रुकठोरकण्ठपीठास्थिनिर्लोठनकुण्ठधारः कृपाणः तदीय-
कपालशाणोपलपट्टिकासु पट्टतां निन्ये ।

व्याख्या

यस्य चालुष्यवंशस्य पार्थिवैर्नृपैः शत्रूणामरीणां कठोराः कठिनाः ये कण्ठपोठा
 श्रीवास्यलानि तेषामस्थीनि तेषां निर्लोठनेन खण्डनेन कुण्ठा कुण्ठीभूता धारा
 तीक्ष्णाग्रभागो यस्य सः कृपाणः खड्गः तेषामिदं तदीयं तानि शत्रुसम्बन्धीनि
 कपालान्येव शिरोस्थीन्येव शणोपलपट्टिकाः तीक्ष्णताप्रबर्धकयन्त्रविशेषाः 'सान'
 इति लोके प्रसिद्धम् । तासु पट्टतां तीक्ष्णतां निन्ये प्रापितः । कपालोपरि
 शणोपलपट्टिकात्वारोपाद्रूपकम् । कण्ठे पीठाभेदाच्चरूपकम् ।

भाषा

जिस वंश के राजाओं ने, शत्रुओं की कड़ी २ गले की हड्डियों के काटने
 से कुन्द धार वाली तलवार की धार, शत्रुओं के सिर की हड्डी रूपी सान पर
 चढ़ा कर तेज की ।

निरादरश्चन्द्रशिखामणौ यः प्रीतेऽपि लोकत्रितयैकवीरः ।

क्षिपन्कृपाणं दशमेऽपि मूर्ध्नि स्वयं धृतः क्षमाधरराजपुत्र्या ॥६२॥

अन्वयः

यः लोकत्रितयैकवीरः चन्द्रशिखामणौ प्रीते अपि निरादरः (सन्)
 दशमे मूर्ध्नि अपि कृपाणं क्षिपन् क्षमाधरराजपुत्र्या स्वयं धृतः ।

व्याख्या

यः प्रसिद्धो लोकानां भुवनानां 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । त्रितयं
 अयं तस्मिन्नेकोऽद्वितीयो वीरो रावणश्चन्द्रएव शिखामणिः शिरोभूषणं यस्य
 सः शिवस्तमिन् प्रीतेऽपि प्रसन्नेऽपि निरादरस्तन् शिवस्य प्रसन्नतामगणयन्दशमे
 मूर्ध्नेऽपि शीर्षेऽपि कृपाणं चन्द्रहासं क्षिपन्प्रहरन् क्षमाधरस्य हिमाचलस्य राजपुत्र्या
 राजकन्यया पार्वत्या स्वयमेव धृतो निवारितोऽभूत् ।

भाषा

तीनों लोकों में अद्वितीय वीर रावण, जिसको, शंकर के प्रसन्न होने पर
 भी, उन्नकी प्रसन्नता की परवाह न कर अपने दसवें सिर पर तलवार चलाने से
 पार्वती जी ने स्वयं रोका था ।

दीक्षाऽभिनिवेशस्तस्या रसिका आकृष्टमनसस्तन्तो विलासेच्छया मनोविनोदाभि-
लाषेण नागरखण्डचुम्बिनो नागवल्लीलम्ना पूगद्रुमा क्रमुकवृक्षा यस्या तस्या
दक्षिणस्या दिशि पद स्वनिवासस्थान चक्रु रचयामासु ।

भाषा

इस चालुक्य वंश के विजय की इच्छा रखने वाले कुछ राजा आग सम्पूर्ण
जगत् का जीत कर विलासिता के रस में पडकर, पान की बेंबर से सटकर
जहाँ सुपाडी के पेड लगे रहते हैं, एसी दक्षिण दिशा में राज्य करने लगे ।

तदुद्भवैर्भूपतिभिः मलीलं चोलीरहः-साक्षिणि दक्षिणाब्धेः ।

करीन्द्रदन्ताङ्कुरलेखनीभिरलेखि कूले विजय-प्रशस्तिः ॥६५॥

अन्वयः

तदुद्भवैः भूपतिभिः चोलीरहस्साक्षिणि दक्षिणाब्धेः कूले करीन्द्रदन्ता-
ङ्कुरलेखनीभिः विजयप्रशस्तिः सलीलम् अलेखि ।

व्याख्या

तस्माद्दक्षिणचालुक्यवंशाद्बुद्ध्य उत्पत्तिर्येषा तैर्भूपतिभिर्नृपै र्घोलदेशोद्भूताना
स्त्रीणा रहस एकान्तविलासस्थ साक्षिणि साक्षिभूते दक्षिणाब्धेर्दक्षिणसमुद्रस्य कूले
तटे 'कूल रोधश्च तोरञ्च प्रतीरञ्च तट त्रिषु' इत्यमर । करीन्द्राणा महागजाना
दन्ता रदना 'रदना दशना दन्तारदा' इत्यमर । तेषामङ्कुरा अग्रिमसूक्ष्मभागा
एव लेखन्यस्ताभिविजयस्य जयस्य प्रशस्ति प्रशसा सलील सविलास यथास्यात्त-
थाऽलेखि लिखिता । करीन्द्रदन्ताङ्कुरेषु लेखनीत्वारोधाद्रूपकालङ्कारः । तदा
दक्षिणाब्धेस्तटे चोलवशीयनूपाणा राज्यमासीदतीतिहास । तेषा महती गजसे-
नाऽपि प्रसिद्धाऽसीत् ।

भाष्य

उस दक्षिण चालुक्य वंश में पैदा भए हुए राजाओं ने चोल-देशीय रिजयो
के रहस्य पूर्ण विलासा से परिचित दक्षिण सागर के तट पर बडे २ हाथियो
के दातो की नोक रूपी कलमो से अपने विजय की प्रशसा खेलवाड में ही लिख
दी । अर्थात् हाथी की सेना ले जाकर सबको परास्त करने से वहाँ उनकी
कीर्ति फैल गई ।

द्वीपक्षमापालपरम्पराणां दोर्विक्रमाद्दुत्खननोन्मुखास्ते ।

विष्णोः प्रतिष्ठेति विभीषणस्य राज्ये परं सङ्कुचिता बभूवुः ॥६६॥

अन्वयः

दोर्विक्रमात् द्वीपक्षमापालपरम्पराणां उत्खननोन्मुखाः ते विभीषणस्य राज्ये विष्णोः प्रतिष्ठा इति परं सङ्कुचिताः बभूवुः ।

व्याख्या

दोष्णा भुजाना भुजवाह प्रवेष्टो दो इत्यमर । विक्रमात् पराक्रमात् द्वीपानां क्षमा पृथ्वी तरया पाला पालका द्वीपक्षमा पालयन्तीति वा तेषां परम्परास्तासामुत्खनने, समूलमुन्मूलने उन्मुखास्तत्परास्ते विभीषणस्य राज्ये लङ्कामा विष्णोः प्रतिष्ठा विभीषणस्य रामभवतत्त्वाविष्णुसाक्षादवतारस्य रामस्य स्थितिस्तत्र वर्तत इति हेतोस्तस्याः पूज्यत्व न तु नाशयत्वमिति लङ्कापुरीनाशन परं केवलं सङ्कुचिता बभूवुस्तत्र न जग्मुरित्यर्थः । एतेन तेषां राज्ञां विष्णु-भक्तत्व सनातनधर्मित्वञ्च सूचितम् । केवलं विभीषणराज्यद्वीप विहाय सर्वे द्वीपास्तं स्वायत्तीकृता इति भावः । एतेन लङ्कात् पूर्वं सकलैर्जपि भूभागस्तं विजितं भासीदिति सूच्यते ।

भाषा

अपनी भुजा के पराक्रम से टापुओं के राजाओं को नष्ट कर देने में प्रवृत्त ये दक्षिण चालुक्यवंशीय राजा, लङ्का में रामभक्त विभीषण के राज्य में श्री रामचन्द्र की स्थिति है ऐसा सोचकर केवल उसपर आक्रमण करने में अग्रसर न हुए । अर्थात् केवल विभीषण के टापू लका का छोड़कर अन्य सब टापुओं को उन्होंने जीत लिया ।

द्वीपेषु कर्पूरपरागपाण्डु-ध्वास्वाद्य लीलापरिवर्तनानि ।

भ्रान्त्या तुपाराद्रितदे लुठन्तः शीतेन खिन्नास्तुरगा यदीयाः ॥६७॥

अन्वयः

यदीयाः तुरगाः कर्पूरपरागपाण्डुपु द्वीपेषु लीलापरिवर्तनानि आस्वाद्य तुपाराद्रितदे भ्रान्त्या लुठन्तः शीतेन खिन्नाः ।

व्याख्या

येषामिमे इति पदीया यद्भूपसम्बन्धिनस्तुरगा अश्वा कर्पूरस्य परागश्चूर्णं तद्वत्पाण्डुषु शुक्लेषु द्वीपेषु लीलया क्रीडया परिवर्तनानि परिभ्रमणान्यास्वाद्याऽनुभूय, भूमाद्युपविश्य परिश्रान्तिनिरासायाऽङ्गानिप्रसार्य धूलिधूसरास्तन्तोऽङ्गानोढनानि चाऽनुभूय कृत्वा तुषाराद्रितटे हिमाचलप्रान्ते (शुक्लवर्णद्वीपस्य) भ्रान्त्या कर्पूरद्वीप भ्रमेण लुठन्तश्चलन्त परिश्रान्तिनिवारणायाऽङ्गपरिवर्तनं कुर्वन्तो वा सन्त शीतेन शैत्येन खिन्ना दुःखिता बभूवुः । तुषाराद्रितटे कर्पूरवच्छुभ्रवर्णद्वीप भ्रान्तिनिरूपणाद्भ्रान्तिमानलङ्कार । 'साम्यादतस्मिस्तद्बुद्धिभ्रान्तिमान्प्रतिभोत्थितः ।' एतेन हिमाचलपर्यन्तमेतेषां विजयं सूच्यते ।

भाषा

इन राजाओं के घोड़, कर्पूर के चूर्ण के समान सफेद कर्पूर द्वीप के टापुओं में टहलने का सौख्य प्राप्त कर या थकावट हटाने के लिये लोटपोट करने का सौख्य प्राप्त कर, उसी भ्रम से बरफ से ढके हुए सफेद हिमालय पर्वत पर चलने से या लोटने से शीत से बहुत पीड़ित हुए ।

इतः पर षड्भिः श्लोकैस्तैलपं नृपं वर्णयति—

श्रीतैलपो नाम नृपः प्रतापी क्रमेण तद्वंशविशेषकोऽभूत् ।

क्षणेन यः शोणितपङ्कशेषं संख्ये द्विषां वीररसश्चकार ॥६८॥

अन्वयः

यः संख्ये द्विषा वीररस क्षणेन शोणितपङ्कशेषं चकार (एवम्भूतः) श्री तैलपः नाम प्रतापी नृपः क्रमेण तद्वंशविशेषकः अभूत् ।

व्याख्या

य संख्ये युद्धे मूधमास्कन्दन संख्य समोक साम्परायिकम्' इत्यमरः । द्विषा शत्रूणाम् 'द्विद्विषपक्षाहितामित्रदस्युशाश्रवशत्रव' इत्यमरः । वीररसमुत्साह जलञ्च क्षणेनाऽल्पकालेन शोणितस्य रुधिरस्य पङ्क कर्षम एव शेषोऽवशिष्टाशो यस्य त चकार प्रकटयाञ्चकारैवम्भूत श्री तैलपो नाम प्रतापी प्रभाववाङ्मणो राजा क्रमेण क्रमशः स चाऽसौ वंशश्च तद्वंशस्तस्य विशेषकस्तिलकोऽभूत् । "तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्" इत्यमरः । यस्य प्रतापोष्मणा वीररसरूपे जले घोषिते रुधिरपङ्कमेवाऽवशिष्टमिति भावः ।

भाषा

क्रम से उस वश का तिलकल्प प्रतापी श्री तैलप नाम का राजा हुआ, जिसने युद्ध में देखते २ शत्रुओं के वीररस रूपी जल को अपने प्रताप की गर्मी से सुखा कर खून के कीचड़ के रूप में परिणत कर दिया। अर्थात् शत्रुओं की वीरता नष्ट करते हुए युद्धभूमि को खून से भर दिया।

विश्वम्भराकण्टकराष्ट्रकूट-समूलनिर्मूलनकोविदस्य ।
सुखेन यस्यान्तिकमाजगाम चालुक्यचन्द्रस्य नरेन्द्रलक्ष्मीः ॥६६॥

अन्वयः

नरेन्द्रलक्ष्मीः विश्वम्भराकण्टकराष्ट्रकूटसमूलनिर्मूलनकोविदस्य चालु-
क्यचन्द्रस्य यस्य अन्तिकं सुखेन आजगाम ।

व्याख्या

नरेन्द्राणा प्रतिपक्षभूपाना लक्ष्मी राज्यश्रीविश्वम्भराया भूमे कण्टकभूत-
कण्टकायको यो राष्ट्रकूटस्तन्नाम-राजवशस्तस्य समूल यथास्यात्तया निर्मूलने
विनाशकरणे कोविदो निपुणस्तस्य चालुक्यचन्द्रस्य चालुक्यवशे चन्द्रोपमस्य यस्य
श्रीतैलपस्याऽन्तिक समीप सुखेन प्रेम्णाऽऽजगाम प्राप्ता । राष्ट्रकूटराजवशे नष्टे
सति तस्य राज्यश्रीरेण घृतवती ।

भाषा

पृथ्वी पर कण्टक रूप राठीर वश के राजाओं को समूलनष्ट करने में
प्रवीण, चालुक्य वश के चन्द्ररूप उस तैलप राजा के पास विपक्षी राजाओं की
राज्यश्री सुख से आ गई ।

शौर्योष्मणा स्विक्रमस्य यस्य संख्येषु खङ्गः प्रतिपक्षकालः ।
पुरन्दरप्रेरितपुष्पवृष्टि-परागसङ्गान्निविडत्वमाप ॥७०॥

अन्वयः

संख्येषु शौर्योष्मणा स्विक्रमस्य यस्य प्रतिपक्षकालः खङ्गः पुरन्दर
परागसङ्गान्निविडत्वम् आप ।

व्याख्या

सस्येषु युद्धेषु शूरस्य भाव शौर्यं तद्रूपेणोष्मणा पराक्रमोष्मणा स्विस्र स्वदेनाद्रं करो हस्तो यस्य तस्य यस्य शो तल्पस्य प्रतिपक्षाणा शत्रूणा काल यमरूपो नाशकरखड्ग पुरन्दरेणेन्द्रेण 'पुरुहूत पुरन्दर' इत्यमर । प्रेरिता घृता या पुष्पाणा कुमुमाना वृष्टिर्वर्षं तस्या परागस्य सुमनोरजस 'पराग सुमनोरज' इत्यमर । सङ्घातसम्पर्कान्निविडत्व घनत्वमाप प्राप । परागसम्पर्कत्विङ्गे स्वेदजलाद्रत्वस्य निवारणादृढतया हस्तेन खड्गधारण जातमत खड्गहस्तयोविरलसम्बन्धस्याभावाद् घनसम्बन्धो जात इति भाव । शौर्यं ऊर्ध्वाभेदात्खड्गे प्रतिपक्षकालाभेदाच्च रूपकम् ।

भाषा

युद्धों में पराक्रमरूपगर्मी से पसीने से भरे हाथ वाले राजा का, शत्रुओं का माररूप खड्ग इन्द्र द्वारा की हुई पुष्पवृष्टि के पराग के सम्बन्ध से गाढापन आ जाने से हाथ में अधिक दृढ़ हो गया । अर्थात् हाथ में पसीना आ जाने से कोई वस्तु दृढ़ता से नहीं पकड़ी जा सकती । मिट्टी लगा लेत से फिर दृढ़ता आ जाती है ।

यस्याञ्जनश्यामलखड्गपट्ट-जातानि जाने धवलत्वमापुः ।

अरातिनारीशरकाण्डपाण्डु-गण्डस्थलीनिलुठनाघरांमि ॥७१॥

अन्वयः

यस्य अञ्जनश्यामलखड्गपट्टजातानि यशासि अरातिनारीशरकाण्ड-पाण्डुगण्डस्थलीनिलुठनात् धवलत्वम् आपुः (इति) जाने ।

व्याख्या

यस्य राजस्तैल्पस्योष्मणजनवत्त्वज्जलवत्स्वश्यामल कृष्ण खड्ग एव पट्टस्त-
त्माज्जातानि प्रादुर्भूतानि यशासि शीतय अरातीनां शत्रूणां नाथ त्रिंशस्तासां
शरकाण्डवत् गुन्द्रदण्डयत् गुन्द्रस्तेजनक शर' इत्यमर । 'सरहरी' इति
भाषायां प्रसिद्धम् । पाण्डुवर्णं श्वेता गण्डस्थान्य कपोलास्तासु निलुठनात्सम्प-
र्कविलत्वं शूलत्वमापुजम् । इति जाने तर्क्यामि । अञ्जनेन सह खड्गस्य
श्यामलत्वेन सादृश्यं दशनाद्गण्डस्थित्या पाण्डुत्वेन शरकाण्डेन सादृश्याच्चोपमा ।

विधाय सैन्यं युधि साक्षिमात्रं दासीकृतायाः प्रतिपक्षलक्ष्म्याः ।
यः प्रातिभाव्यार्थमिवाजुहाव महाभुजः शत्रुनरेन्द्रकीर्तिम् ॥७३॥

अन्वयः

महाभुजः यः युधि सैन्यं साक्षिमात्रं विधाय दासीकृतायाः प्रतिपक्ष-
लक्ष्म्याः प्रातिभाव्यार्थम् इव शत्रुनरेन्द्रकीर्तिम् आजुहाव ।

व्याख्या

महान् भुजो बाहुर्यस्य स दीर्घबाहुर्यस्तैलपो नाम नृपो युधि युद्धे सैन्य सेना
साक्षिमात्र विधाय केवल साक्षितामापाद्य स्वयमेव दासीकृताया वशीकृताया
प्रतिपक्षाणा शत्रूणा लक्ष्म्या धिप प्रतिभू प्रतिलग्नक (जामिन इति भाषायाम्)
तस्य भाव प्रातिभाव्य तदर्थं शत्रवश्चते नरेन्द्राश्च राजानस्तेषा कीर्तिर्यश आजुहा-
वाऽऽहृतवान् । शत्रुनरेन्द्रकीर्तिराह्वाने प्रातिभाव्यस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

उस तैलप राजा ने युद्ध में सेना को केवल साक्षिमात्र बना कर स्वय अपने
पराक्रम से शत्रुआ की राजलक्ष्मी को दासी बनाकर उसकी जमानत करने के
लिये विपक्षी राजाओं की कीर्ति को अपने पास बुला लिया । अर्थात् शत्रुओं
की राजलक्ष्मी के साथ ही उनकी कीर्ति भी छीन ली ।

अथ पञ्चभिः श्लोकैः सत्याश्रयं वर्णयति कविः—

चालुक्यवंशामलमौक्तिकश्रीः सत्याश्रयोऽभूदथ भूमिपालः ।
खड्गेन यस्य भ्रुकुटिक्रुधेव द्विषां कपालान्यपि चूर्णितानि ॥७४॥

अन्वयः

अथ यस्य भ्रुकुटिक्रुधा इव खड्गेन द्विषा कपालानि अपि चूर्णितानि
(सः) चालुक्यवंशामलमौक्तिकश्रीः सत्याश्रयः भूमिपालः अभूत् ।

व्याख्या

अथ श्री तैलपानन्तर यस्य राज्ञो भ्रुकुटे श्रुद् तेनेव भ्रुकुटि-प्रदर्शित क्रोधरू-
पधारिणा खड्गेनाऽसिना द्विषां शत्रूणा कपालान्यपि शिरांस्यपि चूर्णितानि चूर्णा

कृतानि स चालुक्यस्य वशं कुलमेव वंशोवेणुस्तस्याऽमलं विशुद्धं मौक्तिकं तस्य
श्री शोभा यस्मिन् सत्याश्रयो नाम भूमिपालो राजाऽभूत् । खड्गोपरि भ्रुकुटि-
क्रोधस्योत्प्रेक्षणाद्वस्तुत्प्रेक्षा । वशे वेणुत्वारोपो राजनि मौक्तिकत्वारोपे कारण-
मिति परम्परितरूपकम् ।

भाषा

श्री तैल्प राजा के अनन्तर चालुक्य कुल में वास के स्वच्छ मोती की कांति
के समान तेजस्वी सत्याश्रय नाम का राजा हुआ जिसकी क्रुद्धावस्था की भ्रुकुटी
के क्रोध स्वरूप तलवार ने शत्रुओं के मस्तकों को भी चूर २ कर दिया ।

यस्येपवः संयुगयामिनीषु प्रोतप्रतिक्ष्मापतिमौलिरत्नाः ।

गृहीतदीपा इव विन्दते स्म सङ्गान्धकारे रिपुचक्रवालम् ॥७५॥

अन्वयः

संयुगयामिनीषु यस्य प्रोतप्रतिक्ष्मापतिमौलिरत्नाः इपवः गृहीतदीपाः
इव सङ्गान्धकारे रिपुचक्रवालं विन्दते स्म ।

व्याख्या

सयुगा युद्धान्येव यामिन्यो रात्रयस्तासु युद्धरात्रिषु 'सप्रहाराभि-सम्पातकलि
सस्फोटसयुगा' इत्यमर । यस्य राज्ञे सत्याश्रयस्य प्रोतान्यनुस्यूतानि प्रतिक्ष्मा-
पतीना प्रतिपक्षभूपतीना मौलिना भ्रुकुटानां रत्नानि मणयो येषु त इपवो बाणा
गृहीता दीपा यैस्ते गृहीत-दीपा इव, बाणेषु शत्रूणां शिरोरत्नान्यनुस्यूतानि,
रत्नकिरणैश्चान्धकाराभाव । खड्ग एवाऽन्धकार इयामलत्वात्तस्मिन् रिपूणां
शत्रूणां चक्रवालं मण्डलम् । 'चक्रवालन्तु मण्डलम्' इत्यमर । विन्दते स्म
जानन्ति स्म अथवा विचारयन्ति स्म 'विद विचारणे' इति रूपादिस्थस्य विद
धातोराल्मने पदे लटि प्रथमपुरुषस्य बहुवचने 'विन्दते' इति रूपम् । अनुस्यूत-
राजमौलिरत्नेषु बाणेषु गृहीतदीपकस्य सम्भावनादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

युद्धरूपी रात्रियों में, उस सत्याश्रय राजा के, विपक्षी राजाओं के मस्तक
के मणियों से नये बाण, खड्गरूपी अन्धकार में शत्रु समूह की, मानों दीपक
लेकर पहचान कर रहे थे । अर्थात् उसके बाण इतने तीखे थे कि मणियों में
भी छिद्र कर देते थे और वे मणों उतमें नभ जात थे ।

अवन्व्यपातानि रणाङ्गणेषु सलीलमाकृष्टधनुर्गुणस्य ।
यस्यानमत्कोटितया व्यराज-दह्नाणिचुम्बन्निव चापदण्डः ॥७६॥

अन्वयः

रणाङ्गणेषु सलीलम् आकृष्टधनुर्गुणस्य यस्य चापदण्डः आनमत्कोटि-
तया अवन्व्यपातानि अह्नाणि चुम्बन् इव व्यराजत् ।

व्याख्या

रणा एव युद्धान्येवाऽङ्गणान्यजिराणि 'अङ्गणं चत्वरजिरे' इत्यमरः । तेषु
युद्वाजिरेषु लीलया विलासेन सहित सलीलमाकृष्टो धनुषश्चापस्य गुणो ज्या येन
सः तस्य यस्य सत्याश्रयनृपस्य चापदण्डो धनुर्दण्डः 'धनुश्चापो धन्वशरासन
कोदण्डकामुकम्' इत्यमरः । आनमन्तामन्त्यो कोटी प्रान्तभागो 'स्त्रिय-
पाल्यधिकोटयः' इत्यमरः । यस्य तस्य भावस्तत्ता तया प्रव्हीभूताप्रतयाऽवन्व्योऽ-
मोघः पातो घातो येषां तानि सफलसञ्चलनान्यस्त्राणि चुम्बन्निव प्रेम्णा
स्पृशन्निव रराज शुशुभे । चापदण्डेऽस्त्रचुम्बनरूप क्रियाया उत्प्रेक्षणा-
त्क्रियोत्प्रेक्षा ।

भाषा

युद्धरूपी आगनो में सरलता से धनुष की डोरी को खींचने वाले उस
सत्याश्रय राजा का धनुष दोनों नोको के झुक आने से मानो अमोघ मार वाले
अस्त्रो का चुम्बन करता हुआ शोभित होता था ।

भूमृत्सहस्रार्पितदेहरन्ध्रैः 'क्रौञ्चाचलच्छिद्रविशारदानाम् ।
सेहे न गर्वः पृथुसाहसस्य यस्येषुभिर्भार्गवमार्गणानाम् ॥७७॥

अन्वयः

पृथुसाहसस्य यस्य भूमृत्सहस्रार्पितदेहरन्ध्रैः इषुभिः क्रौञ्चाचलच्छिद्र-
विशारदानां भार्गवमार्गणानां गर्वो न सेहे ।

व्याख्या

पृथुविशालस्ताहसः पराक्रमो यस्य तस्य यस्य राशः सत्याश्रयस्य भूभृतां राज्ञां पक्षे पर्वतानां सहस्राणि तेभ्योऽपितानि बत्तानि देहेषु शरीरेषु रन्ध्राणि-च्छिद्राणि यैस्तैरिषुभिर्बाणैः क्रौञ्चाचलस्य क्रौञ्चपर्वतस्य छिद्रे विले बिलकरणे वा विशारदा निपुणास्तेषां भार्गवर्य परशुरामस्य बाणास्तेषां गर्वो दर्पो 'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमुन्नतिः । दर्पोऽपलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्नयो मदः' इत्यमरः । न सेहे न सोढः । भार्गवेण केवलमेकस्मिन्क्रौञ्चभूभृति छिद्रं कृतमनेन तु बहुषु भूभृस्त्विति भार्गवादस्य वैशिष्ट्यम् । तस्माद्व्यतिरेकध्वनिः ।

भाषा

उस बड़े साहसी राजा सत्याश्रय के हजारों भूभृता (राजाओं) पक्ष में (पहाड़ों) के शरीरों में छिद्र करने वाले बाणों ने क्रौञ्च भूभृत् (पर्वत) में छिद्र करने में प्रवीण परशुराम के बाणों का घमण्ड नहीं सहन किया । अर्थात् परशुराम के बाणों ने केवल एक क्रौञ्च पर्वत में छेद किया था किन्तु इसके बाणों ने हजारों भूभृता (राजाओं) को छेदा था इसलिए इनका कार्य उनसे अधिक महत्व का था ।

दृप्तारिदेहे समरोपमर्द-सूत्रावशेषस्थितहारदाम्नि ।

यज्ञोपवीतभ्रमतो बभूव यस्य प्रहर्तुः क्षणमन्तरायः ॥७८॥

अन्वयः

प्रहर्तुः यस्य समरोपमर्दसूत्रावशेषस्थितहारदाम्नि दृप्तारिदेहे यज्ञो-पवीतभ्रमतः क्षणम् अन्तरायः बभूव ।

व्याख्या

प्रहर्तुः प्रहार कुर्वतो यस्य राशः सत्याश्रयस्य समरे रणे 'अस्त्रिया समरानी-करणाः कलहविग्रहो' इत्यमरः । य उपमर्दो जनानां परस्परसघट्टस्तेन सूत्रमेव तन्तुरेवावशेषस्थितो मौक्तिकादीनां भ्रमत्वात्सूत्रमेवाऽवशिष्टं यस्यैवम्भूतं हार एव दाममाला यस्मिन् तस्मिन् दृप्ता मदान्धा अरण्यः नश्वस्तेषां देहे शरीरे यज्ञो-पवीतस्य भ्रमतो भ्रान्त्याऽयं यज्ञोपवीतो आह्वयः किमिति धिया, क्षण क्षणमात्र-

मन्तरायो विघ्नोऽभूत् । 'विघ्नोन्तराय प्रत्यूह' इत्यमर । हारसूत्रे यज्ञो-
पवीतस्य भ्रान्तिप्रतिपादनाद् भ्रान्तिमानलङ्कार ।

भाषा

प्रहार करने वाले उस सत्याश्रय राजा को युद्ध की धिगाधिगी में मोती क
हार में से मोतियों के टूटकर गिर पड़ने से केवल डोरा मात्र अवशय धारण
करने वाले मदाघ शत्रुओं के शरार पर वार करने में, यह डोरा ब्राह्मण का
यज्ञोपवीत ता नहीं है इस भ्रम से क्षणमात्र के लिए रुकावट हो जाया करती
थी । अर्थात् यह ब्राह्मण तो नहीं है एसा भ्रम हो जाता था ।

अथाऽष्टभिः श्लोकैर्जयसिंहदेवं वर्णयति कविः—

प्राप्तस्ततः श्रीजयसिंहदेवश्चालुक्यसिंहासनमण्डनत्वम् ।

यस्य व्यराजन्त गजाह्वेषु मुक्ताफलानीव करे यशांसि ॥७६॥

अन्वयः

ततः यस्य गजाह्वेषु यशांसि करे मुक्ताफलानि इव व्यराजन्त, (सः)
श्री जयसिंहदेवः चालुक्यसिंहासनमण्डनत्व प्राप्तः ।

व्याख्या

ततः सत्याश्रयानन्तर यस्य राज्ञो गजाना हस्तिनामाहवा सशामास्तेषु
'अभ्यामदसमाघात सशामाभ्यागमाहवा' इत्यमर । यशांसि कीर्तय करे हस्ते
मुक्ताफलानीव गजमौक्तिकानीव व्यराजन्त विरेजु सुशोभितानिजातानीत्यर्थ ।
स श्रीजयसिंहदेवस्तस्मात् राजा चालुक्याणां चालुक्यवशीयाना राजा सिंहासन
तस्य मण्डनत्व शोभाविधायकत्व प्राप्त । तसिंहासनस्यालङ्कारभूतो जात
इत्यर्थ । शुक्लवर्णसादृश्याद्यशस्सु मुक्ताफलत्वस्योत्प्रेक्षणावुत्प्रेक्षा ।

भाषा

राजा सत्याश्रय व अनन्तर श्री जयसिंह देव न चालुक्य वशीय राजाओं
की राजगद्दी को सुशोभित किया जिसके, हाथों की सजा के युद्ध में प्राप्त यज्ञ
मानों हाथ में पहिन हुए गजमौक्तिक व समान शोभित होत थे ।

यस्य प्रतापेन कदर्यमानाः प्रत्यर्थिभूपालमहासहिष्यः ।
अन्वस्मरंश्चन्दनपङ्किलानि प्रियाङ्गुपालीपरिवर्तनानि ॥८०॥

अन्वयः

यस्य प्रतापेन कदर्यमानाः प्रत्यर्थिभूपालमहासहिष्यः चन्दनपङ्किलानि
प्रियाङ्गुपालीपरिवर्तनानि अन्यस्मरन् ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो जयसिंहदेवस्य प्रतापेन प्रभावेण कदर्यमाना पीडिता प्रत्यर्थिन
प्रतिपक्षाश्चते भूपाला राजान 'द्विद्विषयक्षारहितमित्र वस्यु शात्रव शत्रव ।
अभिघाति पराराति प्रत्यधि परिमन्यिन' इत्यस्मर । तेया महा महिष्य-
कृताभिषेका स्त्रियश्चन्दनेन पङ्किलानि पङ्कु कर्दमस्ताञ्जात एषु इति पङ्किलानि
चन्दनकर्दमपुक्तानि प्रियाणां स्वपत्नीनामङ्गुपालीष्वङ्गुधेणियु परिवर्तनानि तत्र
स्याङ्गु-परिवर्तन-अनित-मुखान्यन्वस्मरन् । साम्प्रत प्रतापोष्मणा सन्तप्ता
अरिसहिष्यो भूतकालिकचन्दनपङ्कुलिप्तस्वपत्यङ्गुशंत्यानुभव-मुख स्मरन्ति
स्मेत्यर्थः । महिष्योशब्दस्य श्लिष्टस्वाद्यथा महिष्यो निदाघे शंत्यार्थं पङ्कु लुठन्ति
सर्ववता राजस्त्रिय पराजयात्पूर्वं शंत्यार्थं स्वपत्यङ्गु लिप्ताघम्वन-पङ्कुषु लुठन्ति
स्मेति । चिन्तामूलकस्य स्मरणस्य सद्भावान्न स्मरणालङ्कार । यत सादृश्य-
मूलकस्यैव तस्याऽलङ्कारत्वम् ।

भाषा

जिस राजा जय सिंह देव के प्रताप की गर्मी से सतप्त विपक्षी राजाओं की
रानियाँ ठडक पाने की इच्छा से अपन प्रिय पति के चन्दन से लिप्त गील
गोदा में पडकर बरबट्टे लेन का स्मरण करती थी । (गर्मी में जैसे भैंसें किचड
में लोट पोट करना पसन्द करती हैं वैसे य रानियाँ भी गर्मी में अपन पतिय
की चन्दन व अधिब लप स गीली गोदा में ठडक पान के लिय लोट पो
किया करती थी । परन्तु अब पतियो के मर जाने म य रानियाँ इस राजा व
प्रताप की गर्मी से सतप्त होवर उसका बवल स्मरण करती थी । (महि
शब्द के श्लिष्ट होन म यह अर्थ निषलना है । महिषा मान रा-
तया भैम ।)

प्रतापभानौ भजति प्रतिष्ठां यस्य प्रभातेष्विन्द्र मंयुगेषु ।
सूर्योपलानामिन्द्र पार्थिवानां केषां न तापः प्रकटीयभूव ॥८१॥

अन्वय

प्रभातेषु इव सयुगेषु यस्य प्रतापभानौ प्रतिष्ठा भजति (सति) सूर्योप-
लानाम् इव केषा पार्थिवाना तापः न प्रकटीयभूव ।

व्याख्या

प्रभातेषु प्रत्यूषेषु प्रत्यूषोऽहर्मुख कल्पमुप प्रत्युपसौ अपि प्रभात चेत्यमर ।
इव सयुगेषु युद्धेषु यस्य राज्ञो जयसिंहदेवस्य प्रताप एव भानुस्सूर्यस्तस्मिन्
प्रतिष्ठा भजति विद्योतमाने सति सूर्योपलानामिव सूर्यकान्तमणीनामिव केषा
पार्थिवाना विपक्षिणूपाणा तापस्सन्ताप सञ्चलन न प्रकटीयभूव किन्तु समेषा
विपक्षिणा सन्तापो जात एव । अत्र प्रतापे भानुत्वारोपाद्रूपकम् । प्रभात
सयुगयो सूर्योपलपार्थिवयोश्चोपमा । केषा न प्रकटीयभूवेत्यर्थापत्तिश्चेति
परस्परसापेक्षत्वाद्देतेषा सङ्कुर ।

भाषा

प्रातः काल के सदृश युद्ध में, सूर्य के सदृश उस राजा जयसिंहदेव के प्रताप
के विद्यमान होने पर सूर्य मणिया के समान किन् राजाओं में सन्ताप प्रकट
न हुवा । अर्थात् सब राजा इसका प्रताप से सन्तप्त हो गये ।

यात्रासु यस्य ध्वजिनीभरेण दोलायमाना सकला धरित्री ।
आर्द्रव्रणाधिष्ठितपृष्ठपीठ-मकर्मठं कूर्मपतिं चकार ॥८२॥

अन्वय.

यस्य यात्रासु ध्वजिनीभरेण दोलायमाना सकला धरित्री आर्द्रव्रणा-
धिष्ठितपृष्ठपीठ कूर्मपतिं अकर्मठं चकार ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो जयसिंहदेवस्य यात्रासु युद्धयात्रासु ध्वजिनी सेनाया 'ध्वजिनी
वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चम्' इत्यमर । भरेण भारेण दोला इवाऽऽ-
चरतीति दोलायमाना सञ्चालिता सकला समग्रा 'समग्र सकल पूर्णम्' इत्यमर ।

धरित्री पृथ्व्याऽऽर्द्रघणेन पृथिवी-सञ्चलनजन्य-सञ्चूर्णोत्पन्ननूतनघणेनाऽधिष्ठितं
युक्तं पृष्ठपीठं पृष्ठभागो यस्य तं कूर्माणां पतित श्रेष्ठं विष्णुद्वितीयावतारं पृथिव्या
आधारभूतेन स्थितं कच्छपपतिमकर्मठं निष्क्रियं 'कर्मशूरस्तु कर्मठः' इत्यमरः ।
किं-कर्तव्यता-विमूढं चकार कृतवती ।

भाषा

जिस राजा जयसिंहदेव की युद्धयात्राओं में, चली सेना के बोझों से डगमगाने
वाली समग्र पृथ्वी ने, (अपनी रगड़ से उत्पन्न) ताजे घावों से भरी पीठवाले
विष्णु भगवान् के दूसरे अवतार कच्छपराज को घबड़ाहट में डाल दिया ।

किरीटमाणिक्यमरीचिवीचि-प्रच्छादिता यस्य विपक्षभूपाः ।
चितामिभीत्या समराङ्गेषु न संगृहीताः सहसा शिवाभिः ॥८३॥

अन्वयः

यस्य किरीटमाणिक्यमरीचिवीचिप्रच्छादिताः विपक्षभूपाः समराङ्गेषु
शिवाभिः चितामिभीत्या सहसा न संगृहीताः ।

व्याख्या

यस्य राज्ञः, किरीटेषु मुकुटेषु माणिक्यानि मणयस्तेषां मरीचीनां किरणानां
वीचिभिस्तरङ्गैः प्रच्छादिता आयुता विपक्षभूपा विपक्षभूपाः समराङ्गेषु युद्ध-
भूमिषु शिवाभिः भृगालीभिः देवीप्यमानत्वाच्चितामिभीत्या चितामिभ्युद्धघा-
भयेन सहसा झटिति न संगृहीता न भक्षणार्थं परिगृहीताः । माणिक्यमरीचिषु
चितामिप्रतिपादनाद्भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

भाषा

किरीट में लगे हुए मणियों की किरणों की लहरों से आच्छादित, उस
जयसिंह देव राजा के विपक्षी मृत राजाओं की, युद्धभूमि में सियारियों ने, उस
घमक को चिता की आग समझ कर, डर से क्षीघ्र ग्रहण नहीं किया अर्थात्
नहीं खाया ।

यात्रासु दिक्पालपुरीं विलुण्ठ्य न दिग्गजान्केवलमग्रहोद्यः ।
पलायितास्ते जयमिन्धुराणां गन्धेन सप्तच्छदवान्धवेन ॥८४॥

अन्वयः

यः यात्रासु दिक्पालपुरीं विलुण्ठ्य दिग्गजान् केवलं न अग्रहीत् ।
(यतः) ते जयसिन्धुराणां सप्तच्छदबान्धवेन गन्धेन पलायिताः ।

व्याख्या

यो नृपो जयसिंह देवो यात्रासु युद्धयात्रासु दिक्पालानां दिगीशानां पुरीं नगरीं, अत्र वचनमविवक्षितम् । विलुण्ठ्य लुण्ठयित्वा दिग्गजान् केवलं नाऽग्रहीत् । दिग्गजान्विहाय सर्वाणि वस्तुजातान्यग्रहीदित्यर्थः । यतस्ते दिग्गजा जयसिन्धुराणां विजयहस्तिनां सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य 'सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । बान्धवस्समानस्तेन गन्धेन मदगन्धेन पलायिताः कान्दिशीका जाताः । जयसिन्धुराणां मदगन्धसहनेऽसमर्था दिग्गजा दूरत एव पलायिता इति भावः ।

भाषा

वह राजा अपनी दिगन्त युद्ध यात्राओं में दिक्पालों की पुरियों को लूटकर केवल दिग्गजों को नहीं पा सका । क्योंकि वे दिग्गज इस राजा के विजयी हाथियों के सप्तपर्ण वृक्ष के समान गन्धवाले मद की गन्ध से डरकर भाग गये थे ।

अपारवीरव्रतपारगंस्य पराङ्मुखा एव सदा विपक्षाः ।

अधिज्यचापस्य रणेषु यस्य यशः परं सम्मुखमाजगाम ॥८५॥

अन्वयः

अपारवीरव्रतपारगस्य अधिज्यचापस्य यस्य रणेषु विपक्षाः सदा पराङ्मुखाः एव परं यशः सम्मुखम् आजगाम ।

व्याख्या

अपारं दुर्गमं यत् वीराणां व्रतं तस्य पारं गच्छतीत्यपारवीरव्रतपारगस्तस्य पूर्णवीरव्रतधारिणो ज्यामधिगत इति अधिज्यचापो धनुषस्य स तस्य यस्य रात्रो जयसिंहदेवस्य रणेषु युद्धेषु विपक्षाः शत्रवस्सदा नित्यं पराङ्मुखा एव जाताः पराजिता एवेति न सम्मुखा जाता इति भावः । परं किन्तु यशः कीर्तिः सम्मुखमाजगाम । केवलं कीर्तिस्तु सम्मुखा शत्रवस्तु पराङ्मुखा एव ।

भाषा

युद्धक्षेत्र में असीम वीरव्रत में पारङ्गत, चढ़ी कमानवाले धनुष को धारण करने वाले उस राजा के सामने से शत्रु लोग पराङ्मुख होते थे किन्तु कीर्ति उसके सम्मुख आती थी ।

यशोवतंसं नगरं सुराणां कुर्वन्नगर्वः समरोत्सवेषु ।

न्यस्तां स्वहस्तेन पुरन्दरस्य यः पारिजातस्रजमाससाद ॥८६॥

अन्वयः

समरोत्सवेषु अगर्वः यः सुराणां नगरं यशोवतंसं कुर्वन् पुरन्दरस्य स्वहस्तेन न्यस्तां पारिजातस्रजं आससाद ।

व्याख्या

समरा रणा 'अस्त्रियां समरानीक-रणाः कलहविप्रही' इत्यमरः । एवोत्सवास्तेष्वगर्वो दर्परहितो यो जयसिंहदेवः सुराणां देवानां नगरममरावतीसंज्ञकं यश एवावतंसः शिरोभूषणं यस्य 'उत्तंसावतंसो द्वौ कर्णपूरे च शंखरे' इत्यमरः । तम् कुर्वन् सम्पादयन्, स्वगंपयन्तं यशोविस्तृतमिति भावः । पुरन्दरस्येन्द्रस्य स्वहस्तेन निजकरेण न्यस्ता परिधापिता पारिजातस्य देवपुष्पविशेषस्य स्रजं मालामाससाद प्राप्तवान् ।

भाषा

युद्ध रूपी उत्सवों में निरभिमानी, देवों की नगरी अमरावती को अपने यश रूपी शिरोभूषण से सुशोभित करने वाले अर्थात् अपने यश का मुख्य स्थान बनाने वाले राजा ने इन्द्र द्वारा अपने हाथ से पहिनाई हुई पारिजात पुष्प की माला प्राप्त की ।

इतः परं सर्गान्तमाह्वयमह्नदेवनामर्कं राजानं धर्षयति—

तस्मादभूदाह्वयमह्नदेवस्रैलोक्यमह्नापरनामधेयः ।

यन्मण्डलाग्रं न शुमोच लक्ष्मीधाराजलोत्था जलमानुषीव ॥८७॥

अन्वयः

तस्मात् यन्मण्डलाग्रं धाराजलोत्था लक्ष्मीः जलमानुषी इव न शुमोच (पथन्मूतः) श्रैलोक्यमह्नापरनामधेयः आह्वयमह्नदेयः अभूत् ।

व्याख्या

तस्माज्जयसिंहदेवात् यस्य मण्डलाग्र कृपाण 'कौक्षेयको मण्डलाग्र करवालः कृपाणवत्' इत्यमर । धारा जलेन कृपाणधाराजलेनोत्तिष्ठतीति धाराजलोत्या लक्ष्मी विजयलक्ष्मी कृपाणसञ्चालनद्वारा युद्धेषु सर्वनृपान्पराजित्य प्राप्ता विजयश्री जलमानुषीव जलोत्पन्नमानुषी यथा जलधारायामैव प्रकटीभवति (ता कदापि न जहाति) तथैव न मुमोच न त्यक्तवती । एवम्भूत स त्रैलोक्यमल्ल एवाऽपर नामधेय यस्य स आहवमल्लदेवो नाम राजा अभूत् । धाराजलो- त्यलक्ष्म्या जलमानुषीतादृश्यप्रतिपादनादुपमा ।

भाषा

जयसिंह देव राजा से आहवमल्लदेव जिसका दूसरा नाम त्रैलोक्यमल्ल था, उत्पन्न हुआ । जिसकी तलवार को तलवार की धार के पानी से उत्पन्न विजयलक्ष्मी, धारा के जल से प्रकट होने वाली जलमानुषी के समान कभी त्याग नहीं करती थी । अर्थात् जल मानुषी जैसे धारा के जल में ही प्रकट होती है वैसे विजय लक्ष्मी उस राजा की तलवार की धार के तेज पानी में से शत्रुओं का नाश करने पर प्रकट होती थी ।

आख्यायिकासीम्नि कथाद्भुतेषु यः सर्गवन्दे दशरूपके च ।
पवित्रचारित्रतया कवीन्द्रैरारोपितो राम इव द्वितीयः ॥८८॥

अन्वयः

यः कवीन्द्रैः आख्यायिकासीम्नि कथाद्भुतेषु सर्गवन्दे दशरूपके च पवित्रचारित्रतया द्वितीयः रामः इव आरोपितः ।

व्याख्या

य आहवमल्लदेव कवीन्द्रैः कविश्रेष्ठैराख्यायिकासीम्नि गद्यकाव्य-द्वितीयभे- दाख्यायिकामध्यं कथाद्भुतेषु गद्यकाव्यप्रवचनभेदरूपाद्भुतकथासु सर्गवन्दे महा- काव्ये दशसु रूपकेषु 'नाटक सप्रवरण भाण प्रहसन डिम । व्यायोग-समव- कारी धीव्यद्भुहामृगा' इति दशरूपकाणि । च पवित्र पुण्य चारित्र चरित यस्य स तस्य भाव पवित्रचारित्रता तयोज्वलचरित्रत्वेन द्वितीयोऽन्यो राम इव दशरथिदिवाऽरूपितो व्याख्यात । राज्ञि द्वितीयरामत्वेनसभावनयोत्प्रेक्षा । महाकविभिरस्य विषये बहवो ग्रन्था लिखिता इति ध्वन्यते ।

भाषा

जिस आहवमल्लदेव राजा के चरित्र को, गवित्र अतएव निष्कलङ्क होने से महाकवियो ने दूसरे दशरथ के पुत्र राम के समान आख्यायिका, अद्भुत कथा, महाकाव्य और नाटकादि दस रूपको में ग्रथित किया था। अर्थात् जैसे रामचन्द्र का चरित्र महाकवियो ने विभिन्न प्रकार के काव्यो में वर्णित किया है वैसे ही इसका भी चरित्र महाकवियो ने विभिन्न प्रकार के काव्यो में वर्णित किया था।

भूपेषु कूपेष्विव रिक्त-भावं कृत्वा प्रपापालिकयेव यस्य ।
वीरश्रिया कीर्तिसुधारसस्य दिशां मुखानि प्रणयीकृतानि ॥८६॥

अन्वयः

यस्य प्रपापालिकया इव वीरश्रिया कूपेषु इव भूपेषु कीर्तिसुधारसस्य रिक्तभावं कृत्वा दिशां मुखानि प्रणयीकृतानि ।

व्याख्या

यस्य - राज्ञ आहवमल्लदेवस्य प्रपा पानीयशालिका 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः । तस्याः पालिकयेव जलप्रदानरतया नायैव वीरश्रिया धीरलक्ष्म्या कूपेष्विव भूपेषु राजसु कीर्तियशः सुधारस इवामृतरस इव तस्य रिक्तभावं शून्यत्वं विधाय कृत्वा दिशा मुखानि प्रणयीकृतानि स्नेहार्द्रीकृतानि । यथा प्रपापालिका कूपस्यसम्पूर्णजल सर्वदिक्स्थजनान् पाययित्वा तेषां मुखानि प्रसादयति, कूपानि च जलरहितानि करोति तथैव धीरधीः सर्वान् विपक्ष-भूपान् कीर्तिशून्यान् विधायाऽस्य कीर्त्या सर्वा दिशो धवल्यतिस्म तत्स्थाञ्जनानाऽऽनन्दयतिस्मेतिभावः । धीरलक्ष्म्याः प्रपापालिकासादृश्याद्भूपेषु कूपसादृश्याच्चोपमा । विरान्त-विधास्त-यशा असौ धीर इति भावः ।

भाषा

जिस राजा आहवमल्लदेव की वीरधी ने पोसरा चलाने वाली स्त्री के समान कूपों के समान भूपों में से अमृत जल के समान यश को निकालते २ उन्हें खाली कर पोसरे पर पानी पीने वालों के मुँहों के समान सब दिशाओं के मनुष्यों के मुखों को प्रसन्न कर दिया । अर्थात् आहवमल्लदेव ने वीरता से

समग्र दुष्ट राजाओं का नाश कर और उन राजाओं की कीर्ति नष्ट कर चारों दिशाओं में रहने वाले मनुष्यों को प्रसन्न कर दिया ।

कौक्षेयकः क्ष्मातिलकस्य यस्य पीत्वातिमात्रं द्विपतां प्रतापम् ।
श्रालोड्य वाष्पाम्बुभिराचचाम चोलीकपोलस्थलचन्दनानि ॥६०॥

अन्वयः

क्ष्मातिलकस्य यस्य कौक्षेयकः द्विपतां प्रतापम् अतिमात्रं पीत्वा चोलीक-
पोलस्थलचन्दनानि वाष्पाम्बुभिः श्रालोड्य आचचाम ।

व्याख्या

क्ष्मायाः पृथिव्यास्तिलकस्य भूषणस्य यस्य राज्ञ कौक्षेयक कृपाणः 'कौक्षेयको मण्डलायः करवाल' कृपाणवत्' इत्यमरः । द्विपता शत्रूणा प्रताप तेजोऽतिमात्र-
मत्यधिकं पीत्वा, शत्रूणा प्रतापं विनाश्येत्यर्थः । चोलीना चोलदेशीयनारीणां
कपोलस्थलेषु मण्डस्थलेषु शोभार्थं सुखार्थञ्च लिप्ताग्न्यपित्तानि चन्दनानि वाष्पा-
म्बुभिस्तदीयाश्रुजलैरालोड्य समध्याऽऽचचाम पीतवान् । कृपाणः प्रतापोष्मणः
शान्त्यर्थं चोलस्त्रीयाष्पाम्बुमिश्रितचन्दन पीतवान् । कश्चिदुष्णतानिवारणाय
चन्दनमिश्रित जलं शैत्याय सेवत इत्यप्रवृत्तव्यवहारस्य कृपाणव्यवहारे समारो-
पात्समासोक्तिरलङ्कारः । 'समासोक्ति' समर्थं च कार्यलिङ्गविशेषणः । व्यवहार-
समारोप प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन.' ॥

मापा

जिस पृथ्वीभूषण राजा के खड्ग ने शत्रुओं के प्रताप को पीकर गर्मी होने से
चोल देश की नारियों के कपोलों में लगे हुए चन्दन को उनके आँसुओं में घोल
कर ढढक प्राप्त करने के लिए पी लिया । अर्थात् पत्तियों के मर जाने से उनके
कपोलों पर पहिले का लगा चन्दन उनके आँसुओं से धुल गया ।

दीप्रप्रतापानलसन्निधानाद् विभ्रत्पिपासामिव यत्कृपाणः ।
प्रमारपृथ्वीपतिकीर्तिधारां धारामुदारां कवलीचकार ॥६१॥

अन्वयः

यत्कृपाणः दीप्रप्रतापानलसन्निधानात् पिपासां विभ्रद् इव प्रमारपृथ्वी-
ति कीर्तिधारां उदारां धारां कवलीचकार ।

व्याख्या ।

यस्य राज्ञः कृपाण खड्गो यत्कृपाण आहवमल्लदेवस्य राज्ञः कृपाणः दीप्रो
 प्तमान्य प्रतापानलः प्रतापहृत्पाग्निस्तस्य सन्निधानात्सामीप्यात्पिपासा जलं
 तुमिच्छा विभ्रद्वारयन्निव प्रमारस्य पारमारसज्ञकराजवंशस्य ये पृथ्वीपतयो,
 (जानस्तेषां कीर्तिधारा यज्ञ प्रवाहहृत्पागुदारा महती धारा धारानगरीरूपां
 लधारा कवलीचकार जग्राह । धाराशब्देनोभयार्थबोधात् श्लेषालङ्कारः ।
 धाराकवलीकरणे प्रतापानलसन्निधानप्रयुक्तपिपासाधारणस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणा-
 द्देवत्प्रेक्षा ।

भाषा :

जिसकी तलवार ने राजा के तीव्र प्रताप रूपी अग्नि के पास रहने से मानो
 प्यासी होकर परमारवंश के राजाओं की कीर्ति की जलधारा रूपी उन्नत
 धारानगरी को जलधारा के समान पी लिया अर्थात् जीत लिया । अर्थात्
 पारमार वंशीय राजाओं की कीर्ति रूपी प्रसिद्ध राजधानी धारा नगरी को
 अपने हाथ कर लिया ।

अगाधपानीयनिमग्नभूरि-भूमृत्कुटुम्बोऽपि यदीयखड्गः ।
 भाग्यक्षयान्मालवभर्तुरासीदेकां न धारां परिहर्तुमीशः ॥६२॥

अन्वयः

अगाधपानीयनिमग्नभूरिभूमृत्कुटुम्बः अपि यदीयखड्गः भाग्यक्षयात्
 मालवभर्तुः एकां धारां परिहर्तुम् ईशः न आसीत् ।

व्याख्या

अगाधेऽपरिमितेऽयन्ततीक्ष्णे च पानीये जले खड्गधाराजले च निमग्नमन्तर्गतं
 नष्टं च भूरिभूतां बहुपर्वतानामनेकेषाञ्च राज्ञा कुटुम्बं समूहो वंशश्च यस्यैवं
 भूतोऽपि यदीयखड्गो भाग्यक्षयादोर्भाग्याद्धारानगर्या मालवभर्तुर्नालवाधीशस्य
 भोजत्येकां केवलामद्वितीयां वा धारां जलधारां धारानगरीं च परिहर्तुं त्यक्तुं
 क्षमस्समर्थो नाऽऽसीत् । यद्येन्द्रयज्ञप्रहारभीता पर्वता समुद्रस्याऽगाधपानीये
 निमग्नास्तर्पेव यदीयखड्गागाधधाराजले भूरि राजानो निमग्ना सहृता इत्यर्थः ।
 एवमगाधजलधारासमूहोऽपि खड्गो धारानगर्या दोर्भाग्यात्कुटुम्ब इवैकजलधारा-
 रूपामद्वितीयधारानगरीं त्यक्तुं समर्थो नाऽभवदित्यर्थः । बहुमुद्रासम्पन्न एकमुद्रायं
 न प्रयतते इति लोके प्रसिद्धम् । तथापि दोर्भाग्यात्सर्वं सम्भवति ।

भाषा

जिस राजा के खड्ग के तीक्ष्ण और अथाह धारा जल में समुद्र में इन्द्र के वज्र के भय से खूब नीचे डुबकी लगाकर छिपे हुवे पर्वतों के समान अन्य राजाओं के कुटुम्बों के निमग्न अर्थात् नष्ट हो जाने पर भी धारा नगरी के दुर्भाग्य से वह खड्ग एक छोटे धारा प्रवाह के समान मालवा के राजा भोज की राजधानी धारा नगरी को न छोड़ सका । अर्थात् अनेक बड़े २ राजाओं को जीत लेने पर भी छोटी सी धारा नगरी को जीतने से वह अपने को न रोक सका ।

निःशेषनिर्वासितराजहंसः खड्गेन बालाम्बुदमेचकेन ।

भोजक्षमाभृद्भुजपञ्जरेऽपि यः कीर्तिहंसीं विरसीचकार ॥६३॥

अन्वयः

बालाम्बुदमेचकेन खड्गेन निःशेषनिर्वासितराजहंसः यः भोजक्षमाभृद्भुजपञ्जरे अपि कीर्तिहंसीं विरसीचकार ।

व्याख्या

बालाम्बुद नूतनमेघो कृष्णवर्णमेघस्तद्वन्मेचकेन श्यामेन खड्गेन कृपाणेन निःशेष यथा स्यात्तथा निर्वासिता स्वनिवासाद्बहि कृता राजहंसा राजानो हंसा इवेति राजहंसा राजश्रेष्ठा पक्षे मानस प्रापिता राजहंसपक्षिणो येन स । य आहवमल्लदेवो नाम राजा भोजनामा क्षमाभृद्राजा तस्य भुज पञ्जर इव तस्मिन् सर्वसुखसामग्रीनिधानेऽपि कीर्तिरूपिणीं हंसीं पतिवियोगाद्विरसीचकार दु खसागर-निमग्ना चकार । भोजराज कीर्तिरपि निराधारा सती दु खिता जाता । वर्षा काले मानस यान्ति हंसा इति प्रसिद्ध्यनूरोधान्मेघान्विलोक्य हंसा स्वस्थान त्यजन्ति मानसञ्च गच्छन्ति । बालाम्बुदेन खड्गस्य सादृश्यादुपमा । राजसु राजहंसपक्षिणामभेदारोपात्कीर्तीं हंसा अभेदारोपाद्भोजराजभुजे पञ्जराभेदारोपाच्च सावयवरूपकम् ।

भाषा

जिसने नवीन मेघ के समान कृष्णवर्ण खड्ग से समस्त राजारूपी राजहंसों को भगा दिया था (मघों को देखकर हंसपक्षी मानस सरोवर चले जाते हैं एसी प्रसिद्धि है) उसने भोजराज के भुजारूपी पिंजड़े में सुरक्षित उसकी कीर्तिरूपी

हंसी को (पति वियोग से) उदास कर दिया । अर्थात् भोगराजा की कीर्ति को भी कलङ्कित कर दिया ।

भोजक्षमापालविमुक्तधारा-निपातमात्रेण रणेषु यस्य ।
कल्पान्तकालानलचण्डमूर्तिश्चित्रं प्रकोपाग्निश्चाप शान्तिम् ॥६४॥

अन्वयः

यस्य रणेषु कल्पान्तकालानलचण्डमूर्तिः प्रकोपाग्निः भोजक्षमापाल-
विमुक्तधारा निपातपात्रेण शान्तिम् अवाप (इति) चित्रम् ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो रणेषु युद्धेषु कल्पान्तस्य प्रलयस्य यः कालानलः सर्वभस्म-
सात्कारिप्रचण्डाग्निस्तद्वच्चण्डोग्रा मूर्तिः स्वरूपं यस्य सः 'सर्वतः प्रलयः कल्पः
क्षयः कल्पान्त इत्यपि' इत्यमरः । प्रकोपाग्निः क्रोधानलो भोजएव क्षमापालो
नृपस्तेन विमुक्ता त्यक्ता पक्षे प्रवाहिता धारानगरी खड्गधारा जलधारा च तस्या
निपातेन पतनेन प्रवाहेण च शान्तिमवाप प्रापेति चित्रमद्भुतम् । यथा जल-
धारायाऽग्निः शान्तिमेति तथैव धारानगरीविजयेन राज्ञ क्रोध शान्तिमगादित्यर्थः ।
कल्पान्तकालानलेन प्रकोपाग्नेस्सादृश्यादुपमालङ्कारः । श्लिष्टेन धारापदेन जल-
धाराया धारानगर्याः खड्गधारायावच ग्रहणादत्र श्लेषोऽलङ्कारः । यथा प्रल-
याग्निर्भोजनृपविसृष्टजलधारानिपातमात्रेण शान्तिमाप्तुं कदापि न शक्नोति तथैव
प्रलयाग्निसदृशप्रचण्डकोपाग्निरपि भोजप्रपुक्त खड्ग-धारारूपधाराजलेन न
शान्तिमाप्तुं प्रभवति परञ्चाऽत्र स शान्तिमाप इति विरोधः । धारापदेन
धारानगर्या विमर्शेन विरोधपरिहार इति विरोधाभासालङ्कारः ।

भाषा

जिस राजा को, युद्धों में प्रलय कालीन आग के भयङ्कर स्वरूप वाली
क्रोधाग्नि, राजा भोज द्वारा चलाई हुई तलवार की धार रूपी जलधारा के पडते
ही ठडी हो गई, यह अचम्भे की बात है । यथार्थ में उसका क्रोध, राजा भोज
द्वारा त्यक्त धारा नगरी के अध पतन से अर्थात् उसको जीत लेने से शान्त हुआ ।

यः कोटिहोमानलधूमजालैर्मलीमसीकृत्य दिशां मुखानि ।
वत्कीर्तिभिः चालयति स्म शश्व-दखण्डतारापतिपाण्डुराभिः ॥६५॥

अन्वयः

यः कोटिहोमानलधूमजालैः दिशां मुखानि मलीमसीकृत्य अखण्डतारापतिपाण्डुराभिः तत्कीर्तिभिः शश्वत् क्षालयति स्म ।

व्याख्या

य आहवमल्लदेवः कोटिसंख्याका होमा यज्ञास्तेषामनलोऽग्निस्तस्य धूमजालैर्धूमसमूहैर्दिशां काष्ठानां 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्चहरितश्चता' इत्यमरः, मुखानि मलीमसीकृत्य 'अभूततद्भावे चिचः प्रत्ययः' मलिनीकृत्य 'मलीमसन्तु मलिनं कञ्चर मलदूषितम्' इत्यमरः । अखण्डः परिपूर्णस्तारापतिश्चन्द्रस्तद्वत्पाण्डुराभिः शुक्लाभिस्तत्कीर्तिभि यज्ञपशोभि शश्वत्पुन क्षालयतिस्म पुनरपि श्वेततामानयतिस्म । तारापतेः पाण्डुरत्वेन कीर्ता सादृश्यादुपमा । दिङ्मुखमलिनीकरणषट्भ्यो यज्ञेभ्य एव पाण्डुरकीर्तिजननाद्विषमालङ्कारोऽप्यत्र ।

भाषा

जिसने करोडो यज्ञों की अग्नियों से उत्पन्न धूँएँ से दिशाओं के मुखों को मिलाकर पूर्ण चन्द्र के समान शुभ्रवर्ण अपनी यज्ञजन्य कीर्ति से उनके मुखों को फिर से धो डाला । अर्थात् उसने करोडो यज्ञ किये जिससे उसका यश चारों दिशाओं में फैल गया ।

ध्रुवं रणे यस्य जयामृतेन क्षीवः क्षमाभर्तुरभूत्कृपाणः ।

एका गृहीता यदनेन धारा धारासहस्रं यशसोऽवकीर्णम् ॥६६॥

अन्वयः

यस्य क्षमाभर्तुः कृपाणः रणे जयामृतेन ध्रुवं क्षीवः अभूत् । यत् अनेन एका धारा गृहीता यशसः धारासहस्रम् अचकीर्णम् ।

व्याख्या

यस्य प्रसिद्धस्य क्षमाभर्तुः पृथ्वीपतेः कृपाणः खड्गो रणे युद्धे जयामृतेन विजयरूपामृतपानेन ध्रुवं निश्चयेन क्षीवो मदान्योऽभूत् । यद्यस्मात्कारणादनेनेका धारा धारानगरी खड्गधारा च गृहीता स्वापत्नीकृता धारिता च परञ्च तेन कार्येण यशसः कीर्तेर्धारासहस्रं प्रवाहसहस्रमवकीर्णं विस्तारितम् । इदमेव मत्तत्त्वं यदेकस्या धाराया धारासहस्रेण विनिमयः कृत इति परिवृत्तिरलङ्कारः । परिवृ-

त्तिविनिमयो योऽर्थात् स्यात्समाससंरिति लक्षणात् । धारा शब्दस्य धारानगरी, खड्गधारा जलधारा चेत्यर्थत्रयबोधाच्छ्लेषोऽलङ्कार, अतः सकर ।

भाषा

जिस राजा की तलवार, युद्ध में विजयरूपी अमृत का पान कर अवश्य मदोन्मत्त हो गई थी । क्योंकि उसने केवल एक धारा नगरी को लेकर या एक धारा रखते हुवे कीर्ति की हजारों धाराओं को बहाया ।

शतक्रतोर्मध्यमचक्रवर्ती क्रमादनेकक्रतुदीक्षितोऽपि ।
ऐन्द्रात्पदाद्भ्यधिके पदे यस्तिष्ठन्न शङ्कास्पदतामयासीत् ॥६७॥

अन्वयः

मध्यमचक्रवर्ती क्रमात् अनेकक्रतुदीक्षितः यः ऐन्द्रात् पदात् अभ्यधिके पदे अपि तिष्ठन् शतक्रतोः शङ्कास्पदता न अयासीत् ।

व्याख्या

मध्यमचक्रवर्ती मध्यमलोकस्य भूलोकस्य चक्रवर्ती सार्वभौम क्रमात्परि-
पाटयाऽनेकेष्वसहस्रेषु क्रतुषु यज्ञेषु वीक्षितः राज्ञातवीक्ष्य यो राजा ऐन्द्रात्पदाद्विन्द्र-
पदापेक्षयाऽभ्यधिकेऽधिकगुणे पदेऽपि स्थानेऽपि तिष्ठन्समासीत् शतक्रतोरिन्द्रस्य
शङ्कास्पदता सन्देहस्थानं नाऽप्यासीन्न प्राप्त । तस्याऽसहस्रक्रतुसम्पादनेनाऽपि
शतक्रतुर्भयभीतो न बभूव यतस्तेनैव तदुत्पादनाय अह्ना प्रायित आसीत् ।
शङ्काकारणसत्त्वेऽपि शङ्कास्वरूपकार्याभावप्रतिपादनाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

पृथ्वी के सम्राट् आहवमल्लदेव के धीरे २ अनेक यज्ञों के करने से इन्द्र
पद से भी उच्चपद पाने की योग्यता हो जाने पर भी इन्द्र के मन में उसके
सम्बन्ध में कोई शङ्का उत्पन्न न हुई । (क्योंकि इन्द्र की प्रार्थना से ही यह
चालुक्य वंश अह्माने उत्पन्न किया था ।)

चिन्तामणिर्यस्य पुरो वराकस्तथाहि चार्ता जनविश्रुतेयम् ।
यत्तत्र सौवर्णतुलाधिरुद्धे चक्रे स पाषाणतुलाधिरोहम् ॥६८॥

अन्वयः

यस्य पुरः चिन्तामणिः वराकः तथाहि इयं वार्ता जनविश्रुता यत् तत्र सोवर्णतुलाधिरूढे (सति) सः पापाणतुलाधिरोहं चक्रे ।

व्याख्या

यस्य राज्ञः पुरः समताया चिन्तामणिर्नामाऽनर्घं रत्नं वराकोऽगण्यो दैन्य-
मेवाऽवलम्ब्यते । राजापेक्षया नातिशयचमत्कारित्वेन प्रभावशून्यत्वात् । तथाहि
यत् इयं वार्ता जनेषु विश्रुता विख्याताऽऽसीत् । यदित्यनेनोत्तराद्धोक्तवाक्यार्थ-
परामर्शः । तत्र राजनि सुवर्णतुलापुरुषदानार्थं सोवर्णं तुलेति सोवर्णतुला
तस्यामधिरूढे स्थिते सति स चिन्तामणिः पापाणेन सह तुला साम्यं तस्यामधिरोहं
स्थितिं, रत्न-तोलन-तुलाया वा स्थितिं चक्रे । अस्य राज्ञः सुवर्णेन तुलना
चिन्तामणेस्तु पाषाणेन तुलनेत्यर्थपरामर्शाच्चिन्तामणेर्दैन्यमेव । अथ च स
चिन्तामणिरभीष्टवस्तुचिन्तयाऽभीष्टवस्तुप्रदाता । अयं राजा तु चिन्तां विनंब
सर्वाभीष्ट दातेति भावः । उपमानस्य चिन्तामणे राजरूपोपमेयापेक्षयाऽपकर्ष-
प्रतिपादनाद्व्यतिरेकालङ्कारः । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकस्स एव सः' ।

भाषा

जिस राजा की समता में चिन्तामणि रत्न भी किसी महत्व का नहीं था ।
इसीलिये यह बात लोक प्रसिद्ध है कि सुवर्ण पुरुष के दान में राजा सोने की
तुला पर चढ़ता था किन्तु चिन्तामणि पत्थर (रत्न) तोलने की तुला पर
तोला जाता था अर्थात् चिन्तामणि की तोल पत्थरों से होती थी और
राजा की सोने से। (चिन्तामणि अभीष्टवस्तु की याचना करने पर
अभीष्ट वस्तु देता है किन्तु यह राजा बिना याचना के ही अभीष्ट वस्तु
देता था) ।

विधाय रूपं मशकप्रमाणं भयेन कोणे क्वचन स्थितस्य ।

कलेरिवोत्सारणकारणेन यो यागधूमैर्भुवनं स्रोध ॥६६॥

अन्वयः

यः भयेन मशकप्रमाणं रूपं विधाय क्वचन कोणे स्थितस्य कलेः
उत्सारणकारणेन इव यागधूमैः भुवनं स्रोध ।

व्याख्या

यो नृपो भयेन राज्ञो भीत्या मशकसामानं मशकवदल्परूपं विधाय निर्माय
षवचन कस्मिंश्चित्कोणे स्थितस्याऽऽत्मानमपावृत्य विद्यमानस्य कलेः कलियुगस्यो-
त्सारणकारणेनाऽपसारणार्थं दूरीकरणार्थमिव यज्ञधूमैरेतज्जनितधूमैर्भुवनं जगद्ग-
रोघाऽऽच्छादितवान् । कलिजनितपापनिवारणार्थं यज्ञा मशकनिवारणार्थं धूमश्च
क्रियत इत्याचारः । अत्र कलेरुत्सारणस्य यज्ञधूमकरणकभुवनरोधप्रयोजनत्वे-
नोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जिस राजा ने, मच्छर के इतना छोटा रूप धारण कर, किसी कोने में भय
से छिपकर बैठे हुए कलियुग को भगाने के लिए ही मानो मशको के धूँ से पृथ्वी
को छा दिया । (मच्छरो को भगाने के लिए धूँ किया जाता है ।)

स्वभाविकादुष्णगभस्तिभासः क्षत्रोष्मणो दृष्टिविघातहेतोः ।

यस्मिन्परित्रस्त इति क्षितीन्द्रे क्षणं न चिक्षेप कलिः कटाक्षम् ॥१००॥

अन्वयः

कलिः यस्मिन् क्षितीन्द्रे स्वाभाविकात् उष्णगभस्तिभासः क्षत्रोष्मणः
दृष्टिविघातहेतोः परित्रस्तः इति क्षणं कटाक्षं न चिक्षेप ।

व्याख्या

कलिः कलियुगो यस्मिन्प्रसिद्धे राजन्याहवमल्लदेवे स्वाभाविकत्वात् प्राकृतिका-
दुष्णा गभस्तयो यस्य स उष्णगभस्ति सूर्यस्तस्य भास इव भास' प्रभा 'स्युः
प्रभारुप्रचिस्तिवडभा भाश्छविद्युतिदीप्तय.' इत्यमरः । यस्य तस्य क्षतात्त्रायत
इति क्षत्र क्षत्रियकुल तस्योष्मा तेजस्तस्य क्षत्रोष्मण क्षात्रतेजसो दृष्टेर्विघात इति
दृष्टिविघात दृष्टिविनाशस्तस्य हेतोः कारणात् परित्रस्तो भयभीत इति हेतुना
क्षण क्षणमात्रमपि कटाक्ष स्वापाङ्गदर्शन 'अपाङ्गो नेत्रयोरन्तो कटाक्षोऽपाङ्ग-
दर्शने' इत्यमरः । न चिक्षेप न प्रसारयामास । अत्र क्षत्रोष्मण उष्णगभस्तिना
सूर्येण सादृश्यप्रतिपादनादुपमालङ्कारः ।

भाषा

स्वाभाविक सूर्य के समान तेज वाले क्षत्रिय तेज से, दृष्टिनाश होने के भय

से भयभीत बली, एक क्षण के लिये भी इस राजा पर अपनी कुटिल दृष्टि नहीं डालता था ।

अन्यायमेकं कृतवान् कृती यश्चालुक्यगोत्रोद्भववत्सलोऽपि ।
यत्पूर्वभूपालगुणान्प्रजानां विस्मारयामास निजैश्चरित्रैः ॥१०१॥

अन्वयः

चालुक्यगोत्रोद्भववत्सलः अपि कृती यः एकं अन्यायं कृतवान् यत्
निजैः चरित्रैः प्रजानां पूर्वभूपालगुणान् विस्मारयामास ।

व्याख्या

चालुक्यगोत्रे चालुक्यवंशे उद्भव उत्पत्तियेवा राजा तेषु वत्सल स्निग्धो
भक्त इत्यथ स्वकुलीत्पन्नपूर्ववर्तिनृपाणां भक्तोऽपि 'लक्ष्मीवान लक्ष्मण धील
श्रीमान् स्निग्धस्तु वत्सल' इत्यमर । कृती कार्यकुशल पुण्यवाँश्च यो राजाऽऽ-
हवमल्लदेव एकमन्यायमनुचितकार्यं कृतवान् यद्यस्मात्कारणाग्निजंस्वीयंश्चरित्रै-
रुत्कृष्टगुणं प्रजानां जनानां पृथी 'शोषे—इत्यनेन' प्रजानामित्यत्र सम्बन्धसामान्ये
पृथी । पूर्वभूपालगुणान्स्ववशाजपूर्ववर्तिनृपगुणान् विस्मारयामास । अस्य
गुणोत्कर्षेण भूतपूर्वनृपा विस्मृता इत्यर्थः । एकस्याऽन्यायकायस्य विघानादादौ
निन्दाया प्रतीति पर्यवसाने तु राज्ञ प्रभावप्रशंसा प्रतीयते । अत्र ध्याजस्तुति-
रलङ्कारः । 'ध्याजस्तुतिर्मुखे निन्दास्तुतिर्वा हृदिरन्यथेति' ।

भाषा

पुण्यात्मा, कार्यकुशल उस राजा ने चालुक्यवंशीय प्राचीन राजाओं में श्रद्धा
भक्ति रखते हुये भी एक यह अन्याय किया था कि अपने उत्कृष्ट गुणों से
प्रजाओं को पूर्ववर्ती राजाओं के गुणों का विस्मरण करा दिया था । अर्थात्
पूर्ववर्ती राजाओं से यह आहवमल्लदेव अधिक गुणी था ।

विशीर्णकर्णा कलहेन यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निर्गलेन ।
संगच्छतेऽद्यापि न डाहलश्रीः कर्पूरताडङ्कनिभैर्यशोभिः ॥१०२॥

अन्वयः

यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निर्गलेन कलहेन विशीर्णकर्णा डाहलश्रीः कर्पूर-
ताडङ्कनिभैः यशोभिः अद्यापि न संगच्छते ।

व्याख्या

पृथ्व्या भूमेभुजङ्गः पतिः कामुकश्च तस्य पृथिवीश्वरस्य निरगलेन निष्प्रति-
बन्धेन कलहेन विवादेन युद्धेन च विशीर्णो कर्णो यस्याः सा, विशीर्णो नष्ट-
कर्णस्तन्नामधेयो नृपो यस्याः सा च छिन्नकर्णो डाहलानां डाहलदेशीयनृपाणां
(डाहलदेशश्चेदीदेशादभिन्नः ।) श्री राजलक्ष्मीः कर्पूरस्य घत्ताडङ्गं कर्णभूषणं
'ताडङ्गमपि पाठ' तस्मिन्स्तत्समानैर्यशोभि कीर्तिभिरधुनाप्यद्य पावस्य सङ्गच्छते
न मिलति न शोभत इत्यर्थः । कर्णाभावात्तद्भूषणाभावस्तत्कीर्त्यभावश्च ।
यशसः कर्पूरताडङ्गेतसादृश्यादुपमा ।

भाषा

उस राजा के या कामुक के बिना रोक टोक के युद्ध से अथवा अत्यधिक
झगडा हो जाने से डाहल के राजा कर्ण के मर जाने के कारण या दोनों कान
कट जाने के कारण, डाहल देश की राजलक्ष्मी, कपूर के बने हुए या कपूर के
ऐसे श्वेत कर्णभूषण के समान यशो से अभीतक शोभित नहीं होती है ।

पाठान्तरम्-भङ्गयन्तरेण तदेव वर्णनं, न तु पाठ भेदः—

उसी भाव को कवि दूसरे प्रकार से वर्णित करते हैं ।

कर्णे विशीर्णे कलहेन यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निरगलेन ।

कीर्तिः समाश्लिष्यति डाहलोर्वी न दन्तताडङ्गनिभाधुनापि ॥१०३॥

अन्वयः

यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निरगलेन कलहेन कर्णे विशीर्णे (सति) दन्तता-
डङ्गनिभा कीर्तिः अधुना अपि डाहलोर्वी न समाश्लिष्यति ।

व्याख्या

यस्य प्रसिद्धस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य पृथ्वीपतेः कामुकस्य वा निरगलेन कोलाहल-
राम्पन्नेन कलहेन विवादेन युद्धेन वा कर्णे तन्नामके डाहलनृपे शोभे वा विशीर्णे
मृते वा श्रुतिने सति दन्तताडङ्गनिभा गजदन्तनिर्मितकर्णभूषणवच्छुभ्रा कीर्ति
रधुनापि डाहलोर्वी डाहलदेश न समाश्लिष्यति नाऽऽलिङ्गति । गजदन्त-
ताडङ्गेन कीर्तेर्धावल्पेन साम्यादुपमा । भुजङ्गकर्णपदयोः श्लिष्टत्वात्कामिनी
रूपाप्रकृतार्थेन डाहलोर्वीरूपप्रकृतार्थस्योपमानोपमेयभावो व्यङ्ग्यः । एवं भुजङ्ग-
पदवाच्ययोरपि । तथा च शब्दशक्तिमूलध्वनिः समासोक्तिर्वा ।

भाषा

जिस कामुक के समान राजा के (व कामिनी के समान डाहलोर्वी के) अत्यधिक युद्ध से या कलह से कर्ण राजा के मरने पर या कान के कट जाने पर हाथी दात के बने हुवे कान के आभूषण के समान श्वेत कीर्ति अभी भी डाहलदेश को नहीं प्राप्त हो रही है। (कान कट जाने से कर्ण भूषण पहनने का सौभाग्य ही अप्राप्य हो जाता है। कर्ण राजा के ऐसे प्रतापी राजा के मर जाने से कीर्ति कहां से आ सकती है)।

यस्यासिरत्युच्छ्रलता रराज धाराजलेनेव रणेपु धाम्ना ।

दृप्तारिमातङ्गसहस्रसङ्गामभ्युक्ष्य गृह्णन्निव वैरिलक्ष्मीम् ॥१०४॥

अन्वयः

यस्य असिः रणेपु अत्युच्छ्रलता धाराजलेन इव धाम्ना दृप्तारिमातङ्ग सहस्रसङ्गां वैरिलक्ष्मीम् अभ्युक्ष्य गृह्णन् इव रराज ।

व्याख्या

यस्य भूपतेरसि खड्गो रणेपु युद्धेष्वत्युच्छ्रलतोर्ध्वं गच्छता धाराजलेन खड्ग-धाराजलेनेव धाम्ना तेजसा, दृप्ता मदान्धा अरिमातङ्गा शत्रुहस्तिनो विपक्ष-चाण्डालाश्च तेषा सहस्र तस्य सङ्ग ससर्गो यस्या सा ता वैरिलक्ष्मीं शत्रुधिय मभ्युक्ष्य प्रक्षाल्य 'उक्ष् सेचने' इत्यस्माद्धातोर्भ्युपसर्गाल्ल्यप्यभुक्ष्येतिनिष्पन्नम् । गृह्णन्निवाऽऽप्तारिमातङ्गसहस्रसङ्गा इव रराज शुशुभे । यथा चाण्डालसङ्गादशुद्ध वस्तु जलेन सप्रोक्ष्य शुद्ध विधाय गृह्यते तथैवाऽत्राऽपि मातङ्गसहस्रसङ्गजनिताशुद्धियुक्ता वैरिलक्ष्मी धाराजलेन पवित्रीकृत्य गृहीता । धाराजलेन सह धाम्नस्तादृश्यप्रती तिरित्युपमा । मातङ्गशब्देन गजाना चाण्डालनाञ्चप्रतीत्या श्लेषोऽलङ्कारः । खड्गे वैरिलक्ष्मीकर्मकप्रहणक्रियाया उत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । अतस्तेषा सङ्गुर ।

भाषा

जिस राजा की तलवार, युद्ध में ऊपर उठने वाले अपनी धार के जल के समान तेज से मदोन्मत्त हजारों शत्रुहारी हाथियों के अथवा हजारों शत्रु चाण्डालों के ससर्ग दोष से अपवित्र शत्रुओं की लक्ष्मी का मानो प्रोक्षण कर ग्रहण करती हुई शोभित हुई। अर्थात् अपवित्र शत्रुलक्ष्मी पर अपनी तेज धार का पानी छिड़क, उसे पवित्र कर उसका ग्रहण किया। (अपवित्र वस्तु पर गङ्गाजल छिड़क कर पवित्र करने की परिपाटी है)।

यद्वैरिसामन्तनितम्बिनीनामश्रान्तसन्तापकदर्थ्यमाने ।
पराङ्मुखं शोषविशङ्कयेव कुचस्थले कुङ्कुमपङ्कमासीत् ॥१०५॥

अन्वयः

यद्वैरिसामन्तनितम्बिनीनाम् अश्रान्तसन्तापकदर्थ्यमाने कुचस्थले शोष-
विशङ्कया इव कुङ्कुमपङ्कं पराङ्मुखम् आसीत् ।

व्याख्या

यस्याऽऽह्वमल्लदेवस्य वैरिसामन्ताः शत्रुनृपास्तेषां नितम्बिनीनामङ्गनाना
मश्रान्तो निरन्तरश्चासौ सन्तापश्च सञ्चरश्च 'सन्तापः सञ्चरः समी' इत्यमरः ।
तेन कदर्थ्यमाने दुर्दशामापन्ने तप्ते इत्यर्थः । कुचस्थले स्तने शोषस्य शोषणकर्मणो
विशङ्कयेव सन्देहेनेव, कुचयोः शुष्कत्व कुङ्कुमलेपजन्मोष्णत्वेन भाभूदिति हेतोः
कुङ्कुमपङ्कं पराङ्मुखमासीत् नोपलितमित्यर्थः । पतिविरहात्कुङ्कुमलेपादी-
नामभावः । अत्र कुचस्थले कुङ्कुमलेपस्य पराङ्मुखत्वे स्तनयोः शोषशङ्कया
हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणाद्धेतूप्रेक्षा ।

भाषा

जिस राजा के विपक्षी सामन्तो की नारियो के निरन्तर दुःख से दुर्दशा को
प्राप्त, स्तन, कही सूख न जाय इस सन्देह से मानो उन पर केसर का लेप नही
किया गया था । अर्थात् पतियो के मर जाने से केसर का लेप आदि शृङ्गार
बन्द हो गया था ।

एकत्र वासादवसानभाजस्ताम्बूललक्ष्म्या इव संस्मरन्ती ।
घक्त्रेषु यद्वैरिविलासिनीनां हासप्रभा तानवमाससाद ॥१०६॥

अन्वयः

यद्वैरिविलासिनीनां घक्त्रेषु हासप्रभा एकत्र वासात् अवसानभाजः
ताम्बूललक्ष्म्याः संस्मरन्ती इव तानवम् आससाद ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो वैरिविलासिनीनां विपक्षाङ्गनाना घक्त्रेषु वदनेषु विद्यमाना
हासस्य हास्यस्य प्रभा कान्तरेकत्रवासात्तत्रैव वदनेषु विद्यमानत्वात्ताम्बूललक्ष्म्या

स्ताम्बूलशोभायाः तस्मरन्तीव स्मरन्ती सतीव ताम्बूललक्ष्मीः पत्युविरहवेदनया समाप्तिं गतेति सहवासात्सखीवृत्तान्तं स्मरन्ती सतीव तानवं कृशत्वमाससाद प्राप । पतिविरहात्ताम्बूलभक्षणं सह हास्यमपि लुप्तमितिभावः । अत्र हासप्रभायाः ताम्बूललक्ष्मीसमाप्तिस्मरणस्य हासप्रभानिष्ठतनुत्व-प्राप्ती हेतुत्वे-नोत्प्रेक्षणाद्धेतुत्प्रेक्षा । अप्रस्तुतसखीवृत्तान्तस्य हासप्रभावृत्तान्तेऽभेदसमारोपात्स-मासीक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

जिस राजा के शत्रुओं की स्त्रियों के मुखों की हास्यशोभा, एकत्र वास होने से शीघ्र समाप्त होनेवाली ताम्बूल शोभा को स्मरण करती हुई, कम होने लगी । अर्थात् पतियों के मर जाने से वैधव्य प्राप्त होने पर आनन्दजनित हसी और ताम्बूलभक्षण दोनों ही न रहा ।

यं वारिधिः प्रज्वलदस्त्रजालं वेलावनान्तेषु नितान्तभीतः ।

भूयः समुत्सारणकारणेन समागतं भार्गवमाशशङ्के ॥१०७॥

अन्वयः

नितान्तभीतः वारिधिः वेलावनान्तेषु प्रज्वलदस्त्रजालं यं समुत्सारण-कारणेन भूयः समागतं भार्गवम् आशशङ्के ।

व्याख्या

नितान्तमत्यन्त भीतो भयाकुलो वारिधिस्तमुद्रो वेलावनान्तेषु तटगतारण्यभूमिषु प्रज्वलज्जाज्वल्यमानमस्त्र यस्य त य नृप समुत्सारणस्थाऽपत्सारणस्य कारणेन हेतुना भूय पुनरपि समागत सम्प्राप्त भार्गव परशुराममाशशङ्के शङ्कितवान् । अत्र नृपे परशुरामस्य सभावनादुत्प्रेक्षा^१ ।

भाषा

अत्यधिक भयभीत समुद्र, तट के जंगलों में चमकते हुवे अस्त्रों से शोभित इस राजा को देखकर अपने को हटाने के लिये फिर से परशुराम आये हैं क्या, ऐसा सन्देह करने लगा ।

^१ वीक्षणदेश पूर्वं समुद्राभ्यन्तरे वर्तमानो भार्गवेण समुद्र समुत्सार्य स्वनिवासार्थं निर्मित इति पौराणिकीकथाऽत्रानुसन्धेया ।

रत्नोत्करग्राहिषु यद्भटेषु तदश्रुटन्मौक्तिकशुक्तिभङ्ग्या ।
अस्फोटयत्तीरशिलातलेषु रोपेण मूर्धानमिवाम्बुराशिः ॥१०८॥

अन्वयः

अम्बुराशिः यद्भटेषु रत्नोत्करग्राहिषु (सत्सु) तदश्रुटन्मौक्तिकशुक्ति-
भङ्ग्या तीरशिलातलेषु रोपेण मूर्धानम् अस्फोटयत् इव ।

व्याख्या

अम्बूनां जलानां राशिस्समुद्रो यस्य राज्ञो भटेषु योद्धृषु रत्नानामुत्कराः
समूहास्तेषां ग्राहिषु सत्सु स्वायत्तीकृतवत्सु सत्सु तटेषु श्रुन्ति स्फुटितानि
मौक्तिकानि याभ्यस्ताः शुक्तयस्तासां भङ्ग्या व्याजेन तीरे तटे यानि
शिलातलानि प्रस्तरभूमयस्तेषु रोपेण कोपेन मूर्धानं शिरसमस्फोटयदिवाम्बु-
यदिव । अत्रापि नृत्तिमूलकोत्प्रेक्षा लङ्कारः । समुद्रे शिरस्फोटनस्य क्रियाया
उत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । नेमा स्फुटितमुक्ताशुक्तयः किन्तु समुद्रकर्तृकशिरस्फोट-
नमिति प्रतीत्या प्रतीयमानाऽऽर्थापि नृत्तिहत्प्रेक्षाङ्गम् । 'प्रकृतं यन्निषिद्धान्य-
त्साध्यते सात्वपन्तुतिः ।'

भाषा

जिस राजा के योद्धाओं के, समुद्र के रत्न समूहों को ले लेने पर, तट पर
पड़ी हुई मोती निकाली, सीपों के भिप से मानो समुद्र ने क्रोध से कितारे
के पत्थरों पर माथा पटक कर अपना सिर टुकड़े कर डाला ।

यं वीक्ष्य पाथोधिरधिज्यचापं शोणारमभिः शोणितशोणदेहैः
क्षोभादभीक्षणं रघुराजवाणजीर्णव्रणस्फोटमिवाचचक्षे ॥१०९॥

अन्वयः

पाथोधिः अधिज्यचापं यं वीक्ष्य शोणितशोणदेहैः शोणा
अभीक्षणं क्षोभात् रघुराजवाणजीर्णव्रणस्फोटम् इव आचचक्षे ।

व्याख्या

पाथासि जलानि वीक्षन्तेऽस्मिन्निति पाथोधिः समुद्रो ज्या भीर्षा
यं वीक्ष्य शोणितवद्गधिरवत् '२

लोहिताखरक्तक्षतजशोणितम्' इत्यमर । शोणा रक्ता देहा येषा तं हधिरक्तदेहः
शोणाश्मभी रक्तवर्णपाषाणं समुद्रान्तस्तलस्थितंस्तद्दर्शनव्याजेनेत्यर्थं । अभीक्षणं
शब्दत् 'युक्ते द्वे साम्प्रत स्यानेऽभीक्षणं शब्दद्वयार्थे' इत्यमर । क्षोभात्
दुःखात् रघुराजस्य रामस्य वाणास्तेषा तत्प्रहारजनिता जीर्णा पुरातना व्रणा-
क्षतास्तेषा स्फोट विघटनमाचक्ष इव सदश्यामासेवेत्यर्थं । रामचन्द्रवाण-
जनितक्षता नाऽद्याऽपि गता अतो भवद्भिर्न वाणसधानं कार्यमिति प्रार्थयामासेति
भावः । अत्र रक्तपाषाणेषु जीर्णव्रणस्फोटस्य सभावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

मौर्वी चढ धनुष को लिय हुवे उस राजा को देखकर सतत दुःख से समुद्र,
अपने भीतर के रक्त के सदृश लाल रंग के लाल पत्थरो के द्वारा मानी रामचन्द्र
के वाणों के पुराने घाव फट रहे हो ऐसा दिखान लगा । अर्थात् रामचन्द्र के
वाणों से भय घाव अभी तक भरे नहीं हैं अब तुम वाण मत मारो ऐसी प्रार्थना
करने लगा ।

राशीकृतं विश्वमिवावलोक्य वेलावने यस्य चमूसमूहम् ।
अम्भोविभूतेरपरिक्षयेण क्षारत्वमब्धिर्बहुमन्यते स्म ॥११०॥

अन्वयः

अब्धिः वेलावने राशीकृतं यस्य चमूसमूहं विश्वम् इव अवलोक्य
अम्भोविभूतेः अपरिक्षयेण क्षारत्वं बहुमन्यते स्म ।

व्याख्या

अब्धिः समुद्रो वेलावने तटारण्ये राशीकृतमेकत्रीकृतं यस्य राज्ञश्चमूसमूहं
सैन्यसङ्घमेकत्रीभूतं सम्पूर्णं विश्वमिव जगद्विवाऽवलोक्य दृष्ट्वाऽम्भसो जलानां
विभूतेः सम्पदोऽपरिक्षयेण क्षारत्वेन पानादिकर्मणि व्ययाभावात् क्षारत्वं लवण-
रसाधिक्यं बहुमन्यते स्म प्रशंसितवान् । अत्राऽपरिक्षयरूपकार्ये क्षारत्वकारण-
मिति प्रशंसाहेतुः । सेनासमूहस्य विश्वेन सह साम्यादुपमालङ्कारः ।

भाषा

सम्पूर्णं जगत् एकत्रित हो गया है ऐसा दिवाई पडने वाले जिस राजा के
सेनासमूह को अपने तट पर एकत्रित देखकर जलसम्पत्ति का जरा भी खर्च न

होने से समुद्र, अपने जल के खारेपन की सहायता करने लगा । अर्थात् यदि जल निमकीन न होता तो उस राजा की सेना उसका सब जल पी जाती ।

उत्तम्भयामास पयोनिधेर्यस्तीरे जयस्तम्भमदम्भवीरः ।
असूयितं स्वैरविहारशीलैरालानभीत्या जलवारणेन्द्रैः ॥१११॥

अन्वय

अदम्भवीरः यः पयोनिधेः तीरे स्वैरविहारशीलैः जलवारणेन्द्रैः
आलानभीत्या असूयितं जयस्तम्भम् उत्तम्भयामास ।

व्याख्या

नास्ति दम्भ कपटो यस्मिन्स अदम्भ आडम्बररहितश्चाऽसौ वीरो घोडा
यो राजा पयोनिधे समुद्रस्य तीरे तटे स्वैर स्वच्छन्द विहारस्य विहरणस्य शील
स्वभावो येषा तैर्जलवारणेन्द्रैस्समुद्रहस्तिभिरालानस्य करिवन्धस्तम्भस्य 'तीत्र
वेणुकमालान बन्धस्तम्भेऽथ शृखले' इत्यमर । भीत्या भयेनाऽसूयित दोषाविष्क-
रणेन निन्दित जयस्तम्भ विजयसूचकस्तम्भमुत्तम्भयामास निचखान । जयस्तम्भे
सामुद्रगजानामालानस्य भ्रान्त्याऽसूयेति प्रतीत्या भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यङ्ग्य ।

भाषा

दम्भरहित वीर, उस राजा ने, स्वच्छन्द विहार करने वाले जल हाथियो
द्वारा हाथी वाधन के खूट के भय से ईर्ष्या युक्त दृष्टि से देखे जानेवाले विजय-
स्तम्भ को समुद्र के तट पर गाड़ दिया ।

लब्ध्या यदन्तःपुरसुन्दरीणां लावण्यनिष्यन्दमुपान्तभाजाम् ।
गृहीतसारस्त्रिदशैः पयोधिः पीयूषसंदर्शनसौख्यमाप ॥११२॥

अन्वयः

त्रिदशैः गृहीतसारः पयोधिः उपान्तभाजां यदन्तःपुरसुन्दरीणां लाव-
ण्यनिष्यन्दं लब्ध्या पीयूषसंदर्शनसौख्यम् आप ।

व्याख्या

त्रिदशैर्दशैः 'अमरानिर्जरा देवास्त्रिदशा विभूषाः सुरा' इत्यमरः । गृहीत
स्वायत्तीकृत सारस्तत्वममृतं यस्य स पयोधि समुद्र उपान्त सामीप्य भजन्ति

तास्तासां तदप्रान्तविहारिणीनां यस्य नृपस्याञ्जत पुरसुन्दरीणामन्तः-पुरपुरध्रीणां
लावण्यनिष्पन्दं लावण्यरसं लब्ध्वा प्राप्य पीयूषस्याऽमृतस्य संदर्शनं घिरकाला-
नन्तरं प्रत्यक्षीकरणं तज्जन्यं सौख्यमानन्दं सुधादर्शनजन्यामोदसमानमानन्दमाप-
लेभे । देवैरमृतस्य गृहीतत्वात्स्वसमीपे तस्याऽभावात्सारप्रतं तल्लावण्यामृतं दृष्ट्वा
पूर्वमानन्दं प्रापेति भावः । स्त्रीणां लावण्यस्य पीयूषेण साम्यदर्शनादुपमालङ्कारः ।

भाषा

देवो ने, जिसमें से अमृत जैसी सारभूत वस्तु निकाल ली है, ऐसे समुद्र ने
अपने तट पर घूमने वाली उस राजा की रानियों के लावण्य रूपी अमृत रस को
प्राप्त कर अमृत को प्रत्यक्ष देखने का सौख्य पाया । अर्थात् अपनी गई हुई
प्रिय वस्तु के फिर मिल जाने पर जैसा आनन्द होता है वैसा आनन्द समुद्र को
प्राप्त हुआ ।

जयैकरागी विजयोद्यमेषु दृष्ट्वा प्रयाणावधिमम्बुधिं यः ।
उत्कण्ठितोऽभूद्दशकण्ठशत्रु—सेतौ समस्यापरिपूरणाय ॥११३॥

अन्वयः

जयैकरागी यः विजयोद्यमेषु अम्बुधिं प्रयाणावधि दृष्ट्वा दशकण्ठशत्रु-
सेतौ समस्यापरिपूरणाय उत्कण्ठितः अभूत् ।

व्याख्या

जयस्य विजयस्यैवंको रागी प्रेमी विजयैकरतियो नृपो विजयोद्यमेषु विजय-
यात्रास्वम्बुधिं समुद्र प्रयाणस्य गमनरयाऽवधि चरमा सीमां दृष्ट्वा विज्ञायाऽप्रेगम-
नस्य प्रतिरोधकं मत्वा दशकण्ठस्य रावणस्य शत्रू रामस्तस्य सेतुस्तस्मिन् समस्या-
परिपूरणाय राम-निर्मितार्धनष्टसेतौः पुनर्निर्माणायोत्कण्ठितः समुत्सुकोऽभूत् ।

भाषा

केवल विजय ही प्राप्त करने का प्रेमी वह राजा विजय-यात्राओं की चरम-
सीमा समुद्र को देखकर रावण के शत्रु राम जी के बनाये हुए टूटे पुल को पूरा
बनाने के लिये उत्कण्ठित हुआ ।

दोर्दण्डदर्पाद्द्रविडप्रकाण्डं यः सम्मुखं धावितमेकवीरम् ।
अमाजनं वीररसस्य चक्रे बाणोत्करच्छिद्रपरम्पराभिः ॥११४॥

अन्वयः

यः दोर्दण्डदर्पात् सम्मुखं धावितं द्रविडप्रकाण्डम् एकवीरं बाणोत्क-
रच्छिद्रपरम्पराभिः वीररसस्य अभाजनं चक्रे ।

व्याख्या

यो राजा दोर्दण्डयोर्भुजदण्डयोर्दर्पादिभिमानात्सम्मुखमभिमुखं धावितं वेगेना-
ऽऽगत द्रविडेषु द्रविडदेशीयनृपेषु प्रकाण्ड श्रेष्ठमेकवीरमप्रतिमभट चोलदेशेश्वर
बाणानामिषूणामुत्करस्समूहस्तं कृताभिश्छिद्रपरम्पराभि शरवर्षजनितच्छिद्रैर्वीर
रसस्योत्साहरूपजलस्याऽभाजनमनाश्रय चक्रे । जलपात्रे चिद्रसत्वाद्यथा जल
तत्र न तिष्ठति तथैव तस्मिन् राज्ञि शरवर्षजनितच्छिद्रैर्वीररसस्याऽभावो जात
इति भावः ।

भाषा

जिस राजा ने, अपने भुजबल के अभिमान से सामने दौड़ पड़े हुए द्रविड
देशीय योद्धाओं में अप्रतिम वीर चोल देश के राजा को बाणों की वर्षा से
छिद्रमय बनाकर उसमें वीररस रूपी जल का अभाव कर दिया । अर्थात्
उसका सब वीररस, छेद वाले बर्तन में से जैसे पानी चू कर वह बर्तन खाली
हो जाता है वैसे उन छिद्रों से बाहर चू गया और वह वीररसहीन हो गया ।
अर्थात् हार गया ।

पृथ्वीभुजङ्गः परिकम्पिताङ्गीं यशःपटोल्लुण्ठनकेलिकारः ।

विधृत्य काञ्चीं भुजयोर्वलेन यश्चोलराज्यश्रियमाचकर्ष ॥११५॥

अन्वयः

यः यशःपटोल्लुण्ठनकेलिकारः पृथ्वीभुजङ्गः भुजयोः बलेन काञ्चीं
विधृत्य परिकम्पिताङ्गीं चोलराज्यश्रियम् आचकर्ष ।

व्याख्या

यः प्रसिद्धो यशश्चोलकीर्तितरेव पटस्तप्योल्लुण्ठनमुत्क्षेपणमपहरणमेव
केलिस्ता करोतीति यशःपटोल्लुण्ठनकेलिकारः पृथ्व्या पृथिव्या भुजङ्गः पति
कामुकश्च भुजयोर्वलेन काञ्चीं तन्नाम्नीं नगरीं रक्षनाञ्च विधृत्य जित्वा प्रगृह्य
च परिकम्पितमङ्गं यस्या सा भयेन प्रेम्णा च कम्पयुक्ता चोलराजस्य धिय
लक्ष्मीं ललनाञ्चऽऽचकर्षाऽऽकृष्टवान् । अत्र नृपराज्यलक्ष्मीव्यवहारेऽप्रकृतस्य

विटकर्तृकस्य काञ्चीपरिग्रहेण हठादन्यसाधारणनाधिकासमाकर्षणत्पस्याप्रकृत-
व्यवहारस्याऽभेदसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

चोलराज की कीर्ति स्पी वस्त्र को उतार लेने की अर्थात् अपहरण करने की क्रीडा करने वाले उस राजा या कामुक ने अपनी भुजाओं के बल से काञ्ची-नगरी को जीत कर या करघनी पकड़ कर भय से या प्रेम से कापने वाली चोल राजा की राज्यलक्ष्मी को या कामिनी को अपनी ओर खींचा । अर्थात् जिस प्रकार कोई कामुक विभी कापती हुई कामिनी की साड़ी छोड़कर अपने हाथों में उसकी करघनी पकड़ कर उस अपनी ओर खींचता है उसी प्रकार उस राजाने यश कमाने की इच्छा से अपन भुजबल से काञ्चीनगरी को जीत कर भय से कम्पित चोलराज की लक्ष्मी को अपनी ओर खींच लिया ।

चोलस्य यद्भूतिपलायितस्य भालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः ।

अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यपाटयन्द्रष्टुमिवाक्षराणि^१ ॥११६॥

अन्वयः

वनान्ताः कण्टकिनः यद्भूतिपलायितस्य चोलस्य भालत्वचम् अद्यापि
(अयं) किं वा अनुभविष्यति इति अक्षराणि द्रष्टुम् इव व्यपाटयन् ।

व्याख्या

वनान्ता वनप्रान्तस्था कण्टकिन कण्टकाकीर्णा वृक्षा यस्माद्वाज आहवमल्ल-
देवाद्भूत्या भयेन पलायितस्य सुतरा दूर गतस्य चोलस्य चोलदेशानृपस्य भालत्वच
ललाटचर्मं, अद्याप्यत परमपि चोलराजाऽय किं वा कीदृशाप्यन्यदु-खान्यनु-
भविष्यतीत्यक्षराणि ललाटलिखितानि द्रष्टुमिव व्यपाटयन् विदारितवन्त । अत्र
वनान्तकण्टकवृक्ष-वर्तक-भालत्वच्विपाटने 'अद्यापि किं वाऽयमनुभविष्यतीत्यक्षर-
दर्शनस्य प्रयोजनत्वेनोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षा ।

भाषा

जगल के कण्टकी वृक्षा ने इस आहवमल्ल देव राजा के भय से भागने वाले
चोल देश के राजा के ललाट के चमड़े को मांगो इसके भाग्य में अब और

^१ श्लोकोऽय बहुष्यलङ्कारग्रन्थेपूदाहरणार्थमुद्धृत ।

कीन २ दुख लिये है इन अक्षरो को पढ़ने के लिये चीर डाला । अर्थात् भय से काटो में से भागते २ उसके ललाट का चमडा कट गया ।

दहत्यशेषं प्रतियोगिवर्गमनर्गले यद्भुजशौर्यवन्धौ ।

प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिचिन्त्यमानो न कोऽपि मन्त्रः प्रतिबन्धकोऽभूत् । ११७।

अन्वयः

अनर्गले यद्भुजशौर्यवन्धौ अशेषं प्रतियोगिवर्गं दहति(सति) प्रत्यर्थि-
पृथ्वीपतिचिन्त्यमानः कः अपि मन्त्रः प्रतिबन्धकः न अभूत् ।

व्याख्या

नास्त्यर्गलं प्रतिबन्धकं यस्मिन्तस्मिन् यस्य राज्ञो भुजस्य शौर्यरूपान्तो
वीर्यरूपवन्हावशेष समप्य प्रतियोगिवर्गं शत्रुसमूहं दहति भस्मसाद्भवति सति
प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिभिः शत्रुभूतराजभिश्चिन्त्यमानो विचार्यमाणः स्मृतः कोऽपि
मन्त्रः कोऽपि मन्त्रशक्तिः 'षड्गुणाः शक्तयस्तिष्ठन् प्रभावोत्साहमन्त्रजा' इत्यमरः ।
वन्दिशामकमन्त्रश्च यथा-उत्तरस्मिन्श्च दिग्भागे मरीचो नाम राक्षसः । तस्य
मूत्रपुरीषाभ्या हुतस्तम्भः प्रजायते' । प्रतिबन्धकः प्रतिरोधको नाऽभूत् । मन्त्रेण
वन्दि प्रतिबध्यते मन्त्रशक्त्या च राज्यं रक्ष्यते । भुजशौर्यं वन्दिस्वारोपाद्रूपकम् ।
शौर्यव्यवहारे वन्दिव्यवहारस्याऽप्यभेदप्रतिपत्तिः ।

भाषा

जिस राजा की अप्रतिहत भुजबल रूपी अग्नि में सब शत्रुओं के जलते
रहने पर अर्थात् उसके भुजबल से शत्रुओं का नाश होते रहने पर, विपक्षी
राजाओं द्वारा प्रयुक्त पाङ्गुण्यादि उपाय या "उत्तरस्मिन्श्च दिग्भागे मरीचो नाम
राक्षसः । तस्य मूत्रपुरीषाभ्या हुतस्तम्भः प्रजायते" सदृश अग्निस्तम्भक मन्त्र
उस अग्नि का शामक न हुआ । अर्थात् उस राजाको विपक्षी राजाओं को
परास्त करते रहने से रोकने में विपक्षियों का कोई उपाय सफल न हुआ ।

ब्रूमस्तस्य किमस्त्रकौशलविधौ देवस्य विक्रामतः

पुष्पेपोरिव यस्य दुष्परिहराः सर्वैस्खर्वाः शराः ।

राज्ञामप्रतिभानमेव विदधे युद्धेषु यस्योजित-

ज्यानिष्ठ्यूतनितान्तनिष्ठुरखप्राप्ताग्रवादो भुजः ॥११८॥

अन्वयः

यस्य पुष्पेषोः इव अखर्वाः शराः सर्वैः दुष्परिहराः यस्य ऊर्जितज्या-
निष्ठयूतनितान्तनिष्ठुरखप्राप्ताप्रघादः भुजः युद्धेषु राज्ञाम् अप्रतिभानम्
एव विदधे, तस्य विक्रामतः देवस्य अस्त्रकौशलविधौ किं ब्रूमः ।

व्याख्या

यस्य राज्ञ पुष्पेषो कुसुमबाणस्य कामस्य इवाऽखर्वा प्रबला शरा बाणास्त-
र्वैरेदुष्परिहरा दु खेन परिहर्तुं शक्या कृच्छ्रेण प्रतिरोधनीया निवारणीया
इत्यर्थ । यस्योर्जितया धलवत्या ज्यया मीर्ष्या निष्ठयूतो निस्तूतो नितान्त-
मत्यन्त निष्ठुर कठोरो रव शब्दस्तेन प्राप्तो लब्धोऽप्रवादो युद्धाङ्गानाथ प्रथम-
ध्वानो यस्य स भुजो युद्धेषु रणेषु राज्ञा नृपाणामप्रतिभान प्रतिभाराहित्य
विघ्नैकशून्यत्व मूकत्व वा किं कर्तव्यताविमूढत्वमित्यर्थ । विदधे चक्रे, तस्य विक्रामत
पराक्रमशालिनो देवस्याऽऽहवमल्लदेवस्य, 'नामंकदेशप्रहणे नामप्रहणम् ।' अस्त्राणा
कौशलविधौ सञ्चालनप्रावीण्यविधौ अस्त्रास्त्रविद्यानंपुण्यविषये किं ब्रूम किमपि
कथनीय नाऽस्ति । अवगोचरत्वमेवेत्यर्थ । अत्र शार्दूलविक्रीडितचन्द्र ।
'सूर्याश्वमेसजास्ततस्तततगा शार्दूलविक्रीडितमिति' ।

भाषा

उस पराक्रमी राजा आहवमल्लदेव की अस्त्र चलान की प्रवीणता के
सम्बन्ध में विशय क्या कहा जाय जिसके कामदेव के समान प्रबल बाणों को
कोई भी टाल नहीं सकता था और जिसकी शक्तियुक्त मीर्षी के अत्यन्त कठोर
शब्दों द्वारा सर्व प्रथम ललकार ने वाली भुजा, युद्धों में शत्रुओं को कि कर्तव्यता-
विमूढ अतएव मूक बना देती थी ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव विद्यापति-काश्मीरकभट्ट श्री बिलहणचिरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्य प्रथम सर्ग ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽथ दामोदरात्
भारद्वाज-युधोत्तमात्समुदितः श्रीविश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकृचेरपरिडितवरात्सप्राप्तसाहाय्यकः
सर्गेऽस्मिन्प्रथमे रमाकरुणया टीकाद्वयं निर्मलम् ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति

॥ श्री ॥

महाकवि श्री विल्हण विरचितं
विक्रमाङ्कदेवचरितम्

द्वितीयः सर्गः ।

अथ कल्याणनाम्नीं चालुक्यराजधानीं पञ्चविंशतिश्लोकैर्वर्णयति महाकविः ।

चकार कल्याणमिति क्रमादसौ पुरं परार्ध्यं पृथिवीपुरन्दरः ।
यदुच्चहर्म्यावलिदीपसंपदां विभाव्यते कज्जलसंनिभं नभः ॥१॥

अन्वयः

असौ पृथिवीपुरन्दरः क्रमात् कल्याणम् इति परार्ध्यं पुरं चकार यदुच्चहर्म्यावलिदीपसंपदा कज्जलसंनिभं नभः विभाव्यते ।

व्याख्या

असावाहवमल्लदेवनामा पृथिव्या पृथ्व्या पुरन्दर इन्द्र क्रमात् कियता कालेन कल्याणमिति कल्याणनामक परार्ध्यं श्रेष्ठ 'परार्ध्याप्रभाप्रहरप्रार्थ्याश्रीयमप्रियम्' इत्यमर । पुर नगर चकार निर्मापयामास यस्य पुरस्य हर्म्याणि प्रासादास्तेषामावलि पक्षित 'वीथ्यालिरावलि पक्षित धेणीत्यमर' । तस्या दीपसंपदा दीपजालाना कज्जलसंनिभ कज्जलसदृश नभोज्जरिक्ष 'नभोज्जरिक्ष-गगनमनन्त सुरवर्त्म खम्' इत्यमर । विभाव्यते ज्ञायतेस्म । उत्प्रेक्षालङ्कारः । सर्गोऽस्मिन्वशास्यच्छन्द 'जतीतु वशास्यमुदीरित जरी' ।

भाषा

इस आहवमल्लदेव राजा ने धीरे २ कल्याण नामका एक श्रेष्ठ नगर बसाया

जिसके धनियो के ऊँचे २ भवानो की कतार पर जलने वाले असह्य दीयो के कज्जल के समान आकाश दिखाई देता था । अर्थात् काला आकाश उन दीयो का धूवाँ मालूम होता था ।

निवर्तिताश्चन्दनलेपपाण्डुभिर्नतभ्रुवां यत्र समुन्नतैः स्तनैः ।
मुखानिला एव कदर्थनक्षमा भवन्ति माने मलयाद्रिवायवः ॥२॥

अन्वयः

यत्र नतभ्रुवां चन्दनलेपपाण्डुभिः स्तनैः निवर्तिता मुखानिलाः एव माने कदर्थनक्षमाः मलयाद्रिवायवः भवन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे मते वक्रे भ्रुवो दृग्भ्यामूर्ध्वभागो 'ऊर्ध्वे दृग्भ्या भ्रुवो स्त्रियो' इत्यमर । यासा तास्तासामङ्गनाया चन्दनस्य लेपेन पाण्डुभि शुक्लवर्णैः समुन्नतैस्तुङ्गैः स्तनैः पयोधरैर्निवर्तिता मुखानिसृत्य स्तनैस्सघटच्च पुन परावृत्ता मुखानिला एव माने मानावस्थाया कदर्थने व्यथोत्पादने मानभङ्गकारणे च क्षमा-समर्थं मलयाद्रैर्वायवो दक्षिणानिला भवन्ति । मलयाद्रिवायवद्विरहव्यथासदीप-नक्षमा भवन्तीति भाव । अत्र रूपकालङ्कार ।

भाषा

जिस नगर की नारिया के मुख से निकलने वाले वायु ही चन्दन के लेप से श्वेत वर्ण उच्च कुचा से टकरा कर फँलते हुए, मानावस्था में विरह व्यथा को उत्पन्न करने में समर्थ मलयानिल ही हो जाते हैं । मलयानिल जिस प्रकार चन्दन वृक्षा के सम्पर्क से सुगन्धित होकर पहाडो से टकरा कर फँलते हुए अपनी सुगन्ध और शैत्य से विरह व्यथा कारक होते हैं वैसे ही नारियो के मुखानिल स्तन पर के चन्दन लेप में सुवासित व चीत होकर ऊँचे कटोर स्तनो से टकरा कर मन्दगति से फँलते हुए मानावस्था में उनके धनियो को विरह व्यथा कारक होकर उनका मान भङ्ग करने में समर्थ होने से ।

क्षपाकरः कातररश्मिभण्डलः पुरन्धिगरण्डस्थलकान्तिसम्पदा ।
विकीर्णसंमार्जनमस्मरेणुना विभति यस्मिन्मुकुरेण तुल्यताम् ॥३॥

अन्वयः

यस्मिन् पुरन्धिगण्डस्थलकान्तिसम्पदा कातररश्मिमण्डलः क्षपाकरः
विकीर्णसंमार्जनभस्मरेणुना मुकुरेण तुल्यतां विभर्ति ।

व्याख्या

यस्मिन्नगरे पुरन्धीणा पतिव्रतास्त्रीणा 'पुरन्धी सुचरिना तु सती साध्वी
पतिव्रता' इत्यमरः । गण्डस्थलस्य कपोलस्थलस्य कान्तीना क्वीना सपदा
समूहेन कातर हतप्रभ रश्मिमण्डल किरणजाल यस्य सः 'किरणप्रग्रहो रश्मी-
त्यमरः । क्षपाकरश्चन्द्रः 'तक्षत्रेशः क्षपाकरः' इत्यमरः । विकीर्णः पतितः
समार्जनस्य गृहसमार्जनस्य भस्मरेणुर्धूलिर्द्विस्मिन्स तेन मुकुरेण दर्पणेन 'दर्पणे
मुकुरादर्शो' इत्यमरः । सह तुल्यतां समानता विभर्ति धारयति । उपमा-
लङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर में राती स्त्रियो के कपोलस्थल की कान्ति के आधिक्य से हतप्रभ
किरण समूह वाला चन्द्रमा, झाड़ू देन में उड़ी हुई धूली के कणों से आच्छादित
ऐने के समान दिखाई देता था ।

विलासदोलायितदन्तपत्रयोः क्षपासु यत्रेन्दुरलक्ष्यमण्डलः ।
प्रविश्य संक्रान्तिमिषेण योषितां कपोलयोः कान्तिजलं विलुम्पति ॥४॥

अन्वयः

यत्र क्षपासु संक्रान्तिमिषेण प्रविश्य विलासदोलायितदन्तपत्रयोः योषितां
कपोलयोः अलक्ष्यमण्डलः इन्दुः कान्तिजलं विलुम्पति ।

व्याख्या

यत्र पुरे क्षपासु रात्रियु विलासे स्वरक्रीडायां दोलायिते दोलावदाचरिते
पुर पश्चाद्गतागते दन्तपत्रे ताटङ्गी ययोस्तयोर्योषिता नारीणा 'स्त्रीयोषिदबला
योषा नारी सिमन्तिनी वधु' इत्यमरः । कपोलयोर्गण्डस्थलयोरलक्ष्यमण्डलात्
मण्डलं विम्बं यस्य स इन्दुश्चन्द्र संक्रान्तिमिषेण प्रतिबिम्बव्याजेन प्रविश्य गत्वा
कान्तिजलं लावण्यामृतं विलुम्पति पिबति । चन्द्रतोऽधिककान्तिमत्वात्कपोलयो-
पतितस्य चन्द्रप्रतिबिम्बस्य व्याजेनेन्दुः कामिनीना स्वकान्तिविद्युद्धर्षं लावण्या-

मृतपानं करोतीत्यर्थः । चन्द्रतोऽप्यधिककान्तिमन्मुख्यः स्त्रिय इति भावः ।
अत्र सापन्हुवा गम्योत्प्रेक्षा तत उपमानापेक्षयोपमेयस्य गुणाधिक्यप्रतीत्या
व्यतिरेकध्वनिश्च ।

भाषा

जिस नगर में रात्रियो में विलास में हिलने वाले वर्ण के आभूषणों से युक्त
स्त्रियो के कपोल स्थलों में चन्द्रमा अप्रत्यक्ष रूप से, प्रतिबिम्ब के बहाने से
प्रविष्ट होकर उनके लावण्यामृत का पान करता है । अर्थात् उन स्त्रियो के
मुख, चन्द्रमा से अधिक कान्तियुक्त थे ।

गतोऽपि यत्र प्रतिबिम्बवर्त्मना समीपतां वञ्चयितुं प्रगल्भते ।

मुखानि जाग्रन्मदनानि सुभ्रुवां सयामिकानीव न यामिनीपतिः ॥५॥

अन्वयः

यत्र यामिनीपतिः प्रतिबिम्बवर्त्मना समीपतां गतः अपि जाग्रन्मदनानि
सयामिकानि इव सुभ्रुवां मुखानि वञ्चयितुं न प्रगल्भते ।

व्याख्या

यत्र पुरे यामिन्या रात्रेः पतिः स्वामी चन्द्रः 'विभावरोत्तमस्विन्यो रजनी
यामिनी तमी' इत्यमरः । प्रतिबिम्बवर्त्मना प्रतिबिम्बमार्गेण प्रतिबिम्बव्याजेन
वा समीपतां समीप्यं गतोऽपि प्राप्तोऽपि जाग्रन्मदनः कामो येषु तानि समुद्दीप्त-
मन्मयान्तीति भावः । अतएव यामिकं: प्रहररक्षकं. सहितानि युक्तानीव सुभ्रुवां
कामिनीना मुखान्यास्थानि वञ्चयितुं प्रतारयितुं न प्रगल्भते न समर्थो भवति ।
अत्र नूतनहेतुकल्पनया काव्यलिङ्गमलङ्कारः 'हेतीर्वाक्यपदार्यत्वे काव्यलिङ्गं
निगद्यते ।'

भाषा

जिरा पुर में, चन्द्रमा, प्रतिबिम्ब के बहाने से समीप आने पर भी कामोद्दीपन
से मस्त कामिनियो के मुखों को, पहरा देने वालों के समान कामदेव के वहाँ
जागते रहने के वारण, उग नहीं सकता था । अर्थात् अपनी सौभाग्यसम्पत्ति
तथा सौन्दर्य से उन कामिनीयो के मुखों को नीचा नहीं दिखा सकता था ।

जलाशया यत्र हसन्ति सन्ततं नवेन्द्रनीलद्रवनिर्मलोदराः ।
शरत्समुत्सारितमेघकर्दमं कलिन्दकन्याहृदमेचकं नमः ॥६॥

अन्वयः

यत्र नवेन्द्रनीलद्रवनिर्मलोदराः जलाशयाः शरत्समुत्सारितमेघकर्दमं
कलिन्दकन्याहृदमेचकं नमः सन्ततं हसन्ति ।

व्याख्या

यत्र कल्याणकटकनामकनगरे नवी नूतन इन्द्रनीलमणीनां द्रवो द्रुतपदार्यस्तद्व-
निर्मलं मलरहितमुदरं मध्यं येषां ते जलाशयाः सरासि शरदा शरदृतुना
समुत्सारिता इरीकृता मेघा एव कर्दमाः पङ्काः यस्मात्तत् कलिन्दकन्याया
यमुनाया हृदोऽगाधपयस्तद्वन्मेचकं कृष्णवर्णं नम आकाश सन्ततं सततं हसन्ति
स्वशोभया तिरस्कुर्वन्ति । शरदृतौ नभसि मेघा न दृश्यन्ते जले च पङ्कुरा-
हित्यार्धमलय जायते । अत्र जलाशयाणां नभसा सादृश्यप्रतीत्योपमाया हसन्तीति
पदेन व्यङ्ग्यत्वम् ।

भाषा

जिस कल्याणकटक नगर मे नये इन्द्रनील मणियो के द्रव के समान स्वच्छ
स्तर वाले जलाशय, शरद ऋतु के आने पर मेघ रूपी कीचड़ से रहित और
यमुनानदी के अगाध जल के समान नीले रंग के आकाश की हँसी उड़ाते हैं ।
अर्थात् उन जलाशयो की नीलिमा आकाश की नीलिमा से सुन्दर थी ।

प्रकर्षवत्या कपिशोर्षमालया यदुद्भटस्फाटिकवप्रसंहतिः ।
विलोकयत्यम्बरकेलिदर्पणे विलासधौतामिव दन्तमण्डलीम् ॥७॥

अन्वयः

यदुद्भटस्फाटिकवप्रसंहतिः प्रकर्षवत्या कपिशोर्षमालया विलासधौतां
दन्तमण्डलीम् अम्बरकेलिदर्पणे विलोकयति इव ।

व्याख्या

यस्य कल्याणपुरस्योद्भूता बृहती स्फाटिका स्फटिकमणिशिलानिमिता वप्रस्य
प्राकारस्य संहतिः सन्ततिः श्रेणिः प्रकर्षवत्याऽत्युन्नतया कपिशोर्षाणि प्राकारस्यो-

चतुस्रभागाः (बुजिया इतिलोके प्रतिष्ठा.) तेषां माला पङ्क्तिस्तया विलासेनाऽ-
प्रयासेन सुगन्धिमञ्जनेन वा धीता क्षालितासत एव शुभ्रा दन्ताना रदाना
मण्डलीं समूहमम्बरमेवाऽऽकाशमेव कैलिदर्पणस्तस्मिन्नवलोकयतीव पश्यतीव ।
आकाशरूपदर्पणे वप्रस्य स्वकपिशीर्षहपदन्तानामवलोकनमुत्प्रेक्ष्यते । अत
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जिस कल्याण नगरी की स्फटिक की चट्टानों से बनी दीवारों की कतार,
उन्नत श्वेत गुम्बजा के ब्रह्मने से मानो सुगन्धित मञ्जन से अप्रयास से ही दतुवन
बिगड़े हुए अपने श्वेत दाँतों को आकाशरूपी शीडादर्पण में देखती हैं ।

पुराङ्गनावक्त्रसहस्रकान्तिभिस्तिरोहिते रात्रिषु तारकापतौ ।
क्व रौप्यकर्पूरकरण्डपाण्डुरः शशीति यत्र भ्रममेति रोहिणी ॥८॥

अन्वयः

यत्र रात्रिषु रोहिणी तारकापतौ पुराङ्गनावक्त्रसहस्रकान्तिभिः तिरोहिते
(सति) रौप्यकर्पूरकरण्डपाण्डुरः शशी क्व इति भ्रमम् एति ।

व्याख्या

यत्र रात्रिषु निशासु 'निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षया'
इत्यमरः । रोहिणी चन्द्रप्रिया तारकाणा ताराणा 'नक्षत्रमृक्षं भ तारा तारकाऽ-
ण्डु वा स्त्रियाम्' इत्यमरः । पतिश्चन्द्रस्तस्मिन् पुरस्य कल्याणपुरस्याऽङ्गना
सलनास्तासा वक्त्राणि मुखानि तेषा सहस्राणि तेषा कान्तिभिरत्युत्कटप्रभाभिस्ति-
रोहिते पिहिते सति रूपेण रजतेन निर्मितो रौप्यो य कर्पूरकरण्ड कर्पूराधानपात्र-
विशेषस्तद्वत्पाण्डुर शुभ्र शशी चन्द्रः क्व कुत्र वर्तत इति भ्रम भ्रान्तिमर्था-
त्सन्देहमेति समासादयति । अङ्गनामुखानां चन्द्रसावश्यातिशयमूलकचन्द्रा-
भेदप्रतीत्या पार्थक्येन चन्द्रप्रतीतिरेव नास्तीति भावः । अथवा पुराङ्गना
मुखचन्द्रसहस्रकान्तिभिस्तिरोहिते चन्द्रेऽस्मत्पतिश्चन्द्रः क्वेति रोहिणी भ्रममेति ।
अप्रसन्देहालङ्कारो व्यङ्ग्यः । मीलितालङ्कारश्च । 'मीलितं घस्तुनो मुक्तिः
केनचित्तत्पलक्षणा ।'

भाषा

जिस पुर में रात को हजारों स्त्रियों के मुखों की कान्ति से चन्द्रमा के न

पहचाने जाने पर चादी की वपूर की डिविया के सदृश शुभ्रवर्ण चन्द्रमा वहाँ है, ऐसा चन्द्रपत्नी रोहिणी को सन्देह हुआ करता था ।

यदीयलीलास्फटिकस्थलीभुवाममुग्धदुग्धाब्धिसमत्विषां पुरः ।
द्वग्निनिर्दग्धवनस्थलोपमं विलोक्यते कज्जलकरमलं नभः ॥६॥

अन्वयः

अमुग्धदुग्धाब्धिसमत्विषां यदीयलीलास्फटिकस्थलीभुवां पुरः कज्जल-
करमलं नभः द्वग्निनिर्दग्धवनस्थलोपमं विलोक्यते ।

व्याख्या

अमुग्धः स्वच्छइचासी दुग्धाब्धः क्षीरसागरस्तेन समाः समानास्त्वियः
कान्तयो घासां ता यदीयाः कल्याणपुरसम्बन्धिन्यो लीलाया विलासस्य श्रीडार्य-
मारचिताः स्फटिकस्थल्यः स्फटिकमणिनिर्मितभूमयस्तासां पुरोऽपे कज्जल-
वत्करमलं श्यामवर्णं नभ आकाशं द्वाग्निना दावानलेन निर्दग्धं भस्मीकृतं
वनस्थलमरण्यप्रान्तस्तस्योपमासादृश्य यस्य तद्वद्विलोक्यते दृश्यते । स्फटिक-
स्थल्याकाशयोर्नैर्मल्पसामान्यत्वेऽपि स्फटिकस्थल्याः शुभ्रवर्णत्वादधिकसौन्दर्य-
मिति भावः । ततश्च व्यतिरेकव्यतिः ।

भाषा

निर्मल क्षीर सागर के समान शुभ्र कान्ति वाले जिस कल्याण पुर के स्फटिक
के बने हुवे श्रीडाङ्गणो के सामने कज्जल के ऐसा काला आकाश दावानल से
जले हुए वनस्थल के समान दिखाई देता था ।

तटद्रुमाणां प्रतिबिम्बमालया सपरिजातामिव दर्शयन्च्छ्रियम् ।
स यत्तडागः कुरुते विडम्बनां गृहीतसारस्य सुरैः पयोनिधेः ॥०१॥

अन्वयः

सः यत्तडागः तटद्रुमाणां प्रतिबिम्बमालया सपरिजातां श्रियं दर्शयन्
सुरैः गृहीतसारस्य पयोनिधेः विडम्बनाम् इव कुरुते ।

व्याख्या

सः प्रतिद्वी यस्य कल्याणपुरस्य तडागस्तरस्तटद्रुमाणा तीरस्थवृक्षाणां

तडागे प्रतिबिम्बानां प्रतिच्छायानां गालया पंक्या पारिजातरनेककल्पवृक्षः
सहितां युक्तां श्रियं शोभां दर्शयन् विज्ञापयन् सुरदेवेगृहीतसारस्याऽपहतकल्प-
वृक्षस्य पयोनिधेः समुद्रस्य विडम्बनामुपहासनिव कुण्ठे । समुद्रात्तु पारिजातस्यै-
कस्यैवोत्पत्तिः सोऽपि देवरपहत इति समुद्रो निस्तारः । अस्मिन्तडागेत्यनेके-
कल्पवृक्षाः परिदृश्यन्ते केनाऽपि हृताश्च नेति समुद्रात्स्वोत्कर्षे परिहासस्य
बीजम् । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारो गम्यः ।

भाषा

जिस कल्याणपुर का तालाब, तटपर के वृक्षों की परछाही पड़ने से अपन
भीतर अनेक कल्पवृक्ष होने की शोभा दिखाता हुआ, देवताओं द्वारा कल्पवृक्ष
निकाल लिए गए हुए समुद्र की मानों हँसी उड़ा रहा है ।

प्रतिक्षणं क्षालितमन्युना रणे प्रयुक्तरक्षस्य नृपेण मानिना ।
न यस्य कक्षां शतमन्युरक्षिता पुरी पुरप्राग्रहरस्य गाहते ॥११॥

अन्वयः

शतमन्युरक्षिता पुरी रणे प्रतिक्षणं क्षालितमन्युना मानिना नृपेण
प्रयुक्तरक्षस्य पुरप्राग्रहरस्य यस्य कक्षा न गाहते ।

व्याख्या

शतं मन्यवो क्रतवो कोपाश्च यस्य सः शतमन्युरिन्द्रः 'मन्युर्देव्ये क्रतौ
श्रुधि ।' इत्यमरः । 'जिष्णुर्लैखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।' इत्यमरः ।
तेन रक्षिता पालिता पुरी भमरावतीनगरी रणे युद्धे प्रतिक्षणं निरन्तरं क्षालितो
दूरीकृतो मन्युः श्रोधो येन स तेन निमन्युना क्रतुरहितेन वा मानिना सगर्वेण,
'गर्वोभिमानोऽहङ्कारोमानश्चित्तसमुद्भतिः ।' इत्यमरः । नृपेण राज्ञाऽऽहवमल्ल-
देवेन प्रयुक्ता कृता रक्षा यस्य तस्य पुराणां 'निर्धारणे पृष्ठी' नगराणां मध्ये
प्राग्रहरस्य श्रेष्ठस्य यस्य कल्याणपुरस्य कक्षां साम्यं न गाहते न प्राप्नोति ।
शतक्रतुकारिणा शतकोपकारिणा चेन्द्रेण यत्कार्यं क्रियते तत्कार्यमनेनाऽऽहवमल्ल-
देवराजेन निमन्युनेव पत्तरहितेनाऽपि यज्ञानुष्ठानादिकं विनयं साध्यत इति भावः ।
अत्र व्यतिरेकालङ्कारः । 'अधिक्यमुपमेयस्योपमानान्म्यूनता तथा ।'

भाषा

एक सौ यज्ञ करने वाले और सैकड़ों वार क्रोध करने वाले इन्द्र से रक्षित

अमरावती पुरी, युद्धो में लगातार शत्रुओं का सहार करने से प्रशान्त क्रोध वाले, या यज्ञों से अपनी कार्य-सिद्धि की अपेक्षा न करने वाले, अभिमानी आहवमल्लदेव राजा से रक्षित, पुरो में श्रेष्ठ कल्याणपुर की बराबरी नहीं कर सकती है ।

करोति गण्डस्थलचन्द्रमण्डले विलासवेल्लन्मणिकुण्डलातिथौ ।
न यत्र वित्रस्तकुरङ्गचक्षुषां निघर्षभीत्येव पदं कुरङ्गकः ॥१२॥

अन्वयः

यत्र वित्रस्तकुरङ्गचक्षुषां विलासवेल्लन्मणिकुण्डलातिथौ गण्डस्थल-
चन्द्रमण्डले कुरङ्गकः निघर्षभीत्या इव पदं न करोति ।

व्याख्या

यत्र कल्याणपुरे वित्रस्तानि स्त्रीणा विशालनेत्रकान्त्या भीतानि कुरङ्गाणा मृगाणां चक्षुषि नयनानि याभ्यस्तासा पुराङ्गनाना विलासेन विभ्रमेण वेल्लन्ती-
तस्ततः परिकल्पमानानि मणिनिर्मितकुण्डलानि कर्णभूषणान्येवाऽतिथयो यस्य तस्मिन्, क्रीडाचञ्चलमणिनिर्मितकर्णावतसविभूषिते गण्डस्थलमेव चन्द्रमण्डल शुभ्रत्वाद्वर्तुलत्वादतिशयशोभास्पदत्वाद्वा तस्मिन् कुरङ्गकश्चन्द्रमण्डलस्थित-
कलङ्करूपो मृगो निघर्षस्य कुण्डलसघर्षजन्याङ्गच्छेदस्य भीत्या भयेन पदं स्थानं न करोति तत्र न गच्छति । पुराङ्गनाना मुखानि निष्कलङ्कानीति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

माधा

जिस नगर में, अपनी बड़ी २ सुन्दर आँखों से मृगों के नेत्रों को त्रस्त करने वाली स्त्रियों के, खेल में हिलने वाले कान के आभूषणों से शोभित गण्ड-
स्थल (गाल) रूपी चन्द्रमण्डल में चन्द्रमा का कलङ्करूप मृग, कर्णभूषणों की रगड़ के भय से नहीं आता । अर्थात् चन्द्र सदृश कपोल होने पर भी चन्द्र सकलङ्क है किन्तु उनका गण्डस्थल निष्कलङ्क है ।

समुच्छलन्मौक्तिककान्तिवारिभिः सुवर्णकुम्भैः सुरसन्नमूर्धनैः ।
प्रपा पिपासापरितापशान्तये नभश्चरीणामिव येन निर्मिता ॥१३॥

अन्वयः

येन नभश्चरीणां पिपासापरितापशान्तये समुच्छलन्मौक्तिककान्तिवा-
रिभिः सुरसद्ममूर्धगैः सुवर्णकुम्भैः प्रपा निर्मिता इव (प्रतीयते) ।

व्याख्या

येन कल्याणपुरेण नभश्चरीणांमाकाशविहरणशीलानामप्सरसां देवाङ्गनानां
वा पातुमिच्छा पिपासा तृषा तस्याः परितापः सन्तापस्तस्य शान्तये दूरीकरणाय
समुच्छलन्त्य ऊर्ध्वं प्रसारिष्यो मौक्तिकानां मुक्तानां कान्तय इव धारीणि जलानि
स्वच्छत्वाद्येपु तैः सुराणां देवानां सद्यानि मन्दिराणि तेषां मूर्ध्नि गच्छन्तीति
सुरसद्ममूर्धगास्तदेवमन्दिरशिरोग्रथापमार्गे सुवर्णकुम्भैः स्वर्णनिर्मितघटैः 'कुम्भौ
घटेऽत्र मूर्धाशी टिम्भौ तु शिशुवालिशी' इत्यमरः । प्रपा पानीयशालिका 'प्रपा
पानीयशालिकेत्यमरः' । निर्मितेव सम्पादितेव प्रतीयते । उत्प्रेक्षालङ्कारोऽति-
शयोक्तिश्च ।

भाषा

जिस नगर ने आकाश में उड़ने वाली अप्सरा या देवाङ्गनाओं की प्यास के
कष्ट को दूर करने के लिये देवताओं के मन्दिरों के ऊपर रखे हुए, ऊपर
फँसने वाली मोतियों की कान्ति के सदृश कान्ति वाले जल से युक्त, सोने के
घड़ों से मानो पोसरा बैठाया था ।

जगत्तूयीकार्मणकर्मणि क्षमं निरीक्ष्य लीलायितमेणचक्षुषाम् ।
स्मरेण यत्र स्मरता पराभवं भवाय भूयः परिवोध्यते धनुः ॥१४॥

अन्वयः

यत्र पराभवं स्मरता स्मरेण एणचक्षुषां लीलायितं जगत्तूयीकार्मण-
कर्मणि क्षमं निरीक्ष्य भवाय भूयः धनुः परिवोध्यते ।

व्याख्या

यत्र पुरे शिवात्पराभवं पराजयं स्मरता स्मरेण कामेन 'कामः पञ्चशरः
स्मरः' इत्यमरः । एणानां मृगानां चक्षुषीव चक्षुषि नेत्राणि यासां तासां 'गोकर्णं
पृषतं गश्यरोहिताक्षमरो मृगाः' इत्यमरः । लीलायितं विभ्रमं 'कामेणमोषधि-
प्रयोगेण वशीकरणकर्म,' जगतां श्रयो जगत्तूयी तस्याः कामेण वशीकरणकर्म तस्य

कर्मणि विषये क्षमं समर्थं निरीक्ष्य विलोक्य भवाय शिवाय शिवेन सह युद्धकरणार्थं तस्य वशीकरणार्थं वा भूयः पुनः धनुः कामुकं परिवोध्यते सज्जीक्रियते । एण चक्षुषां साहाय्येन साफल्यं निश्चितमिति धियेति भावः । अत्र वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

जिस नगरी की मृगनयनी स्त्रियो के हावभावो को तीनों लोको को वश कर लेने में समर्थ समझ, शकर की हार वा स्मरण रखने वाला कामदेव मानो शिव को हराने या वश में करने के लिये फिर अपना धनुष तयार कर रहा है । अर्थात् इन मृगनयनियो की सहायता से अब शकर को वश में कर लेना सरल है, ऐसे विचार से फिर से धनुष तयार किया ।

स्मर-प्रशस्तिप्रतिवस्तुतां गताः सलीलदात्यूहसमूहनिस्वनाः ।
भवन्ति यत्र क्षणमात्रविश्रम-प्रदायिनः कण्ठरवेषु योषिताम् ॥१५॥

अन्वयः

यत्र स्मरप्रशस्तिप्रतिवस्तुतां गताः सलीलदात्यूहसमूहनिस्वनाः योषितां कण्ठरवेषु क्षणमात्रविश्रमप्रदायिनः भवन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे स्मरस्य कामस्य प्रशस्तिः कीर्तिप्रशंसा तस्याः प्रतिवस्तुता तत्पर्याय-रूपत्वं गताः प्राप्ता लीलया विलासेन सहितास्सलीला दात्यूहा जलकाकाः पक्षिविशेषाः 'दात्यूहः कालकण्ठकः' इत्यमरः । तेषां समूहस्य निस्वनाः शब्दा योषिता स्त्रीणां कण्ठरवेषु भाषणकार्येषु गीतेषु वा क्षणमात्रमीपत्कालपर्यन्तं विश्रमं शान्तिं प्रददतीति विश्रमप्रदायिनो शान्तिदातारो भवन्ति । तत्रत्यानां नारीणां शब्दो दात्यूहकूजितमन्मधुर इति व्यज्यते । उपमाध्वनिः ।

भाषा

जिस नगरी में कामदेव को विरदावलिस्वरूप पिहकने वाले पपीहो के शब्द, स्त्रियो के बोलने या गाने में उनकी आवाज थोड़े देर के लिये बन्द कर उन्हें विश्राम देते हैं । अर्थात् पपीहो के शब्द के समान मनीहर उन स्त्रियो की कण्ठध्वनि थी ।

निराकृते यत्र रुपां समुद्रमे भुजङ्गसौभाग्यगुणेन सुभ्रुवाम् ।
वनान्तपुंस्कोकिलपञ्चमोर्मयो भवन्ति मानज्वरशेषभेषजम् ॥१६॥

अन्वयः

यत्र सुभ्रुवां रुपां समुद्रमे भुजङ्गसौभाग्यगुणेन निराकृते (सति)
वनान्तपुंस्कोकिलपञ्चमोर्मयः मानज्वरशेषभेषजं भवन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे सुभ्रुवां सुन्दरभ्रुकुटियुक्तानामङ्गनानां रुपां कोपानां 'कोपक्रोधा-
मर्षरोपप्रतिघा हृद्भ्रुधौ स्त्रियो' इत्यमरः । समुद्रमे उत्पत्तौ भुजङ्गा विटजनाः
कामुका वा तेषां यत्सौभाग्यं स्त्रीप्रसादानुकूलकलाप्रावीण्यं तस्य गुणेन प्रभावे-
णोत्कर्षेण वा निराकृते दूरीकृते सति वनान्तस्यारण्यमध्यस्य पुंस्कोकिलाः
पिकास्तेषां पञ्चमोर्मयः पञ्चमस्वरतरङ्गाः, (कोकिलाः पञ्चमस्वर एव शब्दायन्त
इति लोकप्रसिद्धिः) । मानज्वरस्य प्रणयकोपरूपज्वरस्य दोषोऽवशिष्टाशस्तस्य
भेषजं तच्छामकीषधिः 'भेषजीषधभेषज्यान्यगदोजायुरित्पि' इत्यमरः । भवन्ति
जायन्ते । रूपकालङ्कारः । 'रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपन्हवे' ।

भाषा

जिस नगरी में अच्छी भौवो वाली नारियो में प्रणयकोप उत्पन्न होने पर
कामुको या विटो द्वारा अपनी प्रणयकोप को दूर करने की चातुरी से उनका कोप
शान्त होने पर, वन में बोलने वाली कोयलो के पञ्चम स्वर की लहरें उनके
अवशिष्ट मान रूपी ज्वर को मिटाने के लिये औषध का काम करती हैं ।
अर्थात् कोयल के शब्दों को सुनकर उनका सम्पूर्ण प्रणयकोप दूर हो जाता था ।

प्रविष्य यद्देशमसु रोहिणीपतिर्पुणं महान्तं लभते न संशयः ।

यदेष राहोरुपयात्यलक्ष्यतां पुरन्ध्रवक्त्रेन्दुसहस्रमध्यगः ॥१७॥

अन्वयः

रोहिणीपतिः यद्देशमसु प्रविश्य महान्तं गुणं लभते, न संशयः ।
यत् एषः पुरन्ध्रवक्त्रेन्दुसहस्रमध्यगः सन् राहोः अलक्ष्यताम् उपयाति ।

व्याख्या

रोहिणीपतिश्चन्द्रो यस्य पुरस्य वेश्मसु गृहेषु 'गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम्' इत्यमरः । प्रविश्य गत्वा महान्तं विशिष्टं गुणं चमत्कारं लाभमित्यर्थः प्राप्नोति अत्र संशयः सन्देहो नास्ति । यद्यस्मात्कारणादेव चन्द्रः पुरन्धीणा नारीणा वक्त्रेन्दूनां मुखचन्द्राणां सहस्रस्य मध्यं गच्छतीति पुरन्धिर्वक्त्रेन्दुसहस्र-मध्यगः सन् स्त्रीमुखेन्दुसहस्रमध्यवर्तिस्वाद्वाहोरलक्ष्यतामपरिभाव्यतामुपयाति प्राप्नोति । चन्द्रबाहुल्याद्वास्तविकचन्द्रपरिचयाभावादपरिभाव्यतामुपयातीति भावः । अत्र सामान्यं नाम अलङ्कारः । 'सामान्यं प्रकृतस्याऽन्यतादात्म्यं सदृशगुणैः ।'

भाषा

रोहिणी के पति चन्द्रमा वो इस नगर के घरा म प्रवेश कर बहुत लाभ होता था इसमें सन्देह नहीं । क्योंकि राहू, हजारों स्त्रियो के मुखचन्द्रो के बीच में इसके रहने से, इसको नहीं पहचान पाता था ।

यदीयसौधध्वजपट्टपट्टिकाः समुच्चलन्मौक्तिककान्तिनिर्झरैः ।
नभस्तलान्दोलनविभ्रमाहृतं विनिक्षिपन्तीव सुरापगापयः ॥१८॥

अन्वयः

यदीयसौधध्वजपट्टपट्टिकाः समुच्चलन्मौक्तिककान्तिनिर्झरैः नभस्तलान्दो-
लनविभ्रमाहृतं सुरापगापयः विनिक्षिपन्ति इव ।

व्याख्या

यदीयेषु यत्पुरसम्बन्धिषु सौधेषु राजसदनेषु 'सौधोऽस्त्रि राजसदनम्' इत्यमरः । ध्वजाः पताकाः 'पताका ध्वजयन्ती स्यात्त्वेतन्नं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषा पट्टस्य कोशोपस्य पट्टिका वस्त्राणि समुच्चलन्ति प्रकम्पमानानि ध्वजपट्टप्रान्तभागविनिविष्टानि मौक्तिकानि तेषा कान्तिनिर्झरैः प्रभाप्रवाहैः 'प्रवाहो निर्झरो सरः' इत्यमरः नभस्तले ध्योम्नि आन्दोलनस्येतस्ततः सचलनस्य विभ्रमेण विलासेनाऽऽहृतं समाकृष्टं सुरापगायाः स्वर्गङ्गाया पयो जलं विनिक्षि-
पन्तीव । अत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर के प्रासादों पर के झण्डों की रेशम की पट्टियों में लगे हुए मोतियों की कान्ति रूपी जल के झरनों से मालूम होता था कि पट्टियों के आकाश में सतत हिलते रहने से उनकी झड़प से खींचे गए हुए आकाश गंगा के जल को मानो वे पट्टियाँ छिडक रही थीं ।

अविस्मृतत्र्यम्बकनेत्रपावकः स्मरः स्मितेन्दीवरदीर्घचक्षुषाम् ।
विलासपीयूषनिधानकुम्भयोर्न यत्र पार्श्वं कुचयोर्विमुञ्चति ॥१६॥

अन्वयः

यत्र अविस्मृतत्र्यम्बकनेत्रपावकः स्मरः स्मितेन्दीवरदीर्घचक्षुषां विलास-
पीयूषनिधानकुम्भयोः कुचयोः पार्श्वं न मुञ्चति ।

व्याख्या

यत्र पुरे न विस्मृतत्र्यम्बकस्य शिवस्य नेत्रपावको नयनाग्निदाहो येन स-
स्मरः कामदेवः स्मितानि विकसितानीन्दीवराणि कमलानीव चक्षुषि नेत्राणि
यासां तासामङ्गानां विलासरूप यत्पीयूषममृत तस्य निधान निक्षेपण ययोस्तौ
कुम्भौ तयोस्तद्रूपयोः कुचयोः स्तनयोः पार्श्वं सामीप्यं न मुञ्चति न परित्यजति ।
दाहजल्पमृत्युनिवारक, भेषजस्यामृतस्य स्तनयोः स्थितत्वात्तत्रैव नियतस्थितिं
समाचकाइक्ष काम इति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तेन उत्प्रेक्षा व्यज्यते ।

भाषा

जिस नगर में, महादेव के तृतीय नेत्र की अग्नि के दाह को न भूलने वाला
कामदेव खिले हुए कमल के समान बड़े नेत्र वाली नारियों के, विलास रूपी
अमृत का खजाना स्वरूप दो घड़ों से अभिन्न स्तनों से दूर नहीं होता है ।

स्मरस्य यत्राद्भुतमस्त्रकौशलं तथाहिसौ चारुदृशां विलोचनैः ।
उपागतैरुत्पलपत्रमित्रतां शिलाकठोराणि मनांसि विध्यति ॥२०॥

अन्वयः

यत्र स्मरस्य अस्त्रकौशलम् अद्भुतम्, तथाहि असौ उत्पलपत्रमित्रताम्
उपागतैः चारुदृशा विलोचनैः शिलाकठोराणि मनांसि विध्यति ।

व्याख्या

यत्र पुरे स्मरस्य कामस्याऽस्त्राणा कौशल नैपुण्यमद्भुतमाश्चर्यकारि परि-
दृश्यते । तथाह्यसौ स्मर उत्पलपत्राणा कमलपत्राणा मिश्रता साम्यमुपागतं
प्राप्तंरतिकोमलैरित्यर्थं । चारुदृशा रम्यनयनाना नारोणा विलोचनैरक्षिभि
शिलावत्पाषाणवत्कठोरानि कठिनानि धैर्यातिशययुक्तान्यपि मनासि यूना चेतासि
विध्यति भिनत्ति । कार्यकारणयोर्गुणभेदादत्र विषमालङ्कार । 'गुणो क्रिये
वा चेत्स्याता विरुद्धे हेतुकार्ययो । यद्धारब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भव ।
विरूपयो सघटना या च तद्विषय मत्तम्' ।

भाषा

इस नगर में कामदेव का अस्त्रप्रयोग का कौशल आश्चर्य जनक था । इसीलिये
वह कमल के पत्तों की समानता अर्थात् कोमलता को प्राप्त, सुन्दर नखवाली
नारियों के ननों से पत्थर के ऐसे बड़ युवकों के हृदयों को वेध देता था ।

समुद्रवेला रतिरत्नसम्पदा वधूतडित्ताण्डवमेघमण्डली ।
नभःस्थली विभ्रमतारकस्रजा विभाति यत्र स्मरतल्पकल्पना ॥२१॥

अन्वयः

यत्र स्मरतल्पकल्पना रतिरत्नसम्पदा समुद्रवेला, वधूतडित्ताण्डवमेघ-
मण्डली, विभ्रमतारकस्रजा नभःस्थली, विभाति ।

व्याख्या

यत्र पुरे स्मरस्य कामस्य तल्पस्य शय्याया कल्पना रचना 'तल्प शय्यादृदारेषु
स्तंबेषुपि विटपोऽस्त्रियान्' इत्यमर । रति कामस्यो तत्स्वरूपा या रत्नसम्पत् तथा
सर्वजनहृद्यत्वाद्भेदे रत्नसम्पद्यभेदारोप । समुद्रवेला सागरतटभूमि, स्मरतल्प-
कल्पनायां समुद्रवेलाया आरोप, रतिस्वरूपरत्नसम्पदस्तमुद्रवेलायां स्थितत्वात् ।
वधूस्यरूपतडित्ताण्डव नृत्य यत्रैवम्भूता मेघमण्डली, अस्या स्मरतल्पकल्पनाया-
भारोप । अत्र स्मरपत्नीरतिस्थानीया वधूरूपा तडित् । विभ्रमेण विलासेन
युक्तानां तारकाणां स्रजा मालया नभःस्थली ध्योमभूमि । अत्र रतिस्थानीया
तारकस्रज् । स्मरतल्पकल्पनायां नभःस्थलीयाश्चारोप । विभाति शोभने ।
रतिस्वरूप रत्नसम्पत्तडित्ताण्डवस्रभिः समुद्रवेलामेघमण्डलीनभःस्थलीनां स्मरतल्प-
कल्पनेति भावः । अत्रात्रक्षा गम्या ।

भाषा

जहाँ कामदेव की शम्पा रचना, रति स्वरूप रत्नसम्पत्ति होने से समुद्रतट, रतिस्वरूप विजली से युक्त होने से मेघमण्डली, और रति स्वरूप विलास युक्त ताराओं की माला होने से आकाश स्थली शोभित है ।

त्यजन्ति हंसाः सरसीगुणैः स्थितिं न यत्र वर्षास्यपि हर्षगद्गदाः ।
अलङ्घनीयस्य निकाममुन्नतेदिशन्ति वप्रस्य यशस्तु दुर्जनाः ॥२२॥

अन्वयः

यत्र हर्षगद्गदाः हंसाः सरसीगुणैः वर्षासु अपि स्थितिं न त्यजन्ति ।
दुर्जनाः तु अलङ्घनीयस्य वप्रस्य निकामं उन्नतेः यशः दिशन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे हर्षेणाऽऽनन्देन गद्गदा. पुलकिता हस्ता सरसीनां कासारणां 'पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासार सरसी सरः' इत्यमरः । गुणैर्नैर्मल्यादिगुणैर्वर्षास्त्वपि वर्षतपि स्थितिं निवासं न त्यजन्ति न मुञ्चन्ति । वर्षाकाले मानसं यान्ति हंसा इति नियमान्मानसं न यान्तीति भावः । दुर्जना अलङ्घनीयस्य पार कर्तुमयोग्यस्य वप्रस्य प्राकारस्य निकाममत्यन्तमुन्नतेरुच्छ्रायस्य यशः कीर्तिं दिशन्ति कुर्वन्त्यारोपयन्तीत्यर्थः । दुर्जना. परनिन्दाकुशलाः सरसीगुणान्विहाय वर्षासु हंसानां मानसाऽऽगमने प्राकाराणामोन्नत्यमेव कारणमुद्घोषयन्तीति भावः । अत्राऽतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

भाषा

जहाँ आनन्द मग्न हसगण वर्षाऋतु में भी तलावों का पानी गदला न होने से, अन्य स्थानों के हसों के सदृश मानससरोवर को न जाकर वही रहते थे । दुर्जन लोग जो कभी विर्मों के गुण की प्रशंसा नहीं करते वे हसों के अन्यत्र न जाने में इस नगर की चहार दिवारी की उचाई का यश गाते थे । अर्थात् उस नगरी के अत्यन्त रमणीय सरोवर की प्रशंसा न कर वप्र की उँचाई की प्रशंसा करते थे ।

निशासु यत्रोन्नतसौधसङ्गतिं विगाहमानस्य विधोः कुरङ्गकः ।
वतंसदूर्वाङ्कुरमेणचक्षुषां ग्रहीतुमाकाङ्क्षति वक्रकन्धरः ॥२३॥

अन्वयः

यत्र निशासु उन्नतसौधसंगतिं विगाहमानस्य विधोः कुरङ्गकः वक्रकन्धरः
(सन्) एणचक्षुषा वतसदूर्वाङ्कुरं प्रहीतुम् आकाङ्क्षति ।

व्याख्या

यत्र पुरे निशासु रात्रिषु उन्नता अत्युच्चा प्रासादा राजसदनानि तेषां सङ्गतिं
समाम्भ विगाहमानस्य विदधतो विधोश्चन्द्रस्य कुरङ्गक कलङ्करूपमृगो वक्रा
वक्रकृता कन्धरा श्रीवा येन स एवम्भूतस्सन् एणचक्षुषा मृगतमनानामङ्गताना
वतस आभूषणरूपइचासौ दूर्वाङ्कुरश्च त "वतस अवतस । "वष्टि भागुरिरल्लो-
पमवाप्योरुपसर्गयो । आप चैव हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा" इति । कर्ण-
वतसरूप दूर्वाङ्कुर प्रहीतु भक्षणार्थं स्वीकर्तुमाकाङ्क्षत्यभिलषति । अत्रातिशयो-
क्त्यलङ्कारः ।

भाषा

जहाँ रात्रिया में, चन्द्र के, बहुत ऊँचे राजसदनो के समीप आने से, चन्द्रमा
में का मृग, टेढ़ी गर्दन करके, मृगनयनी नारियो के कानो पर आभूषण के रूप
में खोसे हुवे दूब के अकुर को खाने की इच्छा करता था ।

अवागुरं नेत्रकुरङ्गबन्धनं निरक्षरं पञ्चशरस्य शासनम् ।

गृहे गृहे यत्र विचित्रमन्वहं वितन्वते नृत्तमधीरलोचनाः ॥२४॥

अन्वयः

यत्र अधीरलोचनाः गृहे गृहे अन्यहम् अवागुरं नेत्रकुरङ्गबन्धनं
पञ्चशरस्य निरक्षरं शासनं विचित्रं नृत्तं वितन्वते ।

व्याख्या

यत्र पुरेऽधीरे चञ्चले लोचने नेत्रे यासां ताश्चञ्चलनयना कामिण्यो गृहे
गृहे प्रतिगृहमन्वहं प्रतिदिन नास्ति वागुरा मृगबन्धनी यस्मिन्तदवागुर नेत्राण्येव
युवकजननयनान्येव कुरङ्गा मृगास्तेषां बन्धन बन्धनस्वरूप पञ्चशरस्य कामस्य
निरक्षरमक्षरोच्चारणरहित शासनमाज्ञास्वरूप विचित्रमाश्चर्यकर नृत्तं नृत्य
'नृत्तं तारुल्लपाथयम्' वितन्वते कुर्वन्ति । तासां नृत्यं दृष्ट्वा सर्वे युवान काम-
मोहिता भवतीति भावः । अधिकाश्चदर्वशिष्ट्य रूपवमलङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर में रोज, घर २, चञ्चलनेत्रवाली कामिनियाँ, बिना जाल के कामुको के नेत्र रूपी मृगो को फँसाने वाला और कामदेव की अलिखित व अनुच्चारित आज्ञा स्वरूप ताल लय से युक्त विचित्र नाच किया करती थी ।

**अमुष्य लोकत्रितयाद्भुतैर्गुणैरतीत्य मार्गं मनसोऽपि तिष्ठतः ।
असौ सदा मानसगोचरस्थिता कथं तुलायामलका प्रगल्भते ॥२५॥**

अन्वयः

असौ सदा मानसगोचरस्थिता अलका लोकत्रितयाद्भुतैः गुणैः मनसः अपि मार्गम् अतीत्य तिष्ठतः अमुष्य तुलाया कथं प्रगल्भते ।

व्याख्या

असौ प्रसिद्धा सदा नित्य मानस सरश्चिन्तञ्च तस्य मानससरसो मनसश्च गोचरो देशो हिमालयप्रदेशो दृष्टिश्च तत्र स्थिता विद्यमानाऽलका कुबेरनगरी, लोकत्रितये त्रिषु भुवनेषु 'त्रिध्वयो जगती लोको विष्टय भुवन जगत्' इत्यमर । अद्भुता आश्चर्यकारिणो गुणास्तंमनसोऽपि चित्तस्याऽपि मार्गं पन्थानमतीत्याऽति-क्रम्य तिष्ठतो वर्तमानस्याऽचिन्त्यरूपस्याऽमुष्याऽस्य पुरस्य तुलाया साम्ये कथं प्रगल्भते समर्था भवति । अत्राऽर्थापत्तिरलङ्कारः । 'दृष्ट्वापूपिकयाच्यार्थागमोऽ-र्थापत्तिरिष्यते ।'

भाषा

मानस सरोवर के आसपास हिमालय प्रदेश में स्थित अथवा मन से जानी जा सकने वाली अलका नामक कुबेर की नगरी तीनों लोको में अद्भुत गुणों से युक्त और मन से भी कल्पना न की जा सकने वाले, इस कल्याण नगर की कैसे बराबरी कर सकती है ।

अतःपरमाहवमल्लदेवनृपं स्तौति ।

**विजित्य सर्वाः ककुभः स भार्गव-प्रचण्डकोदण्डपरिश्रमो नृपः ।
उवास तत्राथिरातानि पूरयन् फलं हि पात्रप्रतिपादनं श्रियः ॥२६॥**

अन्वयः

तत्र सः भार्गवप्रचण्डकोदण्डपरिश्रमः नृपः सर्वाः ककुभः विजित्य
अर्थिशतानि पूरयन् उवास । हि श्रियः फलं पात्रप्रतिपादनम् ।

व्याख्या

तत्र कल्याणपुरे सः प्रसिद्धो भार्गवस्य परशुरामस्य प्रचण्डो भयङ्करः कोदण्डो
धनुः 'धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इत्यमरः । तस्य परिश्रम इव
परिश्रमः संप्रहारकार्यं यस्य स नृप आहवमल्लदेवः सर्वास्तमप्रा' ककुभो दिशो
विजित्य स्वायत्तीकृत्वाऽर्थिशतानि याचकशतमनोरथान् पूरयन्सफल्यनुवात् ।
हि यस्मात्कारणाच्छ्रियो लक्ष्म्यास्सम्पदश्च फलं सार्धं क्यं पात्रेषु योग्यस्थानेषु
प्रतिपादनं दानम् । अत्राऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

परशुराम के भयकर धनुष के सहार के समान सहार करने वाला वह
प्रसिद्ध राजा आहवमल्लदेव, समग्र दिशाओ को जीतकर और सैकड़ो अर्थिजनों
को दान देकर कल्याणपुर में रहने लगा । क्योंकि लक्ष्मी का सार्धं क्य योग्य
आर्थियों को दान देना ही है ।

जगत्यनर्घेषु समस्तवस्तुषु क्षितीश्वरः पादतलस्थितेष्वपि ।
अभूद्विना पुत्रसुखेन्दुदर्शनं प्रभातनीलोत्पलदीनलोचनः ॥२७॥

अन्वयः

क्षितीश्वरः जगति अनर्घेषु समस्तवस्तुषु पादतलस्थितेषु अपि पुत्रसुखेन्दु
दर्शनं विना प्रभातनीलोत्पलदीनलोचनः अभूत् ।

व्याख्या

क्षितेः पृथ्वा ईश्वरः प्रभुर्जगति लोके 'त्रिष्वयो जगती लोको विष्टेष भुव
जगत्' इत्यमरः । अनर्घेष्वमूल्येषु समस्तवस्तुषु सकल्पदार्येषु पादतलेष्वे
समीप एव स्थिता विद्यमानास्तेष्वतिगुलभेषु सत्स्यपि पुत्रस्याऽऽत्मजस्य यन्मुखमान
तदेवेन्दुश्चन्द्रस्तस्य दर्शनमवलोकनं विना प्रभाते प्रातःकाले सूर्योदयानन्त
रान्तरहिते लोचने नेत्रे यस्य स अभूत् । चन्द्रदर्शनं

समये नीलोत्पलस्य विकासो वृश्यते न तु सूर्योदयानन्तरम् । अत्र विनोक्त्य-
लङ्कारः । 'विनोक्तियद्विनान्येन नासाध्यन्यदसाधु वा' ।

भाषा

राजा को ससार की समस्त अमूल्य वस्तुएँ सुलभ होने पर भी पुत्र के चन्द्रसदृश मुख को देखे बिना वह प्रातः कालीन नीलकुमुद के सदृश दीन नेत्रों से युक्त था अर्थात् उदास रहा करता था । जैसे चन्द्रदर्शन बिना नीलकुमुद विकसित नहीं होता वैसे ही पुत्र दर्शन बिना राजा की आँखें दीन थीं । अर्थात् राजा उदास रहते थे ।

उवाच कण्ठागतवाष्पगद्गदैः पदैः कदाचित्सहधर्मचारिणीम् ।
सरस्वतीहारलतामिवोज्ज्वलां प्रकाशयन्दन्तमयूखचन्द्रिकाम् ॥२८॥

अन्वयः

(सः) कदाचित् सरस्वतीहारलताम् इव उज्ज्वलां दन्तमयूखमालिकां
प्रकाशयन् कण्ठागतवाष्पगद्गदैः पदैः सहधर्मचारिणीम् उवाच ।

व्याख्या

सः नृपः कदाचित् सरस्वती वाणी वाग्देवता तस्या मौक्तिकनिर्मिता या
हारलता तामिवोज्ज्वलां शुभ्रवर्णां दन्तानां रदनानां मयूखानां किरणानां 'किरणो-
त्समयूखांशुगमस्तिघृणिरश्मयः' इत्यमरः । चन्द्रिका ज्योत्स्ना 'चन्द्रिका कौमुदी-
ज्योत्स्ना' इत्यमरः । तां प्रकाशयन् विस्तारयन् कण्ठे गले आगताति यानि
वाष्पाण्यूष्माध्रुणि 'वाष्पयूष्माध्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम्' इत्यमरः । तर्गद्ग-
दैर्नातिस्पष्टमुच्चारितैः पदैः शब्दविन्यासैस्सहधर्मचारिणीं स्वपत्नीमुवाच ।
अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

किसी समय उस राजा ने सरस्वती की मोती की माला के समान दातों की
शुभ्र किरणों की चादनी को प्रकाशित करते हुए, भरे गले से अपनी पत्नी से कहा ।

फलेन शून्यः सुतरां दुनोति मामयं गृहस्थाश्रमधर्मपादपः ।
विलोकयामि प्रतिविम्बमात्मनःसुताभिधानं त्वयि नाधुनापियत् ॥२९॥

अन्वयः

अयं फलेन शून्यः गृहस्थाश्रमपादपः मां सुतरां दुनोति यन् अघुना अपि
त्वयि सुताभिधानम् आत्मनः प्रतिबिम्बं न विलोकयामि ।

व्याख्या

अयं फलेन पुत्ररूपफलेन शून्यो रहितो गृहस्थाश्रमरूपो गार्हस्थ्यस्वरूपो धर्म-
पादपो धर्मवृक्षो मां सुतरामत्यन्तं दुनोति परितापयति । यथा वृक्ष फलेन शून्यो
निष्फलत्वाय कल्पते तथैवाऽयं गृहस्थाश्रमोऽपि । यद्यस्मात्कारणादघुनाऽप्यद्या-
वप्यपि त्वयि भवत्यासुत पुत्र अभिधानं नाम यस्य तं पुत्रनामकमात्मन प्रतिबिम्ब
प्रतिफलं न विलोकयामि न पश्यामि । 'आत्मा वै जायते पुत्र' इति वचनात् ।
अद्यापि पुत्रोत्पत्तिर्न जातेत्यथ । अत्ररूपकालङ्कारः ।

भाषा

यह फलरहित गृहस्थाश्रमरूपीवृक्ष मुझ अत्यन्त पीडित करता है । क्यों
कि अभीतक तुमसे मेरा प्रतिबिम्ब स्वरूप पुत्र उत्पन्न भया हुआ नहीं दीख
पड़ता है । अर्थात् तुम को मेरा प्रतिबिम्ब स्वरूप पुत्र नहीं हुआ है ।

अलक्षणं बालमृगाक्षि लक्ष्यते^१ न किञ्चिदङ्गेषु तवेदशः परम् ।

पुराकृतः पुण्यविपर्ययो मम ध्रुवं फलर्द्धिप्रतिबन्धकस्त्वयि ॥३०॥

अन्वयः

(हे)बालमृगाक्षि तव अङ्गेषु किञ्चित् अलक्षणं न लक्ष्यते पर त्वयि
ईदृशः फलर्द्धिप्रतिबन्धकः मम पुराकृतः पुण्यविपर्ययः ध्रुवम् ।

व्याख्या

हे बालमृगाक्षि बालकुरङ्गनपत्रे तव अङ्गेषु शरीरायपत्रेषु किञ्चित्किञ्चि-
दप्यलक्षणं कुलक्षणं पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकं बन्ध्यात्वलक्षणं न लक्ष्यते वृश्यते ।
परं किञ्चित् त्वयि नपायाभेदेन इत्यम्भूतं फलर्द्धिप्रतिबन्धकं पुत्ररूपफलसम्पत्ति-
बाधको मर्मणः पुराकृतः पूर्वजन्मकृतः पुण्यविपर्ययः सुकृतवैपरीत्यं पापमित्यर्थः ।
ध्रुवं निश्चयेन वदन्ते ।

^१ 'मृग्यत' इत्यपि पाठः ।

भाषा

हे मृगशावकनयनि ! तुम्हारे शरीर के अवयवों में कोई कुलक्षण नहीं देख पड़ता है । किन्तु तुम्हारे में इस प्रकार की पुत्र रूपी फल की समृद्धि में प्रतिबन्धक मेरे ही पूर्वजन्म का पाप है, यह बात निश्चित है ।

अवीक्षमाणा सदृशं गुणैर्मम क्रमागता श्रीरियमाश्रयं पुरः ।
पयोधिमध्यस्थितपोतकूपक-स्थिता शकुन्तीव मुहुः प्रकम्पते ॥३१॥

अन्वयः

क्रमागता इयं श्रीः मम गुणैः सदृशम् आश्रयं पुरः अवीक्षमाणा पयोधिमध्यस्थितपोतकूपकस्थिता शकुन्ती इव मुहुः प्रकम्पते ।

व्याख्या

क्रमेण कुलक्रमेणाऽऽगता प्राप्तेयं श्री राज्यलक्ष्मी मम गुणैः शौर्यादिभिः सदृश समानमत एव योग्यमाश्रयमाश्रयभूतं स्थितं पुरोऽग्नेऽवीक्षमाणाऽनवलोकयन्ती पयोधेः समुद्रस्य मध्ये मध्यभागे स्थितो विद्यमानः पोतो यातपात्रं 'यानपात्रे शिशो पोतः' इत्यमरः । तस्य कूपको गुणवृक्षको नीमध्यस्थितरज्जुबन्धनदण्डः तस्मिन् स्थितोपविष्टा शकुन्तीव पक्षिणीव मुहुरभीक्ष्णं 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यमरः । प्रकम्पते बिभेति । स्थिरमाश्रयमपश्यमाणा स्वस्थितेस्सन्देहास्पदत्वाद्भ्रूतेत्यर्थः । अत्रीपमालङ्कारः ।

भाषा

बुल परम्परागत यह राज्य श्री, मेरे गुणों के ऐसे गुण वाले आश्रय को आगे न देखकर बीच समुद्र में विद्यमान जहाज के मस्तूल पर बैठी चिड़िया के समान रह रह कर काँपती है । अर्थात् स्थिर आश्रय न देखकर अपने अस्तित्व के सन्देह से भयभीत होती है ।

प्रियप्रपादेन विलाससम्पदा तथा न भूपाविभवेन गेहिनी ।
सुतेन निर्व्याजमलीकहासिना यथाङ्कपर्यङ्कगतेन शोभते ॥३२॥

अन्वयः

गेहिनी यथा निर्व्याजम् अलीकहासिना अङ्कपर्यङ्कगतेन सुतेन शोभते
तथा प्रियप्रसादेन विलाससम्पदा भूषाविभवेन (वा) न शोभते ।

व्याख्या

गेहिनी गृहिणी गृहधर्मरता स्त्री यथा निर्व्याज निष्कपट यथास्यात्तथाऽलीक
हासिनाऽनृतहासिना कारणमन्तरैव प्रकृत्या हास कुर्वता 'अलीक त्वप्रियेऽनृते'
इत्यमर । अङ्क उत्सङ्ग एव पर्यङ्क खट्वा 'अङ्को रूपकभेदाऽङ्गचिन्हरेखाजिभू-
षणे । रूपकाशातिकोत्सङ्गस्थानेऽङ्क पापदु खपोरिति' मेदिनी । 'शयन मचपर्यङ्क-
पत्यङ्का खट्वया समा' इत्यमर । तद्गतेन सुतेन पुत्रेण शोभते सौभाग्यमालम्बते
तथा प्रियस्य पत्यु प्रसादेन प्रसन्नताप्रदर्शनेन विलासस्य भोगस्य सम्पदा विभवेन,
'भोग्यसुखसमृद्धिसामप्या भूषाया भूषणस्य विभवेन वैशिष्ट्येन वा न शोभते ।

भाषा

गृहिणी जिस प्रकार कपट रहित स्वाभाविक हास्य करने वाले गोद रूपी
पलङ्ग पर लेट हुए पुत्र से शोभित होती है वैसे न तो पती की प्यारी होने से,
न उपभोग योग्य सुख समृद्धि की वस्तुओं से, न गहना कपड़ा पहनने से शोभित
होती है ।

वहन्ति हिंसाः पशवः कमात्मनो गुणं वितर्क्यात्मजरक्षणश्रमम् ।

पदार्थसामर्थ्यमचिन्त्यमीदृशं यदत्र विश्राम्यति निर्भरं मनः ॥३३॥

अन्वयः

हिंसाः पशवः आत्मनः कं गुणं वितर्क्य आत्मजरक्षणश्रमं वहन्ति ।
ईदृशम् अचिन्त्यं पदार्थसामर्थ्यं यत् अत्र मनः निर्भरं विश्राम्यति ।

व्याख्या

हिंसा हिंसा- पशवो व्याघ्रादय आत्मनो स्वस्य कं विशिष्टं गुणं प्रयोजन
वितर्क्य विमुश्याऽऽत्मजस्य पुत्रस्य रक्षणस्य भरणपोषणादभि पालनस्य धम स्वैः
वहन्ति धारयन्ति । ईदृशमित्यभूतमचिन्त्यमयणं नीयमनुभवंकगम्यं पदार्थसामर्थ्यं
पुत्रपदार्थावयवत्व यदत्र पुत्रे मनश्चित्तं 'चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं
मन' इत्यमर । निर्भरमत्यन्त विश्राम्यति सन्तोषसुखं दान्तिञ्च लभते ।

भाषा

हिंसक व्याघ्रादि पशु अपने किस प्रयोजन के विचार से अपने बच्चे के संरक्षण के लिये परिश्रम करते हैं। पुत्र, इस वस्तु में ऐसी अवर्गनीय शक्ति है जिससे मन अत्यन्त शान्ति प्राप्त करता है।

किमश्वमेधप्रभृतिक्रियाक्रमैः सुतोऽस्ति चेन्नोभयलोकबान्धवः ।
ऋणां पितॄणामपनेतुमक्षमाः कथं लभन्ते गृहमेधिनः शुभम् ॥३४॥

अन्वयः

उभयलोकबान्धवः सुतः न अस्ति चेत् अश्वमेधप्रभृतिक्रियाक्रमैः किम् । पितॄणां ऋणम् अपनेतुम् अक्षमाः गृहमेधिनः कथं शुभं लभन्ते ।

व्याख्या

उभयलोकस्येहलोकस्य परलोकस्य च बान्धवस्सुखकारी सहायक इत्यर्थः । सुतः पुत्रो नास्ति चेत्तर्हि अश्वमेधस्तन्नाम यज्ञ प्रभृतिरादिर्यासां क्रियाणां तासां क्रमैः सम्पादनं किम् किंफलम् । पुत्रोत्पत्त्यभावेऽश्वमेधादिसदृशानां स्वालौकिक-शक्तिप्रदर्शकाणां कर्मणां सुतरामेव वैद्यर्ष्यं सभायाति । पितॄणां पूर्वंपुरुषाणामृण-सपनेतुं दूरीकर्तुमक्षमा असमर्था गृहमेधिनो गृहस्थाः कथं शुभं मङ्गलं लभन्ते प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।

भाषा

यदि इस लोक और परलोक दोनों में साथ देनेवाला पुत्र न हुआ तो अश्वमेध आदि यज्ञों के करने से क्या लाभ है। पितृऋण से मुक्त होने में असमर्थ गृहस्थ लोगों का कैसे कल्याण हो सकता है।

प्रतापशौर्यादिगुणैरलङ्कृतोऽप्युपैति तावन्न कृतार्थतां नृपः ।
सुतेन दोर्विक्रमलब्धकीर्तिना न यावदारोहति पुत्रिणां धुरि ॥३५॥

अन्वयः

नृपः प्रतापशौर्यादिगुणैः अलङ्कृतः अपि तावत् कृतार्थतां न उपैति यावत् दोर्विक्रमलब्धकीर्तिना सुतेन पुत्रिणां धुरि न आरोहति ।

व्याख्या

नृपो राजा प्रतापेन प्रभावेण 'स प्रताप' प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्य-
भरः । शौर्यादिगुणर्वीरतादिगुणश्चाऽलङ्कृतः सम्भूषितोऽपि कृतायंतां जन्म-
साफल्यं तावन्नोपैति प्राप्नोति यावत् दौष्णोर्भुजयोर्विक्रमेण पराक्रमेण लब्धोपा-
जिता कीर्तियंशो येन तेन सुतेन पुत्रेण पुत्रिणा पुत्रवता धूरि प्राधान्ये नाऽऽरोहति
न परिनिष्ठितो भवति ।

भाषा

राजा, प्रताप वीरता आदि गुणों से विभूषित होने पर भी तब तक अपने
जन्म की सफलता को प्राप्त नहीं करता जब तक भुजबल के पराक्रम से कीर्ति
को कमाने वाले पुत्र से पुत्रवान् लोगों में अग्रणी नहीं होता ।

निशम्य देवस्य नितान्तदुःखिता कथामिति श्रोत्रपथप्रमाथिनीम् ।
जगाद किञ्चिन्न नरेन्द्रसुन्दरी परं निशश्वास तरङ्गितालका ॥३६॥

अन्वयः

इति श्रोत्रपथप्रमाथिनि देवस्य कथां निशम्य नितान्तदुःखिता नरेन्द्र-
सुन्दरी किञ्चित् न जगाद परं तरङ्गितालका (सती) निशश्वास ।

व्याख्या

इतीत्यं श्रोत्रपथः कर्णयोः पन्थाः मार्गस्तस्य प्रमाथिनीं तां कर्णकुहरदुःखदायिनीं
देवस्य राज्ञः कथां यातां निशम्य यतुया नितान्तमत्यन्तं दुःखिता पीडिता
नरेन्द्रनन्दिनी राजमहिषी किञ्चित्किमपि न जगाद नोवाच परं केवलं तरङ्गिता
इतस्ततः प्रक्षिप्ताः कुन्तलाः केशा यस्या सा सती निशश्वास दीर्घमृणञ्च श्वासं
प्रयाहितवती । केशस्य स्थानच्छ्रुतिर्दीर्घनिशश्वासश्च दुःखचिह्नम् । परमदुःखि-
ताऽभूवित्यर्थः ।

भाषा

इस प्रकार राजा की कर्णबद्ध बातें सुनकर अत्यन्त दुःखी गनी ने कोई
उत्तर नहीं दिया । केवल बिसरे शान्ति वाणी उम गनी ने ओर से माँस भरा ।
अर्थात् अत्यन्त दुःखी हुई ।

स धीरुर्वीन्दुरधीरलोचनामथाङ्गमारोप्य कृपार्द्रमानसः ।
हरन्निवातङ्ककलङ्कमुज्ज्वल-द्विजावलीकान्तिजलैरवोचत ॥३७॥

अन्वयः

अथ सः उर्वीन्दुः कृपार्द्रमानसः सन् अधीरलोचनां धीरम् अङ्गम्
आरोप्य उज्ज्वलद्विजावलीकान्तिजलैः आतङ्ककलङ्कं हरन् इव अवोचत ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर स्वपत्न्या दुःखितदशानिरीक्षणानन्तरं सः प्रसिद्ध उर्व्याः पृथिव्या
इन्दुश्चन्द्र. पृथिवीशोभाधायको राजा कृपया दययाऽऽर्द्रं परिप्लुतं मानस मनो यस्य
स एवम्भूतस्सन् अधीरे चञ्चले लोचने नेत्रे 'लोचन नयनं नेत्रमीक्षणञ्चक्षु-
रक्षिणि' इत्यमर । यस्याः सा तां दुःखेन चञ्चललोचनां धीरं यथास्यात्तया
धैर्यमवलम्ब्याऽङ्कं स्वोत्सङ्गमारोप्य प्रतिष्ठाप्योज्वला शुभ्रा द्विजानां वन्तानां
'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । आवली पक्तिस्तस्य कान्तयः एव जलानि
तंरातङ्कु एव व्यर्थेव कलङ्को मालिन्यं तं हरन्निवाऽपमृजन्निवाऽवोधतोक्तवान् ।
हास्येन स्वभावं गोपयन् पत्न्या सान्त्वनमकरोत् । अत्रोत्प्रेक्षाजङ्कारः ।

भाषा

अपनी पत्नी को दुःखी देखने के अनन्तर राजा के हृदय में दया का संचार
होकर उसने चंचल नेत्र वाली रानी को, धीरज के साथ अपनी गोद में बैठकर
मानों सफेद दातो की कतार की कान्ति रूपी जल से पीडा रूपी धब्बे को धोते
हुए कहा अर्थात् हँसते हुए रानी से कहा ।

अलं विपादेन करोषि किं मुखं कवोष्णनिःश्वासविधूसराधरम् ।
अभीष्टवस्तुप्रतिबन्धिनामहं कृताग्रहो निग्रहणाय कर्मणाम् ॥३८॥

अन्वयः

विपादेन अलं, मुखं कवोष्णनिःश्वासविधूसराधरं किं करोषि । अहं
अभीष्टवस्तुप्रतिबन्धिनां कर्मणां निग्रहणाय कृताग्रहः (अस्मि) ।

व्याख्या

विपादेनाऽलं शोक परिहृतंभ्यः । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्'

इत्यमरः । मुखं स्वाननं कवोष्णः कोष्णः 'कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति' इत्यमरः । चाऽसौ निश्वासस्तेन विधूसरो मलिनोऽधर अधरोष्ठो यस्मिन् सत् किं किमर्थं करोषि विदधासि । अहमभीष्टमीप्सितं यद्वस्तु पुत्रप्राप्तिरूपं तत्प्रतिबध्नन्ति प्रतिरुद्धन्ति तेषां कर्मणामिहजन्मनि पूर्वजन्मनि वा कृतानां दुष्कर्मणां निग्रहाय समूलमुन्मूलनाय कृत आप्रह अभिनिवेशो येन स बद्धपरिकरोऽस्मि ।

भाषा

अब दुःख दूर करो । अपने मुख को गरम श्वास से सूखे अधरोष्ठ वाला क्यों बनाती हो । मैं पुत्र रूपी अभीष्ट सिद्धि के प्रतिबन्धक सम्पूर्ण इस जन्म के या पूर्व जन्म के कर्मों को नष्ट करने के लिये कटिबद्ध हो गया हूँ ।

अधीतवेदोऽस्मि कृतः^१ श्रुतागमः श्रमोऽस्ति भूयानितिहासवर्त्मसु ।
गुरुष्वज्ञाविमुखं सदा मनस्तदभ्युपायोऽत्र मया न दुर्लभः ॥३६॥

अन्वयः

(अहं) श्रुतागमः (सन्) अधीतवेदः अस्मि । इतिहासवर्त्मसु भूयान् परिश्रमः कृतः । मनः गुरुषु सदा अज्ञाविमुखम् अस्ति । सत् मया अत्र अभ्युपायः न दुर्लभः ।

व्याख्या

अहं श्रुता गुरुमुखादाकर्णिता आगमाः शास्त्राणि येन एवम्भूतस्सन् अधीताः सम्यग्भ्यस्ता वेदा ऋग्यजुस्सामायर्ववेदा येन सोऽस्मि । इतिहासाना रामायण-महाभारतादीनां वर्त्मसु तत्प्रतिपादितमार्गेष्वपि भूयान्महात्परिश्रमः कृतः । मम मनः गुरुषु पूज्येषु सदा सर्वदंवाऽवज्ञाया अपमानात्पराह्मुखं विमुखमस्ति । तत्तस्मात्कारणादत्र पुत्रवस्तुनि मयाऽभ्युपायो न दुर्लभः किन्तु सुलभस्तु-साध्यश्चेति भावः ।

भाषा

मैंने गुरुमुख से सब शास्त्रों का श्रवण कर वेदों को पढ़ा है । रामायण-महाभारतादि इतिहास प्रतिपादित मार्गों का परिश्रम से पालन किया है ।

^१ श्रुताश्रुतागम—इत्यपि पाठ ।

मेरा मन सदैव बड़ों का अपमान करने से विरत रहा है । ऐसी परिस्थिति में मेरे लिये पुत्ररूपी वस्तु प्राप्त करने का उपाय दुर्लभ नहीं हो सकता ।

किमस्ति दुष्प्रापमसौ निषेव्यते कुलप्रभुर्बालमृगाङ्कशेखरः ।
करस्थितस्यापि चकोरलोचने न पात्रमालस्यहतास्तपस्विनः ॥४०॥

अन्वयः

असौ कुलप्रभुः बालमृगाङ्कशेखरः (यदि) निषेव्यते (तर्हि) किं दुष्प्रापम् अस्ति । हे चकोरनयने आलस्यहताः तपस्विनः करस्थितस्य अपि पात्रं न ।

व्याख्या

असौ प्रसिद्धः कुलस्य वंशस्य प्रभुरिष्टदेवता बालोद्धो मृगाङ्कचन्द्रः शेखरं शिरोभूषणं यस्य स शिवो यदि निषेव्यते सेवया प्रसन्नीक्रियते तर्हि किं वस्तु दुष्प्रापं दुर्लभमस्ति, न किमपीत्यर्थः । हे चकोरचञ्चपले नेत्रे नयने यस्यास्त-
त्सम्बुद्धौ हे चकोरनयने चकोरघणनयने आलस्येनाऽकर्मणा हता आलस्यवशी-
भूतास्तपस्विनो धराका करे करसले स्थितस्य विद्यमानस्याऽपि वस्तुन पात्रं
भाजनं न भवन्ति । कर्मशीलानामुद्योगिनां पुरुषाणां किमपि दुस्साध्यं नेत्यर्थः ।
अत्राऽर्थापत्यलङ्कारः ।

भाषा

अपने वंश के इष्टदेव चन्द्रशेखर शंकर की यदि उपासना की जाय तो कोई वस्तु दुर्लभ नहीं है । हे चकोर के समान चञ्चल नेत्र वाली ! आलस से भरे अकर्मण्य लोगों को, पास की वस्तु भी प्राप्त नहीं हो सकती है ।

तदेष तावत्तपसे सह त्वया प्रभूतभावः प्रयते यतेन्द्रियः ।
विभावरीवल्लभखण्डमण्डनः स यावदायाति दयां जगद्गुरुः ॥४१॥

अन्वयः

तत् प्रभूतभावः एषः (अहं) यतेन्द्रियः सन् त्वया सह तावत् तपसे प्रयते यावत् विभावरीवल्लभखण्डमण्डनः जगद्गुरुः सः दयां आयाति ।

व्याख्या

तत्तस्मात्कारणात्प्रभूतो बहुलो भावो भक्तिभावो यस्य स एष अहं जितानि वशीकृतानिन्द्रियाणीन्द्रियसमूहो येन स वशीकृतेन्द्रियसमूहस्तन् त्वया सह भवत्या सह तावत्कालपर्यन्तं तपसे तपश्चरणाय प्रयते महोद्योगं करिष्ये यावत्कालं विभावर्या रजन्याः 'विभावरौतमस्त्विन्यो रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः । बल्लभः प्रियश्चन्द्रस्तस्य खण्ड एव कल्लव मण्डनं भूषणं यस्य स जगतां भुवनानां 'विष्टर्ष भुवनं जगत्' इत्यमरः । गुरु श्रेष्ठ सः शंकरो दयां कृपामायाति प्राप्नोति । करुणार्द्रमानसस्तप्तभीष्टवरप्रदानं करोतीत्यर्थः ।

भाषा

इसलिये दृढ भक्ति से युक्त, मैं तुम्हारे साथ इन्द्रियो को वश में करके अर्थात् सयम से तब तक तप करने में प्रयत्नशील रहूँगा जब तक अर्धचन्द्र से शोभित जगत्प्रभु शंकर को मेरे ऊपर दया न आजाए ।

विधाय शान्त्यै कलुपस्य कर्मणस्तदेव सर्वेन्द्रियतापनं तपः ।
नयामि भक्त्या भटिति प्रसन्नतामखण्डया खण्डशशाङ्कशेखरम् ॥४२॥

अन्वयः

तत् एषः (अहं) कलुपस्य कर्मणः शान्त्यै सर्वेन्द्रियतापनं तपः विधाय
अखण्डया भक्त्या खण्डशशाङ्कशेखरं भटिति प्रसन्नतां नयामि ।

व्याख्या

तत्तस्मात्कारणादेयोऽहं कलुपस्य दुष्कृतस्य 'कलुषं वृजिनोऽघमहो दुरित-
दुष्कृतम्' इत्यमरः । कर्मणः क्रियाकलापस्य शान्त्यै विनाशाय सर्वेन्द्रियाणां
नेत्रादीनां तापनं पीडनं यस्मिन्तत्तपो दुष्करतपस्यां विधाय कृत्वाऽखण्डयाऽविच्छिन्न-
सन्तानया भक्त्या दृढभवत्येत्यर्थः । खण्डश्चासौ शशाङ्कश्चन्द्रश्च सः शेखरं
शिरोभूषणं यस्य तं शिवं भटिति इति 'लाक् भटित्यञसन्हाय इति भंभु सपरि-
दृते' इत्यमरः । प्रसन्नतां प्रसादं नयामि प्रापयामि । अत्रानुप्रासोऽस्त्युदात्तः ।

भाषा

इसलिये मैं पुत्रप्राप्ति के वाधक पापकर्मों का नाश कर डालने के लिये
समस्त इन्द्रियो को कष्टप्रद, घोर तपस्या कर, अविच्छिन्न दृढ़भक्ति से चन्द्रशेखर
भगवान् शशुर को शीघ्र ही प्रसन्न रहूँगा ।

तथेति देव्या कृतसम्मतिस्ततः समस्तचिन्तां विनिवेश्य मन्त्रिषु ।
अभूदनुष्ठानविशेषतत्परः स पार्थिवः प्रार्थितवस्तुसिद्धये ॥४३॥

अन्वयः

ततः देव्या इति तथा कृतसम्मतिः सः पार्थिवः समस्तचिन्तां मन्त्रिषु
विनिवेश्य प्रार्थितवस्तुसिद्धये अनुष्ठानविशेषतत्परः अभूत् ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरं देव्या पत्येतीदं भवदुक्तं पुत्रोत्पत्तिरूपं कार्यं तपस्साधनेन स्या-
दिति हेतोस्तथैवाऽस्तु, इति कृता सम्मतिर्येन स कृतनिश्चयस्त पार्थिवो राजा
समस्तां सम्पूर्णां चिन्तां राज्यभारचिन्तां मन्त्रिष्वमात्येषु विनिवेश्य विनिक्षिप्य
प्रार्थितस्याऽभीष्टस्य वस्तुन पुत्रस्य सिद्धये प्राप्तयेऽनुष्ठानविशेषे विशिष्टानुष्ठाने
तत्पर आसक्तोऽभूत् । 'तत्परे प्रसितासप्तौ' इत्यमरः ।

भाषा

इसके अनन्तर, अपनी रानी की सम्मति मिलने पर, उस राजाने राजकाज
का बोझ मन्त्रियों को सौंपकर अभीष्ट पुत्रप्राप्ति की सिद्धि के लिये विशिष्ट
अनुष्ठान करना प्रारम्भ कर दिया ।

तपः स्वहस्ताहृतपुष्पपूजित-त्रिलोचनः स्थण्डिलवासधूसरः ।
तथा स राजर्षिरमाधयद्यथा महर्षयोऽस्मादपकर्षमाययुः ॥४४॥

अन्वयः

सः राजर्षिः स्वहस्ताहृतपुष्पपूजितत्रिलोचनः स्थण्डिलवासधूसरः (सन्)
तथा तपः असाधयत् यथा अस्मात् महर्षयः अपकर्षम् आययुः ।

व्याख्या

स राजर्षि ऋषिव्रतगृहीतो नृप स्वहस्ताभ्यां स्वकराभ्यामाहृतानि समानीतानि
च तानि पुष्पाणि कुसुमानि तैः पूजितोऽभ्यर्चितस्त्रिलोचनः शंकरो येन सः स्थण्डिले
भूमिविशेषे धासेन शयनादिना 'य. स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ'
इत्यमरः । धूसरः सरजस्कस्तन् तथोग्रं तपस्तपश्चरणमसाधयत् कृतवान्

यथा येन कारणेनाऽस्माद्धृपान्महर्षयोऽपि ब्रह्मर्षयोऽप्यपकर्षं निम्नकोटिमाययु-
प्राप्ताः । स्थण्डिल चत्वर, यागार्थं परिष्कृता भूमिस्तत्र शयनादिक महद्भूतम् ।

भाषा

अपन हाथो से तोड़े हुए फूलो से शकर की पूजा करने वाले उस राजर्षि
ने स्थण्डिल पर ही निवास करने से धूली से - घुसरित होकर ऐसी उग्र तपस्या
की जिससे महर्षि लोग भी तपस्या में इससे नीचे हो गये ।

स सौकुमार्यैकधनोऽपि सोढवाँस्तपोधनैर्दुष्प्रसहं परिश्रमम् ।
रराज तीव्रे तपसि स्थितो नृपः शशीव चण्डद्युतिमण्डलातिथिः ॥४५॥

अन्वयः

सौकुमार्यैकधनः अपि सः तपोधनैः दुष्प्रसहं परिश्रमं सोढवान् ।
तीव्रे तपसि स्थितः नृपः चण्डद्युतिमण्डलातिथिः शशी इव रराज ।

व्याख्या

सुकुमारस्य भायस्सौकुमार्यं तदेव धनं द्रव्यं यस्य स परमकोमलाङ्गोऽपि तप
एव धनं येषां तंस्तपस्विभिर्दुःखेन यथाकथञ्चित्प्रकर्षेण सोढुं शक्यं सहनायोग्य-
मित्यर्थं परिश्रमं क्लेशं सोढवानसहत् । तीव्रेऽत्युग्रे तपसि तपस्यायां स्थितो वर्तमानो
नृपो भूपतिश्चण्डद्युतिरसूर्यरतस्य मण्डलस्य चक्रवालस्य 'चक्रवालं तु मण्डलम्'
इत्यमरः । अतिथिस्तमीपस्थ शशी चन्द्र इव रराज शशुभे । यथा सूर्यमण्डल-
गतश्चन्द्रः कान्तिहीनो भवति तथैव परिश्रमाधिषयेन स नृपो म्लानस्सजात इति
भावः । अश्रीपमालङ्कारः ।

भाषा

स्वभाव से ही अत्यन्त सुकुमार होने पर भी उसने तपस्विदा ने भी अत्यन्त
कठिना से सहने योग्य क्लेश सहन किया । घोर तपस्या में लगा हुआ वह
राजा सूर्यमण्डल के निकट आए हुए चन्द्रमा के समान म्लान दिखाई देने लगा ।

नृपं कठोरव्रतचर्याया कृशं ममाहिता मा नरनाथसुन्दरी ।
निशातराणोद्विषितं ममन्यगात् प्रमेयं माणिक्यमतीव निर्मला ॥४६॥

अन्वयः

कठोरव्रतचर्याया कृशं नृपं सा समाहिता नरनाथसुन्दरी निशातशाणो-
ल्लिखितं माणिक्यम् अतीव निर्मला प्रभा इव समन्वगात् ।

व्याख्या

कठोरं कठिनञ्चतद्रतञ्च तपस्वारूपं कठोरव्रतं तस्य चर्याऽऽचरणं तथा कृशं
कृशतनुं नृपं राजानं सा प्रतिद्धा समाहिता समाधी स्थिता, निश्चलचित्तेन तपः-
परायणा नरनाथस्य राज्ञः सुन्दरी पत्नी निशातस्तोक्षणः शाणः कयोपलं 'शाणस्तु
निकयः कयः' इत्यमरः । तेनोल्लिखितं घषितमत एव कृशं माणिक्यं मणिम-
तीवाऽऽत्यन्तं निर्मला स्ववृक्षा प्रभेव कान्तिरिव समन्वगादनुसृतवती । यथा
माणिक्यस्य कवे घर्षणेन कृशता प्रभा चाऽनुसरति तथैव कठोरव्रतेन कृशं नृपं
तस्य राज्ञी समनुसृतवतीति भावः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

जिस प्रकार तेज सान पर चढाए हुए माणिक्य में कृशता के साथ अत्यन्त
उज्वल चमक भी आजाती है उसी प्रकार कठोर तपस्या से कृश उस राजा का,
तपस्या में लगी रानी बराबर निश्चल चित्त से साथ देती रही ।

मृगाङ्कचूडस्य किरीटनिम्नगात्तरङ्गवातैरिव वारितश्रमा ।
उपाचरत्सम्यगसौ नराधिपं स्वहस्तलिप्तेश्वरमन्दिराजिरा ॥४७॥

अन्वयः

स्वहस्तलिप्तेश्वरमन्दिराजिरा मृगाङ्कचूडस्य किरीटनिम्नगात्तरङ्गवातैः
वारितश्रमा इव असौ नराधिपं सम्यक् उपाचरत् ।

व्याख्या

स्वहस्तेन निजकरेण लिप्तं गोमयादिनोपलिप्तमौश्वरस्य शिषस्य मन्दिरस्याऽ-
जिरमङ्गलं यथा सा मृगाङ्कचूडस्य चूडे ललाटे यस्य तस्य शिषस्य किरीटरूपा
मुकुटरूपा 'मुकुटं किरीटं पुष्पपुसकम्' इत्यमरः । या निम्नगा मङ्गानदी
तस्यास्तरङ्गवातैर्वीचिपवनैर्वारितोऽपनीतः श्रमः बलेशो यस्याः सा वारितश्रमे-
वाऽसौ नृपपत्नी राजमहिषी नराधिपं राजानं सम्यक् प्रकारेण सिषेवे सेवितवती ।
अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

अपने हाथों से शङ्कर के मन्दिर के आँगन को लीपपोत कर सफा करने वाली रानी, शङ्कर का मूकुट स्वरूप गङ्गानदी की लहरों के वायु से मानो अपना धम दूर करती हुई, राजा की अच्छी तरह सेवा करती थी ।

**तथाविधायाः सदृशं यदुन्नतेर्मतं यदौदार्यधनस्य चेतसः ।
तदद्रिकन्यादयितस्य पूजने जितेन्द्रियः कल्पयति स्म पार्थिवः ॥४८॥**

अन्वयः

जितेन्द्रियः पार्थिवः तथाविधायाः उन्नतेः यत् सदृशं, औदार्यधनस्य यत् मतं तत् अद्रिकन्यादयितस्य पूजने कल्पयति स्म ।

व्याख्या

जितानि वशीकृतानीन्द्रियाणि येन स यतेन्द्रियः पार्थिवो राजा 'राजा राष्ट्रपार्थिवश्चाभुधूपभूपमहीक्षितः' इत्यमरः । तथाविधायास्तावदृश्या पुत्रप्राप्तिरूपाया उन्नतेरभ्युदयस्य यत् सदृशं योग्यं कार्यमौदार्यमेव धनं यस्य तस्य चेतसश्चित्तस्य धनमतिष्ठमुदारचित्तेन च यत्सम्पादनीयं स्वात्तत्सर्वं सेवाकार्यं सत्सामग्री च 'वित्तशाह्यविजित' इति स्मरणात् । अद्रिकन्यायाः पार्वत्यादयितस्य पत्युः शिवस्य पूजने पूजार्थं कल्पयति स्म रक्षयति स्म । यक्षानुबूलो अस्तिरिति न्यायाद्यथाकार्यं सर्वमकल्पयदिति भावः ।

भाषा

जितेन्द्रिय राजा, वैसी पुत्र प्राप्ति के सदृश उच्च कामना के अनुकूल और उदारचित्त की प्रेरणा के अनुसार शिवर के पूजन में सब उत्तम वस्तुओं का प्रयोग करता था ।

**इति त्रितीन्द्रशिरमिन्दुरोसर-प्रसादनाय यतमुग्रमाश्रितः ।
कदाचिदाकर्णयति स्म भारतीं प्रभातपूजासमये नमश्चरीम् ॥४९॥**

अन्वयः

इति इन्दुरोसरप्रसादनाय शिरम् उग्रं यतम् आश्रितः त्रितीन्द्रः कदाचिन् प्रभातपूजासमये नमश्चरीं भारतीम् आकर्णयति स्म ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तरीत्येन्दुशेखरस्य शिवस्य प्रसादनाय प्रसन्नतासम्पादनार्थं चिरं चिरकालमुप कठिनं व्रतं नियमं 'नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम्' इत्यमरः । आश्रितस्समाश्रितः क्षितीन्द्रो राजा कदाचित्कस्मिश्चित्तमये प्रभाते प्रातःकाले या पूजाऽर्चनं तस्या अवसरे नभसि गगने घृतीति नभश्चरो तामाकाशगामिनीं भारतीं वाणीं 'आहूी तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । आकाशवाणीमित्यर्थः । आकर्णयति स्म श्रुतवान् ।

भाषा

इस प्रकार शकर भगवान् को प्रसन्न करने में चिरकाल तक कठोर व्रत पालन करने वाले राजा ने किसी दिन सबरे की पूजा के वकाल में आकाशवाणी सुनी ।

अलं चुलुक्यक्षितिपालमण्डन-श्रमेण विश्राम्यतु कर्कशं तपः ।
कमप्यपूर्वं त्वयि पार्वतीपतिः प्रसादमारोहति भक्तवत्सलः ॥५०॥

अन्वयः

हे चुलुक्यक्षितिपालमण्डन श्रमेण अलं, कर्कशं तपः विश्राम्यतु, भक्तवत्सलः 'पार्वतीपतिः त्वयि कम् अपि अपूर्वं प्रसादम् आरोहति ।

व्याख्या

हे चुलुक्यस्य चुलुक्यवंशस्य क्षितिपाला नृपास्तेषां मण्डनमाभूयणं तत्सम्बुद्धौ हे चुलुक्यवंशक्षितिपालमण्डन ! राजन् ! श्रमेणाऽलमतः परं व्रतादिषु परिश्रमो न कर्तव्यः । कर्कशं कठिनं तपो नियमो विश्राम्यतु विश्रान्तिमेतु भक्तानां प्रपन्नानां वत्सल स्निग्धः 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः । पार्वत्याः पतिः शिवस्त्वयि त्वद्विषये कमप्यपूर्वं कमप्यनिर्वचनीयं प्रसादं प्रसन्नतां कृपामारोहति करोति ।

भाषा

हे चालुक्य वशीय राजाओ के मूषण ! अब परिश्रम मत करो । कठोर तप बन्द करो । भक्तवत्सल शकर ने तुम्हारे ऊपर एक अवर्णनीय कृपा की है ।

इयं त्वदीया दयिता भविष्यति क्षितीन्द्र पुत्रत्रितयस्य भाजनम् ।
चुलुक्यवंशः शुचितां यदजितैर्यशोभिरायास्यति मौक्तिकैरिव ॥५१॥

अन्वयः

हे क्षीतीन्द्र इयं त्वदीया दयिता पुत्रत्रितयस्य भाजनं भविष्यति ।
मौक्तिकैः इव यदजितैः यशोभिः चुलुक्यवंशः शुचिताम् आयास्यति ।

व्याख्या

हे क्षीतीन्द्र हे राजन् । इयं त्वदीया तव दयिता महिषी पुत्राणां सुतानां
त्रितयस्य त्रयस्य त्रिसंख्याकसुतानां वा भाजनं पात्रं भविष्यति । , मौक्तिकैरिव
मुपतामणिभिरिवाऽतिस्वच्छैः शुक्लवर्णैस्तवपुत्रैरजितानि निष्पादितानि यशोभिः
कीर्तिभिः 'यशः कीर्तिं समस्ता च' इत्यमरः । चुलुक्यवंशश्चुलुक्यनृपाणां कुलं शुचि-
तामुज्वलतां पवित्रता वाऽऽयास्यति गमिष्यति । 'शृङ्गार. शुचिरुज्वलः' इत्यमरः ।
ते त्रयः पुत्राः कुलभूषणा भविष्यन्तीति भावः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा .

हे राजा तुम्हारी इस धर्मपत्नी से तुम्हें तीन पुत्र होंगे । उनके द्वारा
उपाजित मोक्तियो की ऐसी स्वच्छ और शुभ्र कीर्ति से यह चालुक्यवंश उज्वल
या पवित्र हो जाएगा ।

निधिः प्रतापस्य पदं जयश्रियः कलालयस्ते तनयस्तु मध्यमः ।
दिलीपमान्धातुमुखादिपार्थिव-प्रथामतिक्रम्य विशेषमेप्यति ॥५२॥

अन्वयः

ते मध्यमः तनयः तु प्रतापस्य निधिः जयश्रियः पदं कलालयः (सन्)
दिलीपमान्धातुमुखादिपार्थिवप्रथाम् अतिक्रम्य विशेषम् एप्यति ।

व्याख्या

ते तव मध्यमो द्वितीयस्तनयः पुत्रस्तु 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः'
इत्यमरः । प्रतापस्य प्रभावस्य 'त' प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः 'तेजोवन्दनम्'
इत्यमरः । निधिनिधानं जयश्रियो जयलक्ष्म्याः पदं स्थानं कलानाञ्चतुषष्टि-
कलानामालयो गृहं सन् दिलीपदण्डमान्धाता च दिलीपमान्धातारी सुर्यवंशसन्पुत्रो
प्रतापिनो राजानो मुखं आदौ येषां ते दिलीपमान्धातुमुखा आदिपार्थिवा
प्राचीननृपास्तेषां प्रयां स्वातिमतिक्रम्य समुत्क्रम्य विशेषं विशेषतामपि होतृष्टवा-
मेप्यति प्राप्यति ।

भाषा

तुम्हारा मझला लडका बडा प्रतापी, विजय लक्ष्मी का पात्र तथा चौंसठों कलाओ का ज्ञाता होकर सूर्यवंशी दिलीप मान्धाता आदि प्राचीन राजाओं की ख्याति से भी अधिक प्रतिष्ठा प्राप्त करेगा ।

सुतद्वयं ते निजकर्मसम्भवं मम प्रसादात्तनयस्तु मध्यमः ।
पयोनिधेः पारगतामपि श्रियं स दोर्वलाद्राम इवाहरिष्यति ॥५३॥

अन्वयः

सुतद्वयं ते निजकर्मसम्भवं, मध्यमः तनयः तु मम प्रसादात्, सः रामः इव दोर्वलात् पयोनिधेः पारगताम् अपि श्रियम् आहरिष्यति ।

व्याख्या

सुतद्वयं द्वौ पुत्रौ ते तव निजेन स्वकीयेन कर्मणा तपसा सुकृतेन वा सम्भव उत्पत्तिर्ययोस्तत् । द्वौ पुत्रौ तव कठिनव्रतफलरूपाविति भावः । मध्यमो द्वितीयस्तनयः पुत्रस्तु मम शिवस्य प्रसादादनुग्रहविशेषाद्भूविष्यति । स राम इव वाशरथिरिव दोज्णीभुजयोर्वल शक्तिस्तस्मात् 'भुजबाहू प्रवेष्टो दो.' इत्यमरः । पयोनिधेः समुद्रस्य पारगतां पारे गतां श्रियं राज्यलक्ष्मीं रामपत्ने सीतामाहरिष्यति समावेष्यति । अश्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

दो पुत्र तुम्हारे विये हुवे कठिन अनुष्ठानादि कर्मों से प्राप्त होंगे । किन्तु तुम्हारा मध्यम पुत्र तो मेरी विशेष वृषा से तुम्हें प्राप्त होगा । वह रामचन्द्र के समान समुद्र के पार गई हुई सीता रूपी लक्ष्मी को अपने भुजबल से लें आएगा ।

गिरं निपीय श्रुतिशुक्तिमागतां सुधामिव व्योमपयोनिधेरिति ।
उदश्चिरोमाञ्चतया समन्ततः स शैत्यसम्पर्कमिव न्यवेदयत् ॥५४॥

अन्वयः

सः व्योमपयोनिधेः श्रुतिशुक्तिम् आगतां सुधाम् इव इति गिरं निपीय समन्ततः उदश्चिरोमाञ्चतया शैत्यसम्पर्कम् इव न्यवेदयत् ।

व्याख्या

स आहवमल्लदेवो व्योमवाऽभ्रमेव 'द्योदिवो द्वे स्त्रियामभ्रं व्योमपुष्करमम्बरम्' इत्यमरः । पयसां जलानां निधिस्तमुद्रस्तस्माच्छ्रुतिरेव कर्णं एव शुकितर्मुक्तास्फोटः 'मुक्तास्फोटःस्त्रियां शुकित' इत्यमरः । तां समागतां प्राप्ता सुधामिव पीपूषमिवेतीत्यं पूर्वोक्तां गिरमाकाशवाणीं निपीय श्रुत्वा समन्ततः परित उवञ्ची उद्गतो रोमाञ्च रोमहर्षणं यस्य स उदञ्चिवरोमाञ्चस्तस्य भावस्तत्ता तथा 'रोमाञ्चो रोमहर्षणम्' इत्यमरः । श्रुत्यस्य शीततायास्तत्प्रकः सम्बन्धस्तमिव न्यवेदयत् प्रकटयाञ्चकार । अत्राऽऽकाशे समुद्रतादात्म्यारोपः श्रुती शुकितस्वारोपे वाण्यां सुधात्वारोपे च कारणमिति परम्परितरूपकम् । अत्रोपमोत्प्रेक्षयोः सकरः ।

भाषा

राजा आहवमल्लदेव, आकाशरूपी समुद्र से कर्णरूपी सीप में अमृत रूपी आकाशवाणी पडने से हर्ष के कारण रोमाञ्चित होकर अपने को मानो जाड़ा लग रहा है ऐसा प्रकट करने लगा । (जाड़ा लगने से भी रोगटे खड़े हो जाते हैं ।)

उदञ्चदानन्दजलप्लुतेक्षणस्ततः प्रमोदालसलोचनोत्पलाम् ।

स बल्लभामन्यपुरन्निद्रुर्लभैर्गुणैरुपेतां गुणवानतोपयत् ॥५५॥

अन्ययः

ततः गुणवान् सः उदञ्चदानन्दजलप्लुतेक्षणः (सन्) अन्यपुरन्निद्रुर्लभैः गुणैः उपेतां प्रमोदालसलोचनोत्पलां बल्लभाम् अतोपयत् ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरं गुणवान्दयादाक्षिण्यादिगुणोपेत स आहवमल्लदेवनृप उदञ्च-
उद्गतञ्चदानन्दजलमानन्दाभ्रजलं तेन प्लुते यमाप्त ईक्षणं नेत्रे 'लोचन नयनं
नेत्रमोक्षणं घसुरक्षिणि' इत्यमरः । अत्यैवम्भूतस्ताप्रत्याश्चपुरन्ध्रयश्च नाप्यश्च
तामु कुलभैरप्याप्यगुणैस्तोजन्यलज्जापातिप्रत्यादिगुणैरुपेतां युवतां प्रमोदेनाऽनन्दे-
नाऽलसो निस्पन्दे लोचन एवोत्पले कमले यस्यास्तां बल्लभां प्रियामतोपयत्
समाश्वासितवान् । अत्ररूपकमलश्रुतः ।

भाषा

इसके अनन्तर उस गुणी राजा ने उत्कट आनन्द जनित अश्रुओं से भरी आंखों से अन्य स्त्रियों में अप्राप्य गुणों से युक्त तथा आनन्द से निर्निमेष नेत्र कमल वाली अपनी रानी की सान्त्वना की ।

शनैर्विधाय व्रतपारणाविधिं धनैः कृतार्थीकृतविप्रमण्डलः ।
अखण्डसौभाग्यविलासया पुनस्तथा समं राज्यसुखेष्वरज्यत ॥५६॥

अन्वयः

(सः) शनैः व्रतपारणाविधिं विधाय धनैः कृतार्थीकृतविप्रमण्डलः
(सन्) अखण्डसौभाग्यविलासया तथा समं पुनः राज्यसुखेषु अरज्यत ।

व्याख्या

स राजा शनैः स्वस्थचित्तेन व्रतस्य पूर्वाचरितानुष्ठानस्य पारणाविधिं समाप्तिकृत्य ब्राह्मणभोजनादिपूर्वकं स्वभोजनादिकं विधाय कृत्वा कृतार्थीकृतं दानभोजनादिना सन्तुष्टमनोरथीकृतं विप्रमण्डलं ब्राह्मणसमुदायो येनैवम्भूतस्सन्नखण्डनिरन्तरं घत्सौभाग्यसधवत्वं तस्य विलाससौख्यं यस्यास्सा तथा स्ववल्लभया सह राज्यसुखेषु राजकीयसुखोपभोगेष्वरज्यत सरक्षतो बभूव । मन्त्रिविनिविष्टं राज्यकार्यभारमुररीकृत्य पूर्ववत्प्रजापालनत्परोऽभूदिति भावः ।

भाषा

वह राजा, स्वस्थ चित्त से व्रत का पारण कर और ब्राह्मणों को दान भोजन आदि से सन्तुष्ट करते हुए राज्य कार्य का भार लेकर अखण्ड सौभाग्यवती होने के सौख्य से युक्त अपनी रानी के साथ राज्य सुख के उपभोग करने में प्रवृत्त हुआ ।

क्रमेण तस्यां कमनीयमात्मजं शुभे सुहूर्ते पुरुहूतसन्निभः ।
अवाप्य सम्पादितमासलोत्सवः परामगान्निर्वृतिमीश्वरः क्षितेः ॥५७॥

अन्वयः

पुरुहूतसन्निभः क्षितेः ईश्वरः क्रमेण शुभे सुहूर्ते तस्यां कमनीयम्
आत्मजम् अवाप्य सम्पादितमासलोत्सवः (सन्) परा निर्वृतिम् अगात् ।

व्याख्या

पुरुहूतसप्तभिः इन्द्रसदृशः 'बृद्धश्रवाः शुनाशौरः पुरुहूतः पुरन्दरः' इत्यमरः ।
क्षितेः पृथिव्या ईश्वरः स्वामी क्रमेण किञ्चित्कालानन्तर शुभे माङ्गलिके
'कल्याण मङ्गल शुभम्' इत्यमरः । भूहर्ते काले तस्या स्वबल्लभायां कम्पनीय
सुन्दरमात्मज पुत्रं 'आत्मा धं जायते पुत्रः' इति श्रुतेः । अवाप्य लब्ध्वा सम्पादितः
कृतो मांसलोऽतिबहुलोऽतिसमृद्धश्चोत्सवो महो येन स. 'मह उद्भव उत्सवः'
इत्यमरः । एवम्भूतस्सन् परा समुत्कृष्टा निर्वृतिं सुखमयात् प्राप ।

भाषा

आगे चलकर इन्द्र के समान प्रतापी पृथ्वीपति आहवमल्लदेव ने उस रानी
से सुमुहूर्ते में एक सुन्दर पुत्र प्राप्त कर और उस उपलक्ष्य में एक बड़ा उत्सव
मना कर बहुत आनन्द प्राप्त किया ।

स सोमवनेत्रचकोरपारणां चकार गोत्रस्य यदुज्ज्वलाननः ।
यथोचितं सोम इति क्षमापतेस्ततः प्रसन्नादभिधानमाप्तवान् ॥५८॥

अन्वयः

यत् उज्ज्वलाननः सः गोत्रस्य सोमयत् नेत्रचकोरपारणां चकार ततः
प्रसन्नात् क्षमापतेः यथोचितं सोमः इति अभिधानम् आप्तवान् ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणादुज्ज्वलं विशिष्टशोभान्वितमाननं मुखं यस्य स नूतनजात-
शिशुर्गोत्रस्य चतुष्पदस्य सोमवचन्द्र इव नेत्राणि तयतान्येव चकोराश्चकोरकाः
'जीवजीवश्चकोरकः' इत्यमरः । यक्षिविशेषा ये चन्द्रिकया तृप्यन्ति । तेषां
पारणां सन्तोष चकार ततस्तस्मात्कारणात्प्रसन्नादानन्दयुक्तात्क्षमापते राज्ञो
यथोचितमुचितमनतिक्रम्य वर्तत इति यथायोग्यं सोम इत्याकारकमभिधानं
नामाऽऽप्तवान् प्राप्तवान् । अत्रोपमाहूपकयोः संकरः ।

भाषा

जबकि सुन्दर मुखवाले उस बालक ने चन्द्रमा के समान चतुष्पदवर्गीयों के
नेत्र लगी पपौरी को सन्तुष्ट किया इसलिये प्रसन्न चित्त राजा ने उसने सोम
-यह नाम पाया । अर्थात् उत्तमा नाम सोम रक्ता गया ।

अनन्यसामान्यतनूजशंसिनीं स्मरन्नजस्रं गिरमुद्रतां दिवः ।
द्वितीयगर्भार्थमभूत्स निर्भरं समुत्सुको मध्यमलोकनायकः ॥५६॥

अन्वयः

मध्यमलोकनायकः सः दिवः उद्रतां अनन्यसामान्यतनूजशंसिनीं गिरं
अजस्रं स्मरन् द्वितीयगर्भार्थं निर्भरं समुत्सुकः अभूत् ।

व्याख्या

मध्यमश्चासौ लोकश्च मध्यमलोको भूलोकस्तस्य नायको मध्यमलोकपालो
भूपालः स राजाऽऽहवमल्लदेवो दिव आकाशादुद्रतां समागतां नाऽन्यः सामान्य-
स्समानो यस्य स चाऽसौ तनूजः पुत्रश्च तं शंसति निवेदयतीति तां गिरं वाणीमजस्रं
निरन्तरं 'नित्यानवरताजस्रम्' इत्यमरः । स्मरन् द्वितीयगर्भार्थं द्वितीयगर्भकृते
निर्भरमत्यन्तं समुत्सुक उत्कण्ठितोऽभूत् ।

भाषा

वह भूलोक का राजा असाधारण व अलौकिक पुत्र प्राप्त होने की आकाश-
वाणी को सदैव स्मरण करता हुआ, दूसरे गर्भ के लिये अत्यन्त उत्कण्ठित हुआ ।

स्थितस्य गर्भे प्रभयेव कस्यचिद् विलिप्यमानां स्फटिकामलत्विषः ।
स गण्डपालीं विसदण्डपाण्डुरां ददर्श देव्याः पृथिवीपतिस्ततः ॥६०॥

अन्वयः

ततः पृथिवीपतिः स्फटिकामलत्विषः गर्भे स्थितस्य कस्यचित् प्रभया
इव विलिप्यमानां विसदण्डपाण्डुरां देव्याः गण्डपालीं ददर्श ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरं पृथिवीपती राजा स्फटिकस्याऽमला निर्मलातिर्विडिव प्रभेव
'स्युः प्रभारुप्रचिस्त्वद्भाभाच्छविद्युतिदोप्तयः' इत्यमरः । त्विद् प्रभा यस्य
स तस्य स्फटिकमणिसमानशुभ्रकान्तेर्गर्भे उदराभ्यन्तरे स्थितस्य विद्यमानस्य कस्य-
चिद् गर्भस्य प्रभयेव कान्तयेव विलिप्यमानां रज्यमानामनुलिप्यमानाञ्च विसदण्ड
इव मृणालवण्ड इव 'मृणालं विसमञ्जादि' इत्यमरः । पाण्डुरां शुभ्रवर्णा देव्या
महिष्याः गण्डपालीं कपोलं ददर्श दृष्टवान् । अश्रोपमोत्प्रेक्षयोः संकरः ।

भाषा

इसके अनन्तर राजा ने स्फटिक की निर्मल कान्ति के समान शुभ्र कान्ति वाले गर्भस्थित किसी (गर्भ) की कान्ति से मानो छाप हुए, कमलनाल के सदृश श्वेत रंग के रानी के कपोलस्थल को देखा ।

स हेमवृष्टिं महतीमकार्यचकार चित्राण्युपयाचितानि च ।

हरप्रसादोचितसूनुलालसश्चकार किं किं न नरेन्द्रचन्द्रमाः ॥६१॥

अन्वयः

सः महतीं हेमवृष्टिं चित्राणि उपयाचितानि च चकार । हरप्रसादो-
चितसूनुलालसः नरेन्द्रचन्द्रमाः किं किं न चकार ।

व्याख्या

स राजा महतीं विशालां हेमवृष्टिं सुवर्णवृष्टिं चित्राण्याश्चर्यकराण्युपया-
चितानि स्वमनोरथसिद्धये स्वाभीष्टदेवतायै पूर्वं संकल्पितानुपहारान् च चकार ।
“दीयते यत्तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहदं तद्वि-
दुर्बुधाः” । स राजा याचकेभ्यः प्रचुरं सुवर्णं दत्तवान् देवेभ्यश्च स्वाभिलषित-
सिद्धये पूर्वसंकल्पितानुपहारान् पूजनादिसिद्ध्यर्थं कृतवानिति भावः । हरस्य
शिवस्य यः प्रसादः प्रसन्नता ‘प्रसादस्तु प्रसन्नता’ इत्यमरः । तदुचितस्तदनुकूलो
यः सूनुः पुत्रस्तस्मिन् लालसोत्कटकामना यस्य स ‘कामोऽभिलाषस्तर्पणश्च सोऽत्यर्थं
लालसा द्वयोः’ इत्यमरः । नरेन्द्राणां राज्ञां तारकाणामिव मध्ये चन्द्रमाश्चन्द्र
इयाऽऽल्हादको मनोहारी च स राजा किं किं समुचितं कार्यं न चकार कृतवान् ।
सर्वमेव तद्योग्यं समुचितं कार्यं कृतवानित्यर्थः । अत्रार्थापत्यलङ्कारस्तेन सम्पदा-
मूर्त्तयः प्रतीयते ।

भाषा

उस राजा ने सुवर्ण की घोर वृष्टि की अर्थात् याचकों को मूब सुवर्णदान
दिया । देवताओं की जो विचित्र मनोकामना थी थीं उनको पूरा दिया । नरर
के प्रसाद के अनुकूल पुत्र पाने की लालसा रगने वारे उस राजा ने क्या र
नहीं किया अर्थात् तदनुकूल सब मुष्ट किया ।

उवाह धौतां क्षितिपालवल्लभा सुधाप्रवाहैरिव देहकन्दलीम् ।
विपादपङ्कजयतः क्षमापतेर्निरन्तरं तु प्रससाद मानसम् ॥६२॥

अन्वयः

क्षितिपालवल्लभा सुधाप्रवाहैः धौताम् इव देहकन्दलीम् उवाह । क्षमापतेः
मानसं तु विपादपङ्कजयतः निरन्तरं प्रससाद ।

व्याख्या

क्षितिपालस्य भूपालस्य वल्लभा प्रिया राज्ञी सुधाया अमृतस्य प्रवाहैः
संतानधौतां प्रक्षालितामत एव श्वेतामिव देहकन्दलीं शरीरलतामुवाह धारितवती ।
क्षमापतेः पृथ्वीपतेः 'विपुला गह्वरी घात्री गौरिला कुंभिनी क्षमा । भूतघात्री
रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा ।' इत्यमरः । मानसं मनस्तु विपादो दुःखं स
एव पङ्कजः कर्मस्तस्य क्षयतो विनाशात् निरन्तरमजस्रं प्रससाद प्रसन्नतां समवाप ।
मानसं सरः पङ्कुराहित्याद्यथा निर्मलजलेन प्रसन्नतां प्राप्नोति तथैव नृपस्य मनो
दुःखराहित्याद् गर्भचिन्हैः सुखं प्राप । अत्रोत्प्रेक्षारूपकश्लेषाणां संकरस्तेन
शरदुत्तुवृत्तान्तः प्रतीयत इति वस्तुध्वनिः ।

भाषा

राज्ञी, अमृत से धोई हुई के समान श्वेत शरीर को धारण करने लगी अर्थात्
राज्ञी सफेद पडने लगी । राजा का मन दुःख रूपी कीचड़ का क्षय होने से
निरन्तर प्रसन्न होने लगा । जिस प्रकार कीचड़ दूर होकर निर्मल जल रहने से
मानस सरोवर प्रसन्न होता है वैसे ही राजा का मन दुःख दूर होकर गर्भ के
चिन्ह से निरन्तर प्रसन्न हुआ ।

निपीड्य चन्द्रं पयसे निवेशिता ध्रुवं तदीयस्तनकुम्भयोः सुधा ।
यदुत्पलश्यामलमाननं तयोः सलाच्छन्नच्छायमिव व्यराजत ॥६३॥

अन्वयः

पयसे चन्द्रं निपीड्य सुधा तदीयस्तनकुम्भयोः ध्रुवं निवेशिता । यत्
तयोः उत्पलश्यामलम् आननं सलाच्छन्नच्छायम् इव व्यराजत ।

व्याख्या

पयसे दूधाय 'पय' क्षीर पयोऽम्बु च' इत्यमर । चन्द्र सुधाशु निपीड्य निपीड्य सुधा चन्द्रगत पीयूष तस्या राज्ञा अय तदीयस्ती तदीयो स्तनौ एव कुम्भौ तयोर्नृपपत्निकुचकुम्भयोर्ध्रुव निश्चयेन निवेशिता प्रवेशिता । यद्यस्मात्कारणात् तयो कुचयोर्लपलं नीलोत्पलमिव श्यामल कृष्णवर्णमानन चूचुकः 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोश । लाञ्छनस्य चन्द्रस्यकृष्णचिह्नस्य छाया कान्तिस्तया सहितमिति सलाञ्छनच्छायमिव ध्यराजत शुशुभे । चन्द्रस्यसुधागमसम्बन्धेन कलङ्ककान्त्या अप्यागमनसम्भवाद्बुधेक्षालङ्कारः ।

भाषा

(उस बालक के दूध पीने के लिये) दूध के स्थान पर चन्द्रमा को निचोड़ कर अमृत ही रानी के स्तन रूपी घडो में अवश्य भरा गया होगा । क्योंकि उन दोनों स्तनो के नीले कमल के ऐसे काले चूचुक, (ढपनी, स्तन के ऊपर की घुडी) चन्द्रमा के कलङ्क की कान्ति से युक्त दिखाई देते थे अर्थात् काले थे । गभिणी के चूचुक काले हो जाते हैं ।

नरेन्द्रकान्ताकुचहेमकुम्भयोः सुधारसं क्षीरमिपेण विभ्रतोः ।

हिमोपचारार्पितमार्द्रचन्दनं त्रियं दधौ गालनशुभ्रवाससः ॥६४॥

अन्वयः

क्षीरमिपेण सुधारसं विभ्रतोः नरेन्द्रकान्ताकुचहेमकुम्भयोः हिमोपचारार्पितम् मार्द्रचन्दनं गालनशुभ्रवाससः त्रियं दधौ ।

व्याख्या

क्षीरस्य दूधस्य मिपेण घ्याजेन सुधारसममृतरस विभ्रतोर्परिपतो नरेन्द्रस्याऽऽहधमल्लदेवस्य कान्ता बल्लभा तस्या कुचावेय हेमकुम्भौ सुवर्णकुम्भौ तयोर्परि हिमोपचाराद्य शीतोपचाराद्यार्पित त्रिलिप्तमार्द्रचन्दनं कृतार्द्रचन्दन-लेपो गालनं स्थापन कारण वा तस्य शुभ्र शुक्लं वासो यस्मिन् तस्याऽमृतरसाद्य-णाप्यंशयेतयस्त्रस्य शोभो कान्ति दधौ यभार । चन्दनस्य शुभ्रवर्णत्वात्तस्मिन्नु-भ्रवस्त्रत्वारोप । अत्रनिदर्शनालङ्कारः । 'संभवन्वस्तुसम्बन्धोऽसंभवन्वाऽपि कुत्रचित् । यत्र विभ्रानुविम्बत्वं योपयेस्ता निदर्शना ।'

भाषा

दूध के व्याज से अमृत के रस को रखने वाले उस रानी के स्तन रूपी सोने के घडो पर, ठडक पहुँचाने के लिये लगाया हुआ सफेद चन्दन, अमृत को छानने के लिये घडो के ऊपर रखे हुए सफेद छत्रो (छत्रों) की शोभा दे रहा था ।

नरेन्द्रपुत्रस्य कृते सुरक्षितं क्षितीशकान्ताकुचकुम्भयोः पयः ।
विलासहारोज्ज्वलमौक्तिकच्छलात् समल्लिकावासमिव व्यधीयत । ६५ ।

अन्वयः

नरेन्द्रपुत्रस्य कृते क्षितीशकान्ताकुचकुम्भयोः सुरक्षितं पयः विलासहा-
रोज्ज्वलमौक्तिकच्छलात् समल्लिकावासम् इव व्यधीयत ।

व्याख्या

नरेन्द्रस्य नृपस्य पुत्र सूनूस्तस्य कृते क्षितीशस्य पूर्यवीपते कान्ताया प्रियायाः
कुचावेव स्तनावेव कुम्भौ घटौ तयोस्सुरक्षित मुनिहित पय दुग्ध विलासाय
धारितश्चासौ हारश्च तस्योज्ज्वलाश्शुभ्राश्चते मौक्तिकाश्च तेषाञ्छलान्मिषेण
विलासार्थधारितहारप्रीतशुभ्रमुक्ताफलव्याजेन मल्लिकापुष्पाणा 'मल्लिका
शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुमंदायती भूपदी तृणशून्यकम्' इति
वाचस्पति । वासस्सुगन्धस्तेन सहितं युक्तमिति समल्लिकावासमिव व्यधीयत
कृतम् । शुभ्रत्वान्मौक्तिकोपरि मल्लिकापुष्पत्वारोपः । सुगन्धार्थं दुग्धोपरि
मल्लिकापुष्पाणा स्थितिरिति भावः । अत्र सापन्हवोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

राजपुत्र के लिये रानी के स्तनरूपी घडो में सुरक्षित रक्ता हुआ दूध, शोभा
के लिये पहने हुए हार के सफेद मोतियों के मिय से मानो सफेद बेले के फूलों
की सुगन्ध से सुगन्धित किया गया था ।

मृगीदृशः श्यामलचूचुकच्छलात् कुचद्वये भूपसुतोपयोगिनि ।
प्रभाषसंक्रान्तरसायनौपधी-दलद्वयं नीलमिव व्यराजत ॥ ६६ ॥

अन्वयः

मृगीदृशः भूपसुतोपयोगिनि कुचद्वये श्यामलचूचुकच्छलात् नीलं
प्रभाषसंक्रान्तरसायनौपधीदलद्वयम् इव व्यराजत ।

व्याख्या

मृगीदृश एणनयनाया नृपस्त्रियो भूपसुतस्य राजपुत्रस्योपयोगिन्युपभोगयोग्ये कुचद्वये स्तनद्वये श्यामले कृष्णवर्णे च ते चूचुके कुचाप्रे 'चूचुक तु कुचाप्रे स्यात्' इत्यमरः । तयोश्चछलाद्द्वयाजेन नीलं कृष्णवर्णं प्रभावेणाऽलौकिकशक्त्या संक्रान्त संगतं रसायनोपध्या आपूर्वधर्कजरानिवारकभेषजस्य हलद्वयमिव पत्रयुगलमिव रराज शुशुभे । अत्र सापन्हवोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

राजपुत्र के उपयोग में आने वाले मृगनयनी रानी के दोनों स्तनों पर काले रंग के चुचुको (ढेपनी, स्तन के ऊपर की घुडी) के निप से मानो अलौकिक शक्ति से युक्त आयुष्य वर्धक और जरा निवारक किसी औषधि के काले रंग के दो पत्ते शोभित हो रहे थे ।

निरन्तरायाससमर्थमर्थिनां कथं नु दारिद्र्यमसौ सहिष्यते ।
न येन मध्यस्थमपि व्यपहृत स्थितेन गर्भे नरनाथयोपितः ॥६७॥

अन्वयः

असौ अर्थिनां निरन्तरायाससमर्थं दारिद्र्यं कथं नु सहिष्यते । गर्भे स्थितेन येन नरनाथयोपितः मध्यस्थम् अपि (दारिद्र्यं) न व्यपहृत ।

व्याख्या

असौ सज्जनिष्यमाणपुत्रोऽर्थिनां याचकानां निरन्तरः सतत आयास बलेशस्त-स्मिन्सामर्थं बलेशकारकमित्यर्थं । दारिद्र्य घनाभाव कथं केन प्रकारेण सहिष्यते न सहिष्यत इत्यर्थः । यतो गर्भे उदरे स्थितेन येन भाविराजपुत्रेण नरनाथस्य नृपस्य योपितः सोमन्तिन्या 'स्त्री योपिदबला योपा नारी सोमन्तिनी बधूः' इत्यमरः । मध्यस्थमुदरस्य दारिद्र्य कृशत्व न व्यपहृत न सोढम् । गर्भिण्या उदरं वर्धते एव । अतः अनेनोदरस्यकृशत्वदृष्ट्यदारिद्र्यमपहृतम् । अत्रोत्प्रेक्षा गम्या ।

भाषा

यह गर्भस्थ बालक याचकों को निरन्तर बच्य देने वाली दरिद्रता को कैसे सहन करेगा । क्योंकि उसने गर्भ में आकर रानी के पेट की कृशता रूपा दरिद्रता न सहन की । अर्थात् गर्भवती स्त्रियो का पेट स्वभावतः ही बड़ा हो जाता है । रानी गर्भवती होने से उसका मध्य भाग बड़ा हो गया था ।

बलेः समुल्लासमपाचकार यः स कारणादत्र कुतोऽपि वर्तते ।
इतीव गर्भः क्षितिपालयोपितः शशंस भञ्जनुदरे बलिस्थितिम् ॥६८॥

अन्वयः

क्षितिपालयोपितः गर्भः उदरे बलिस्थितिं भञ्जन्, यः बलेः समुल्लासम्
अपाचकार सः कुतः अपि कारणात् अत्र वर्तते इति शशंस इष ।

व्याख्या

क्षितिपालयोपितो नृपपत्न्या गर्भो गर्भस्यो बाल उदरे बलिस्थितिं त्रिवलिरेखां
भञ्जघ्नपहरन् यो विष्णुर्बामनरूपो बलेर्बलिनामकदंत्यस्य समुल्लासमौद्धत्यमपाच-
कार दूरीकृतवान् स विष्णुः कुतोऽपिकारणात्कस्मादप्यनिर्वचनीयकारणादत्रोदरे
वर्तते प्रतिवसतीति शशंसेव प्रकटीचकारेव । वचयोरभेदाद्बुद्धेः । नाविष्णुः
पृथिवीपतिरिति वचनात्तस्य राजपुत्रस्य विष्णुरूपत्व गम्यते ।

भाषा

रानी के गर्भ में का राजपुत्र, रानी के पेट पर की त्रिवली दूर करते हुए
यह घोतित करता था मानो यहाँ पेट में किसी कारण से राजा बलि के औद्धत्य
का भङ्ग करने वाले विष्णु के अवतार रूप बामन जाये हैं । (गर्भिणी के पेट
पर की त्रिवली पेट बढने से नहीं दिखाई पडती ।)

कृतावतारः क्षितिभारशान्तये न पीड्यमानां सहते महीमयम् ।
इतीव सा गर्भभरालसा शनैः पदानि चिक्षेप मृगायतेक्षणा ॥६९॥

अन्वयः

गर्भभरालसा मृगायतेक्षणा सा, क्षितिभारशान्तये कृतावतारः अयं
पीड्यमानां मही न सहते इति इव शनैः पदानि चिक्षेप ।

व्याख्या

गर्भभरेण गर्भभारेणाऽलसा मन्यरगतिर्मुंगस्याऽऽयत् ईक्षण इवेक्षणे नेत्रे
यस्यास्ता नृपस्त्रीः क्षितेः पृथ्वा भारः कुनृपतिकृताभ्यायविशेषस्तस्य शान्तये दूरी-
करणाय कृतोऽवतारो येन स गृहीततनुरयं कुमारो भयैव पीड्यमानां सबाध्यमानां
मही पृथ्वीं कथं सहते सहिष्यत इति हेतोरिव शनैर्मन्दं मन्दं पदानि पादान् भुवि

पृथिव्यां चिक्षेप दत्तवती । गर्भिण्यो मन्दगत्यैव चलन्तीति भाव । अत्रोत्प्रेक्षा-
लङ्कार ।

भाषा

गर्भ के बाझ में धीरे २ चलने वाली, मृग के समाप्त बड़ी २ आखी वाली रानी, मानो यह जान कर कि पृथ्वी का बोझ कम करने के लिये शरीर धारण करने वाला मेरा गर्भस्व कुमार, मुझ से पृथ्वी का बोझ द्वारा पीडित होना कैसे सहन करेगा, पृथ्वी पर धीरे २ पावों को डालती थी । (गर्भिणी स्त्रियां प्रायः धीरे २ ही चल करती है ।)

सशब्दकाञ्चीमणित्रिम्बितैर्बभौ सखीजनैः साद्भुतगर्भधारिणी ।
उपास्यमाना कुलदेवतागणैः समन्ततो यामिकतां गतैरिव ॥७०॥

अन्वयः

अद्भुतगर्भधारिणी सा सशब्दकाञ्चीमणित्रिम्बितैः सखीजनैः समन्ततः
यामिकतां गतैः कुलदेवतागणैः इव उपास्यमाना बभौ ।

व्याख्या

अद्भुतदत्तासी गर्भं च तं धारयतीत्यद्भुतगर्भधारिण्याऽऽश्चर्यदर्शसिगर्भ-
धारिणी सा राज्ञी शब्देन सहिता सशब्दा सशब्दा चाऽसी काञ्ची रज्ञा तस्यां
समुद्भवन्विता मणयस्तासु प्रतिविम्बितं प्रतिफलितं 'रत्नं मणिर्दमोरदमजाती
मुक्तादिषुऽपि च' इत्यमर । सखीजनं समन्ततश्चतुर्दिशु यामिकतां प्राहरिषतां
गतं सप्रार्त्नं कुलस्य यज्ञस्य देवतागणैरिष्टदेवतासमूहैरियोपास्यमाना तस्यैव-
माना बभौ दुःशुभे । यथा प्राहरिषा सशब्द परितो गत्वा स्वकार्यं कुर्वन्ति
तथैव सशब्दरज्ञागतमणि-प्रतिविम्बित-सखीजनस्य-कुलदेवतागणैः समन्तत
प्राहरिषकार्यं विद्यत इति भाव । उत्प्रेक्षालङ्कार ।

भाषा

अद्भुत (गर्भिणी रानी) गर्भ को धारण करती थी रानी हस्त धारण करने वाली
करपनी में जड़े हुए मणिना में रानी जनो को परलगाही पड़ने में माना चारा
ओर में चिन्ता २ कर पहला दन वाली कुम्भी इष्ट देवताओं में गैरिषा दिग्दर्श
पड़ती थी ।

अलङ्कृता दुष्प्रसहेन तेजसा रराज सा रत्नमयीषु भूमिषु ।
महागृहाणां प्रतिविम्बडम्बरैः प्रणम्यमानेव कुलाचलैरपि ॥७१॥

अन्वयः

दुष्प्रसहेन तेजसा अलङ्कृता सा रत्नमयीषु भूमिषु महागृहाणां प्रतिविम्बडम्बरैः कुलाचलैः अपि प्रणम्यमाना इव रराज ।

व्याख्या

दु खेन प्रकर्षेण सोढुं शक्येन दुष्प्रसहेन दुर्धर्षेण सोढुमशक्येन वा तेजसा दीप्त्या तेजः प्रभावे दीप्तौ च नले शुक्लेऽप्यतस्त्रिभु इत्यमरः । अलङ्कृता विभूषिता सा राज्ञी रत्नमयीषु रत्ननिर्मितासु भूमिषु स्थानेषु कुट्टिमेष्वित्यर्थः । महागृहाणां प्रासादानां प्रतिविम्बस्य प्रतिच्छायाया डम्बरैरारोपैः कुलाचलै-स्तप्तभिः कुलपर्वतरपि "महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तंते कुलपर्वता ॥" प्रणम्यमानेव वन्द्यमानेव रराज शुशुभे । विशालाकारत्वात्प्रासादप्रतिविम्बेषु कुलपर्वतत्वारोपः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

अत्यधिक तेज से विभूषित वह रानी, रत्नों से निर्मित फरसी पर बडे २ महली की परछाही पडने से मानो सात कुलपर्वतो से भी प्रणमित हो रही हो, ऐसी शोभित हो रही थी । अर्थात् महलो की परछाही मानो पर्वत थे जो उसके चरणो पर पड रहे थे ।

कलत्रमूर्वीतिलकस्य मेखलाकलापमाशिक्ष्यमरीचिभिर्दधे ।
उदेप्यतः सूर्यसप्तस्य तेजसः समुद्गतं बालमिवातपं पुरः ॥७२॥

अन्वयः

ऊर्वीतिलकस्य कलत्रं मेखलाकलापमाशिक्ष्यमरीचिभिः उदेप्यतः सूर्यसप्तस्य तेजसः पुरः समुद्गतं बालम् आतपम् इव दधे ।

व्याख्या

ऊर्वाः पृथिव्यास्तिलकस्य भूषणस्य श्रेष्ठस्य वा नृपस्य कलत्रं भार्या 'कलत्रं श्रौणिभार्यघोः' इत्यमरः । मेखलाया रजनायाः 'श्रीकटघां मेखला काञ्ची सप्तकी

रशना तथा' इत्यमर । कलापस्तमुहस्तत्र स्थितानि माणिक्यानि मणयस्तेषां मरीचिभिः कास्तिभिर्हेतुभूतं ददेप्यतो भविष्णो सूर्यसमस्य भास्करतुल्यस्य तेजसो वीप्त्या पुरोऽग्रे समुद्गत समुदित बाल नूत्नभातपन्निव प्रकाशनिव 'प्रकाशो धोत आतप' इत्यमर । दधे धारयामास । भविष्णो सूर्यसमतेजस्विन पुत्रस्य जन्मत प्राक् प्रकाशमिवेति भाव । अत्र मणिकिरणेषु बालातपस्योत्प्रे-
क्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

पृथ्वी के भूषण रूप राजा की पत्नी करधनी में जड हुए माणिक्यो की ज्योति से मानो उदय होन वाले सूर्य के तेज के पहिले फैले हुए प्रात वालीन प्रकाश को धारण करती है । अर्थात् जिस प्रकार सूर्य का उदय हो कर तेज फैलने के पूर्व ही प्रकाश होन लगता है उसी प्रकार तेजस्वी पुत्र के उत्पन्न होने के पूर्व ही मानो वह करधनी में के माणिक्य का प्रकाश पड रहा था ।

क्षपामुखेषु प्रतिविम्बितः शशी हृदि क्षमाधल्लभलोलचक्षुषः ।
जगाम गर्भे दधतः सुप्रस्थितिं नरेन्द्रसूनोरुपधानतामिव ॥७३॥

अन्वय.

क्षपामुखेषु क्षमाधल्लभलोलचक्षुषु हृदि प्रतिविम्बितः शशी गर्भे सुप्रस्थितिं दधत नरेन्द्रसूनो उपधानताम् इव जगाम ।

व्याख्या

क्षपामुखेषु प्रदोषेषु 'प्रदोषो रजनीमुखम' इत्यमर । क्षमाया पृष्व्या यल्लभस्य प्रियस्य पृष्वीपतेरित्यर्थ । लोलचक्षुषश्चञ्चलनयनाया याताया हृदि हृदये 'चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वात्त ह्यमानस मन' इत्यमर । प्रतिविम्बित प्रतिविम्बित्यर्थ प्राप्त शशी चन्द्रो गभ उदरे मुलेताऽऽनन्देन स्थिति निवासं इपन बुधतो नरेन्द्रसूनो राजपुत्रस्योपधानतामिधोपधीयते आरोप्यते निरोऽग्रेत्युपधानं तस्य भावस्तामुपबर्हंत्यमिव 'उपधानं तूदयह' इत्यमर । जगाम प्राप । उपबर्हंत्य सादृश्यं यथाविति । उपधानं वर्तुलाकारं लम्बाराऽऽव भवति । अत्र चन्द्र-
सादृश्याद्वर्तुलाकारस्योपधानस्य ग्रहणम् । यालार्यं वर्तुलाकारमुपधानमेव लोरे दृश्यते । अत्रोत्प्रेक्षासङ्कार ।

मात्सर्पं वहति स्मेति भावः । उक्तञ्च 'प्रकृतिः खलु सा महीयसा सहते
नान्यसमुद्भतिं यमेति' ।

भाषा

रानी क्रोध से अपनी भौंएँ उठा कर शब्द करने वाले आभूषणों को भी देखती थी और तेज से अपनी जोत रूपी मस्तक को ऊपर स्थिर रखने वाले घर के दीपों से भी ईर्ष्या करती थी । अर्थात् मेरे सामने इन भूषणों की बोलने की हिम्मत कैसी और इन तेजस्वी दीपों को बिना सिर झुकाए मेरे सामने ठहरने की हिम्मत कैसी—ऐसी वीर रस की, दोहदजनित भावनाएँ उस रानी के मन में होती थी ।

इति स्फुरच्चारुविचित्रदोहदा निवेदयन्ती सुतमोजसां निधिम् ।
प्रतिक्षणं सा हरिणायतेक्षणा दृशोः सुधावर्तिरभून्महीभुजः ॥७७॥

अन्वयः

इति स्फुरच्चारुविचित्रदोहदा सुतम् ओजसां निधिं निवेदयन्ती हरिणा-
यतेक्षणा सा प्रतिक्षणं महीभुजः दृशोः सुधावर्तिः अभूत् ।

व्याख्या

इतीत्य पूर्वोक्तरीत्या स्फुरत्प्रकाशितञ्चारुशोभन विचित्रमसाधारणचम-
त्कारि दोहद गर्भिणीच्छा 'दोहद गर्भिणीच्छायामिच्छामात्रेऽपि दोहदम्' यस्या सा
सुत पुत्रमोजसा बलाना 'ओजो दीप्तौ बले' इत्यमर । निधिं निधानं निवेदयती
विज्ञापयन्ती हरिण इव मृग इवाऽऽपते विस्तीर्णे ईक्षणे नेत्रे यस्या सा मृगायतनेत्रा
राज्ञी प्रतिक्षण क्षणे क्षणे महीभुजो नृपस्य दृशोर्नेयनयो सुधावर्ति सुखसमर्पका
पीयूषशलाकाऽभूत् । राज्ञी पीयूषशलाकावसृपस्य नेत्रयोरानन्दसमर्पकाऽभूदिति
भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

उपर्युक्त प्रकार से मनोहर और आश्चर्यजनक दोहदों से युक्त, (अतएव)
अपन पुत्र को बल का निधान सिद्ध करती हुई, मृग के सगान बड़े बड़े नेत्र
वाली रानी, आँखों की अमृताञ्जन की शलाका के ऐसा राजा को, प्रतिक्षण
आनन्द देती थी । अर्थात् ऐसी अपनी रानी को देख कर राजा को प्रतिक्षण
आनन्द होता था ।

कृतेषु सर्वेष्वथ शास्त्रवर्त्मना यथाक्रमं पुंसवनादिकर्मसु ।
विशेषचिह्नैर्निजमीशितुः क्षितेर्वधूः समासन्नफलं न्यवेदयत् ॥७८॥

अन्वयः

अथ क्षितेः ईशितुः वधूः यथाक्रमं सर्वेषु पुंसवनादिकर्मसु शास्त्रवर्त्मना कृतेषु (सत्सु) विशेषचिह्नैः निजं समासन्नफलं न्यवेदयत् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर क्षितेः पृथ्व्या ईशितुरीश्वरस्य राज्ञो वधूः स्त्रीः क्रममनतिक्रम्य वर्तत इति, यथाक्रमं क्रमानुसारेण सर्वेषु समग्रेषु पुंसवनादिष्वेवा तानि कर्माणि संस्कारास्तेषु, पुंसवनसीमन्तोन्नयने द्वावेव संस्कारौ गर्भाधानसंस्कारानन्तरमिति बहुवचनमत्राऽनपेक्षितम् । परन्तु तान्त्रिकविधिना तृतीयोऽपि संस्कारो भवति । शास्त्रवर्त्मना धर्मशास्त्रप्रतिपादितमार्गेण कृतेषु सम्पादितेषु सत्सु विशेषचिह्नै- विशिष्टलक्षणैर्निजं स्वोपं समासन्नं निकटवर्ति च तत् फलं पुत्रोत्पत्तिरूपं न्यवेदयत् सूचितवती ।

भारपा

इसके अनन्तर पृथ्वी के स्वामी की स्त्री रानी ने धर्मशास्त्र के अनुसार क्रम से पुंसवन सीमन्तोन्नयन प्रभृति संस्कारों के सम्पादन होने पर, विशेष लक्षणों से, शीघ्र होने वाले अपने पुत्र रूप फल की सूचना दी ।

त्रिलोकलक्ष्म्येव सलीलमीक्षितः कृतद्रवैश्चन्द्रकरैरिवाप्लुतः ।
अदूर्वाच्छालतिकाफलोदयः क्वचिन्न माति स्म मुदा नरेश्वरः ॥७९॥

अन्वयः

त्रिलोकलक्ष्म्या सलीलम् ईक्षितः इष कृतद्रवैः चन्द्रकरैः आप्लुतः इष अदूर्वाच्छालतिकाफलोदयः नरेश्वरः मुदा क्वचित् न माति स्म ।

व्याख्या

त्रिलोकस्य त्रिभुवनस्य लक्ष्म्या राजधिया सलीलं सविद्यासमीक्षितो बुष्ट इष, कृतो इषो जलरूपं येषां ते कृतद्रवास्तद्द्रवीभूतंश्चन्द्रकरैर्गताशिकिरणैराप्लुतोऽ- भिषिक्त इषाऽनूरे समीपस्य एष वाच्छालतिकाया इच्छालतायाः फलस्य पुत्ररूप-

भाषा

सायंकाल के समय में पृथ्वीपति की चञ्चल नेत्रवाली रानी के हृदय में प्रतिबिम्बित चन्द्रमा मानो गर्भ में सुख से रहने वाले राजपुत्र की गोल तकिया का काम करता था ।

अतः परं भविष्युवीरपुत्रानुरूपं तस्य दोहदं वर्णयति कवि :—

नृपप्रिया स्थापयितुं पदद्वयीमियेष दिक्कुञ्जरकुम्भभित्तिषु ।

चिराय धाराजलपानलम्पटा कृपाणलेखासु मुमोच लोचने ॥७४॥

अन्वयः

नृपप्रिया दिक्कुञ्जरकुम्भभित्तिषु पदद्वयीं स्थापयितुम् इयेष । चिराय धाराजलपानलम्पटा कृपाणलेखासु लोचने मुमोच ।

व्याख्या

नृपप्रिया राजपत्नी दिक्कुञ्जराणा दिग्दन्तिना कुम्भा एव भित्तयः कुड्यानि 'भित्ति. स्त्री कुड्यम्' इत्यमरः । तासु पदद्वयीं चरणयुगलं स्थापयितुं निक्षेप्तु-
मियेषाऽऽचकाइक्ष । चिराय चिरकालात् 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चि-
रार्थकाः' इत्यमरः । धारायाः प्रवाहस्य जल पयस्तस्य पाने लम्पटा लालसा-
युक्ता सा नृपपत्नी कृपाणाना करवालाना रेखा धारा तासु करवालधारासु
लोचने नयने मुमोच प्रहितवती । अत्र खड्गधारायां जलधारात्वारोपः ।

भाषा

रानी, दिग्गजों के गण्डस्थलरूपी दीवारों पर अपने दोनों पैर रखने की इच्छा करने लगी । चिरकाल से धार का जल पीने की लालसा रखने वाली रानी तलवारों की धारों पर अपनी आँखें डालने लगी । अर्थात् गर्भस्थित बालक में वीर रस प्रधान रहने से रानी को वीर रस का दोहद होने लगा ।

मुहुः प्रकोपादुपरिस्थितासु सा चकार तारास्वपि पाटले दृशौ ।

गुरुस्मया कारयितुं दिग्गङ्गनाः पदाब्जसंवाहनमाजुहाव च ॥७५॥

अन्वयः

गुरुस्मया सा प्रकोपात् उपरिस्थितासु तारकासु अपि मुहुः पाटले दृशौ चकार । पदाब्जसंवाहनं कारयितुम् दिग्गङ्गनाः आजुहाव च ।

व्याख्या

गुरुर्महान् स्मयो मदो यस्याः सा 'दपोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः' स्मयो मदः' इत्यमरः । प्रकोपाल् क्रोधादुपर्याकाशे स्थितासु विद्यमानासु तारास्वपि तारकास्वपि 'नक्षत्रमृक्ष भ तारा तारकाण्युडु वा स्त्रियाम्' इत्यमरः । सुहृर्वा-
रवार पादले क्रोधाहणे दृशो नयने चकार कृतवती । किं तारा स्त्रियो मत्त
श्रेष्ठा । कथं तर्हि ता मदुपरि तिष्ठन्तीति क्रोधस्य वारणम् । दिशा काष्ठाना-
मङ्गना देव्यस्ता पदं पादोऽञ्जमिव कमलमिव तस्य सवाहन समर्दनं स्वचरणार-
विन्दसमर्दनं कारयितुमाजुहावाऽऽमन्त्रितवती च । चित्तोद्रेकेण दिग्ङ्गना
स्वचरणसवाहनयोग्या निर्धारिता इति भावः ।

भाषा

अत्यधिक मद से भरी रानी, ऊपर रहने वाली ताराओं की ओर क्रोध से लाल आँखें कर बार बार ताकने लगी और दिग्ङ्गनाओं को अपने पदकमलों को दवाने के लिए वृत्तान लगी । अर्थात् गर्भ स्थित प्रतापी बालक जन्म
मद में नाराखी स्त्रियाँ मेरे ऊपर कैसे गई इससे क्रोध हुआ और दिग्ङ्गनाएँ
मेरे पैर दवाने योग्य हैं, एसा अभिमान हुआ ।

उदञ्चितभ्रुर्मुखराणि संततं विलोकयामास विभूषणान्यपि ।

अजायत स्वन्धशिरःसु तेजसा गृहप्रदीपेष्वपि बद्धमत्सरा ॥७६॥

अन्ययः

उदञ्चितभ्रुः (सा) मुखराणि विभूषणानि अपि संततं विलोकयामास ।
तेजसा स्वन्धशिरःसु गृहप्रदीपेषु अपि बद्धमत्सरा अजायत ।

व्याख्या

उदञ्चिते समुद्रने भ्रुवो दुग्ध्यामूर्ध्वभागी यस्या सा रानी क्रोधभावयुक्ते-
त्यर्थः । मुखराणि नक्षत्रमानानि विभूषणायाभूषणान्यपि संततमनारतं
'सन्ततेश्चानारताथान्त समताविरतानिनाम्' इत्यमरः । विलोकयामास ददर्श । क्रोधे
भ्रुवो समुद्रने भवत इति क्रोधेन चाचालनां प्राप्ताभ्याभूषणा चवञ्चोचिनवती ।
महान्तो वाचालत्वं नैव महन्त इति भावः । तेजसा तेजपुञ्जेन स्तराणि
निक्षलानि निरासि ज्योतिषि येषां तेषु गृहप्रदीपेषु गृहप्रदीपेष्वपि बद्धमत्सरा
वृत्तवैराज्यायाऽभूत् । यदि विद्यमानायां वास्तेभ्योऽङ्गिनीभसन् बद्धमतीत्याशयेन

मात्सर्यं वहति स्मेति भाव । उक्तञ्च 'प्रवृत्तिं ललु सा महीपसा सहते नान्यसमुन्नतिं यपेति' ।

भाषा

रानी क्रोध से अपनी भाँपें उठा कर शब्द करने वाले आभूषणों को भी देखती थी और तेज से अपनी जोत रूपी मस्तक को ऊपर स्थिर रखने वाले घर के दीपों से भी ईर्ष्या करती थी । अर्थात् मेरे सामने इन भूषणों की बोलने की हिम्मत कौसी और इन तेजस्वी दीपों को बिना सिर झुकाए मेरे सामने ठहरने की हिम्मत कौसी—ऐसी वीर रस की, दोहदजनित भावनाएँ उस रानी के मन में होती थी ।

इति स्फुरच्चारुविचित्रदोहदा निवेदयन्ती सुतमोजसां निधिम् ।
प्रतिक्षणं सा हरिणायतेक्षणा दृशोः सुधावर्तिरभून्महीभुजः ॥७७॥

अन्वयः

इति स्फुरच्चारुविचित्रदोहदा सुतम् ओजसां निधिं निवेदयन्ती हरिणायतेक्षणा सा प्रतिक्षणं महीभुजः दृशोः सुधावर्तिः अभूत् ।

व्याख्या

इतीत्य पूर्वोक्तरीत्या स्फुरत्प्रकाशितञ्चाहशोभन विचित्रमसाधारणचमत्कारि दोहद गभिणीच्छा 'दोहद गभिणीच्छायामिच्छामात्रेऽपि दोहदम्' यस्या सा सुत पुत्रमोजसा बलाना 'ओजो दीप्तौ बले' इत्यमर । निधिं निधानं निवेदयन्ती विज्ञापयन्ती हरिण इव मृग इवाऽऽयते विस्तीर्णं ईक्षणे नेत्रे यस्या सा मृगायतनेना राज्ञी प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे महीभुजो नृपस्य दृशोर्नयनयो सुधावर्ति सुखसमर्पका पीयूषशलाकाऽभूत् । राज्ञी पीयूषशलाकावस्त्रपस्य नेत्रयोरानन्दसमर्पकाऽभूदिति भाव । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

उपर्युक्त प्रकार से मनोहर और आश्चर्यजनक दोहदों से युक्त, (अतएव) अपने पुत्र को बल का निधान सिद्ध करती हुई, मृग के समान बड़े बड़े नेत्र वाली रानी, आँखों की अमृताञ्जन की शलाका के ऐसा राजा को, प्रतिक्षण आनन्द देती थी । अर्थात् एसी अपनी रानी को देख कर राजा को प्रतिक्षण आनन्द होता था ।

कृतेषु सर्वेष्वथ शास्त्रवर्त्मना यथाक्रमं पुंसवनादिकर्मसु ।
विशेषचिह्नैर्निजमीशितुः क्षितेर्वधूः समासन्नफलं न्यवेदयत् ॥७८॥

अन्वयः

अथ क्षितेः ईशितुः वधूः यथाक्रमं सर्वेषु पुंसवनादिकर्मसु शास्त्रवर्त्मना
कृतेषु (सत्सु) विशेषचिह्नैः निजं समासन्नफलं न्यवेदयत् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर क्षिते पृथ्व्या ईशितुरीश्वरस्य राज्ञो वधू स्त्री क्रममनतिक्रम्य
घर्तत इति, यथाक्रम क्रमानुसारेण सर्वेषु समग्रेषु पुंसवनादिकर्मसु तानि कर्माणि
सस्कारास्तेषु, पुंसवनसीमन्तोन्नयने द्वावेव सस्कारौ गर्भाधानसस्कारानन्तरमिति
बहुवचनमनाऽनपेक्षितम् । परन्तु तान्त्रिकविधिना तृतीयोजपि सस्कारो भवति ।
शास्त्रवर्त्मना धर्मशास्त्रप्रतिपादितसामेण कृतेषु सम्पादितेषु सत्सु विशेषचिह्नै-
र्विशिष्टलक्षणैर्निजं स्वीयं समासन्नं निकटवर्ति च तत् फलं पुत्रोत्पत्तिरूपं न्यवेदयत्
सूचितवती ।

भाषा

इसके अनन्तर पृथ्वी के स्वामी की स्त्री रानी ने धर्मशास्त्र के अनुसार क्रम
से पुंसवन सीमन्तोन्नयन प्रभृति सस्कारों के सम्पादित होने पर, विशेष लक्षणों
से, शीघ्र होने वाले अपने पुत्र रूप फल की सूचना दी ।

त्रिलोकलक्ष्म्येव सलीलमीक्षितः कृतद्रवैश्चन्द्रकरैरिवाप्लुतः ।

अदूरवाच्छालतिकाफलोदयः क्वचिन्न माति स्म मुदा नरेश्वरः ॥७९॥

अन्वयः

त्रिलोकलक्ष्म्या सलीलम् ईक्षितः इव कृतद्रवैः चन्द्रकरैः आप्लुतः इव
अदूरवाच्छालतिकाफलोदयः नरेश्वरः मुदा क्वचित् न माति स्म ।

व्याख्या

त्रिलोकस्य त्रिभुवनस्य लक्ष्म्या राजधिया सलीलं सविलासमीक्षितो दृष्ट-
इव, कृतो इवो जलरूपं येषां ते कृतद्रवास्तद्दंष्ट्रीभूतेश्चन्द्रकरैश्चन्द्रकिरणैराप्लुतोऽ-
भिविक्त इवाद्भूरे समीपस्य एव वाच्छालतिकाया इच्छालताया फलस्य पुत्ररूप-

स्वीदयः प्रादुर्भावो यस्य स नरेश्वरो राजा मुवाऽऽनन्दप्रवाहेण षडक्षिप्र भाति स्म
हर्षस्येयतां न प्राप्नोति स्म । राजनि तस्मिन् हर्षातिरेको जात इति भावः ।
अत्रोत्प्रेक्षारूपकयोः संसृष्टिः ।

भाषा

निर्भुवन की राज्यश्री से सप्रेम अवलोकित होने के समान तथा चन्द्रकिरणों
को जलरूप में परिवर्तित कर उस जल से स्नान किये हुए के समान, शीघ्र ही
जिसकी इच्छा लता में पुत्र रूप फल का उद्गम होने वाला है, ऐसा वह राजा
हर्ष से फूले नहीं समाता था ।

अथ युग्मेन नृपवल्लभायाः सूतिकागृहप्रवेशं घर्णयति कविः—

भिषग्भिरापादितसर्वभेषजं त्रितीर्णरक्षाविधिमण्डलाक्षतम् ।

विशारदाभिः प्रसवोचिते विधौ निरन्तरं गोत्रवधूमिरञ्चितम् ॥८०॥

विवेश सुभ्रूथ सूतिकागृहं प्रधानदैवज्ञनिवेदिते दिने ।

समुल्लसद्भिः शकुनैः सहस्रशः समर्पयन्ती नृपतेर्महोत्सवम् ॥८१॥

अन्वयः

अथ सुभ्रूः प्रधानदैवज्ञनिवेदिते दिने भिषग्भिः आपादितसर्वभेषजं
त्रितीर्णरक्षाविधिमण्डलाक्षतं प्रसवोचिते विधौ विशारदाभिः गोत्रवधूमिः
निरन्तरम् अञ्चितं सूतिकागृहं समुल्लसद्भिः सहस्रशः शकुनैः नृपतेः
महोत्सवं समर्पयन्ती विवेश ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं सुष्ठु भ्रूवो यस्माः सा सुभ्रू राजमहिषी प्रधानैः श्रेष्ठदैवज्ञमोहूर्तिकः
'सांवत्सरो ज्योतिषिको दैवतगणकावपि । स्युर्मोहूर्तिकमोहूर्तनानिकातार्त्तिका
अपि । इत्यमरः । निवेदिते कथिते दिने शुभदिवसे भिषग्भिरैवैरापादितानि
सम्पादितानि सर्वाणि समग्राणि भेषजान्यौषधिद्रव्याणि यस्मिन्तत्, त्रितीर्णानि
दत्तानि रक्षाविषये नवजातबालरक्षार्थं मण्डलानि यन्त्रविशेषाण्यक्षता अभिमन्त्रित
मन्त्राक्षताश्च यस्मिन्तत्, प्रसवस्य जननकर्मण उचिते सुखप्रसवकारिणि समुचिते
विधावनुष्ठाने विशारदाभिस्तत्कार्यकुशलाभिः गोत्रवधूमिः कुलाङ्गनाभिर्निरन्तरं
सततमञ्चितं पूजितं सूतिकागृहमरिष्टं 'अरिष्टं सूतिकागृहम्' इत्यमरः । समुल्ल-

सद्भिः प्रकटीभूतैः सहस्रशोऽसंख्यैः शकुनैः शुभचिन्हैर्नृपतेर्नृपस्थाऽऽहवमल्लदेवस्य महोत्सवं हर्षातिरेकं महोत्सेकं वा- 'उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः' इत्यमरः । समर्षयन्ती जनयन्ती सती विवेश प्रविष्टा ।

भाषा .

इसके बाद प्रधान ज्योतिषी द्वारा बताए हुए शुभ दिन, वैद्यो द्वारा स्थापित समग्र आवश्यक औषधियो से युक्त, रक्षा के लिये फेंकी हुई मन्त्राक्षतो तथा लिखे हुए मण्डलो या यन्त्रो से शोभित, चतुर कुलाङ्गनाओ द्वारा सुखप्रसव के योग्य विधि विधान पूर्वक पूजित, प्रसूति घर में, होने वाले हजारो शुभ शकुनो से राजा को परम आनन्द देती हुई, सुन्दर भीओं वाली रानी ने प्रवेश किया ।

अथ कलापकेन पुत्रोत्पत्तिं वर्णयति कविः—

ततः प्रदीपेष्वपि तत्र विस्फुरत्प्रमाधरेष्वर्तिवशाजपत्स्विव ।
विलासहंसीमपि बालकान्वितां परिच्छदे प्रष्टुमुपायमुत्सुके ॥८२॥

अन्वयः

ततः तत्र विस्फुरत्प्रमाधरेषु प्रदीपेषु अपि अर्तिवशात् जपत्सु इव परिच्छदे बालकान्वितां विलासहंसीम् अपि उपायं प्रष्टुं समुत्सुके सति (नृपतेर्नन्दनोऽजायतेति पञ्चाशीतिश्लोकेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

ततः सूतिकागृहप्रवेशानन्तरं तत्र सूतिकागृहे धरन्तीति घरा विस्फुरन्त्या देदीप्यमानायाः प्रभायाः कान्तेर्धरास्तेषु देदीप्यमानकान्तिघरेषु प्रदीपेषु गृहदीपेष्वर्तिवशात् पीडाकारणात् जपत्स्विव नृपकान्तायाः प्रसववेदनीन्मूलनाय मन्त्रजपं कुर्वत्सु सत्स्विव, जपकर्तृपक्षे विस्फुरन्तीतस्ततः प्रसरन्ती प्रभा यस्य स विस्फुरत्प्रभोऽधरो पेषां ते तेषु जपत्सु मन्त्रजपं कुर्वत्सु, परिच्छदे परिजने दास्यादिके बालकान्वितां युवतां नयजातबालयुवतां विलासहंसीमपि श्रीडाहंसीमप्युपायं प्रसववेदनानिवारणपूर्वकपुत्रोत्पत्त्युपायं प्रष्टुं समुत्सुके समुत्कण्ठिते सति नृपतेर्नन्दनोऽजायतेत्यनेनाऽन्वयः । अत्र जपत्स्विवेत्यश्लोकेऽत्रालङ्कारः । उत्तरार्धेऽतिशयोक्तिश्च ।

भाषा

प्रसूति घरमें जाने के बाद वहाँ रानी की प्रसव वेदना को कम करने के ध्येय से मन्त्रजप करने में ओट के हिलने से उसकी फैलने वाली कान्ति से युक्त जप करने वालों के ऐसे तेज जलने वाले दीयों के भी मानो जप करते रहने पर, दासियों के, नवजात बच्चे वाली पालतू हसिनी को भी प्रसव वेदना कम होकर पुत्र उत्पन्न होने का उपाय पूछने के लिए, उत्कण्ठित होने पर (राजा को पुत्र हुआ यह ८५ श्लोक के वाक्य से सम्बद्ध है ।)

निखातरक्षौपधिगेहदेहली—समीपसञ्जीकृतशस्त्रपाणिषु ।

इतस्तत्राटनमक्षतोत्करैर्विधाय हुँकारिषु मन्त्रवादिषु ॥८३॥

अन्वयः

निखातरक्षौपधिगेहदेहलीसमीपसञ्जीकृतशस्त्रपाणिषु मन्त्रवादिषु अक्षतो-
त्करैः इतः ततः त्राटनं विधाय हुँकारिषु (सत्सु) (नृपतेर्नन्दनोऽजायते-
त्यनेनाऽन्वयः ।)

व्याख्या

निखाता गर्तं विधाय तत्र निक्षिप्ता रक्षाया बालरक्षाया औपधयो भेषजानि
यस्या सा चासौ गेहदेहली सुतिकागृहावग्रहणी 'गृहावग्रहणी देहली' इत्यमर ।
तस्यास्तमीपे सञ्जीकृताः स्थापिताः शस्त्र पाणौ येषां ते सशस्त्रमनुष्या यंस्तेषु
मन्त्रवादिषु मन्त्रपाठकेष्वक्षतोत्करैरभिमन्त्रिताक्षतसमूहेरितस्तत्राटनं रक्षाविधि-
विशेष "मन्त्राक्षतान्परितो विक्षिप्य तान्त्रिकैर्बालरक्षार्थं क्रियमाणोऽनर्थनिवारण-
विधिविशेषत्राटनम्" विधाय सम्पाद्य हुँकारिषु हुँकारशब्द कुर्यत्सु सत्सु ।
(नृपतेर्नन्दनोऽजायतेति सम्बन्धः)

भाषा

गड्ढा खोदकर जहाँ प्रसूतिरक्षा की औपधियाँ गाड़ी हुई थी ऐसी प्रसूतिघर
की देवढी के पास सशस्त्र मनुष्यों को बँठाने वाले मान्त्रिकों के इधर उधर
मन्त्राक्षतों को फेंककर त्राटनविधि करके हुँकार शब्द करते रहने पर (राजा
को पुत्र हुआ ।)

गृहोदरस्थे जस्तीपरिग्रहे किमप्युपांशु स्वमतोपदेशिनि ।

चितीर्णकर्णासु निवासपञ्जरादनल्पशोकासु शुकाङ्गनास्वपि ॥८४॥

अन्वयः

गृहोदरस्थे जरतीपरिग्रहे उपांशु किमपि स्वमतोपदेशिनि (सति) अनल्पशोकासु शुकाङ्गनासु अपि निवासपञ्जरात् वितीर्णकर्णासु सतीषु (नृपतेर्नन्दनोऽजायतेत्यन्वयः) ।

व्याख्या

गृहोदरस्थे प्रसूतिगृहमध्यस्थे जरतीपरिग्रहे षुद्धनारीसमूहे उपांशु रहः दानै-
रित्ययं । 'विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः । रहश्चोपांशु' इत्यमरः ।
किमपि प्रच्छन्नमुपायमालम्ब्य स्वमतस्य स्वाभिप्रायस्योपदेशिनि प्राकाश्यमातन्वति
सति । अनल्पः शोको यासां तासु बहुशोकासु कीराङ्गनास्वपि शुकस्त्रीष्वपि
निवासपञ्जरात् स्वनिवासस्थानभूतपिञ्जरादेव न तु बहिर्निःसृत्य तस्योपाया-
भावात् । वितीर्णो दत्तः कर्णः श्रवणं याभिस्तासु किम्भवतीति सोत्कण्ठजिज्ञा-
सायां सर्वमाकर्णयन्तीषु सतीषु । (नृपतेर्नन्दनोऽजायतेति सम्बन्धः ।) अत्रा-
तिशयोक्त्यलङ्कारः ।

माया

प्रसूतिघर में बुड़ी स्त्रियो के घीरे घीरे अपने विचार के अनुसार कुछ
उपाय बताते रहने पर, अत्यधिक दुखी, पिजरे में की सुगियो के भी धान
देकर सब मुनते रहने पर । (राजा को पुत्र हुआ ।)

अलभ्यत प्राक्तनचक्रवर्तिना न जन्म यत्राद्भुतधाम्नि केनचित् ।
तथाविधं लग्नमवाप्य नन्दनः शिवप्रसादान्नृपतेरजायत ॥८५॥

अन्वयः

'अद्भुतधाम्नि यत्र प्राक्तनचक्रवर्तिना केनचित् अपि जन्म न अलभ्यत
तथाविधं लग्नम् अवाप्य शिवप्रसादान् नृपतेः नन्दनः अजायत ।

व्याख्या

अद्भुतायाश्चर्यस्यं पाम स्थानं तस्मिन्नाश्चर्यसमुत्पादकवस्तूनां यस्मिन्
सामुद्भूतो भवति तादृशो यत्र लाने प्राक्तनः पूर्वजातदघातो घञ्प्रतिः सार्वभौमदघ
तेन केनचिदपि रासा जन्म जन्तु. 'जन्मजन्तजन्मानि अनिद्वयसिद्धयः' इत्यमरः ।
नालम्ब्यत न लेभे तथाविधं लग्नं समुहृतमवाप्य लग्नमप्य शिवप्रसादात्कुरुरृषा-
कटाशात्नृपतेर्नृपमाह्वयमाहरेयं 'वर्षेणि षष्ठी' पुत्रः शूनुरजायत समुत्पन्नः ।

भाषा

जैसे अद्भुतगुणपुत्र शुभलग्न में पूर्ववर्ति किसी भी सार्वभौम राजा ने जन्म नहीं पाया था ऐसे शुभ लग्न में भगवान् शंकर की कृपा से राजा को पुत्र हुआ ।

चतुर्भिः पताका-कलापकमित्यर्थः ।

सुरप्रसूनान्यपतत्सपट्पद-ध्वनीनि दध्वान सुरेन्द्रदुन्दुभिः ।

परं प्रसादं ककुभः प्रपेदिरे गुणैः कुमारस्य सहोत्थितैरिव ॥८६॥

अन्वयः

सपट्पदध्वनीनि सुरप्रसूनानि अपतन् । सुरेन्द्रदुन्दुभिः दध्वान ।
कुमारस्य सहोत्थितैः गुणैः ककुभः परं प्रसादं प्रपेदिरे इव ।

व्याख्या

पट्पदानां भ्रमराणां 'पट्पदभ्रमरालयः' इत्यमरः । ध्वनिना शब्देन सहितानि सपट्पदध्वनीनि सुरप्रसूनानि देवकुसुमानि 'प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । आकाशादपतन् पुष्पवृष्टिर्बभूवेत्यर्थः । सुरेन्द्रस्य पाकशासनस्य दुन्दुभिः दुन्दुमिति शब्देन भातीति दुन्दुभिः भेरो 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । दध्वान शब्दं चकार । कुमारस्य नवजातशिशोः सहोत्थितैर्जन्मना साकं समुत्पन्नगुणैर्दयादाक्षिण्यादिमहापुरुषगुणैः ककुभः दिशः 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । प्रसादं प्रसन्नतां निर्मलत्वं वा प्रपेदिरे इव प्राप्ता इव । भत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

आकाश से भीरो की गुजार से युक्त नन्दन वन के फूलों की वृष्टि होने लगी । देवों के राजा इन्द्र का तगाडा बजने लगा । कुमार के साथ उत्पन्न उसके उज्वलगुणों से मानो सब दिशाएँ प्रसन्न अर्थात् उज्वल हो गईं ।

नवप्रतापाङ्कुरचक्रकान्तया निरन्तरारात्रिकदीपसम्पदा ।

श्रियं जगल्लोचनबालचन्द्रमाः समाजहारोदयसन्ध्ययैव सः ॥८७॥

अन्वयः

जगल्लोचनबालचन्द्रमाः सः नवप्रतापाङ्कुरचक्रकान्तया निरन्तरारात्रिक-
दीपसम्पदा उदयसन्ध्यया इव श्रियं समाजहार ।

व्याख्या

जगतां भुवनानां भुवनगतमनुष्याणां लोचनानि जयन्तानि तेषां कृते सुखंदाय-
कत्वाद्बालचन्द्रमा बालंशशी से नवजातशिशुर्नवस्य नूतनस्य प्रतापस्य तेजसोऽ-
ङ्कुराणां किरणानां चक्रं वर्तुलाकारं मण्डलं तद्वत्कान्तया रमणीयया 'निरन्तरमं-
विच्छिन्न पङ्क्त्याकारमाऽऽरात्रिकं बालस्य पुरस्तात् प्रज्वलितं दीपं भ्रामणं तस्य
दीपसम्पदा दीपसम्पत्त्या, उदयसन्ध्ययैव सायं सन्ध्ययैव धिर्यं शोभां समाजहार
स्वीचकार । अर्थात् द्वितीयाचन्द्रः सन्ध्योकाले लोकैरारतिर्व्येन पूज्यते तद्वदयं
बाल आरतिर्व्येन शोभितोऽभूदिति भावः । अत्रोपमा रूपकयोः सकरः ।

भाषा

जगत् भर के मनुष्यों की आँखों को ओमन्द देने वाला बालचन्द्र स्वरूप
वह बालक, नूतन तेज की किरणों के चक्र के समान रमणीय सतत आरती के
दीपक की ज्योति से साय काल की बालचन्द्र की शोभा को उत्पन्न कर
रहा था । प्रायः सभी लोग दूज के बाद की साय काल में आरती कर पूजा
करते हैं । वैसे ही यह भी आरती से शोभित हुआ ।

आसन्नरत्नगृहभित्तिषु निर्मलासु लोकोत्तरेण वपुषा प्रतिबिम्बितेन ।
सेवां स्मरिष्यति कृतज्ञतया दिग्भिरङ्गे गृहीत इव राजसुतो रराज ॥८८॥

अन्वयः

राजसुतः निर्मलासु आसन्नरत्नगृहभित्तिषु प्रतिबिम्बितेन लोकोत्तरेण
वपुषा (अयं) कृतज्ञतया सेवां स्मरिष्यति (इति) दिग्भिः अङ्गे गृहीतः इव
रराज ।

व्याख्या

राजः सुतो राजपुत्रो निर्मलासु निर्मलकान्तिप्याऽऽसन्नाः समीपस्थश्च
रत्नगृहभित्तयो रत्नखचितगेहकुड्यानि तामु प्रतिबिम्बितेन प्रतिच्छायां गतेन
लोकोत्तरेणाऽलौकिकेन वपुषा शरीरेण शत्रु वपुः सहननं शरीरं वस्त्रं विग्रहः
इत्यभर । हेतुनाऽयं कुमारः कृतज्ञतया कृतमुपकृतं जानाति स्मरतीति कृतज्ञ-
स्तस्य भावः कृतज्ञता सया सेवामस्मृत्यां सेवां स्मरिष्यतीति दिग्भिःकाष्ठाभिरङ्गे
उत्सङ्गे गृहीत इव धारित इव रराज शुभम् । अत्रोपमेधा लङ्कारः । वसन्त-
तिलकाच्छन्दः । उक्ता वसन्ततिलका सभगाजगोतः ।”

अन्वयः

अथ विधानचित् असौ अवनोनाथः समुचिते कर्मणि आस्थापरेण पुरोधसा कथितं सर्वं विधाय प्रति सूनुस्पर्शात् मुहुः महोत्सवम् अन्वभूत् । हि इह गृहिणां गार्हस्थस्य इदं प्रधानं फलम् ।

व्याख्या

अथ पुत्रजन्मानन्तरं विधानं शास्त्रविधिं वेत्ति जानातीति विधानविच्छास्त्र-विधिनोऽसौ प्रसिद्धोऽवनोनाथः पृथिवीपतिः समुचिते पुत्रजन्मसमयोचिते कर्मणि धार्मिककृत्ये आस्था दृढभक्तिः परं प्रधानं यस्य स तेन धार्मिककार्येषु दृढभक्ति-परायणेन पुरोधसा पुरोहितेन 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । कथितं सूचितं सर्वं समग्रं धर्मकृत्यं जातकर्मादिकं विधाय सम्पाद्य प्रतिसूनुस्पर्शात् प्रत्येकं पुन-स्पर्शाविसरान्मुहुः पुनः पुनः 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्षणम्' इत्यमरः । महोत्सवं महदानन्दमन्वभूदनुभवविषयमकुर्वत । हि यस्मात्कारणादिहाऽस्मिन् संसारे गृहिणां गृहस्थाश्रमवासिनां जनानां गार्हस्थस्य गृहस्थधर्मस्येदं पुत्रमुखदर्शन-रूपमेव प्रधानं मुख्यं फलम् । अत्राऽर्थान्तरन्यासात्सालङ्कारः । हरिणीच्छन्दः । "रसयुगहर्षन्सौ सौ स्त्री गो यदा हरिणी तदा ।"

भाषा

पुत्र जन्म होने के अनन्तर शास्त्रीय विधियों को जाननेवाले उस राजा ने श्रद्धालु कुलपुरोहित द्वारा कथित पुत्र जन्म के लिये उचित सब जातकर्म आदि धर्म कृत्यों को विधिवत् कर पुत्रदेह के प्रत्येक स्पर्श के अवसर से बार २ परम आनन्द का अनुभव किया । क्योंकि इस संसार में गृहस्थाश्रम में रहने वाले के लिये गार्हस्थ धर्म का पुत्र प्राप्ति ही मुख्य फल है ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकभट्ट श्री बिल्हणविरचिते त्रिक्रमाच्छुद्धे-चरिते महाकाव्ये द्वितीय सर्गे ।

नेत्राब्जाश्रयुगाद्दधिक्रमशरत्कालेऽत्र क्षामोदरात्
भारद्वाज-धुयोत्तमात्समुदितः श्रीविश्वनाथः सुहृत् ॥
चक्रे रामकुचेत्पण्डितधरात्संप्राप्तसाहाय्यक-
ष्टीकायुग्ममिदं रमाकठणया सर्गे द्वितीये ध्रुमे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ श्री ॥

महाकवि श्री विल्हण विरचितं
विक्रमाङ्कदेवचरितम्

तृतीयः सर्गः

अथ नवजातराजकुमारं वर्णयति कविः—

स विक्रमेणाद्भुततेजसा च चेष्टाविशेषानुमितेन बालः ।
श्रीविक्रमादित्य इति क्षितीन्दोरवाप विख्यातगुणः समाख्याम् ॥१॥

अन्वयः

स विख्यातगुणः बालः चेष्टाविशेषानुमितेन विक्रमेण अद्भुततेजसा
च क्षितीन्दोः श्रीविक्रमादित्यः इति समाख्याम् अवाप ।

व्याख्या

सः प्रसिद्धो विख्यातगुणः प्रसिद्धगुणो बालो बालकश्चेष्टाविशेषेणाऽऽकारेङ्गि-
तादिव्यवहारेणाऽनुमितो विज्ञातस्तेन विक्रमेण क्षीर्येणाऽद्भुततेजसाऽऽचर्मचुम्बि
प्रतापेन च क्षिते पृथिव्या इन्दुरचन्द्र (प्रजालहादकत्वात्) तस्मादाहवमल्लदेवगुणात्
श्रीविक्रमादित्य इति विक्रमेण पराक्रमेण तेजसा चाऽऽदित्यस्वरूप इति समाप्त-
वर्णनाख्यां नाम आख्याम्हे अभिधानञ्च नामयेयञ्च नाम च इत्यमरः ।
अवाप प्राप ।

भाषा

प्रसिद्ध गुणो से युक्त उस बालक ने अपने विशेष लक्षणो से अनुमित
आश्चर्य करक तेज तथा भावि विक्रम का परिचय देकर पृथ्वी के चन्द्र स्वरूप
राजा आहवमल्लदेव से विक्रम में ओर तेज में सूर्य की समानता का सूचक
श्री विक्रमादित्य यह अन्वयक नाम पाया ।

भाषा

राजकुमार के अलौकिक शरीर की परछाही, पास की स्तलों से जड़ी घर की साफ दीवारों पर पड़ने के कारण, मानो दिशाओं से वह राजपुत्र, यह समझ कर कि यह बड़ा होने पर कृतज्ञता से हमारी सेवाओं को स्मरण करेगा, गोदों में लिया हुआ शोभित होता था ।

अकथयदवनीन्दोर्नन्दनोत्पत्तिवार्ता

प्रथमममरवृन्दानन्दिनान्दीनिनादः ।

तदनु तदनुरूपोत्साहतः सुन्दरीणां

त्वरितगमनलीलागद्गदो वाग्विलासः ॥८६॥

अन्वयः

अमरवृन्दानन्दिनान्दीनिनादः प्रथमम् अवनीन्दोः नन्दनोत्पत्तिवार्ताम् अकथयत् । तदनु तदनुरूपोत्साहतः सुन्दरीणां त्वरितगमनलीलागद्गदः वाग्विलासः (अकथयत्) ।

व्याख्या

अमरवृन्दानां देवसमूहानामानन्दी सुखप्रदो नान्दीनिनादो मङ्गलध्वनिः प्रथमं पूर्वमवनीन्दोराहवमल्लदेवनृपं (कर्मणि षष्ठी) नन्दनस्य पुत्रस्योत्पत्तेर्जन्मतो वार्ता वृत्तान्तं 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः' इत्यमरः । अकथयदसूचयत् । तदनु तत्पश्चात् तस्य पुत्रजन्मतोऽनुरूपो योग्यो य उत्साहो हर्षोतिरेकस्तस्मात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' । सुन्दरीणामन्तःपुरललनानां त्वरितं शीघ्रञ्च तद् गमनं तस्य लीलया विलासेन गद्गदोऽविस्पष्टः कम्पमानश्च वाग्विलासः कलकलशब्दः पुत्रोत्पत्तिवृत्तान्तं राजेऽकथयत् न्यवेदयत् । अत्राऽक्रमातिशयोक्त्यलङ्कारः । मालिनीच्छन्दः । "जनमयमयुतेयं मालिनी भोगिलोकः" ।

भाषा

देवताओं की आनन्द देने वाली मङ्गलध्वनि के हारे ने राजा को पहिले पहिले पुत्र उत्पन्न होने की सूचना दी । इसके बाद पुत्रोत्पत्ति के अनुरूप हर्ष से अन्तः पुर की ललनाओं के शीघ्रता से इधर उधर चलते २ गद्गद होकर बोले हुए कलकल शब्दों ने राजा को पुत्रोत्पत्ति से सूचित किया ।

चञ्चचारणदीयमानकनकं संनद्धगीतध्वनि

स्फूर्जद्गाथकलुण्ठ्यमानकरटि प्रारब्धनृतोत्सवम् ।

पूर्णं मङ्गलतूर्यदुन्दुभिरवैरुत्तालवैतालिक-

श्लाघालङ्घितपूर्वपार्थिवमथ क्षमाभर्तुरासोद्गृहम् ॥६०॥

अन्वय

अथ क्षमाभर्तुः गृहं चञ्चचारणदीयमानकनकं संनद्धगीतध्वनि स्फूर्ज-
द्गाथकलुण्ठ्यमानकरटि प्रारब्धनृतोत्सवं मङ्गलतूर्यदुन्दुभिरवैः पूर्णम्
उत्तालवैतालिकश्लाघालङ्घितपूर्वपार्थिवम् आसीत् ।

व्याख्या

अथ पुत्रोत्पत्तिवार्ताप्रसरानन्तर क्षमाभर्तुः पृथ्वीपतेराहवमल्लदेवस्य गृहं प्रासा-
दश्चञ्चद्म्यो हर्षेण चञ्चलचित्तोद्भ्रष्टचारणेभ्यः कुशिलवेभ्यो 'चारणास्तु कुशी-
लवाः' इत्यमरः । दीयमानं वितोर्यमाणं कनकं सुवर्णं यस्मिन्तत्, संनद्धो जायमानो
गीतानां स्त्रीकर्तृकगायनाना 'सोहर इति लोके प्रसिद्धम्' ध्वनिः शब्दो यत्र तत्,
स्फूर्जन्तो हर्षेण विलसन्तो गाथका गायकास्तर्लुण्ठ्यमाना हठाद्गृह्यमाणाः करटिनो
हस्तिनो यत्र तत्, प्रारब्धः समारब्धो नृतोत्सवो नृत्यसमारम्भो यत्र तत्, मङ्गलं
मङ्गलरूपस्तूर्यदुन्दुभिरवो वाद्यविशेषशब्दस्तैः पूर्णं परिपूर्णम्, उत्ताला अत्युच्चैः
शब्दायमाना वैतालिकाः स्तुतिपाठकास्तैः श्लाघया प्रशंसया लङ्घिता अतिक्रान्ता अघ-
रीकृता इत्यर्थः । पूर्वपार्थिवाः पूर्ववर्तिनृपा यस्मिन्तदाऽऽसीत् । तादृशं गृहमासोदिति
भावः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः । सूर्याश्विर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ।

भाषा

पुत्र होने की खबर फैलने के बाद राजा के महल में अत्यन्त प्रसन्न नटी को
इनाम में सोना दिया जाने लगा, सोहर का गान प्रारम्भ हो गया, हर्ष से मस्त गर्वमे
हाथियों को जवदंस्ती इनाम में लेने लगे, नाच आरम्भ हो गया, मङ्गलमय तुरही
और दुन्दुभी का नाद छा गया और बड़े ऊँचे शब्दों में स्तुति-पाठक लोग पूर्ववर्ती
राजाओं से तुलना करते हुये, इस राजा का वर्णन अधिक बढ़ाकर करने लगे ।

अथ सङ्घर्षे कर्मण्यास्थापरेण पुरोधसा

कथितमवनीनाथः सर्वं विधाय विधानवित् ।

प्रति मुहुरसौ स्रुतुस्पर्शान्महोत्सवमन्वभू-

दिह हि गृहिणां गार्हस्थस्य प्रधानमिदं फलम् ॥६१॥

देवस्य चालुक्यविभूषणस्य भार्या यशोरञ्जितदिङ्मुखेन ।
तेनावदातद्युतिना रराज साम्राज्यलक्ष्मीरिव विक्रमेण ॥२॥

अन्वयः

चालुक्यविभूषणस्य देवस्य भार्या यशोरञ्जितदिङ्मुखेन अवदातद्युतिना
तेन साम्राज्यलक्ष्मीः विक्रमेण इव रराज ।

व्याख्या

चालुक्यस्य चालुक्यवंशस्य विभूषणमलङ्काररूपस्तस्य देवस्य राज्ञ आहव-
मल्लदेवस्य भार्या जाया 'भार्या जायाऽथ पुं भूमि शराः स्यात्तु कुटुम्बिनी' इत्यमरः ।
यशसा कीर्त्या रञ्जितानि प्रसादितानि विशामाशानां मुखान्यप्रभागा येन स तेनाऽ-
वदाता सिता युतिः कान्तिर्यस्य तेन धवलकान्तिना 'अवदातः सितो गौरो वलक्षो
धवलोऽर्जुनः' । इत्यमरः । तेन राजकुमारेण विक्रमेण साम्राज्यस्य सार्वभौमत्वस्य
लक्ष्मीः धीर्विक्रमेण शीर्षेणैव रराज शोभिताऽभूत् । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

जिस प्रकार साम्राज्य की लक्ष्मी (विक्रम) पराक्रम से शोभित होती है
उसी प्रकार चालुक्यवंश के भूषण राजा आहवमल्लदेव की रानी सब दिशाओं
के अग्र भागों को अपने यश से उज्वल करने वाले गौर वर्ण अपने पुत्र विक्रम
से शोभित हुई ।

अथ बाललीलां घर्णयति कविः—

आलम्ब्य हारं करपल्लवेन पयोधरं पातुमर्षी प्रवृत्तः ।

भोगेष्ववाह्या गुणिनो ममेति स्वभावमात्मीयमिवाभ्यधत् ॥३॥

अन्वयः

असौ हारं करपल्लवेन आलम्ब्य पयोधरं पातुं प्रवृत्तः (स्तनं) मम
भोगेषु गुणिनः अवाह्याः इति आत्मीयं स्वभावम् अभ्यधत् इव ।

व्याख्या

असौ बालो स्वमातुर्हारं मुक्ताहारं करपल्लवेन हस्तपल्लवेनाऽऽलम्ब्य विधृत्य
पयोधरं स्तनं पातुं स्तनगतदुग्धपानं कर्तुं प्रवृत्तो लग्नस्तन् मम भोगेषु भोग्य-

वस्तुषु गुणिनो गुणवन्त पुण्यां हारदयं शिल्पगुणपदार्थसूत्रसंग्रहिता अतस्तेऽपि गुणिनोऽवाह्या अन्तरङ्गा मया सह गुणवन्तोऽपि भोग्यवस्तुषु सुखमनुभवन्त्वित्यास्मीयं स्वभावं स्वकीयां प्रकृतिमभ्यघत्तेव कथितवानिव ।- नाऽहं स्वोपभोग्यवस्तुषु गुणिनो विहायोपभोगे प्रवृत्तो भविष्यामीति सूचयन्निव गुणिनं मुक्ताहारं करेण धृत्वा स्तनपानरूपोपभोगे प्रवृत्त इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

यह बालक अपनी माता के मोती के हार को अर्थात् गुणी को अपने कोमलपत्ते के ऐसे सुकुमार हाथ से पकड़ कर स्तनपान करता हुआ मानो अपने स्वभाव को प्रकट करता था कि उसके उपभोगों में गुणिलोग कभी भी छूट नहीं सकते अर्थात् वह गुणियों को अपने उपभोगों में सदैव साथ रखेगा । (गुण शब्द का अर्थ डोरा होने से डोरे में परोया मोती का हार भी गुणी कहा जा सकता है ।)

मातृस्तनोत्सङ्ग-विलासहार-प्रभा प्रविश्येव विनिःसरन्ती ।
तस्यानिमित्तस्मितचन्द्रिकाभू-न्नरेन्द्रनेत्रोत्सववैजयन्ती ॥४॥

अन्वयः

तस्य मातृस्तनोत्सङ्गविलासहारप्रभा प्रविश्य विनिःसरन्ती इव अनिमित्तस्मितचन्द्रिका नरेन्द्रनेत्रोत्सववैजयन्ती अभूत् ।

व्याख्या

तस्य बालकस्य मातुः स्तनौ कुक्षौ मातृस्तनौ तयोस्तसङ्गे मध्ये विलासहारो विलासार्थं धृतो मुक्ताहारस्तस्य प्रभा कान्तिर्बालं प्रविश्याऽभ्यन्तरं गत्वा पुनः विनिःसरन्तीव बहिरागतेषु नास्ति निमित्त कारणं यस्मिस्तत् स्मितमोषद्वास एव चन्द्रिका ज्योत्स्ना 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः । चन्द्रप्रकाश इत्यर्थः । नरेन्द्रस्य राज्ञो नेत्रोत्सवस्य नयनानन्दस्य 'लोचनं नयनं नेत्रमोक्षणं घट्टुरक्षिणी' इत्यमरः । वैजयन्ती वितापयित्री पताका तत्स्वरूपाऽभूत् । श्वेतवर्णा मुक्ताहारकान्तिरेव बालं प्रविश्य बालकस्याऽङ्गारणोपद्रासरूपचन्द्रिकारूपेण बहिरागता नृपस्य नयनानन्दकरी अभूवेत्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

उस बालक की माता के कुक्षो के मध्य में बिलसित मोती के हार की छक्रे

कान्ति, मानो उस बालक के भीतर प्रविष्ट होकर उसके स्वाभाविक मुसकान रूप सफेद चन्द्रिका के रूप में फिर बाहर निकलती हुई राजा के नेत्रों के आनन्दोत्सव को सूचित करने वाली पताका थी । अर्थात् राजा को बालक के अन्वयण स्वाभाविक स्मित से अत्यन्त हर्ष होता था ।

मुष्टिप्रविष्टारुणरत्नदीप-प्रभालता तस्य समुल्लसन्ती ।
विपक्षकण्ठक्षतजालुलिप्ता कृपाणलेखा सहजेव रेजे ॥५॥

अन्वयः

तस्य मुष्टिप्रविष्टारुणरत्नदीपप्रभालता समुल्लसन्ती सती विपक्षकण्ठ-
क्षतजालुलिप्ता सहजा कृपाणलेखा इव रेजे ।

व्याख्या

तस्य बालकस्य मुष्ट्यो. प्रविष्टा प्राप्ता याऽयणा रक्तवर्णा रत्नदीपाना
प्रभारूपिणी लता कान्तिवल्ली सा समुल्लसन्ती सुशोभिता सती विपक्षाणां शत्रूणां
कण्ठास्तेषां क्षतजं रुधिरं तेनाऽनुलिप्ताऽनुरञ्जिता सहजा सहबोत्पन्ना स्वाभाविकी
जन्मसिद्धा कृपाणलेखेव खड्गलेखेव रेजे समलङ्कृताऽऽसीत् । बालकमुष्टि-
प्रविष्टरत्नदीपरक्तवर्णकान्ति शत्रुकण्ठरुधिरानुलिप्तसहजकृपाणलेखेव शुशुभ
इति भाष ।

भाषा

उस बालक की मुट्ठी में प्रविष्ट रत्नदीप की लाल रंग की कान्ति, शत्रुओं
के कटे हुए गलों के खून से रानी, जन्म सिद्ध, साथ ही में उत्पन्न तलवार की
घार के ऐसी शोभित होती थी ।

त्यक्त्वोपविष्टान्यदसौ कुमारः समुत्थितानां सविधे जगाम ।
आगामि तेनाधिकमुन्नतात्मा नीचेषु वैमुख्यमिवाचचक्षे ॥६॥

अन्वयः

यन् असौ उन्नतात्मा कुमारः उपविष्टान् त्यक्त्वा समुत्थितानां सविधे
जगाम तेन नीचेषु आगामि अधिकं वैमुख्यम् आचक्षे इव ।

श्याख्या

यद्यस्मात्कारणावसौ स उन्नतोऽभ्युदयोन्मुख आत्मा यस्य स. कुमारो राजपुत्र उपधिष्ठान् भूमावासीनान् पुरुषान् त्यक्त्वा विहाय तद्वृत्तङ्गं परित्यज्येत्यर्थः । समुत्थितानामूर्ध्वंस्यानां पुरुषाणां सविधे तदङ्गेषु जगाम स्वेच्छया गतवान् तेन कारणेन नीचेषु नीचजनेष्वप्यामि भविष्यदधिकमतत्पं वैमुह्यं विषद्वदिशि गतं मुखं यस्य स तस्य भावो वैमुह्यं नीचप्रतिकूलत्वश्चिन्माचक्ष इव जगदेवाऽसूचयदिवेत्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चूँकि यह उन्नत आत्मा बाला बालक बँठे हुए मनुष्यो की गोदो को छोड़ कर पड़े भये हुए मनुष्यो की गोदो में जाता था इससे मानो उसने प्रकट कर दिया कि वह भविष्य में नीचे या नीच मनुष्यो से अधिक विमुख रहेगा ।

धात्रेयिकाया स्मितपूर्वकं यददत्त हुङ्कारमसौ कुमारः ।

अपूरयत्तेन नृपस्य कर्णौ पेयूपगण्डूपपरम्पराभिः ॥७॥

अन्वयः

यत् असौ कुमारः धात्रेयिकायाः स्मितपूर्वकं हुङ्कारम् अदत्त तेन पेयूप-
गण्डूपपरम्पराभिः नृपस्य कर्णौ अपूरयत् ।

श्याख्या

यद्यस्मात्कारणावसौ पूर्वोक्तः कुमारो राजपुत्रो धात्रेयिकाया उपमातुः स्मितपूर्वकं सस्मितं हुङ्कारशब्दं बालस्वाभाविकशब्दमदत्त दत्तवान् तेन कारणेन पेयूपस्याऽमृतस्य गण्डूपं मुखपूर्तिः 'गण्डूपो मुखपूर्तो स्याद्गण्डुहस्ताद्गण्डु-
लायवि । असृत्या प्रमितेऽपिस्यात्' इति हेमः । तेषां परम्पराभिः सन्ततप्रयोग-
नृपस्य राज्ञः कर्णौ धात्रेऽपूरयत् संपूरितवान् । उपमात्रे हुङ्कारवानरुपबाल-
लीलाया राजाऽन्यथापरिपूर्णमानसो बभूवेति भावः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

यह बालक अपनी दाईं के पुचकारने पर मुस्तुराते हुए हुँकारों भरता था इससे वह राजा के दोनों कानों को अमृत के गण्डूप की परम्परा से भर देता था । अर्थात् उन हुँकारियों को सुन कर राजा को परम आनन्द होता था ।

यदुत्थितः सोऽङ्गुलिसंग्रहेण यत्किञ्चिदव्यक्तमवोचतापि ।

अभीक्षणमक्षयोः श्रवसोश्च तेन क्षमापतेः संवननं बभूव ॥८॥

अन्वयः

यत् सः अङ्गुलिसंग्रहेण उत्थितः अपि यत् किञ्चित् अव्यक्तम्
अवोचत् तेन क्षमापतेः अक्षयोः श्रवसोः च अभीक्षणं संवननं बभूव ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणात् स बालकोऽन्येषां जनानामङ्गुलिसंग्रहेणाङ्गुलिं घृत्वोत्थितं
समुत्थानं कृतवान् 'अङ्गुल्यं करशाखात्स्यु' इत्यमरः । अपि चाऽन्यच्च
यत्किञ्चिदव्यक्तमस्पष्टमवोचत् सजगाद तेन कारणेन क्षमायां पति स्वामी
तस्याऽवनिभर्तु 'क्षितिक्षान्त्यो क्षमा युक्ते क्षम शक्ते हिते त्रिषु ।' 'धव प्रिय
पतिभर्ता' इत्यमरः । अक्षयोर्नयनयो 'लोचनं नयनं नेत्रं मीक्षणं चक्षुरक्षिणो'
इत्यमरः । श्रवसोश्च कर्णयोश्च 'कर्णशब्दप्रहो श्रोत्रं श्रुति स्त्री श्रवणं श्रव'
इत्यमरः । अभीक्षणं पुनः पुनः 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्तमा' इत्यमरः ।
सवननं वशीकरणं 'वशाक्रिया सवननं' इत्यमरः । अभूत् बभूव । तस्य बालस्यो-
ङ्गुलिं संगृह्योत्थानं कृत्वा यत्किञ्चिदस्पष्टं सभाषणञ्च धृत्वा राजा वशीकरण-
मन्त्राभिभूत इव जातः । सर्वं कार्यं जातं त्यक्त्वा तदवलोकनश्रवणयोर्मग्न
इति भावः ।

भाषा

चूँकि यह बालक दूसरों की अंगुली पकड़ कर उठने लगा और साफ २
समझ में न आने वाले शब्दों को बोलने लगा इससे राजा की आँखों व कानों का
बार २ वशीकरण होता था । अर्थात् राजा सब कामों को छोड़ इस बालक
की लीला देखने में ही परम मुदित होता था ।

क्रमेण सम्पादितचूलकर्मा चालुक्यभूपालधुरन्धरस्य ।

विनोदलीलाकुसुमोद्ययानां स नन्दनो नन्दनतामवाप ॥९॥

अन्वयः

क्रमेण सम्पादितचूलकर्मा सः नन्दनः चालुक्यभूपालधुरन्धरस्व
विनोदलीलाकुसुमोद्ययानां नन्दनताम् अवाप ।

व्याख्या

ऋमेण जातकर्मादिसंस्कारानन्तरं सम्पादितं निष्पादितं चूलकर्म चूडाकर्म-
संस्कारो यस्य सः सम्पादितचूलकर्म स नन्दयतीति नन्दनः सर्वजनानन्ददाता
पुत्रश्चालुक्यवंशीया ये भूपाला नरेश्वरास्तेषां धुरन्धरस्याऽप्रागप्यस्याऽऽहवमल्ल-
देवस्य विनोदलीला मनस आनन्दविहारलीला एव कुसुमानि पुष्पाणि 'स्त्रियः
सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुभम्' इत्यमरः । तेषामुच्चयास्तमूहाः 'समुदाय-
स्तमुदयः समवायश्चयो गणः' इत्यमरः । तेषां नन्दनतामिन्द्रस्य नन्दनवनना-
मककाननस्वरूपतामवाप प्राप्तवान् । यथा नन्दनवने पुष्पोच्चयानामियत्ता
नास्ति तथंवाऽस्य राज्ञो मनसि विनोदलीलानामत्याधिक्य बभूवेति भाष्यः ।
पुत्रे नन्दनवनत्वारीपे विनोदलीलासु कुसुमत्वारीपस्य कारणत्वात्परम्परितं
रूपकम् । 'नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः । तत्परम्परितं शिल्पे
वाचके भेदभाजि वा ॥'

भाष्य

धीरे २ जातकर्मादि संस्कारो के अनन्तर चूलकर्म संस्कार होने के बाद वह
राजपुत्र, चालुक्य वंशीय राजाओं में श्रेष्ठ आहवमल्लदेव राजा के मानसिक
आनन्द विहार लीला रूपी पुष्पसचयो का इन्द्र का नन्दनवन ही हो गया ।
अर्थात् जिस प्रकार नन्दन वन में अगणित पुष्प समुदाय होते हैं वैसे इस राजा
के मन में इस बालक को देख कर अपरिमित आनन्द विहार लीलाओं का
प्रादुर्भाव हुआ ।

उत्सङ्गमारुह्य नरेश्वरस्य स पांसुलीलापरिधूसराङ्गः ।

निजाङ्गतः संगलितैः परागैश्चक्रे मनःकार्मणचूर्णयोगम् ॥१०॥

अन्वयः

पांसुलीलापरिधूसराङ्गः सः नरेश्वरस्य उत्सङ्गम् आरुह्य निजाङ्गतः
संगलितैः परागैः मनःकार्मणचूर्णयोगं चक्रे ।

व्याख्या

पांसुषु धूलिषु 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियदां धृतिः पाणुर्न न द्वयो रजः' इत्यमरः ।
लीला श्रुद्धा तथा परिधूसराणीपत्पाण्डुन्यङ्गानि यस्य सः 'हरिणः पाण्डुरः
पाण्डुरीपत्पाण्डुस्तु धूसरः' इत्यमरः । धूलिक्रीडनेन धूलिधूसरिताङ्गः स बालकः

नराणामीश्वरस्तस्य मानवेश्वरस्य रीतिं उत्तङ्गमङ्कमारुह्य स्थित्वा निजाङ्गतः
 स्वीयावयवेभ्यः संगलितैरधःपतितैः परामैर्धूलिभिर्जनेश्वरस्य मनसो हृदयस्य
 कामंणं भूलौषधिद्वारा वशक्रिया 'भूलकर्म तु कामंणम्' इत्यमरः । तत्कृते
 यच्चूर्णमोषधिचूर्णं तस्य योगं योजनो चक्रे विहितवान् । कुमाराङ्गलित-
 धूलिभिर्नृपस्य प्रेमपूरितं हृदयं वशीकृतमिव संजातमिति भावः । अत्र
 निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

मिट्टी में खेलने से धूल से भरे शरीर वाला अतएव कुछ सफेद वर्ण का
 दिखलाई पडने वाला वह बालक, राजा की गोद में बैठ कर अपने शरीर से
 झड़ी हुई धूलि से मानो राजा के मन को वशीकरण करने का औषधिचूर्ण प्रयोग
 करता था ।

राज्ञां प्रणामाञ्जलिसम्पुटेषु किमप्यवज्ञामुकुलीकृताक्षः ।
 तस्यैकहस्ताम्बुरुहप्रणामे कृतार्थमात्मानममंस्त देवः ॥११॥

अन्वयः

राज्ञां प्रणामाञ्जलिसम्पुटेषु किमपि अवज्ञामुकुलीकृताक्षः देवः तस्य
 एकहस्ताम्बुरुहप्रणामे आत्मानं कृतार्थम् अमंस्त ।

व्याख्या

राज्ञां सामन्तभूपानां प्रणामार्थं विहितमञ्जलिसम्पुटं तेषु सत्सु, दाभ्यां
 युताभ्यां कराभ्यां सर्वे राजभिर्नमस्कारे कृते सतीति भावः । किमप्यनिर्वचनीय-
 प्रकारेण हेतयेत्यर्थः । अवज्ञयोपेक्षया 'रीडावमाननायज्ञावहेलनमसूक्षणम्'
 इत्यमरः । मुकुलीकृते 'अमुकुलो मुकुलः कृतः इति मुकुलीकृतः' 'अभूततद्भावेच्चिः ।
 कुङ्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । ईपत्सङ्कुचितेऽक्षिणी यस्य स देवो
 राजाऽऽहवमल्लदेवस्तस्य बालकस्यैकहस्ताम्बुरुहमेककरकमलं समुत्थाप्य कृतः
 प्रणामस्तस्मिन् सति आत्मानं त्वं कृतार्थं कृतकृत्यं सफलजन्मवन्तमित्यर्थः ।
 अमंस्त मेने । नृपवंदाञ्जलिभिः प्रणामे कृतेऽप्यवहेलनयाऽऽहवमल्लदेवस्य
 इष्टिस्तेषामुपरि सङ्कुचितेवाऽऽसीत् । परञ्च बालकृतैकहस्तप्रणामे तु स
 प्रसन्नतया कृतकृत्यो अभूत् ।

भाषा

अन्य सामन्त राजाओं से दोनों हाथ जोड़कर प्रणाम किये जाने पर भी अवहेलना से अपनी आँखों को कुछ सकुचित बना लेने वाला राजा आहवमल्लदेव, उस बालक के एकही हाथ से प्रणाम किए जाने पर अपने को कृतकृत्य समझता था।

प्रतिक्षणं कुन्तलपार्थिवस्य वितन्वतस्तन्मुखचुम्बनानि ।
तदीयदन्तच्छदजन्मनेव रागेण चेतः परिपूर्णमासीत् ॥१२॥

अन्वयः

प्रतिक्षणं तन्मुखचुम्बनानि वितन्वतः कुन्तलपार्थिवस्य चेतः तदीयदन्त-
च्छदजन्मना रागेण इव परिपूर्णम् आसीत् ।

व्याख्या

प्रतिक्षणं निरन्तर तस्य बालस्य मुखस्याऽऽननस्य चुम्बनानि वितन्वतो
विदधतः कुन्तलस्य कुन्तलदेशस्य पार्थिवो राजा तस्य चेतो मानसं दन्तारच्छाद्यन्ते
तिरोधीयन्तेऽनेनेति दन्तच्छदोऽधरः 'ओष्ठधरो तु रदनच्छवी 'दशनवाससी'
इत्यमरः । तस्माज्जन्म यस्य स तेन बालाधरस्थितेन रागेणैवाऽऽवगवर्षतेव
मानैसपक्षं प्रैम्णां परिपूर्णं पूरितं बभूव ।

भाषा

क्षण क्षण में उस बालक के मुख को चुम्बने में प्रवृत्त उस कुन्तलदेश के
राजा का हृदय मानो उस बालक के अधरोष्ठ से उत्पन्न होने वाले राग
(लालिमा) से लाल हो गया था या राग (प्रेम) से भर गया था ।

मुखेन्दुसञ्चारकृताभिलाप-कुरङ्गभीत्यर्थमिवापितेन ।
कण्ठावसक्तेन स राजसूनुः राजसूनुः राजसूनुः व्याघ्रनखाङ्कुरेण ॥१३॥

अन्वयः

सः राजसूनुः मुखेन्दुसञ्चारकृताभिलापकुरङ्गभीत्यर्थम् इव अपितेन
कण्ठावसक्तेन व्याघ्रनखाङ्कुरेण अराजत ।

अन्वयः

प्राप्तोदयः परिवर्द्धमानः बालचन्द्रः सः पादनखैः शीतरश्मेः बालैः
अपत्यैः सहखेलनाय अभ्यर्थमानः इव चकासे ।

व्याख्या

प्राप्त उदय उत्पत्तिरौन्नत्यं वा येन सः परिवर्द्धमानो वृद्धिं प्राप्नुवन् बालचन्द्र
इवेति बालचन्द्रः कुमारो नवीनचन्द्रो वा सः पादनखैरर्द्धचन्द्राकारैः इवेतंश्च
प्रतिबिम्बितचन्द्रैर्वा शीतो रश्मिः किरणो यस्य सः 'किरणोऽन्नमपूलांशु गभस्ति-
षुणिरश्मयः' इत्यमरः । शीतरश्मिस्तस्य शीतरश्मेश्चन्द्रस्य बालंबालरूपैरपत्यैः
पुत्रैः सहखेलनाय सहक्रीडनायाऽभ्यर्थ्यमानः प्रार्थ्यमान इव चकासे विदिद्युते ।
पादनखानामुपरि चन्द्रशिशुत्वोत्प्रेक्षा । राजकुमारस्य बालचन्द्रेण सहाभेदाद्रूप-
कालङ्कारः । अयं बालचन्द्रः शीतरश्मेर्बालैः क्रीडार्थं प्रार्थित इवाऽभूत् इति
बालस्वभावोक्तिर्व्यञ्ज्यते ।

भाषा

उदित भया हुआ और बढ़ता हुआ, बालचन्द्र के समान वह कुमार, पाव के
नखों के स्वच्छ तथा अर्धचन्द्राकार होने से या पाव के स्वच्छ नखों में प्रतिबिम्बित
चन्द्र होने से मानो चन्द्रमा के छोटे २ बच्चों से साथ खेलने के लिये पाव पडकर
प्रार्थना किये गये के ऐसा शोभित हो रहा था । अर्थात् पाव के नखों के मेष
से चन्द्र के बालक पाव पडकर उसके साथ खेलने की प्रार्थना करते थे ।

परां प्रतिष्ठां लिपिषु क्रमेण जगाम सर्वासु नरेन्द्रसूनुः ।
पुण्यात्मनामत्र तथाविधानां निमित्तमात्रं गुरवो भवन्ति ॥१७॥

अन्वयः

नरेन्द्रसूनुः क्रमेण सर्वासु लिपिषु परां प्रतिष्ठां जगाम । अत्र तथा-
विधानां पुण्यात्मनां गुरवो निमित्तमात्रं भवन्ति ।

व्याख्या

नरेन्द्रस्य मनुष्येन्द्रस्य सूनुः पुत्रः क्रमेण शनैः शनैः सर्वास्वखिलासु लिपि-
ष्वक्षरविन्यासेषु 'लिपिरक्षरविन्यासे लिपिलिखिते स्त्रियो' इत्यमरः । परामु-
त्कृष्टां प्रतिष्ठां काष्ठामुत्कर्षमित्ययं 'काष्ठोत्कर्षे स्थितो दिशि' इत्यमरः ।

जगाम प्राप । अत्र संसारे तथाविधानां नृपकुमारसदृशानामलोकिकानां पुण्यात्मनां सुकृतिनां गुरुषु उपदेशका निमित्तमात्रं कारणमात्रं भवन्ति । पुण्यैरेव सर्वा विद्या अनायासेन ते प्राप्नुवन्ति गुरुषु निमित्तमात्रं भवन्तीति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

वह राजपुत्र घीरे २ समग्र वर्णमालाओ को अच्छी तरह से जान गया । इस संसार में ऐसे पुण्यात्माओ के शिक्षकगण केवल निमित्त के लिये ही होते हैं ।

अभ्यासहेतोः क्षिपतः पृषत्कान् नरेन्द्रसूनोः सकलासु दिक्षु ।
प्रहारभीतेव परिभ्रमन्ती पार्थस्य कीर्तिविरलीवभूव ॥१८॥

अन्वयः

अभ्यासहेतोः सकलासु दिक्षु पृषत्कान् क्षिपतः नरेन्द्रसूनोः प्रहारभीता इव परिभ्रमन्ती पार्थस्य कीर्तिः विरलीवभूव ।

व्याख्या

अभ्यासहेतोर्वाण्यविवक्षेपणाभ्यासदादर्थाय सकलासु समग्रासु दिक्षु काष्ठासु 'दिशस्तु ककुभ काष्ठा आशाश्चहरितश्च ताः' इत्यमरः । चतुर्दिक्ष्वित्यर्थः । पृषत्कान् बाणान् 'पृषत्कबाणविशिक्षा अजिह्मणखगाशुगाः' इत्यमरः । क्षिपतोः मुञ्चतोः नरेन्द्रसूनो राजपुत्रस्य प्रहारात्प्रहरणाद्भूतेव भययुक्तेव परिभ्रमन्ती-तस्ततश्चलन्ती पार्थस्याऽर्जुनस्य कीर्तिर्वाणसन्धानयशो विरलीवभूव निबिडेतरा यभूव न्यूनोवभूवेत्यर्थः । राजकुमारस्याऽभ्याससमय एव बाणसन्धानकौशलमर्जुनादप्याधिकमासीदिति भावः ।

भाषा

अभ्यास करने के लिये सब दिशाओं में बाणों को चलाने वाले उस राजपुत्र के बाणों के प्रहार के भय से मानो डरी हुई, चारों ओर भागने वाली (अर्जुन के पक्ष में) चारों ओर फैली हुई अर्जुन की बाण चलाने की कीर्ति सबुचित हो गई । अर्थात् अभ्यास काल में ही वह राजपुत्र बाण चलाने की कला में अर्जुन से भी कुशल था ।

व्याख्या

स राजपुत्रो मुखेत्वायाननचन्द्रे सचाराय गमनाय कृतोऽभिलापो येन स कुरङ्गे लाञ्छनमृगस्तस्य भीत्यर्थं भयोत्पादनायेर्वाऽपितेन धारितेन कण्ठावसवतेन कण्ठज्ञानेन व्याघ्रनख एवाङ्कुर स्तेनाऽराजत शुशुभे । बालमुखेन्दो लाञ्छनमृगस्य गमनवारणाय व्याघ्रनखा कण्ठे समारोपिता । व्याघ्रनखेन तत्र व्याघ्रसत्तामनुभाय मृगस्तत्र न गच्छति । अतएव बालस्य मुखचन्द्रो निष्कलङ्क इति भावः । बालकस्याऽरिष्ट निवारणार्थं तस्य गले व्याघ्रनखापण भारते प्रसिद्धम् । फलोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । तेन मुखस्य निष्कलङ्कचन्द्ररूपत्व ध्वन्यते ।

भाषा

वह राज पुत्र, मुखरूपी चन्द्र में आने की अभिलाषा रखन वाले लाञ्छन मृग को डराने के लिए मारों गले में पहिने हुए व्याघ्रनखाकुर से शोभित हो रहा था अर्थात् व्याघ्र के भय से मृग वहाँ नहीं जा सकता अत एव उसका मुख रूपी चन्द्र निष्कलङ्क था । (लडकों के गले में व्याघ्रनख पहनाने की प्रथा भारत में चिरकाल से चली आई है ।)

क्रीडन्समुत्सारितवारनारी—मञ्जीरनादागतराजहंसः ।

एकः क्षितेः पालयिता भविष्यन् स राजहंसासहनत्वमूचे ॥१४॥

श्रुत्ययः

क्रीडन्समुत्सारितवारनारीमञ्जीरनादागतराजहंसः सः एकः क्षितेः भविष्यन् पालयिता राजहंसासहनत्वम् ऊचे ।

व्याख्या

क्रीडन् बालौचितक्रीडाविलास कुर्वन् समुत्सारिता निवारिता वारनारीणां वाराङ्गनानां 'वारस्त्री गणिका वेश्या रूपजीवा' इत्यमरः । मञ्जीरनादेन नूपुरशब्देनाऽऽगता राजहंसा मरालधेष्ठा 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणलौहितसिता' इत्यमरः । येन स एवम्भूतः स बालक एक एवकाक्येव क्षिते सम्पूर्णपृथिव्या भविष्यन् भाषी पालयिता रक्षिता राजहंसानां धेष्ठनृपाणामसहनत्वम् तेषां महत्त्वसहनाक्षमत्वमूचे निवेदितवान् । श्लिष्टोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

खेल्ते हुए, वेश्याओं के पंजेव के शब्दों को सुनकर आए हुए राजहंस पक्षियों को भगा देने वाले उस बालक ने, सम्पूर्ण पृथ्वी का एक छत्र राजा हो कर भविष्य में अन्य श्रेष्ठ राजहंसा अर्थात् राजाओं के महत्त्व की असहनशीलता का परिचय दिया ।

स पीडयन्नायसपञ्जरस्थान् क्रीडापरः केसरिणां किशोरान् ।
समाददे भाविरिपुद्विपेन्द्र-युद्धोपयोगीव तदीयशौर्यम् ॥१५॥

अन्वयः

क्रीडापरः सः आयसपञ्जरस्थान् केसरिणां किशोरान् पीडयन् भाविरि-
पुद्विपेन्द्रयुद्धोपयोगि तदीयशौर्यं समाददे इव ।

व्याख्या

क्रीडापरो बालक्रीडासक्त स आयसपञ्जरस्थान् लोहनिमित्तपिञ्जरस्थितान् लोहोष्त्री शस्त्रक तीक्ष्ण पिण्ड कालायसायसी' इत्यमर । केसरिणां सिंहाणां किशोरान् शिशून् पीडयन् बाधमानो भाविष् भविष्यत्सु रिपव एव द्विपेन्द्रास्तेषां शत्रुगजेन्द्राणां युद्धेषु जन्येषु 'युद्धमायोजन जन्य प्रघन प्रविदारणम्' इत्यमर । उपयोगि कार्यसाधकं विजयकारीति भाव । तदीयं सिंहशिशुसम्यन्धिशौर्यं पराक्रमं समाददे इव गृहीतवानिव । सिंहोऽनायासेन स्वशौर्येण गजं हन्ति तदीयशौर्येणाऽप्यमपि भविष्यत् काले रिपुगजेन्द्रं हन्तिष्यतीति भाव । रूपकसह-कृतोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

खेलकूद में लगे हुए उस बालक ने लोहों के पिजरे में के शेर के बच्चों को तग कर भावी शत्रुसूची गजेन्द्रों के युद्ध में उपयोगी उनके शौर्य को मानो ले लिया । सिंह ही का शौर्य गजेन्द्रों के मारने में समर्थ होता है । इसलिये घसाने शत्रुसूची गजेन्द्रों को मारने के लिय माना इनसे शौर्य छीन लिया ।

प्राप्तोदयः पादनसैश्वकासे स बालचन्द्रः परिवर्द्धमानः ।

अभ्यर्थमानः सहरखेलनाय बालैरपत्यैरिव शीतरश्मेः ॥१६॥

लावण्यलुब्धाभिरलब्धमेव भूपालकन्यामधुपाङ्गनाभिः ।
कवित्ववक्तृत्वफला चुचुम्ब सरस्वती तस्य मुखारविन्दम् ॥१६॥

अन्वयः

कवित्ववक्तृत्वफला सरस्वती लावण्यलुब्धाभिः भूपालकन्यामधुपाङ्ग-
नाभिः अलब्धम् एव तस्य मुखारविन्दं चुचुम्ब ।

व्याख्या

कवित्वं काव्यकर्तृत्वं वक्तृत्वं वाग्मिता च फलं यस्याः सा सरस्वती वाग्देवता,
यस्यास्समवधाने सति कवित्वं वक्तृत्वञ्चाऽनायासेनैव प्रतिकलतीति भावः ।
लावण्ये कुमारस्य सौन्दर्ये लुब्धाभिस्तद्रसाकाङ्क्षिणीभिर्भूपालानां राज्ञां कन्या
राजकुमार्य एव मधुपानां भ्रमराणामङ्गनाः स्त्रियस्ताभिरलब्धमप्राप्तं तस्य
कुमारस्य मुखमेवाऽरविन्दं कमल इवा पुंसि पदं नलिनमरविन्दं महोत्पलम्
इत्यमरः । चुचुम्ब तस्य मुखे निवासं चकारेत्यर्थः । सरस्वती कुमारवृत्तान्ते
नायकव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः । भूपालकन्यासु भ्रमराङ्गनात्वा-
भेदारोपान्मुखे चाऽरविन्दत्वाभेदारोपाद्द्रूपकालङ्कारः । तेन चाऽस्य विलक्षणं
कवित्वं वाग्मित्वञ्च व्यज्यते ।

भाषा

उस राजकुमार के सौन्दर्य पर मोहित राजकन्या रूपी भ्रमराङ्गनाओं से
अप्राप्य उसके मुख कमल को कवित्व तथा वक्तृत्व शक्ति देनेवाली सरस्वती ने
चूमलिया । अर्थात् सरस्वती ने उसके मुख में चास कर लिया । अतएव वह
कुमार बाल्यकाल में ही कविता बताने में और युक्तिपूर्ण बातें करने में अत्यन्त
निपुण हो गया ।

तं बालचन्द्रं परिपूर्यमाणमालोक्य लावण्यकलाकलापैः ।
कुमुद्वतीनामिव कामिनीनां निशासु निद्रा विमुखीवभूव ॥२०॥

अन्वयः

निशासु लावण्यकलाकलापैः परिपूर्यमाणं तं बालचन्द्रम् आलोक्य
कुमुद्वतीनाम् इव कामिनीनां निद्रा विमुखीवभूव ।

व्याख्या

निशासु रात्रिषु लावण्यस्य सौन्दर्यस्य कलास्तासा कलापाः समूहास्तः परि-
पूर्णमाण त यालः कुमारः चन्द्र इव शशीव नूतनचन्द्रो वा त समालोक्य दृष्ट्वा
कुमुद्वतीनामिव कुमुदिनीनामिव कामिनीनामङ्गनाता निद्रा विमुखोबभूवाऽपससार
गतेत्यर्थः । यथा निशासु नवीनचन्द्रं विलोक्य कुमुदिनी विकसिता भवति स्वकुङ्-
मलत्वरूपनिद्रा जहाति तथैव कामिन्योऽपि तमद्भुतसौन्दर्ययुक्तं कुमारं निरीक्ष्य
कामज्वरपीडिताः सत्यो रात्रौ निद्रा न लब्धवत्य इति भावः । अत्र कुमुद्वती
कामिन्योर्द्वयोरेकक्रियान्वयात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।

भाषा

रात्रियो में जिस प्रकार कलासमूहो से क्रमशः परिपूर्ण होने वाले नूतन
चन्द्रमा को देखकर कुमुदिनी विकसित हो जाती है और उसकी कलीस्वरूपी
निद्रा हट जाती है उसी प्रकार सौन्दर्य से परिपूर्ण होने वाले उस कुमार को
देखकर सुन्दरियाँ काम ज्वर से पीडित हो जाती हैं अतएव रात्रियो में उनकी
निद्रा दूर हो जाती है ।

धैर्येण तस्मिन्नवधीर्यं याति स्मरोत्सुकानां नगराङ्गनानाम् ।
आधद्भुसुग्धभ्रुकुटिच्छटानां पेतुः सकोपं नयनोत्पलानि ॥२१॥

अन्वयः

धैर्येण अवधीर्यं याति तस्मिन् स्मरोत्सुकानाम् आधद्भुसुग्धभ्रुकुटीच्छ-
टानां नगराङ्गनानां नयनोत्पलानि सकोपं पेतुः ।

व्याख्या

धैर्येण धीरतया स्वस्वाभाविकगुणेन गाम्भीर्येणाऽवधीर्यं कामिनीस्तिरष्टस्य
याति गच्छति तस्मिन् कुमारे स्मरेण कामवेगेनोत्सुकानामुद्वेल्लितमानसानामावृद्धाः
सद्भुचिता अत एव सुग्धा सुन्दर्यो या भ्रुकुटयस्तासा जट्टा शोभा यासां तासां
नगराङ्गनानां नागरिणसुन्दरीणां नयनान्येषु नेत्राप्येवोत्पलानि इन्दीवराणि
तानि सकोपं कोपेन सहितं यथा स्यात्तथाऽनादरं दृष्ट्वा समुद्भूतेन क्रोधेन पेतुः
न्यपतन् । कामवेगेनोत्सुकानामङ्गनानां धीरतयाऽवधीरणस्तस्मिन् ताः कुपिताः
सजाता इति भावः ।

भाषा

स्वाभाविक धीरता से सुन्दरियों के आकर्षण में न पड कर उनकी अवहेलना करने वाले उस राजपुत्र पर, कामवेग से चलायमान मन वाली सद्वृत्त अतएव सुन्दर भौवा की शोभा से युक्त नागरिक सुन्दरिया के नेत्र कमल, क्रोध से पडते थ । अर्थात् अपनी अवहेलना देखकर नागरिक सुन्दरियाँ भौवें चढाकर क्रोध से उसे देखती थी ।

लावण्यलक्ष्मीकुलधाम्नि तत्र विवर्द्धमाने शनकैः कुमारे ।
कासामजायन्त न कामिनीनां निद्रादरिद्राणि विलोचनानि^१ ॥२२॥

अन्वयः

तत्र लावण्यलक्ष्मीकुलधाम्नि कुमारे शनकैः विवर्द्धमाने सति कासां कामिनीनां विलोचनानि निद्रादरिद्राणि न अजायन्त ।

व्याख्या

तत्र कल्याणपुरे लावण्यस्य सौन्दर्यस्य या लक्ष्मी श्रीस्तस्या कुलधाम कुलगृह तस्मिन् 'धाम तेजो गृहे मणौ' इत्यमर । सौन्दर्यश्रोकुलगृहे तस्मिन् कुमारे राजपुत्रे शनकं शनं शनैर्विवर्द्धमाने सति वर्द्धिते सति कासा कामिनीनामङ्गनाना विलोचनानि नयनानि निद्रादरिद्राणि निद्रारहितानि नाऽजायन्त न जातानि अपितु सर्वा कामिन्यो रात्रौ तस्य स्मरणाग्निद्रा न लेभिरे । तस्याद्भुत-सौन्दर्यं धियमवलोक्य सर्वा अपि कामिन्य कामपरवशाः सत्यो रात्रौ निद्रा न लेभिर इति भाव ।

भाषा

सौन्दर्य की शोभा के कुलगृह स्वरूप उस राजपुत्र के धीरे २ बडे होने पर उस कल्याण पुर म कौन ऐसी युवतियाँ थी जिन्हें निद्रा का दारिद्र्य न हुआ । अर्थात् अलौकिक सौन्दर्य से सुशोभित उस राजपुत्र को देख कर सब युवतियाँ काम पीडित हो निद्रा से वञ्चित हो गई ।

^१ अथमेव भाव प्रकारान्तरेणाऽस्य रागस्य विशतितमे श्लोके प्रदर्शित ।

तेजस्विनामुन्नतिमुन्नतात्मा सेहे न बालोऽपि नरेन्द्रसूनुः ।
देवोऽपि भास्वान्छरणेच्छयेव समाश्रितो विष्णुपदं रराज^१ ॥२३॥

अन्वयः

उन्नतात्मा बालः अपि नरेन्द्रसूनुः तेजस्विनाम् उन्नतिं न सेहे ।
भास्वान् देवः अपि शरणेच्छया इव विष्णुपदं समाश्रितः रराज ।

व्याख्या

उन्नत उन्नतिप्रवण आत्मा अस्य स बालोऽपि स्वल्पवयस्कोऽपि नरेन्द्रसूनु
राजपुत्रस्तेजस्विनां तेजसा जाज्वल्यमानानामुन्नतिमभ्युदयं न सेहे न सोढुं शशाक ।
यतो भास्वान् सूर्यो देवोऽपि विबुधोऽपि 'अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः
सुराः' इत्यमरः । शरणेच्छप्रेव स्वरक्षा याचमान इव विष्णुपदं विष्णोर्भगवतः
पदं चरण विष्णुपदमाकाश वा 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी'
इत्यमरः । समाश्रित प्राप्तो रराज शुशुभे । तस्य बाल्यकालादेव तेजस्पुत्र-
त्यसहनस्वभावात्सूर्यो देवोऽपि भीत्या विष्णुपदङ्गत इव शुशुभ इति भावः ।
अत्र हेतुत्प्रेक्षा ।

भाषा

उन्नतात्मा वह राजपुत्र, बालक होते हुए भी, तेजस्वियों के अभ्युदय को
नहीं सहन कर सकता था । इसीलिये मानी, सूर्य, देव होते हुए भी, इससे
अपनी रक्षा करने के लिये भगवान् विष्णु की शरण में गया या आकाश में
शोभित हुआ ।

उच्चैः स्थितं तस्य किरीटरत्नं तेजोधनानामुपरि स्थितस्य ।
क्षमामिष प्रार्थयितुं लुलोठ संक्रान्तिभङ्ग्या मणिपादपीठे ॥२४॥

अन्वयः

तेजोधनानाम् उपरिस्थितस्य तस्य उच्चैः स्थितं किरीटरत्नं मणिपादपीठे
संक्रान्तिभङ्ग्या क्षमां प्रार्थयितुम् इव लुलोठ ।

^१ किमपेक्ष्य फल पयोधरान् ध्वनत प्रार्थयते मृगाधिप ।

प्रकृति. खलु सा महीपसः सहते नान्यसमुन्नति यया ॥ इत्युक्ते ।

भारवि (किरातार्जुनीये २ सर्गे २१ श्लोक)

व्याख्या

तेज एव दीप्तिरेव धनं येषां ते तेजोघनास्तेषां तेजस्वितामुपरि सर्वोत्कर्षेण स्थितस्य विद्यमानस्य तस्य राजसुनोरुच्चैः शिरसि स्थितं विराजमानं किरीट-रत्नं मुकुटरत्नं मणिभी रत्नादिभिर्निर्मिते पादपीठे पादाधारपीठे सक्रान्तिभङ्ग्या प्रतिबिम्बव्याजेन क्षमां प्रार्थयितुमिव याचितुमिव लुलोठ पपात । अनोत्प्रेक्षा-लङ्कारः ।

भाषा

सब तेजस्वियो में श्रेष्ठ इस राजपुत्र के, मस्तक पर का मुकुटमणि, रत्न जडित पाव रखने की चौकी पर पड़ी अपनी परछाही के मीप से (उस तेजस्वी के भी ऊपर बैठने के अपराध से) मानो क्षमा याचना करने के लिये उसके पैरो पड़ता था ।

अत्रान्तरेऽभूजयसिंहनामा पुत्रस्वृतीयोऽपि नराधिपस्य ।
स्वप्नेऽपि संवादयशोदरिद्रिश्चन्द्रार्द्धचूडस्य न हि प्रसादः ॥२५॥

अन्वयः

अत्र अन्तरे नराधिपस्य जयसिंहनामा तृतीयः अपि पुत्रः अभूत् ।
हि चन्द्रार्द्धचूडस्य प्रसादः स्वप्ने अपि संवादयशोदरिद्रिः न (भवति) ।

व्याख्या

अत्रान्तरेऽस्मिन्नवकाशे 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तधिभेदतादर्थ्ये' इत्य-
मरः । नराधिपस्याऽऽहवमल्लदेवराजस्य जयसिंहनामा जयसिंहनामकस्तृती-
योऽपि पुत्रः सूनुरभूदजायत । हि यस्मात्कारणात् चन्द्रार्द्धचूडाया शिरसि यस्य
तस्य शिवस्य प्रसादोऽनुग्रहः स्वप्नेऽपि कथमपीतिभावः । संवादस्य स्वानुकूल-
फलदानरूपस्य वचनस्य यद्यशस्तेन दरिद्रो रहितो न, नभवतीत्यर्थः ।
शिवप्रसादप्राप्तिप्रयोजकवचनस्य सदैव सत्यत्वमिति कुतस्तद्वचनस्य मिथ्या-
भाव प्रसङ्ग इति भावः । अत्र पूर्वार्द्धोक्तस्य द्वितीयाद्धोक्तेनाऽर्थेन समर्थना-
दर्थान्तरन्यासालङ्कारः । "सामान्य वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।
कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येणैतरेणाऽर्थान्तरन्यासोऽष्टधा
ततः ।" इति लक्षणात् ।

भाषा

इसी बीच में आह्वमल्लदेव राजा को जयसिंह नामक तृतीय पुत्र भी हुआ । क्योंकि भगवान् शङ्कर की कृपा, स्वप्न में भी, वचनानुकूल फलप्रदान के यश से वञ्चित नहीं हो सकती ।

सर्वासु विद्यासु किमप्यकुण्ठ-मुत्कण्ठमानं समरोत्सवेभ्यः ।

श्रीविक्रमादित्यमथावलोक्य स चिन्तयामास नृपः कदाचित् ॥२६॥

अन्वयः

अथ कदाचित् सः नृपः श्रीविक्रमादित्यं सर्वासु विद्यासु अकुण्ठं समरोत्सवेभ्यः किमपि उत्कण्ठमानम् अवलोक्य चिन्तयामास ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर कदाचित् कस्मिंश्चित्समये सः प्रसिद्धो नृपो भूपतिराह्वमल्लदेवः श्रीविक्रमादित्यं तन्नामकं स्वसुतं सर्वासु सकलासु विद्यासु शस्त्रशास्त्रविद्यास्वकुण्ठ-ममन्दं निपुणमित्यर्थः 'कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः' इत्यमरः । समरोत्सवेभ्यो युद्धकार्येभ्यः किमपि अनिर्वचनीयतयोत्कण्ठमानं समुत्सुकमवलोक्य दृष्ट्वा चिन्तया-मास विचारयामास ।

भाषा

कुछ काल के अनन्तर, समग्र शस्त्र और शास्त्र विद्याओं में निपुण अपने मध्यम पुत्र श्री विक्रमादित्य को सग्राम महोत्सवों के लिए विशेष लालायित देखकर राजा आह्वमल्लदेव सोचने लगे ।

अलङ्करोत्यद्भुतसाहसाङ्कः सिंहासनं चेदयमेकवीरः ।

एतस्य सिंहीमिव राजलक्ष्मीमिङ्कास्थितांकः क्षमतेऽभिर्योक्तुम् ॥२७॥

अन्वयः

अयम् अद्भुतसाहसाङ्कः एकवीरः सिंहासनम् अलङ्करोति चेत् (तर्हि) एतस्य अङ्कस्थितां सिंहीम् इव राजलक्ष्मीम् अभियोक्तुं कः क्षमते ।

व्याख्या

अयमद्भुतमाश्चर्यविलम्बि साहस विप्रमोऽङ्क चिह्न यस्य स 'कलङ्काङ्को लाञ्छनञ्च चिह्न लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमर । एकवीरोऽद्वितीयशूरो विक्रमाङ्कदेव सिंहासन राज्यसिंहासनमलङ्करोति विभूषयति चेद्यदि तर्हि एतस्य राजकुमारस्याऽङ्कस्थितामृत्सङ्गे स्थिता विराजमाना सिंहीमिव मृगेन्द्राङ्गनामिवाऽपरिभवनीयामत एवाऽजेया राजलक्ष्मी नृपधियमभियोक्तुमाक्रमितु हृद्यद् गृहीतुमित्यथ । क को वा क्षमते प्रभवति न कोपीत्यर्थ ।

भाषा

यदि अद्भुतराहस्य के लक्षणों से युक्त यह अद्वितीय वीर विक्रमाङ्कदेव राजसिंहासन (राजगद्दी) को सुशोभित करेगा तो इसकी गोद में रहने वाली सिंहीनी के समान राजलक्ष्मी को कौन छुड़ सकेगा । अर्थात् सिंहीनी के समान प्रबल इसकी राजलक्ष्मी से कौन छुड़ छुड़ करेगा अर्थात् उसको छीनने का प्रयत्न करेगा ।

करोमि तावद्युवराजमेन-मत्यक्तसाम्राज्यभरस्तनूजम् ।

तटद्वयी संश्रयणाद्घातु धुनीव साधारणतां नृपश्रीः ॥२८॥

अन्वय

अत्यक्तसाम्राज्यभर (अह) एनं तनूजं तावत् युवराज करोमि ।
नृपश्रीः धुनी इव तटद्वयीसंश्रयणात् साधारणता दधातु ।

व्याख्या

न त्यक्त परित्यक्त साम्राज्यस्य सम्पूर्णराज्यस्य भरो भारो येन स एवम्भूतोऽहमेन विक्रमाङ्कदेवनामकं तनूजं, तवा शरीरात् जायत इति तनूजस्त तनूज पुत्र तावत् युवराज करोमि राज्यकायभारग्रहणे नियुक्त विदधामि । नृपश्री राजलक्ष्मी धुनीव नदीव अथ नदी सरित् । तरयिणी शैवलिनो तटिनी ह्यादिनी धुनी' इत्यमर तटयोर्द्वयी तटद्वयी तस्या संश्रयणादाश्रयणात् साधारणतामुभयावलम्बित्वात् सामान्यस्वरूप दधातु । विक्षोभ न गच्छत्विति भाव ।

भाषा

मैं अपने साम्राज्य का भार न छोड़ते हुए इस विक्रमाङ्कदेव को सम्प्रति युवराज पद पर नियुक्त कर देता हूँ । ऐसा कर देने से दोनों तटों के आश्रय

से स्वाभाविक रूप से बहने वाली नदी के समान हम दोनों के आश्रय में रहने वाली राजलक्ष्मी समान रूप से चलती रहेगी ।

एवं विनिश्चित्य कृतप्रयत्न-सूचे कदाचित्पितरं प्रणम्य ।
सरस्वतीनूपुरसिञ्जितानां सहोदरेण ध्वनिना कुमारः ॥२६॥

अन्वयः

कुमारः कदाचित् एवं विनिश्चित्य कृतप्रयत्नं पितरं प्रणम्य सरस्वतीनू-
पुरसिञ्जितानां सहोदरेण ध्वनिना ऊचे ।

व्याख्या

कुमारो विक्रमाङ्कदेवः कदाचित् कस्मिंश्चित्काले एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
विनिश्चित्य निश्चय विधाय कृतः समारब्धः प्रयत्न उद्योगो येन तं पितर जनक-
माह्वमल्लदेव प्रणम्य नमस्कृत्य सरस्वत्या वाग्देव्या नूपुराणां मञ्जीराणां
'पादांगुलं तुलाकोटि मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । सिञ्जितानां स्वनातां
सहोदरेण सदृशेन मधुरेणेत्यर्थः ध्वनिना शब्देन वचसा वा ऊचे जगाद ।
सुमधुर-कर्णप्रियशब्देन स्वपितर जगादिति भावः ।

भाषा

किसी समय राज कुमार ने, पूर्वोक्त निश्चय कर तदनुरूप कार्य करने में
प्रवृत्त अपने पिता आह्वमल्लदेव को, सरस्वती के पैजेव की ध्वनि के सदृश
सुमधुर और कर्णप्रिय शब्दों में कहा ।

आज्ञा शिरश्चुम्बति पार्थिवानां त्यागोपभोगेषु वशे स्थिता श्रीः ।
तव प्रसादात्सुलभं समस्त-मास्तामयं मे युवराजभावः ॥३०॥

अन्वयः

आज्ञा पार्थिवानां शिरः चुम्बति, श्रीः त्यागोपभोगेषु वशे स्थिता, तव
प्रसादात् समस्तं सुलभम् । मे युवराजभावः आस्ताम् ।

व्याख्या

आज्ञा नदीयादेशः पार्थिवाना राजा शिरः शीर्षं चुम्बति समाक्रामति । सर्वे
राजानो ममाऽऽज्ञापालनं कुर्वन्तीति भावः । शीर्षनादिसमृद्धिस्त्वागेषु दानेषु-

पभोगेषु सम्भोगेषु वशे स्थिता ममाऽऽधीना दानसम्भोगादिषु नास्ति मे
द्रव्याभाव इत्यर्थः । तव प्रसादादनुग्रहात्समस्त समग्र वस्तुजात सुलभ सुखेन
लभ्य, मे मम युवराजभावो यौवराज्ये नियोजनमास्ता विरमन्तु ।

भाषा

मेरी आज्ञा का सब राजा लोग पालन करते हैं । दान और उपभोग के
लिये मुझे द्रव्य की कमी नहीं है । आप के अनुग्रह से मुझे सब सुलभ है ।
मुझे युवराज बनाने का विचार स्थगित किया जाय ।

जगाद् देवोऽथ मदीप्सितस्य किं वत्स धत्से प्रतिकूलभावम् ।
ननु त्वदुत्पत्तिपरिश्रमे मे स चन्द्रचूडाभरणः प्रमाणम् ॥३१॥

अन्वयः

अथ देवः जगाद् । वत्स मदीप्सितस्य प्रतिकूलभावं किं धत्से ।
ननु मे त्वदुत्पत्तिपरिश्रमे सः चन्द्रचूडाभरणः प्रमाणम् ।

व्याख्या

अथ स्वपुत्रवचनश्रवणानन्तर देवो राजा जगाद् कथयामास । हेवत्स ! हे
पुत्र ! मदीप्सितमभीष्टं मदीप्सित तस्य मदीप्सितस्य मनोरथस्य प्रतिकूलभाव
प्रातिकूल्य विरोधमित्यर्थः । किं किमर्थं धत्से करोषि । ननु निश्चयेन मे मम
त्वोत्पत्तिजन्म त्वदुत्पत्तिस्तत्र परिश्रमस्तपस्यादिकरण तस्मिन् स चन्द्रचूडाया
शिरसि आभरण भूषण यस्य स शिवः प्रमाण साक्षी । स शिव एव जानाति
तव जन्महेतो यावृश कठिनतपश्चरण मयाऽनुष्ठितमतो मम मनोरथस्य विरोध
विहाय तत्साधयेति भावः ।

भाषा

पुत्र की ऐसी उक्ति को सुनने के अनन्तर राजा ने कहा । बेटा ! मेरे
अभीप्सित कार्य का क्यों विरोध करते हो । तुम्हारा जन्म होने के लिये मुझ
तपश्चरणादि अनूष्ठान में कैसा परिश्रम करना पड़ा है यह चन्द्रशेखर शकर ही
जानते हैं । इसलिये मेरी इच्छा का विरोध न करो ।

धत्से जगद्रक्षणयामिकृत्वं न चेत्तमङ्गीकृतयौवराज्यः ।
मौर्गीरवापूरितदिङ्मुखस्य क्लान्तिः कथं शाम्यतु मद्भुजस्य ॥३२॥

अन्वयः

त्वम् अङ्गीकृतयौवराज्यः (सन्) जगद्रक्षणायामिकत्वं न धत्से चेत्
मौर्वीरवापूरितदिङ्मुखस्य मद्भुजस्य क्लान्तिः कथं शाम्यतु ।

व्याख्या

त्वमङ्गीकृत परिग्रहीत यौवराज्य युवराजकर्म येन स एवम्भूतस्सन् जगतो
भुवनस्य 'विष्टप भुवन जगत' इत्यमर । रक्षण पालन तस्य यामिकत्वं प्रहरित्व
न धत्से न वहसि चेत् मौर्व्या ज्याया रवेण नादेनाऽऽपूरितानि दिशा मुखानि येन
स तस्य मद्भुजस्य मम बाहो 'भुज बाहु प्रवेष्टो वो' इत्यमर । क्लान्ति
परिध्रान्ति कथं केन प्रकारेण शाम्यतु शान्तिमेतु । मद्भुजाजितस्य रक्षणे यदि
त्व दीक्षितो न भविष्यसि तर्हि मत्कठोरपरिश्रमस्य साफल्यं कृत इति भावः ।

भाषा

अगर तुम युवराज पद को स्वीकार कर जगत की रक्षा के लिये पहरेदारी
नहीं करोगे तो प्रत्यञ्चा के शब्दों से सब दिशाओं को सर देन वाली अर्थात्
गुजान वाली मेरी इस भुजा की थकावट कैसे दूर होगी । अर्थात् मेरी जीती
हुई पृथ्वी के यदि तुम पहरे दार न बनोगे तो मेरा इस समस्त पृथ्वी को जीत
कर अपन अधीन करने का कठोर परिश्रम कैसे सफल होगा ।

आकर्ण्य कर्णाटपतेः सखेद-मित्थं वचः प्रत्यवदत्कुमारः ।

सरस्वतीलोलदुकूलकान्तां प्रकाशयन्दन्तमयूखलेषाम् ॥३३॥

अन्वयः

कुमारः कर्णाटपतेः इत्थं सखेद वचः आकर्ण्य सरस्वतीलोलदु-
कूलकान्ता दन्तमयूखलेषां प्रकाशयन् प्रत्यवदत् ।

व्याख्या

कुमारो राजकुमार कर्णाटपतेर्दक्षिण भारतस्थितकर्णाटकदेशाधिपतेराहव-
मल्लदेवस्येत्यनेषम्भूत खेदेन दुःखेन सहित युक्त खेदप्रकाशक वचो धाणीमाकर्ण्य
निशम्य सरस्वत्या वागधिष्ठातृदेव्या लोल चञ्चल यदुकूल वस्त्रं तद्वत् कान्ता
शुभ्रत्वेन रमणीया दन्तानां रदानां मयूखा किरणा तेषां लेखा पक्वित
'वीर्यालिदावलि पक्वित' श्रेणी लेखारतु राजप, इत्यमर । तां प्रकाशयन्
प्रकटयन् प्रत्यवदत् प्रत्युत्तर ददौ । अश्रीपमालङ्कार ।

भाषा

दक्षिण भारत स्थित कर्णाटक देश के राजा आहवमल्लदेव की अर्थात् अपने पिता की ऐसी दुखभरी वाणी को सुनकर सरस्वती के चञ्चल सफेद वस्त्र के समान शुभ्र दाता के किरणा की पवित्र को प्रकट करते हुए, राजकुमार ने प्रत्युत्तर दिया ।

वाचालतैपा पुरतः कवीनां कान्त्या मदोऽयं सविधे सुधांशोः ।
त्वत्संनिधौ पाटवनाटनं यत् तथापि भक्त्या किमपि ब्रवीमि ॥३४॥

अन्वयः

यत् त्वत्संनिधौ पाटवनाटनम् एषा कवीनां पुरतः वाचालता, अयं सुधांशोः सविधे कान्त्याः मदः तथापि भक्त्या किमपि ब्रवीमि ।

व्याख्या

यत् यद्यपि त्वत्तव संनिधौ समीपे पाटवस्य चातुर्यस्य नाटन प्रकाशनमेषा कवीनां वर्णनाच्चातुरीसम्पन्नाना पण्डिताना पुरतोऽग्रे वाचालता मुखरताभिव्यक्तितरेव न तु किञ्चिदुचित वचनमिति । (अथ च) अयं (इदमित्युचितम्) सुधांशो सकलकान्तिनिधानस्येन्दोस्तत्रिधे सन्निकटे कान्त्या शोभाया 'शोभा कान्तिर्द्युतिच्छवि' इत्यमरः । मदः स्वाभिमानप्रकाशनमेव । यथा चन्द्रसमीपे कान्तिमदप्रकाशन कविसमीपे वचोभिनाटनं च व्यर्थं तथैव तव समीपे मदोयोक्तिरिति भावः । तथाप्येव सत्यपि निष्प्रयोजनकत्वेऽपि त्वयि भक्त्या, पूज्येष्वनुरागो भक्तिस्तथा किमपि किञ्चिद्वचो ब्रवीमि वच्मि । निदर्शनाऽलङ्कारः ।

भाषा

यद्यपि आप के समक्ष मेरा चातुर्य प्रकाशन करना विद्वानों के सम्मुख मुखरता अर्थात् बचदाद करना है और कान्ति विद्वान् चन्द्रमा के सम्मुख कान्ति की शोभी बघारना है । तो भी आप में जो मेरी भक्ति है अर्थात् पूज्यत्व बुद्धि है उससे कुछ कहता हूँ ।

विचारचातुर्यमपाकरोति तातस्य भूयान्मयि पक्षपातः ।
ज्येष्ठे तनूजे सति सौमदेवे न यौवराज्येऽस्ति समाधिकारः ॥३५॥

अन्वयः

तातस्य मयि भूयान् पक्षपातः (तातस्य) विचारचातुर्यम् अगाकरोति ।
(तातस्य) ज्येष्ठे तनूजे सोमदेवे सति मम यौवराज्ये अधिकारः न अस्ति ।

व्याख्या

तातस्य पितुर्मयि भूयानधिकः पक्षपातः स्नेहान्मदीपपक्षग्रहणं तातस्य
विचारस्य विवेकस्य चातुर्यं नैपुण्यमपाकरोति दूरीकरोति । अस्मिन्विषये
भवदुक्तो विवेकपुरस्सरविचारप्रावीण्यं न दृश्यत इत्यर्थः । यतस्तातस्य ज्येष्ठे
पुत्रे सोमदेवे तन्नामके सति विद्यमाने सति धर्मशास्त्रमर्पादया मम तस्मात्
कनीयसो यौवराज्ये युवराजपदेऽधिकारो योग्यत्वसौचित्यञ्च नास्ति न विद्यते ।

भाषा

आप का मेरे प्रति अधिक पक्षपात, आप की विवेकयुक्त विचार की पटुता
को दूर कर रहा है । आप के ज्येष्ठ पुत्र सोमदेव के रहते हुए मेरा युवराज
पद पाने का कोई अधिकार नहीं है ।

चालुक्यवंशोऽपि यदि प्रयाति पात्रत्वमाचारविपर्ययस्य ।
अहो महद्वैशसमाः किमन्य-दनङ्कुशोऽभूत्कलिकुञ्जरोऽयम् ॥३६॥

अन्वयः

यदि चालुक्यवंशः अपि आचारविपर्ययस्य पात्रत्वं प्रयाति (तर्हि) आः
किम् अन्यत्, अहो महत् वैशसम्, अयं कलिकुञ्जरः अनङ्कुशः अभूत् ।

व्याख्या

यदि चालुक्यवंशस्य वंश कुलमप्याऽऽचारो धर्मानुकूलमर्पादा तस्य विपर्ययो
घंपरीत्य तस्य पात्रत्वं भाजनत्वं प्रयाति गच्छति तर्हि आ. ! इति खेदे ।
किमदन्यद्वस्तु । अहो ! इत्याश्चर्ये । महद्वैशस स्यात् महदनर्थप्रयोजक स्यात् ।
“वंशस हिंसा” । अतोऽयं कलिकुञ्जरः कलिरूपहस्त्यनङ्कुशो निरङ्कुशो
निष्प्रतिबन्धक इत्यर्थः । अभूज्जातः । मर्पादा त्यागे चालुक्यवंशस्य कलिकाल-
पराभूत इत्यपवादः स्यादिति भावः ।

भाषा

यदि चालुक्यवंश भी अनाचार का स्थान बन गया तो बड़े आश्चर्य और

दुख से कहना पड़ता है कि इतना बड़ा अनर्थ और क्या हो सकता है । यह कलि रूपी हाथी निरङ्कुश हो गया । अर्थात् अब कलि के प्रचार में कोई रोक टोक न रह गई ।

लक्ष्म्याः करं ग्राहयितुं तदादौ तातस्य योग्यः स्वयमग्रजो मे ।
कार्यं विपर्यासमलीमसेन न मे नृपश्रीपरिरम्भणेन ॥३७॥

अन्वयः

तत् आदौ मे अग्रजः तातस्य लक्ष्म्याः करं ग्राहयितुं स्वयं योग्यः ।
विपर्यासमलीमसेन नृपश्रीपरिरम्भणेन मे न कार्यम् ।

व्याख्या

तत्तस्मात्कारणात् धर्मानुकूलमयादानुरोधात् मे ममाग्रजो ज्येष्ठभ्राता तातस्य पितुस्तव लक्ष्म्याः श्विय. कर हस्त ग्राहयितुं तातरूपप्रयोजककर्तृक-ज्येष्ठभ्रातृप्रयोज्यकर्तृकलक्ष्मीसम्बन्धिकरग्रहण सम्पादयितुं स्वयमात्मना योग्य-स्समर्थ. । विपर्यासेन प्रतिकूल्येन वैपरीत्येन वा 'स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये' इत्यमरः । मलीमसेन कलङ्कितेन 'मलीमस तु मलिन कञ्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः । नृपश्रियो राजलक्ष्म्या, परिरम्भणेन समालिङ्गनेन ग्रहणेनेत्यर्थ. । मे मम न कार्यं न किञ्चित्प्रयोजनम् ।

भाषा

इसलिये पहिले मेरे ज्येष्ठ भ्राता स्वयं आप के राजश्री का हाथ पकड़वाने के योग्य है । क्रमराहित्य के या प्रतिकूलता के कलङ्क से कलङ्कित राजलक्ष्मी को स्वीकार करने से मुझे कोई प्रयोजन नहीं है ।

ज्येष्ठं परिम्लानमुखं विधाय भवामि लक्ष्मीप्रणयोन्मुखश्चेत् ।
किमन्यदन्यायपरायणेन मयैव गोत्रे लिखितः कलङ्कः ॥३८॥

अन्वयः

ज्येष्ठं परिम्लानमुखं विधाय (अहम्) लक्ष्मीप्रणयोन्मुखः भवामि
चेत् (तर्हि) अन्यायपरायणेन मया एव गोत्रे कलङ्कः लिखितः, किम्
अन्यत् ।

व्याख्या

ज्येष्ठं भ्रातरं सोमदेवं परिभ्रान्तं क्रमप्राप्तराज्यलक्ष्मीपरिग्रहाप्राप्त्या मलिनं मुखं वदनं यस्य तं विधाय कृत्वाऽहं लक्ष्म्या प्रणय स्नेहस्तस्मिन्नुत्सुख प्रवण परायणो वा भवामि चेत् तर्हि अन्यायेऽन्याययुक्तकार्ये परायणो लग्नस्तेन मया विक्रमाङ्कदेवेनैव गोत्रे विशुद्धचालुक्यवशे कलङ्कः कालुष्यं लिखितः सम्पादितः । किमन्यदन्यायकार्यम् ? अन्यस्याऽन्यायकार्यस्याऽन्वेषणप्रयासो व्यर्थ एवेति भावः ।

भाषा

यदि मैं अपने बड़े भाई सोमदेव को क्रमप्राप्त राज्यलक्ष्मी के न प्राप्त होने से उदास बनाकर स्वयं लक्ष्मी के प्रेम में तत्पर हो जाऊँ, तो अन्याय युक्त कार्य करने में तत्पर, मैंने ही इस शुद्ध चालुक्य वश में कलङ्क लगाया । और क्या अन्याय का कार्य हो सकता है ?

तातश्चिरं राज्यमलङ्करोतु ज्येष्ठो ममारोहतु यौवराज्यम् ।
सलीलमाक्रान्तदिगन्तरोऽहं द्वयोः पदातिव्रतमुद्धहामि ॥३६॥

अन्वयः

तातः चिरं राज्यम् अलङ्करोतु, मम ज्येष्ठः यौवराज्यम् आरोहतु, अहं सलीलम् आक्रान्तदिगन्तरः सन् द्वयोः पदातिव्रतम् उद्धहामि ।

व्याख्या

तातः पिता चिरं चिराय 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । राज्यमलङ्करोतु विभूषयतु । मम ज्येष्ठो ज्येष्ठभ्राता सोमदेवो यौवराज्यं युवराजपदमारोहतु अधितिष्ठतु । अहं लीलया सहितं सलीलं सहेलं यथास्यात्तथाऽऽक्रान्तानि समधिष्ठितानि दिगन्तराणि येन स आक्रान्तदिगन्तरस्सन् द्वयोस्तातस्य भ्रातुश्च पश्चात्तेः पत्तेः 'पदातिपत्तिपदगपादातिक पदाजयः' इत्यमरः । धत्तं नियममुद्धहामि धारयामि । अहं तव ज्येष्ठभ्रातुश्च पादातिको भूत्वोभयोः सेवां करिष्यामीति भावः ।

भाषा

आप चिरकाल तक राज्य को शोभित करते रहें । बड़े भाई युवराज पद पर आरूढ़ हो । मैं, बात की बात में समय दिशाओं में आक्रमण करता हुआ, आप दोनों का प्यादा बनकर रहूँगा ।

रामस्य पित्रा भरतोऽभिपिक्तः क्रमं समुल्लङ्घ्य यदात्मराज्ये ।
तेनोत्थिता स्त्रीजित इत्यकीर्तिरद्यापि तस्यास्ति दिगन्तरेषु ॥४०॥

अन्वयः

यत् रामस्य पित्रा आत्मराज्ये क्रमं समुल्लङ्घ्य भरतः अभिपिक्तः तेन
उत्थिता स्त्रीजितः इति तस्य अकीर्तिः अद्य अपि दिगन्तरेषु अस्ति ।

व्याख्या

यत् रामस्य पित्रा दशरथेनाऽऽत्मनः स्वस्य राज्ये क्रमं नियमोचितपरिपाटी-
क्रमं समुल्लङ्घ्यचाऽतिक्रम्य भरतः स्वकनीयान्पुत्रोऽभिपिक्तोऽभियेकतिलकाञ्चितः
कृतस्तेनाऽनचितकार्येणोत्थिता समुत्पन्ना स्त्रिया भार्यया जितो वशीकृत इति
तस्याऽकीर्तिरपयज्ञोऽद्याप्यद्यावधि दिगन्तरेषु सर्वदिक्वस्ति विद्यते ।

भाषा

चूँकि रामजी के पिता दशरथ राजा ने कुलपरम्परागत क्रम का उल्लंघन
कर बड़े भाई के रहते हुए छोटे भाई, भरत का राज्याभिषेक किया, इस अनु-
चित कार्य से उत्पन्न, स्त्री का वशीभूत, ऐसी उसकी अपकीर्ति अभी भी सब
दिशाओं में अर्थात् सर्वत्र फैली हुई है ।

तदेष विश्राम्यतु कुन्तलेन्द्र यशोविरोधी मयि पक्षपातः ।
न किं समालोचयति क्षितीन्दु-रायासशून्यं मम राज्यसौख्यम् ॥४१॥

अन्वयः

हे कुन्तलेन्द्र । तत् एषः मयि यशोविरोधी पक्षपातः विश्राम्यतु ।
क्षितीन्दुः मम आयासशून्यं राज्यसौख्यं किं न समालोचयति ।

व्याख्या

हे कुन्तलेन्द्र ! कुन्तलदेशाधिप ! तत्तस्मात्कारणादेव मयि मत्सम्बन्धे
यशसः कीर्तेर्विरोधी प्रतिबन्धको दुष्कीर्तिजनकः पक्षपातो विश्राम्यतु विश्रान्तिमेतु,
न जायतामित्यर्थः । क्षितीन्दुः पृथिवीन्दुर्भवान् ममाऽऽयासेन परिधमेण शून्यं
रहितमनायासप्राप्तमित्यर्थः । राज्यसौख्यं किं न समालोचयति, कथं न पश्यति ।
अहं स्वनायासेनैव राज्यसौख्यमनुभवामीति भवान् जानात्येवेत्यर्थः ।

भाषा

इसलिए, हे कुन्तलदेशाधिपति ! मेरे प्रति जो आपका अपकीर्तिजनक पक्षपात है उसे छोड़ दीजिये । क्या राजा साहेब (आप) नहीं देखते हैं कि मैं अनायास ही सब राज्य का सौख्य पा रहा हूँ ।

पुत्राद्वचः श्रोत्रपवित्रमेवं श्रुत्वा चमत्कारमगान्नरेन्द्रः ।
इयं हि लक्ष्मीधुरि पांसुलानां केषां न चेतः कलुपीकरोति ॥४२॥

अन्वयः

नरेन्द्रः पुत्रात् एवं श्रोत्रपवित्रं वचः श्रुत्वा चमत्कारम् अगात् । हि पांसुलानां धुरि (स्थिता) इयं लक्ष्मीः केषां चेतः न कलुपीकरोति ।

व्याख्या

नरेन्द्रो राजाऽऽहवमल्लदेवः पुत्रात्सूनोर्विक्रमाङ्गुदेवादेवमेवम्भूतं श्रोत्रपवित्रं कर्णपूतं कर्णसुखदायकमित्यर्थः । वचो वाणीं श्रुत्वा निशम्य चमत्कारमाश्चर्य-मगात्प्राप्तः आश्चर्यचकितो बभूवेत्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् पांसुलानां स्वैरि-णीनां धुरि अग्रभागे स्थितेर्यं लक्ष्मीः धीः सम्पत्तिरित्यर्थः । केषां पुरुषाणां चेतो मनः 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । न कलुपी-करोति न मलिनिकरोति । अपि तु लक्ष्मीः सर्वानेव सन्मार्गाच्छ्यावयतीति भावः ।

भाषा

इस प्रकार पुत्र की कर्ण को पवित्र करने वाली अर्थात् कान को अच्छी लगाने वाली वाणी को सुनकर राजा को आश्चर्य हुआ । क्यों कि स्वेच्छा-चारिणियों में अग्रणी लक्ष्मी किनके चित्तों को मलिन नहीं करदेती । अर्थात् लक्ष्मी की प्राप्ति में सभी मनुष्यों का मन कलुषित हो जाता है ।

सस्नेहमङ्गे विनिवेश्य चैनमुवाच रोमाञ्चतरङ्गिताङ्गः ।
क्षिपन्निवात्युज्ज्वलदन्तकान्त्या प्रसादमुक्तावलिमस्य कण्ठे ॥४३॥

अन्वयः

रोमाञ्चतरङ्गिताङ्गः एनम् अङ्गे सस्नेहं विनिवेश्य अस्य कण्ठे अत्युज्ज्व-लदन्तकान्त्या प्रसादमुक्तावलिं क्षिपन् इव च उवाच ।

व्याख्या

रोमाञ्चेन रोमहर्षणेन तरङ्गितानि युवतान्यङ्गानि यस्य स राजाऽऽहवमल्लदेव एनं विक्रमाङ्कुदेवमङ्कु उत्सङ्गे सस्नेहं प्रेमोल्लासपूर्वकं यथास्पात्तया विनिवेश्य संस्थाप्याऽस्य पुत्रस्य कण्ठे गलभागेऽत्युज्वलाऽतिविशदा दन्तानां 'रदना दन्ता रदाः' इत्यमरः । कान्तिः प्रभा तथा धवलदन्तकान्तिछन्ना प्रसादरूपा या मुक्तानां मौक्तिकानामावलिमाला तां क्षिपन्निव च निदधदिव चोवाच नगाद ।

भाषा

सर्वे अङ्गों में रोमाञ्च से युक्त उस राजा आहवमल्ल देव ने अपने पुत्र विक्रमाङ्कु देव को प्रेम पूर्वक अपनी गोद में बैठकर और उसके गले में अपनी श्वेत दन्तकान्ति के मिय से मानो प्रेम से समर्पित मोतियों की माला को पहनाते हुए, कहा ।

भाग्यैः प्रभूतैर्भगवानसौ मे सत्यं भवानीदयितः प्रसन्नः ।
चालुक्यगोत्रस्य विभूषणं यत् पुत्रं प्रसादीकृतवान्भवन्तम् ॥४४॥

अन्वयः

असौ भगवान् भवानीदयितः मे प्रभूतैः भाग्यैः सत्यं प्रसन्नः । यत् चालुक्यगोत्रस्य विभूषणं भवन्तं पुत्रं प्रसादीकृतवान् ।

व्याख्या

असौ भगं विद्यते यस्मिन् स भगवान् 'भगं श्री काममाहात्म्यवीर्यपत्नार्क-कीर्तिषु' इत्यमरः । 'भगं श्री योनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्य-श्वर्यपत्नेषु धर्म मोक्षेऽप्य ना रघौ' । इति मेदिनी । भवान्याः पार्वत्या दयितो बल्लभः 'अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं बल्लभं प्रियम्' इत्यमरः । शिवो मे प्रभूतैर्बहुलैर्भाग्यैर्भागधेयैः 'दैवं दिष्ट भागधेय भाग्यं स्त्री नियतिविधिः' इत्यमरः । सत्यं ध्रुवं प्रसन्नः प्रीतः । यद्यस्मात्कारणात् चालुक्यगोत्रस्य चालुक्यवंशस्य विभूषणमलङ्कारभूतं भवन्तं त्वां पुत्रं पुत्रत्वेन प्रसादीकृतवान् दत्तवान् । त्वत्सदृशं चालुक्यवंशालङ्कारभूतं पुत्रं प्रसादीकृत्य तेन शिवेन महानतुषहः प्रदर्शित इति भावः । 'भवानीदयितः' इति चिन्त्यम् ।

व्याख्या

यस्या राजलक्ष्म्या कृते भूमि विभ्रति पालयन्तीति भूमिभूतस्तेषा पृथिवी-
पालाना कुमारा पुत्रा राजकुमारा इत्यर्थं । केषा नयस्य नीतेविप्लवा विपर्य-
सास्तेषा नयविप्लवानामनीतीना पात्र भाजन न, न जाता । सा उन्मत्ता
मदान्धा ये मातङ्गा गजा 'गजेऽपि नागमातङ्गौ' इत्यमर । तेषा सहस्र
तद्वद्गुर्वा भारवती स्पृहणीया च राज्यलक्ष्मीस्ते त्वदर्थं तृणवल्लयुरल्पीयसी
तुच्छा च । अन्येराजकुमारा राज्यलक्ष्मीं सवतोऽधिका मन्यमानास्तदथमनीति-
माचरन्ति परन्तु त्वत्कृते सा तुच्छेति भाव ।

भाषा

जिस राज्यलक्ष्मी के लिये अन्य राजाओं के पुत्र गण क्या २ अनीति नहीं
कर डालते वह सहस्रो मदोन्मत हाथियों से भी भारी तथा बहुमूल्य राज्यलक्ष्मी
तुम्हारे लिये तृण के समान हलकी है अर्थात् तुच्छ है ।

लङ्कासमीपाम्बुधिनिर्गतेयं रक्तासवैस्तृप्यति राक्षसीम् ।

लक्ष्मीरसौ त्वद्भुजदण्डवद्धा पात्रं भवित्री विनयव्रतस्य ॥४७॥

अन्वयः

इयं लङ्कासमीपाम्बुधिनिर्गता लक्ष्मीः राक्षसी इव रक्तासवैः तृप्यति ।
असौ त्वद्भुजदण्डवद्धा सती विनयव्रतस्य पात्र भवित्री ।

व्याख्या

इयं पूर्ववर्णिता लङ्काया रावणनगरी समीपे योऽम्बुधिस्समुद्रस्तस्मात्निर्गता
जाता लक्ष्मी थी राक्षसीव रक्तानि रुधिराप्येवाऽसवा मद्यानि तैस्तृप्यति
तृप्तिमाप्नोति । यथा लङ्काया जाता काचिद्राक्षसी रुधिरपातेनैव तृप्यति
तथैव लङ्कानिकटस्थसमुद्रजा लक्ष्मीरपि रुधिरप्रवाहेण तृप्यतीति भाव । असौ
लक्ष्मीस्त्वद्भुजात्रेव दण्डी तयोर्वद्धा त्वद्भुजयोर्वण्डेन शासनेन वा बद्धा सती
विनयव्रतस्य विनयव्रताशिक्षाया पात्रमास्पर्द भवित्री भविष्यति । लोके
दण्डेनैव दुर्विनीतानां शासन भवति । दुर्विनीता विनीताश्च सपाद्यन्ते, क्रूरत्यञ्च
विहन्यन्ते, सुस्वभावश्च रास्याप्यन्ते इति भाव ।

भाषा

लड्डा के पास के समुद्र में से उत्पन्न यह लक्ष्मी, राक्षसी के समान रक्त रूपी सुरा से तृप्त होती है । परन्तु यह तुम्हारे भुजदण्ड से बँध जाने पर विनम्र हो जाएगी । अर्थात् लड्डा में उत्पन्न राक्षसी जिस प्रकार रक्त पान कर तृप्त होती है वैसे ही यह लका के समीपवर्ती समुद्र से उत्पन्न होने वाली लक्ष्मी रक्त प्रवाह से तृप्त होती है । यह लक्ष्मी तुम्हारे भुजाओं के दण्ड से दण्डित होकर या तुम्हारी भुजा के आश्रय में आने पर भविष्य में नम्र हो जाएगी ।

जानामि मार्गं भवतोपदिष्टं ममापि चालुक्यकुले प्रसूतिः ।
किन्त्वत्र लक्ष्मीगुणबन्धहीने निसर्गलोला कथमेति दाढ्यम् ॥४८॥

अन्वयः

भवता उपदिष्टं मार्गं जानामि । (यतः)मम अपि चालुक्यकुले प्रसूतिः ।
किन्तु गुणबन्धहीने अत्र निसर्गलोला लक्ष्मीः कथं दाढ्यम् एति ।

व्याख्या

भवतोपदिष्ट कथित मार्गं नयवर्त्मं जानामि वेद्यि । यतो ममापि चालुक्यवंशे नीतिमार्गाबलम्बिनि चालुक्यनृपाणां कुले प्रसूतिरुत्पत्तिः । अहमपि त्वत्सदृशो नीतिमार्गकुशले चालुक्यवंशे जात इति त्ववुक्तं सर्वं नयवर्त्मं जानामीतिभावः । किन्तु परन्तु गुणानां शौर्यादीनां पक्षे रज्जूनं बन्धः संघः पक्षे ग्रन्थिस्तेन हीने रहितेऽत्र अस्मिन् ज्येष्ठे पुत्रे सोमदेवे निसर्गात्स्वभावादेव लोला चञ्चलाऽस्थिरा लक्ष्मी राज्यधीः कथं केन प्रकारेण दाढ्यं दृढतां स्थिरतामित्यर्थः । एति प्राप्नोति समुपयास्यतीति भावः । दृढबन्धनेन बद्ध एव पदार्थो निश्चलो भवतीति नियमः ।

भाषा

तुमने जो नीतिमार्ग दिखाया है उसे मैं भी जानता हूँ । क्यों कि मेरा भी जन्म नीति कुशल चालुक्य राजाओं के वंश में ही हुआ है । परन्तु शौर्यादिगुणों के संघ से रहित अथवा बंधन योग्य ग्रन्थियुक्त रस्सी से रहित मेरे ज्येष्ठपुत्र सोमदेव के युवराज पद पर बँधने पर यह स्वभावतः चञ्चला राज्यलक्ष्मी इससे

कैसे दृढ़ता पूर्वक बाधी जा सकती है अर्थात् बिना बंधे कैसे अपनी चञ्चलता छोड़ कर साथ रह सकती है ।

किञ्चिन्न मे दूषणमस्ति पृच्छ दैवज्ञचक्रं यदि कौतुकं ते ।

एतस्य साम्राज्यममन्यमानाः पापग्रहा एव गृहीतपापाः ॥४६॥

अन्वयः

मे न किञ्चित् दूषणम् अस्ति । यदिते कौतुकं (तर्हि) दैवज्ञचक्रं पृच्छ । पापग्रहाः एव गृहीतपापाः (सन्तः) एतस्य साम्राज्यम् अमन्यमानाः (सन्ति) ।

व्याख्या

मे ममाऽन्न न किञ्चिद्दूषणं न कोऽपि दोषोऽस्ति । नाऽहं सोमदेवस्य पौयराज्यदानप्रतिबन्धक इति भावः । यदि ते तव कौतुकं कुतूहलम् 'कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्' इत्यमरः । ज्ञातुं महती समुत्कण्ठा भवेदित्यर्थः । तर्हि देव जानन्तीति देवज्ञा ज्योतिषिका 'सावत्सरो ज्योतिषिको देवज्ञगणकावपि' इत्यमरः । तेषां चक्रं समूहं पृच्छ । पापग्रहाः क्रूरग्रहा अनिष्टग्रहा इत्यर्थः । गृहीतानि पापानि दुष्कृतजन्यादृष्टानि यैस्ते गृहीतपापाः सन्त एतस्य सोमदेवस्य साम्राज्यं सघ्राट्पदोऽधिरोहममन्यमानाः सन्ति न स्वोक्नुवन्ति न समयंयन्तीति भावः ।

भाषा

सोमदेव को युवराज न बनाने में मेरा कोई दोष नहीं है । यदि तुमको यह जानने की उत्कट इच्छा हो तो ज्योतिषियों से पूछो । (तब तुमको विदित होगा कि) सोमदेव के पापग्रह अनिष्ट कारक होकर इसका साम्राज्य होने में प्रतिबन्धक हैं ।

साम्राज्यलक्ष्मीदयितं जगाद त्वामेव देवोऽपि मृगाङ्गमौलिः ।

लोकस्तुतां मे बहुपुत्रतां तु पुत्रद्वयेन व्यतनोत्परेण ॥५०॥

अन्वयः

मृगाङ्गमौलिः देवः अपि त्वाम् एव साम्राज्यलक्ष्मीदयितं जगाद । लोकस्तुतां मे बहुपुत्रतां तु परेण पुत्रद्वयेन व्यतनोत् ।

व्याख्या

मृगाङ्गुलचन्द्रः 'अज्ञो जैवातृकः सोमो ग्लौमृगाङ्गुः कलानिधिः' इत्यमरः । मौली मस्तके यस्य स मृगाङ्गुमौलिचन्द्रमौलिर्देव शिवोऽपि स्वामेव भवन्तमेव साम्राज्यलक्ष्म्याः साम्राज्यभियो दधित वल्लभं 'दधित वल्लभं प्रियम्' इत्यमरः । जगदोवाच कथितवानित्यर्थः । लोकैर्जनैः स्तुता प्रशसितां जनप्रसिद्धामित्यर्थः । मे मम बहुपुत्रतामनेकतनपत्वं तु परेण त्वदतिरिक्तेन पुत्रद्वयेन व्यतनोत् कृतवान् ।

भाषा

भगवान् शङ्कर ने भी तुम्ही को साम्राज्यलक्ष्मी का प्रिय बताया था । ससार में प्रशसित अनेक पुत्रवत्ता को शङ्कर ने मुझे अन्य दो पुत्रों को देकर पूर्ण कर दिया ।

तन्मे प्रमाणीकुरु वत्स वाक्यं चालुक्यलक्ष्मीश्चिरमुन्नतास्तु ।
निर्मत्सराः क्षोणिभृतः स्तुवन्तु ममाकलङ्कं गुणपक्षपातम् ॥५१॥

अन्वयः

हे वत्स ! तत् मे वाक्यं प्रमाणीकुरु । चालुक्यलक्ष्मीः चिरमुन्नता अस्तु । निर्मत्सराः क्षोणिभृतः मम अकलङ्कं गुणपक्षपातं स्तुवन्तु

व्याख्या

हे वत्स पुत्र तत्तस्मात्कारणान्मे मम वाक्यं वचनं प्रमाणीकुरु स्वीकुरु मौराज्य गृहणेत्यर्थः । चालुक्यवंशस्य लक्ष्मी राज्यश्रीश्चिर चिरका मुन्नता वृद्धिमभ्युपेतास्तु । मत्सरेणाऽन्यशुभद्वेषेण परसम्पत्पराहनेनेत्यर्थं 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु' इत्यमरः । रहिता हीनाः क्षोणि राजानो ममाकलङ्कं दोषरहितं गुणेषु शोभतेषु पक्षपातं पुण्यकरामित्यर्थं स्तुवन्तु प्रशसन्तु ।

भाषा

हे पुत्र ! इसलिये मेरी बात को मानो अर्थात् पुत्रराज पद को करो (जिससे) चालुक्यवंश की राज्यलक्ष्मी चिरकाल तक उन्नत मात्सर्यहीन अन्य राजा लोग मेरे अनिन्दनीय, गुणा के पक्षपात की प्रशंसा

श्रुत्येति वाक्यं पितुरादरेण जगाद भूयो विहसन्कुमारः ।
मद्भाग्यदोषेण दुराग्रहोऽयं तातस्य मत्कीर्तिकलङ्कहेतुः ॥५२॥

अन्वयः

कुमारः पितुः इति वाक्यम् आदरेण श्रुत्वा विहसन् (सन्न) भूयः
जगाद । अयं तातस्य दुराग्रहः मद्भाग्यदोषेण मत्कीर्तिकलङ्कहेतुः (अस्ति)

व्याख्या

कुमारो राजकुमारो विक्रमाङ्कदेवः पितुर्जनकस्याऽऽहवमल्लदेवस्येतीत्यं वाक्यं
वचनमादरेण समादरेण श्रुत्वा निश्चयं विहसन् हास्यं कुर्वन्तन् भूयः पुनरपि
जगादोक्तवान् । अयं पूर्वोक्तः तातस्य जनकस्य भवतो दुराग्रहो दुरभितिवेशो
मह्यं राज्यलक्ष्मीसमर्पणरूपाभितिवेशो मम भाग्यस्य दिष्टस्य 'दैवं दिष्टं भागधेयं
भाग्यं स्त्री नियतिविधिः' इत्यमरः । दोषेण विपर्ययेन मम कीर्तेर्यशसः कलङ्कस्य
मलिनीकरणस्य हेतुः कारणमस्ति । सत्यपि ज्येष्ठे आतरि मम दुर्भाग्यजनितेन
भवतो दुराग्रहेण मे धीवराज्यग्रहणं मत्कीर्तिमलिनीकरणकारणमेव भविष्यतीति
भावः ।

भाषा

राजा की उपर्युक्त बातों को आदर पूर्वक सुनकर राजकुमार विक्रमाङ्कदेव
ने हँसते हुए फिर से कहा कि यह पिता जी का दुराग्रह, मेरे दुर्भाग्य से, मेरी
कीर्ति में कलङ्क लगने का कारण है ।

यदि ग्रहास्तस्य न राज्यदूताः कारुण्यशून्यः शशिशेखरो वा ।
तैरेव तातो भविता कृतार्थस्तद्द्वार्यतां कीर्तिविपर्ययो मे ॥५३॥

अन्वयः

यदि तस्य ग्रहाः राज्यदूताः न, वा शशिशेखरः कारुण्यशून्यः (तथापि)
तैः एव तातः कृतार्थः भविता । तत् मे कीर्तिविपर्ययः धार्यताम् ।

व्याख्या

यदि तस्य सोमदेवस्य ग्रहा जन्माङ्गस्थितग्रहाः 'ग्रहो निग्रहनिर्वन्धग्रहणेपु
रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च संहिष्येयोपरागयोः' इति विश्वः । राज्यस्य

साम्राज्यस्य दूता सदेशहरा 'स्यात्सदेशहरो दूतो दूत्य तद्भावकर्मणि' इत्यमर ।
न, न सन्ति । तद्भावसूचका न सन्तीति भाव । अथवा शशिशेखरश्चन्द्र-
मौलि शिव कारुण्येन दयया शून्यो रहित । यदि शिव स्वदयया तस्मै
राज्यसुखभोग न ददाति चेदिति भाव । तथापि तैरेव ग्रहं राज्यसुखभोगास-
सूचकं रेव तात पिता भवान् कृतार्थं कृतकार्यस्सफलमनोरथ इत्यर्थ । भविता
भविष्यति । तत्तस्मात्कारणान्मे मम कीर्तिविपर्ययो दुर्गेशो वार्यतामपयशो न
विधातव्यमित्यर्थ ।

भाषा

यद्यपि सोमदेव के ग्रह उसके राज्योपभोग सूचक नहीं हैं या जो कहें कि
भगवान् शक्र की उसपर दया नहीं है । तो भी उन्ही ग्रहों से आप की
मनोरथ सिद्धि होगी । इसलिये मेरे अपमयश को न होने दीजिये ।

अशक्तिरस्यास्ति न दिग्जयेषु यस्यानुजोऽहं शिरसा धृताज्ञः ।
स्थानस्थ एवाद्भुतकार्यकारी विभर्तु रक्षामणिना समत्वम् ॥५४॥

अन्वयः

यस्य शिरसा धृताज्ञः अहम् अनुजः अस्य दिग्जयेषु अशक्तिः न
अस्ति । स्थानस्थः एव अद्भुतकर्मकारी (सन्) रक्षामणिना समत्वं
विभर्तु ।

व्याख्या

यस्य सोमदेवस्य शिरसा नक्षमस्तकेन धृता सञ्चिता आज्ञाऽऽदेशो येन सोऽह-
मनुज कनीयान्भ्राताऽस्मि । अस्य मम भ्रातुस्सोमदेवस्य दिशा जयो विजय-
स्तेषु दिग्बिजयकर्मण्यशक्तिरसामर्थ्यं नास्ति न सभवति । स स्थाने तिष्ठतीति
स्थानस्थ स्वस्थाने स्थित एवाद्भुतान्याश्चर्यकराणि कर्माणि करोतीत्यद्भुत-
कर्मकारी सर्वसाधारणजनासाध्याश्चर्यजनककृत्यससाधकस्सन् रक्षामणिना सर्व
रक्षणक्षमरूपाधित्यप्रभावशालिना मणिना सह समत्वं सादृश्य विभर्त्वैतु ।
यथा रक्षामणि स्वस्थानस्थितस्सन् यस्य शरीरे तिष्ठति तस्य सर्वतो भावेन रक्षणं
करोति तथैव मे भ्राता स्वस्थानस्थित सन्मत्साहाय्येनाद्भुतकर्मकारी भूत्वा
सकलजनसरक्षको भवत्विति भाव ।

भाषा

आज्ञा का शिरसा पालन करने वाला जिसका मैं छोटा भाई हूँ उसके दिग्विजय में असामर्थ्य सम्भावित नहीं हो सकता है। वह अपने स्थान पर ही रहकर आश्चर्यजनक काम करता हुआ रक्षामणि की समानता को प्राप्त हो। अर्थात् रक्षामणि जहाँ बधा रहता है वही रहकर सम्पूर्ण विघ्नों को अपने प्रभाव से दूरकर सब प्रकार का आश्चर्यजनक काम कर मनुष्य की रक्षा करता है जैसे ही सोमदेव अपने स्थान पर ही रहकर मेरी सहायता से आश्चर्य-जनक कार्य करने के यश का भागी होकर प्रजा की रक्षा करे।

इत्यादिभिश्चित्रतरैर्वचोभिः कृत्वा पितुः कौतुकमुत्सवञ्च ।
अकारयज्ज्येष्ठमुदारशीलः स यौवराज्यप्रतिपत्तिपात्रम् ॥५५॥

अन्वयः

उदारशीलः सः इत्यादिभिः चित्रतरैः वचोभिः पितुः कौतुकम् उत्सवं च कृत्वा ज्येष्ठं यौवराज्यप्रतिपत्तिपात्रम् अकारयत् ।

व्याख्या

उदारमसंकुचितं शील स्वभावो यस्य स उदारशील उदारस्वभावः स राजपुत्रो विक्रमाङ्कदेव इत्यादिभिरेवम्भूतैश्चित्रतरैर्विचित्रैर्वचोभिर्वाक्यैः पितुराह-वमल्लदेवस्य कौतुकं कौतूहलमुत्सवमानन्दावसरञ्च 'उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः' इत्यमरः । कृत्वा जनयित्वा ज्येष्ठं ज्येष्ठभ्रातरं सोमदेवं यौव-राज्यस्य युवराजपदस्य प्रतिपत्तिः स्वीकृतिस्तस्य पात्रं स्थानमकारयत् कारित-वान् । स्ववचःप्रसरंज्येष्ठभ्रातुर्यौवराज्यपदप्रदानस्वीकृति लब्धवानिति भावः ।

भाषा

उदार स्वभाव वाले उस राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव ने ऐसी २ अनेक आश्चर्य-जनक बातें कहकर अपने पिता आहवमल्लदेव राजा के कौतूहल और आनन्द के अवसर को उत्पन्न कर, अपने बड़े भाई सोमदेव को युवराज पद पर नियत करने की स्वीकृति करा ली।

स्वयं समाधास्यति चन्द्रमौलि-रम्लानकीर्तिरभिधाञ्छितं मे ।
कार्यं विचार्येति सुतोपदिष्टं स सर्वसुर्वीपतिरन्वतिष्ठत् ॥५६॥

अन्वयः

चन्द्रमौलिः स्वयम् अम्लानकीर्तः मे अभिवाच्छ्रितं समाधास्यति इति
विचार्य सः उर्वीपतिः सुतोपदिष्टं सर्वं कार्यम् अन्वतिष्ठत् ।

व्याख्या

चन्द्रमौलिः शशिशेखरः शिवस्वयमेवाऽम्लाना निष्कलङ्का कीर्तियंशो यस्य
तस्य मे ममाऽभिवाच्छ्रितमीप्सित समाधास्यति पूरयिष्यतीतीत्यं विचार्य निश्चित्य
सः प्रसिद्ध उर्व्या वसुंधरायाः 'सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुन्धरा' इत्यमरः ।
पति स्वमी राजाऽऽहवमल्लदेवः सुतेन पुत्रेणोपदिष्टं समन्वितं सर्वं पूर्णं कार्यं
यौवराज्यप्रदानकार्यमन्वतिष्ठच्चकार ।

भाषा

चन्द्रशेखर भगवान् शंकर, स्वयं ही, निष्कलङ्क कीर्तिवाले मेरी अभिष्ट
सिद्धि करेंगे, ऐसा विचार करके उस राजा आहवमल्लदेव ने पुत्र द्वारा कथित,
यौवराज्य प्रदान रूप कार्य को पूर्णता से सम्पन्न किया ।

ज्येष्ठे कृतेऽपि प्रतिपत्तिपात्रे तमेव लक्ष्मीरनुमन्यते स्म ।

पूरेण निम्ने निहिताऽपि सिन्धु-रपेक्षते सागरमार्गमेव ॥५७॥

अन्वयः

ज्येष्ठे प्रतिपत्तिपात्रे कृते अपि लक्ष्मीः तम् एव अनुमन्यते स्म । पूरेण
निम्ने निहिता अपि सिन्धुः सागरमार्गम् एव अपेक्षते ।

व्याख्या

ज्येष्ठे ज्येष्ठभ्रातरि सोमदेवे प्रतिपत्तिपात्रे यौवराज्यदानपात्रे कृतेऽपि सम्पा
दितेऽपि लक्ष्मी राज्यधीस्तमेव विक्रमाङ्कदेवमेवाऽनुमन्यते स्म तस्मिन्नेव सन्मानं
प्रणयिताञ्च प्रदर्शयति स्मेति भावः । पूरेण जलप्रवाहेण निम्ने नीचस्थाने गते
वा निहिता प्रस्थापिताऽपि सिन्धुर्नदी सागरस्य समुद्रस्य मार्गमेव पन्थानमेवाऽपेक्षते
प्रतीक्षते । दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

बड़े भाई सोमदेव को युवराज पद पर आलूढकर देने पर भी राज्य श्री
विक्रमाङ्कदेव के ही अनुकूल थी । जल प्रवाह के कारण नीचे स्थान पर भी

बहने वाली नदी, समुद्र में जा मिलने की ही अपेक्षा रखती है । अर्थात् सिफारिश से गुणहीन सोमदेव के युवराज पद पर स्थित होने पर भी राज्य-श्री विक्रमाङ्कदेव को ही अपनाती थी क्योंकि जल प्रवाह से नीच स्थान में बहने वाली नदी समुद्र में ही मिलने की अपेक्षा रखती है ।

देवोपदेशाद्गुणदर्शनाच्च स एव चित्ते नृपतेरुवास ।

यथा स्तुतं रत्नपरीक्षकेण दृष्टप्रभावं च महार्हरत्नम् ॥५८॥

अन्वयः

सः एव देवोपदेशात् गुणदर्शनात् च नृपतेः चित्ते उवास । यथा रत्नपरीक्षकेण स्तुतं दृष्टप्रभावं च महार्हरत्नम् ।

व्याख्या

स एव विक्रमाङ्कदेव एव देवोपदेशादाऽऽकाशवाण्या. श्रवणात् गुणदर्शनाद्विक्रमाङ्कदेवे शौर्यादिगुणानामनुभवाच्च नृपते रत्नचित्ते मनसि 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । उवास स्थितिं चकार । यथा रत्नपरीक्षकेण वैकटिकेन स्तुतं प्रशंसितं दृष्टोऽनुभूतः प्रभावः सामर्थ्यं यस्य तत् दृष्टप्रभावमनुभूतसामर्थ्यञ्च महार्हरत्नं मह्यं रत्नम् । वैकटिकेन प्रशंसितमनुभूतसामर्थ्यं च बहुमूल्यं रत्नं रत्नो हृदये वक्ष स्थले धार्यते तथैवाऽऽकाशवाण्या, प्रशंसितोऽनुभूतगुणश्च विक्रमाङ्कदेवो रत्नो हृदये स्थित इति भावः ।

भाषा

जोहरी द्वारा प्रशंसित और अनुभूत सामर्थ्य वाले बहुमूल्य रत्न के समान आकाशवाणी द्वारा प्रशंसित और अनुभव में आये हुए उसके गुणों से विक्रमाङ्क देव ने राजा आहवमल्ल के हृदय में स्थान प्राप्त कर लिया । अर्थात् जिस प्रकार जोहरी द्वारा प्रशंसित और अनुभव में आए हुए उसके सामर्थ्य से बहुमूल्य रत्न को राजा हृदय पर धारण कर लेता है वैसे ही आकाशवाणी से प्रशंसित और अनुभव में आए हुए उसके गुणों से विक्रमाङ्क देव ने राजा के हृदय में स्थान प्राप्त कर लिया ।

स यौवराज्यश्रियमाश्रितस्य ज्येष्ठस्य राज्ये च पितुः स्थितस्य ।

कार्यं द्वयोरप्यखिलं बभार भूशेषयोर्भारमिवादिक्कर्मः ॥५९॥

अन्वयः

सः यौवराज्यश्रियम् आश्रितस्य ज्येष्ठस्य, राज्ये स्थितस्य पितुः च द्वयोः अपि अखिलं कार्यम्, आदिकूर्मः भूशोषयोः भारम् इव बभार ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो यौवराज्यश्रियं यौवराज्यलक्ष्मीमाश्रितस्य समास्थितस्य ज्येष्ठस्य ज्येष्ठभ्रातुः सोमदेवस्य, राज्ये राज्यसिंहासने स्थितस्य धर्ममानस्य पितुस्तातस्य च द्वयोरुभयोरप्यखिलं समस्तं 'विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशोषम्' इत्यमरः । कार्यं युवराजप्रयुक्तं राजप्रयुक्तञ्च कार्यमित्यर्थः । आदिकूर्मो विष्णोः प्रथमावताररूपः कच्छपो भूः पृथ्वी शोषो नागराजोऽनन्तस्तयोर्भारनिव बभार धारयामास । यथाऽऽदिकच्छपो भूपस्तद्वारकस्य नागराजस्याऽपि भार दधाति तथैव विक्रमाङ्कदेवः स्वज्येष्ठभ्रातुस्त्वपितुश्च कार्यभारमवहदिति भावः ।

भाषा

भगवान् विष्णु का आदि अवतार कच्छप जैसे पृथ्वी ओर पृथ्वी का भार उठाने वाले शोपराज दोनों का बोझ उठाये रहता है उसी प्रकार विक्रमाङ्कदेव ने युवराज पद पर स्थित अपने बड़े भाई तथा राजगद्दी पर विराजित अपने पिता इन दोनों का सम्पूर्ण कार्य भार अपने ऊपर ले लिया ।

आज्ञापयामास च वन्दिताज्ञं तमेव सर्वत्र रणोत्सवेषु ।
पपौ च भूपस्तदुपार्जितानि यशोवतंसानि जयामृतानि ॥६०॥

अन्वयः

सः भूपः वन्दिताज्ञं तम् एव सर्वत्र रणोत्सवेषु आज्ञापयामास, तदुपार्जितानि यशोवतंसानि जयामृतानि च पपौ ।

व्याख्या

स भूपो राजाऽऽहवमत्स्यदेवो वन्दिता सम्मानिताऽज्ञा येन तं सम्मानिताज्ञं तं विक्रमाङ्कदेवमेव सर्वत्र रणोत्सवेषु युद्धोत्सवेषु गमनायमाज्ञापयामास विजितवान् । तेन विक्रमाङ्कदेवेनोपार्जितानि समानीतानि यदाः कीर्तिरेवाऽवसंगो भूषणं येषां तानि । एतेन यशसः पुष्पताम्यं गच्छते । जया विजया एवाऽ-

मृतानि पीयूषाणि तानि च पयो विवति स्म । युद्धे सर्वत्र विजयप्राप्त्या
तदीपकीर्तिं निशम्य परमत्पुष्टोऽभूदिति भावः । अत्र जयस्य अमृतत्वेन रूपकं
शब्दोपात्तं, यशसि च पुष्पारोपोऽर्थलभ्य इति एकदेशविवर्ति-रूपकमलङ्कारः ।

भाषा

राजा आहवमल्लदेव सर्वत्र सग्रामोत्सवों में आज्ञाकारी विक्रमाङ्कदेव को
ही जाने की आज्ञा देता था और उसके द्वारा उपार्जित यश से सुशोभित
विजयरूपी अमृतों का पान किया करता था ।

तत्कुम्भिकुम्भस्थलचीनपिष्ट-विपाटलो वारिनिधिर्वभासे ।
श्रापूरितश्चोलवलक्षयोत्थ-रक्तापगानामिव मण्डलेन ॥६१॥

अन्वयः

तत्कुम्भिकुम्भस्थलचीनपिष्टविपाटलः वारिनिधिः चोलवलक्षयोत्थ-
रक्तापगानां मण्डलेन श्रापूरितः इव वभासे ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य कुम्भिनो दन्तिनस्तेषां कुम्भस्थलानि मण्डस्थलानि तेषु
यच्चचीनपिष्ट चीनदेशभवं चूर्णं सिन्दूरं तेन विपाटलो रक्तवर्णो वारिनिधिर्जल-
निधिस्तमुद्रश्चोलाता चोलनृपाणां बलं सैन्यं 'वरुधिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीक-
मस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषां क्षयेण नाशोन्मत्था जाता रक्तस्य रुधिरस्याऽऽपगा
नद्यः "अपां समूहो आपं तेन गच्छतीत्यापगा" । समूहे अण्" । तासां मण्डलेन
समूहेनाऽऽपूरितस्तंबलित इव वभासे घृतिं संप्राप । लोके सिन्दूरेण गजगण्डस्थलानि
शोभायै लिप्यन्ते । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के हाथियों के गण्डस्थलो पर लगाये हुए सिन्दूर से सिन्दुरिया
रंग का समुद्र मानो चोलदेशीय राजाओं की सेना के काटे जाने से उत्पन्न खून
की नदियों के समूह से भरा भासित होता था ।

चालुक्यरामे हरिवाहिनीभिः सहागते तत्र तटीं पयोधिः ।
प्रादुर्भवन्मौक्तिकशुक्तिभङ्ग्या भयेन दन्तानिव निश्चर्ष ॥६२॥

‘स्याञ्चैत्रे चैत्रिको मघः’ इत्यमरः । विना विनैव चन्दनस्य चन्दनवृक्षस्य वायुः
पवनश्चन्दनवायुर्दक्षिणानिल इत्यर्थः । आसीत् प्रादुर्बभूव । तद्वाहिन्यामसंस्थाता
गजा आसन्नितिभावः । अत्र चैत्रं विना चन्दनवायुप्रवृत्तेर्विभाधनालङ्कारः ।
“विभाधना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।”

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के मलयाचल के कुञ्ज में प्रविष्ट होने पर उसकी सेना के
हाथियों के कानरूपी ताड़ के पखो से, चैत्र का महीना न होने पर भी, विरहिणियों
को सन्तप्त करने वाला, चन्दन की सुगन्ध से युक्त दक्षिणानिल बहने लगा ।

अदर्शयत्कामपि राजहंसलीलामसौ कुन्तलराजसूनुः ।
निस्त्रिशधाराजलसङ्गतं यद् द्विषां यशः क्षीरमिवाचकर्ष ॥६४॥

अन्वयः

असौ कुन्तलराजसूनुः काम् अपि राजहंसलीलाम् अदर्शयत् । यत्
निस्त्रिशधाराजलसङ्गतं द्विषां यशः क्षीरम् इव आचकर्ष ।

व्याख्या

असौ कुन्तलराजस्य कुन्तलदेशाधिपस्य सूनुः पुत्रो विक्रमाङ्कदेवो कामपि
विचित्रां राजहंसस्य राजश्रेष्ठस्य हंसपक्षिणो वा लीलां श्रोडाविलासमदर्शयत्
प्रकटयाम्बभूव । ‘राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणल्लोहितैस्त्रिताः’ इत्यमरः यद्यस्मा-
त्कारणात् निर्गतस्त्रिशङ्खोऽङ्गुलिभ्य इति निस्त्रिशः खड्गः ‘तूण्यां खड्गे तु
निस्त्रिश चन्द्रहासातिरिष्ययः’ इत्यमरः । तस्य धाराजलेन तीक्ष्णाप्रभागजलेन
सङ्गतं मिथितं द्विषां शत्रूणा ‘द्विड्विपक्षा हितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः’ इत्यमरः ।
यशः कीर्तिं क्षीरमिव दुग्धमिवाऽऽचकर्ष पृथक् कृतवान् । हंसो मिश्रित-
नीरक्षीरयोः क्षीरं पिबति नीरं त्यजतीति प्रसिद्धिः । कुन्तलराजपुत्रोऽपि स्वखड्ग-
धाराजलमिश्रितशत्रुयशसो यशः पृथक्त्वेन स्वोचकारेति भावः । श्लेषानुप्राणि-
तातिशयोक्तिनिदर्शना वाऽलङ्कारः ।

भाषा

उस कुन्तलदेश के राजपुत्र ने श्रेष्ठराजा की या राजहंस पक्षी की एक विलक्षण
लीला दिखाई । जिस प्रकार राजहंस पानी और दूध मिला देने पर पानी से

ध को अलग कर पी जाते हैं उसी प्रकार इस राजहंस ने खड्ग की धार के तनी से मिले हुए शत्रुओं के घस को दूध के समान अलग कर अपनी ओर खींच लिया अर्थात् स्वीकार कर लिया ।

तस्मिन् समाकर्षति चापदण्डं वीरप्रकाण्डे विजयोद्यमेषु ।
मुखान्यभूवन् द्रविडाङ्गनाना-मुष्णोष्णनिःश्वासविधूसराणि ॥६५॥

अन्वयः

वीरप्रकाण्डे तस्मिन् विजयोद्यमेषु चापदण्डं समाकर्षति (सति)
द्रविडाङ्गनाना मुखानि उष्णोष्णनिःश्वासविधूसराणि अभूवन् ।

व्याख्या

प्रशस्तो वीरो वीरप्रकाण्डस्तस्मिन् 'मतल्लिकामच्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजो । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः । तस्मिन्विक्रमाङ्कदेवे विजयोद्यमेषु विजय यात्रामु चापदण्डं धनुर्दण्डं समाकर्षति सति द्रविडदेशीयाङ्गनानां चोलदेशीयनारीणां चोलीनामित्यर्थः । मुखानि वदनान्युष्णादप्युष्ण इत्युष्णोष्णो निश्वास- शोकजनितोच्छ्वासस्तेन विधूसराणोपत्याण्डूनि कान्तिरहितानीत्यर्थः । ईषत्या- ण्डूस्तु धूसर' इत्यमरः । अभूवन् जातानि । अत्र चापदण्डाकर्षणमात्रेण मुखानां विधूसरत्वोक्त्याऽतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भाष्य

युद्ध यात्राओं में वीरो में श्रेष्ठ उस विक्रमाङ्कदेव के धनुष तानन पर चोल देश की नारियों के मुख, गरम २ उच्छ्वास लेन से कुछ सफ़ेद पड़ जाते थे अर्थात् कांति हीन हो जाते थे ।

तस्मिन्विरुद्धे गिरिनिर्भराम्बु श्रमातिरेकात्पशुवन्निपीय ।
मातेति चोलः क्षितिमादिभर्ता कृत्या स्तनास्वादमिधोत्ममर्ज ॥६६॥

अन्वयः

तस्मिन् विरुद्धे (सति) श्यादिभर्ता चोलः श्रमातिरेकात् गिरिनिर्भराम्बु स्तनास्वादम् इव पशुवत् निपीय क्षिति माता इति कृत्वा उत्तममर्ज ।

व्याख्या

तस्मिन्विक्रमाङ्कदेवे विरुद्धे विपक्षतां गते सत्याऽऽक्रान्तवति सतीत्यर्थः ।
 आदौ पूर्वं भर्ता पतिश्चोलश्चोलदेशीयनृपः अमस्य परिश्रमस्याऽतिरेकादाधिक्यात्
 गिरीणां शैलाना 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशंलशिलोच्चयाः' इत्यमरः । निर्झराः
 स्रोतांसि तेषामम्बु जलं स्तनयोः कुचयोरास्वादं दुग्धमिव पशुवत् पात्राभावान्मु-
 खेनैव पशुवन्नृपीय पीत्वा क्षितिं चोलदेशभूमिं माता जननीति कृत्वेति हेतोस्तस-
 सर्जं त्यक्तवान् । पूर्वमयं चोलभूमेर्भर्ता । विक्रमाङ्कदेवेनाऽऽक्रान्ते चोलदेशे
 युद्धजनितपरिश्रमस्य पश्चात्पलायनजनितपरिश्रमस्य चाऽधिक्यात् पात्राभावात्
 स्तनपानमिव गिरिनिर्झराम्बुन पशुवन्मुखेनैव पानात् सा चोलभूमिं सम्प्रति
 जननीव जातेति हेतोस्तस्या उपभोगो भर्तृत्वेन निषिद्ध इति धिया ता मुमोचे-
 त्यर्थः । चोलभूमिं त्यक्त्वाऽन्यत्र पलायित इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कार,
 परमर्थोचित्यं चिन्त्यमेव ।

भाषा

उस विक्रमाङ्कदेव के चोलदेश पर आक्रमण करने पर, चोलभूमि का पहिले
 जो पति था अर्थात् राजा था, वह चोलराज युद्ध के ओर भागने के अधिक
 परिश्रम से बहुत प्यासा होकर, पहाडियों के झरनों का जल, गिलास न होने से
 चोल भूमि के स्तनपान के समान पशुओं के ऐसे मुख से पीकर, चोल भूमि को
 स्तनपान कराने वाली जननी है ऐसा समझ कर और उसका अब उपभोग
 करना ठीक नहीं ऐसा सोचकर, मानो उसे त्याग कर चला गया । अर्थात्
 विक्रमाङ्कदेव के आक्रमण करने पर वह चोल भूमि छोड़ कर भाग गया ।

स मालवेन्दुं शरणं प्रविष्ट-मकण्टके स्थापयति स्म राज्ये ।

कन्याप्रदानच्छलतः क्षितीशाः सर्वस्वदानं बहवोऽस्य चक्रुः ॥६७॥

अन्वयः

सः शरणं प्रविष्टं मालवेन्दुम् अकण्टके राज्ये स्थापयति स्म । बहवः
 क्षितीशाः कन्याप्रदानच्छलतः अस्य सर्वस्वदानं चक्रुः ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवः शरणं रक्षापाचनाय प्रविष्टं समागतं मालवेन्दुं मालवदेश-
 राजानमकण्टके प्रतिबन्धशून्ये बाधरहिते इत्यर्थः । राज्ये स्थापयति स्म

प्रतिष्ठापयति स्म । बहुषु बहुसंख्यका. क्षितीशा राजानः कन्यायाः स्वदुहितुः
प्रदानं - पाणिप्रहणरूपेण समर्पणं तस्य छलेन ध्याजेनाऽस्याऽस्मै राजकुमाराय
सर्वस्वस्य सर्वधनराज्यादेः प्रदात चक्रुः सर्वस्वं धनराज्यादिकं यावद्वस्तु ददुः ।
“अस्य सर्वस्वदानं चक्रुः” इत्यत्र “अस्ये”ति षष्ठीप्रयोगश्चिन्त्यः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने शरण में आए हुए मालवा के राजा को निष्कण्टक राज्य
पर पुन बंठा दिया । बहुत से अन्य राजाओं ने अपनी कन्याओं का उसके
साथ विवाह कर देने के भिष से अपना सर्वस्व उसको समर्पण कर दिया ।

त्रिलोकवीरः कियतो विजिग्ये न दुर्दमानां प्रतिपार्थिवानाम् ।
दोर्विक्रमेणाद्भुतसाहसेन महाह्वानाहवमल्लसूनुः ॥६८॥

अन्वयः

त्रिलोकवीरः आहवमल्लसूनुः अद्भुतसाहसेन दोर्विक्रमेण दुर्दमानां
प्रतिपार्थिवानां कियतः महाह्वान् न विजिग्ये ।

व्याख्या

त्रिलोके भुवनत्रये वीर एकशूर आहवमल्लस्य सूनुः पुत्रो विक्रमाङ्कदेवोऽ-
द्भुत चित्रं साहस दमो यस्य सः ‘साहसं तु दमो दण्डः’ इत्यमरः । तेन
दोष्णोर्भुजयोर्विक्रमः पराक्रमस्तेन दुःखेन दमयितुं दान्तुं दण्डयितुं शक्या दुर्दमास्तेषां
दुर्दमानां दुर्जयानां प्रतिपार्थिवानां विपक्षिनृपाणां शत्रूणामित्यर्थः । कियतः
कतिसंख्याकान् महाह्वान् महासमरान् विजिग्ये न जयति स्म । बहुसंख्यानि
महायुद्धानि जयति स्मेति भावः । अत्रार्थापत्त्यलङ्कारः ।

भाषा

तीनों लोकों में अपनी वीरता का रानी न रखने वाले आहवमल्ल राजा के
पुत्र विक्रमाङ्क देव ने, विचित्र दमनशक्ति से युक्त अपनी भुजाओं के पराक्रम
से अनेक दुर्दान्त विपक्षी राजाओं के अर्थात् शत्रुओं के कितने महायुद्धों को नहीं
जीता । अर्थात् अनेक महायुद्धों को जीता ।

उत्कन्धरानेव रणाङ्गणेषु यस्यातितुङ्गस्य हठात्प्रहर्तुः ।

न नम्रभावादपरो नृपाणां मासोत्कृपाणप्रतिपेधमार्गः ॥६९॥

अन्वयः

अतितुङ्गस्य रणाङ्गणेषु उत्कन्धरान् एव हठात् प्रहर्तुः यस्य कृपाण-
प्रतिषेधमार्गः नृपाणां नम्रभावात् अपरः न आसीत् ।

व्याख्या

अतितुङ्गस्याऽत्युच्चस्य 'उच्चप्रांशून्नतोदप्रोच्छ्रितास्तुंगे' इत्यमरः । रणाङ्गणेषु
समरभूमिषूद्गतोन्नता कन्धरा प्रीवा येषां तानेव ऊर्ध्वस्थितप्रोवानुद्धतानेवेत्यर्थः ।
नृपान् हठात्प्रसभं प्रहर्तुर्नाशयितुयस्य राजकुमारस्य कृपाणस्य खड्गस्य प्रहारस्ये-
त्यर्थः । प्रतिषेधो निषेधस्तस्य मार्गः पन्थाः कृपाणप्रहारजनितस्वनाशाद्रक्षणोपाय
इत्यर्थः । नृपाणां विपक्षाणां राज्ञां नम्रभावाद्धिनयेन पराजयस्वीकारादपरोऽन्यो
नाऽऽसीत् । ये खलून्नतां प्रीवां कृत्वा तेन सार्द्धमभिमानेन युद्धाय समागता-
स्तेषामेव नाशो जातः । ये खलु नम्रभावादस्य पुरतः पराजयं स्वीचकुस्ते तु
सुरक्षिता इति भावः ।

भाषा

रणभूमि में अभिमान से ऊँची गर्दन कर युद्ध के लिये आने वाली को ही
चुन र कर मारने वाले उस अत्युन्नत राजपुत्र की तलवार के प्रहार से
विपक्षी राजाओं को बचने का उपाय, नम्रता से पराजय स्वीकार कर लेने के
अतिरिक्त दूसरा नहीं था ।

व्याजावतीर्णेन जनार्दनेन तेनोदरे हाररुचिच्छटाभिः ।

नाभीसरोजोद्गमवारणाय संचारिता चन्द्रमसः प्रभेव ॥७०॥

अन्वयः

व्याजावतीर्णेन जनार्दनेन तेन उदरे हाररुचिच्छटाभिः नाभीसरोजोद्ग-
मवारणाय चन्द्रमसः प्रभा संचारिता इव ।

व्याख्या

ध्याजेन छलेन विक्रमाङ्गुदेव रूपेणेत्यर्थः । अवतीर्णः पृथ्वीतले समागतस्तेन
जनार्दनेन विष्णुना तेन राजकुमारेणोदरे कुक्षौ पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्
इत्यमरः । हारस्य मुक्ताहारस्य रुचीनामृज्ज्वलकान्तीनां छटाभिश्शोभाभिः
नाभ्यां विष्णुवत्स्वनाभ्यां सरोजस्य कमलस्योद्गम उत्पत्तिस्तस्य वारणाय

दूरीकरणाय चन्द्रमसः सुधाशोः प्रभा ज्योत्स्ना संचारितेव प्रसारितेव । विष्णु-
रूपोऽपि स नाभिकमलोत्पत्तिमुदरस्य—हारजनितोज्ज्वलकान्तिभिश्चन्द्रमसो
ज्योत्स्नेव प्रसार्य निवारितवान् । यतः कमलानि न चन्द्रिकायां विलसन्ति
प्रादुर्भवन्तीति भावः । अत्र सापन्हवोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्क देव के छद्म से अवतीर्ण विष्णु ने अपनी नाभी में से कमल की
उत्पत्ति को रोकने के लिये, अपने पेट पर के मोती के हार की उज्वल कान्ति
से मानो चन्द्रमा की चादनी फैला दी थी । अर्थात् चन्द्रिका में कमल नष्ट
होते हैं इसलिये मोती के हार की मानो चादनी की ऐसी चमक फैला कर कमल
की उत्पत्ति रोक दी ।

न भोजराजः कविरञ्जनाय मुञ्जोऽथवा कुञ्जरदानदक्षः ।

हस्ताम्बुजे तस्य गुणिप्रियस्य सहर्षमाधिष्कृतहेमवर्षे ॥७१॥

अन्वयः

गुणिप्रियस्य तस्य सहर्षम् आधिष्कृतहेमवर्षे हस्ताम्बुजे (सति) कुञ्जर-
दानदक्षः भोजराजः अथवा मुञ्जः कविरञ्जनाय न ।

व्याख्या

गुणिनो गुणवन्तः प्रिया यस्य स तस्य गुणिप्रियस्य तस्य राजकुमारस्य
विक्रमाङ्कदेवस्य हर्षेण सहित सहर्षं सानन्दमाधिष्कृतं प्रकटीकृतं हेमनः सुवर्णस्य
वर्षं वृष्टिर्येन स तस्मिन् हस्त एवाम्बुज कमलं तस्मिन् करकमले विराजमाने
सति कुञ्जराणां हस्तिना दान प्रदान तस्मिन् दक्षः प्रवीणो भोजराजो धाराधी-
शोऽथवा मुञ्जस्तत्पूर्ववर्ती मुञ्जनामनुषः कवीनां रञ्जनं प्रसन्नीकरणं तस्मै
करिदानद्वाराऽपि कवीनां मनः प्रसादाय न, न तथा समर्थ इति भावः ।

भाषा

गुणिजनो से प्रेम रखने वाले उस राजकुमार के, प्रसन्नतापूर्वक सुवर्ण की
वृष्टि करने वाले कर कमल के रहते हुए अर्थात् अपने हाथ से गुणियो को
सहर्षं सुवर्ण दान करते रहने पर, कवियो को हाथियो का प्रदान करने में प्रवीण
राजा भोज या राजा मुञ्ज, कवियो को प्रसन्न करने में, वैसे समर्थ नहीं हुए ।

तस्यारिलक्ष्मीपरिरम्भकेलि—समुत्सुकप्राज्यभुजद्वयस्य ।
केयूररत्नाङ्कुरकण्टकानां तैक्ष्ण्यं कृपाणाहतिभिर्निरस्तम् ॥७२॥

अन्वयः

अरिलक्ष्मीपरिरम्भकेलिसमुत्सुकप्राज्यभुजद्वयस्य तस्य केयूररत्नाङ्कुर-
कण्टकानां तैक्ष्ण्यं कृपाणाहतिभिः निरस्तम् ।

व्याख्या

अरोणा शत्रूणां लक्ष्मीः श्रीस्तस्याः परिरम्भ आलिङ्गनमेव केलिः क्रीडा
तस्यां समुत्सुकं समुत्कण्ठितं प्राज्यं विशालं भुजद्वयं बाहुयुगलं यस्य तस्य
राजकुमारस्य केयूरेऽङ्गुले स्थितानि रत्नानि तेषामङ्कुरा अग्रभागा एव कण्ट-
कानि तेषां तैक्ष्ण्यं तीव्रता कृपाणः शत्रूणां खड्गैराहतयः प्रहारास्तैर्निरस्तं कृतम् ।
कृपाणाहतिभिः केयूररत्नाङ्कुरकण्टकानां तैक्ष्ण्यनिराकरणादालिङ्गनं निष्प्रत्यूहम-
भवदिति भावः । एतेन लक्ष्म्यास्तस्य राजकुमारस्य सर्वतोभावेन स्वीकरणं
ध्वन्यते तेन रसाभासध्वनिः ।

भाषा

शत्रुओं की लक्ष्मी की आलिङ्गनरूपी क्रीडा में उत्सुक लम्बी २ दो भुजाओं
वाले उस राजकुमार के विजायद में जड़े हुये रत्नों का अग्रभाग रूपी काटो
का तीखापन, शत्रुओं के खड्ग के प्रहारों से नष्ट हो गया था । अतएव
आलिङ्गन में लक्ष्मी को उन काँटों के गड़ने की आशका न थी ।

एकातपत्रोर्जितराज्यलोभाच्छत्रान्तराणामिव धारणाय ।
स भूभृतामुन्नतवंशभाजां दण्डानशेषाञ्छतथा धर्मज ॥७३॥

अन्वयः

सः एकातपत्रोर्जितराज्यलोभात् छत्रान्तराणां धारणाय इव उन्नतवंश-
भाजां भूभृताम् अशेषान् दण्डान् शतथा धर्मज ।

व्याख्या

स राजकुमार एकमेवातपत्रं छत्रं यस्मिन्तदेकातपत्रमेकच्छत्रमूर्जितं समृद्धि-
मद्विशालं राज्यं तस्य लोभात्तस्य प्रतिष्ठावाञ्छयाऽन्यच्छत्रं छत्रान्तरं तेषामन्य

पूर्वाद्रेः पूर्वाचलस्य ऋटकेषु नितम्बेषु 'ऋटकोऽस्थी नितम्बोद्रेः' इत्यमरः ।
प्रालेषमिव हिममिव शुद्धं श्वेतवर्णं यशः कीर्तिं गायन्ति स्म सङ्गीतपुरस्सरं
स्तुवन्ति स्म ।

भाषा

युद्ध में गौड या बंगाल के राजा को जीत कर उसके हाथियों को छीन लेने वाले, कामरूप या असम के राजा की समृद्ध प्रतापश्री को समूल नष्ट कर देने वाले उस राजकुमार विक्रमाङ्कदेव की बरफ के समान श्वेत कीर्ति को, सूर्य के रथ के पहियों की घड़घड़ाहट से प्रातः काल की निद्रा के आनन्द से वञ्चित अर्थात् जागपडी हुई सिद्ध नामक देव कन्याएँ, पूर्वाचल के नीचे के भागों में गाया करती थीं ।

आसीत्तस्य समुत्सुकः सुरपतिः संग्रामसंदर्शने

सेहे किन्तु न गाढपीडितधनुष्टङ्कारमुच्चैश्रवाः ।

आरूढः सुरवारणं रणरसक्रुद्धेभगन्ध—ग्रहात्

तेनाप्येष पलायनप्रणयिना दूरं समुत्सारितः ॥७५॥

अन्वयः

सुरपतिः तस्य संग्रामदर्शने समुत्सुकः आसीत् । किन्तु उच्चैश्रवाः गाढपीडितधनुष्टङ्कारं न सेहे । (अतः) एषः सुरवारणम् आरूढः । (किन्तु) रणरसक्रुद्धेभगन्धग्रहात् पलायनप्रणयिना तेन अपि एषः दूरं समुत्सारितः ।

व्याख्या

सुराणां देवानां पतिः स्वामीन्द्रस्तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य सप्रामाणा युद्धानां दर्शने कौतुकेन निरीक्षणे रामुत्सुक उत्कण्ठित आसीत् । विक्रमाङ्कदेवस्य विचित्र युद्धकला सर्वतो निशाम्य तस्य युद्धदर्शने कौतुकयुक्तस्सन् समुत्सुक आसीदिति भावः । किन्तुच्चैश्रवा इन्द्राश्वः 'हय उच्चैः श्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम्' इत्यमरः । गाढं यथास्यात्तथा पीडित धनुः शरासन तस्य टङ्कारं शब्दं न सेहे न सोढुं समर्थः । टङ्कारशब्दं श्रुत्वा पलायित इति भावः । अत एव इन्द्रः सुरवारणमैरावतमारूढोधिष्ठितः । किन्तु रणरसेन सप्रामरसेन क्रुद्धाः क्रुपिता इभा गजास्तेषां गन्धस्य ग्रहात् ग्रहणात् पलायने वेगेन दूरापसरणं प्रणयः

प्रीतिर्यस्य तेन पलायनोत्तरलितमनसा तेनैरावतेनाऽप्येष दूरं रणभूमितो महदन्तरं समुत्सारितोऽपनीतः । विक्रमाङ्कदेवस्य गजा गन्धगजा आसन्निति भावः । यस्य गन्धं समाध्याय पलायन्तेऽपरे गजाः । स सुगन्धगजः प्रोक्त इति । अत्रातिशयकोक्तिरलङ्कारस्तेनाऽस्य लोकोत्तरं शीघ्रं ध्वन्यते ।

भाषा

इन्द्र को इस विक्रमाङ्क देव का संग्राम देखने की उत्कण्ठा हुई । परन्तु इन्द्र का घोडा उर्ध्वश्रवा, इस राजकुमार के कान तक खींच कर चलाये जाने वाले धनुष के टङ्कार को न सहन कर सका । अर्थात् उसके धनुष के टङ्कार से भडक गया । इसलिये इन्द्र ऐरावत नाम के अपने हाथी पर सवार हुआ । परन्तु इस राजकुमार के युद्ध की भावना से क्रोधयुक्त गन्ध गजों की गन्ध से (भयभीत होकर) भाग जाने में ही प्रेम रखने वाला अर्थात् अपना कल्याण समझने वाला ऐरावत भी इन्द्र को युद्धभूमि से दूर भगा ले गया ।

काञ्ची पदातिभिरमुष्य विलुण्ठिताभूद्

देवालयध्वजपटावलिमात्रशेषा ।

लुण्टाकलुप्तनिखिलाम्बरडम्बराणां

कौपीनकार्पणपरेषु पुराङ्गनानाम् ॥७६॥

अन्वयः

अमुष्य पदातिभिः विलुण्ठिता (सती) देवालयध्वजपटावलिमात्रशेषा काञ्ची लुण्टाकलुप्तनिखिलाम्बरडम्बराणां पुराङ्गनानां कौपीनकार्पणपरा इव अभूत् ।

व्याख्या

अमुष्य विक्रमाङ्कदेवस्य पदातिभिः पादचारिसंनिकं विलुण्ठिता हठादपहृत-सर्वस्वा सती देवानामालया देवालया देवमन्दिराणि तेषां ध्वजेषु पताकासु संसक्ता या पटावलिस्तन्मात्रमेव पताकांशुकान्येव शेषोऽत्रशिष्टवस्त्रभागो यस्यां सा काञ्ची तघ्नान्ती चोलराजधानी लुण्टाकंहठादपहरणशीलैर्लुप्तान्यपहतानि निखिलाम्बराणामखिलवस्त्राणां डम्बराण्याटोपा यसां तास्तासां पुराङ्गनानां

काञ्चीनगरस्त्रीणां कौपीनकं गुह्याच्छादनवस्त्रं तस्याऽर्पणे परा तत्परेवाऽभूत् ।
सर्वतो भावेन काञ्चीनगरी पदातिभिर्लुण्ठितेति भावः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव की पैदल सेना से लूटी जाने पर केवल देव मन्दिरों की पताकाओं में ही वस्त्रों का अस्तित्व रखने वाली चोलराजा की प्रधान नगरी काञ्ची, लुटेरों द्वारा अपहृत वस्त्र समूह वाली नागरिक स्त्रियों को मानों गुह्याङ्ग ढकने के लिये लगोटी ही देने में तत्पर थी अर्थात् समर्थ थी । अर्थात् पूरी तरह से काञ्ची नगरी को सैनिकों ने लूट लिया था ।

अत्र द्राविडभूमिपालदलनक्रीडारसोड्डामरे

कोदण्डध्वनिभिर्विधुन्वति घनध्वानानुकारैर्जगत् ।

वैदेहीरमणस्य रावणशिरच्छेदेऽप्यशान्तक्रोधः

प्रत्यावृत्तिरकाण्डकम्पतरलैराशङ्कि लङ्काचरैः ॥७७॥

अन्वयः

द्राविडभूमिपालदलनक्रीडारसोड्डामरे अत्र घनध्वानानुकारैः कोदण्ड-
ध्वनिभिः जगत् विधुन्वति (सति) अकाण्डकम्पतरलैः लङ्काचरैः रावण-
शिरच्छेदे अपि अशान्तक्रोधः वैदेहीरमणस्य प्रत्यावृत्तिः आशङ्कि ।

व्याख्या

द्राविडश्चसौ भूमिपालश्च द्राविडभूमिपालश्चोलदेशराजस्तस्य दलनस्य
पीडनस्य या क्रीडा लीलास्तस्या रसे उड्डामर अत्युत्सुकस्तस्मिन्नत्राऽस्मिन्विष्णु-
माङ्कदेवे धनातामेघानां ध्वानो निस्वनस्तदनुकारैस्तत्सदृशैः कोदण्डस्य धनुषो
ध्वनिभिश्चाब्दैर्जगत्लोकं विधुन्वति कम्पयति सति अकाण्डेऽसमय एव कम्पो भयेन
कम्पनं तेन तरलंश्चञ्चलंलङ्काचरै राक्षसं रावणस्य लङ्कापतेः शिरसां छेदे कर्तने
वृत्तेऽप्यशान्ता क्रुध् क्रोधो यस्य तस्य वैदेह्या रमणस्य श्री रामचन्द्रस्य प्रत्यावृत्तिः
पुनरावर्तनं पुनरागमनमित्यर्थः । आशङ्कि वितर्कितम् । कोदण्डप्रयोगेऽप्यं
श्री रामचन्द्रवत् कुशल आसीदिति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चोलदेश के राजा को परास्त करने के क्रीडारस में समुत्सुक, राज कुमार

॥ श्रीः ॥

महाकवि श्री विल्हण विरचितं

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

चतुर्थः सर्गः

कार्यतो युवराजत्वे राजसूनुस्वस्थितः ।

स दिग्विजयमव्याजवीरः स्मर इवाकरोत् ॥१॥

अन्वयः

कार्यतः युवराजत्वे अवस्थितः अव्याजवीरः सः राजसूनुः स्मरः इव दिग्विजयम् अकरोत् ।

व्याख्या

कार्यतस्सम्पूर्णराज्यकार्यकारित्वाद्युवराजत्वे युवराजकार्यसम्पादनेऽवस्थितः प्रतिष्ठितो न तु युवराजपदे समभिषिक्तस्तत्र तु तदग्रजसोमदेवो नाम राजपुत्रोऽभिषिक्त आसीत् । व्याजेन कपटेन वीरो व्याजवीरः स न भवतीत्यव्याजवीरो निष्कपटवीरः सत्यशूर इत्यर्थः । सः प्रसिद्धो राजसूनुर्नृपपुत्रः 'आत्मजस्तनयः सूनुस्सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी' इत्यमरः । विक्रमाङ्कदेवः स्मर इव काम इव 'कामः पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः । दिशामाशानां 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । लक्षणया दिक्षु स्थितानां राज्ञामन्यजनानाञ्च विजयं जयमकरोत् । पृथ्वीस्थराकलभूपानां पराजयं विधाय तान् स्ववशं कृतवानित्यर्थः । राजसूनोस्समरेण साधर्म्यावगमादुपमालङ्कारः 'साधर्म्यमुपमा भेदे' । सर्गेऽस्मिन्ननुष्टुप् छन्दः । 'इलोके घष्ठं गरुजेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुः पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥' इति लक्षणात्

भाषा

सम्पूर्णं राज्य कार्य करने के लिये युवराज पद पर अभिषिक्त न होते हुए

भी उस पद पर स्थित, उस सत्य शूर राज पुत्र विक्रमाङ्कदेव ने कामदेव के सगान समस्त दिशाओं को अर्थात् समस्त दिशाओं के राजाओं को तथा अन्य लोगो को जीत लिया अर्थात् अपने वश में कर लिया ।

अभज्यन्त गजैस्तस्य लीलया मलयद्रुमाः ।

समं केरलकान्तानां चूर्णकुन्तलवह्निभिः ॥२॥

अन्वयः

तस्य गजैः लीलया मलयद्रुमाः केरलकान्तानां चूर्णकुन्तलवह्निभिः
समम् अभज्यन्त ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य गजैर्हस्तिभिरलीला क्रीडया मलयस्य मलयाद्रेद्रुमा
वृक्षा. केरलकान्ताना केरलदेशीयरमणीना चूर्णकुन्तला अलका. 'अलकाश्चूर्ण-
कुन्तला.' इत्यमर. । एव धल्लयो लतास्ताभि सम सहाऽभज्यन्त भग्ना भूमौ
निपातिता इत्यर्थ । गजसेनया पत्नीना विनाशे केरलदेशीयनारीणा चूर्णकुन्तला
देशाचाररीत्या तासा सुण्डनेन भूमौ पातिता मलयद्रुमाश्च तंगजभूमौ पातिताः ।
अत्र सहोक्तिरलङ्कारः । द्रुमाणा पाते धल्लयोऽपि पतन्त्येवेति सूच्यते ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के हाथियो ने मलयाचल के चन्दनवृक्षाँ के साथ ही केरल-
देशीय स्त्रियो के केशपाश रूपी लता को भी तोड कर पृथ्वी पर गिरा दिया ।
अर्थात् गज सेना से उनके पतियो का नाश हो जाने पर देशाचारानुसार उन
स्त्रियो के विधवा हो जाने से केश भी मूँड दिये गये थे और वे पृथ्वी पर
गिर गये ।

मदस्तम्बेरमैस्तस्य मलये निर्द्रुमोक्ते ।

मन्ये चन्दनवायूनामभूद्भूमिदमक्षयम् ॥३॥

अन्वयः

तस्य मदस्तम्बेरमैः मलये निर्द्रुमोक्ते (सति) चन्दनवायूनाम् अक्षयं
दमिक्षयम् अभव (इति) मन्ये ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्गुदेवस्य मदो दानमस्त्येषु ते मदा मदयुक्ताः 'अशं जादिभ्योऽ-
जित्यच् प्रत्ययः' । स्तम्बेरमा गजाः 'इभः स्तम्बेरमः पक्षी' इत्यमरः । तैर्मदोन्मत्त-
गजमैलये मलयपर्यन्ते न सन्ति द्रुमा अस्मिन्निति निर्द्रुमः न निर्द्रुमोऽनिर्द्रुमः,
अनिर्द्रुमो निर्द्रुमः कृत इति निर्द्रुमोऽकृतस्तस्मिन् 'अभूततद्भावे संपद्यकर्त्तरि
च्वरिति च्विः प्रत्यय' । भक्षणाङ्गुजनाच्च वृक्षरहिते कृते सति चन्दनवायूनां
चन्दनद्रुमसम्पर्काच्छीतलसुगन्धिपवनानां दक्षिणानिलानामित्यर्थः । अक्षयम-
विनाशि चिरकालसम्भवीत्यर्थः । दुर्भिक्षमभावोऽभूदित्यहं मन्ये तर्कयामि ।
अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

उसके मदोन्मत्त हाथियो द्वारा मलयाचल का, वृक्षों को तोड़ने और खाने से,
वृक्ष रहित कर दिये जाने पर चिरकाल के लिये शीतल, मन्द, सुगन्ध वायु का
(दक्षिणानिल का) अकाल पड गया होगा ऐसा मैं समझता हूँ ।

चन्दनस्यन्दिडिण्डीरच्छलेन मलयाचलः ।

पिण्डं श्रीखण्डवृक्षाणां परोक्षाणामिवाकरोत् ॥४॥

अन्वयः

मलयाचलः चन्दनस्यन्दिडिण्डीरच्छलेन परोक्षाणां श्रीखण्डवृक्षाणां
पिण्डम् इव अकरोत् ।

व्याख्या

मलयाचलो मलयान्दिश्चन्दनाच्चन्दनवृक्षात्स्यन्दी प्रच्युतो डिण्डीरः फेनः
'डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः' इत्यमरः । तस्य छलेन व्याजेन परोक्षाणां भग्नानामत
एव परलोकगतानां श्रीखण्डवृक्षाणां चन्दनतरुणां पिण्डमिव धाद्वपिण्डमिवाऽ-
करोत् कृतवान् । मृतेभ्यः सम्बन्धिभिः पिण्डदानं क्रियते तथैव मलयाचलः
स्वोत्पन्नानां सम्प्रति नष्टानां चन्दनवृक्षाणां चन्दनस्यन्दिफेनव्याजेन पिण्डदानं
कृतवानित्यर्थः ।

भाषा

मलयाचल ने टूटे हुए चन्दन वृक्षों से चूने वाले (सफेद) फेनो के मिष से
मानो मरे हुए अर्थात् नष्ट भए हुए चन्दन-वृक्षों का पिण्डदान किया ।

सान्द्रचन्दननिस्यन्दपङ्किलैस्तस्य वारणैः ।
क्षणमौर्वासिसन्तापः प्रविश्य शमितोऽम्बुधेः ॥५॥

अन्वयः

सान्द्रचन्दननिस्यन्दपङ्किलैः वारणैः प्रविश्य अम्बुधेः और्वासिसन्तापः
क्षणं शमितः ।

व्याख्या

सान्द्रो घनीभूतो यश्चन्दनस्य श्रीखण्डवृक्षस्य निस्यन्दः प्रसृतो द्रवीभूत-
पदार्थस्तेन पङ्किलैश्चन्दनवृक्षसंघर्षवशादाद्र्शरीरेवारणं गजं. प्रविश्य समुद्रमध्ये
जलक्रीडार्थं गत्वाऽम्बुधेः समुद्रस्यौर्वाग्निरीर्वाग्निर्वाड्वाग्निस्तस्मात्सन्तापः पीडा
क्षणं क्षणमात्रं शमितः शान्तिं नीतः । 'और्वस्तु वाडवो वडवानलः' इत्यमरः ।
तस्य 'शीतचन्दनस्यन्दलिप्ताङ्गेषु गजेषु समुद्रं प्रविष्टेषु समुद्रस्य वडवानलतापः
क्षणं शान्तिं गत इति भावः । शम्पोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

माषा

(अपने शरीरो को चन्दनवृक्षो से रगड़ने के कारण) गाढे २ चन्दन के रस
से लथपथ उसके हाथियो ने समुद्र में स्नानादि क्रीडा के लिए प्रवेश कर
(चन्दन की ठण्डक से) समुद्र की वडवानल की गर्मी को थोड़े देर के लिये
शान्त कर दिया ।

और्वाग्निस्तपाथोवौ चन्दनस्यन्दवासिताः ।
शीतोपचारसाम्राज्यं मेजुर्मलयनिम्नगाः ॥६॥

अन्वयः

चन्दनस्यन्दवासिताः मलयनिम्नगाः और्वाग्निस्तपाथोवौ शीतोपचार-
साम्राज्यं मेजुः ।

व्याख्या

चन्दनस्य श्रीखण्डवृक्षस्य स्यन्देन प्रसृतजलेन वासिता. सुगन्धित्वमापन्ना
मलयस्य मलयादेर्निम्नगा नद्यः 'श्रोतस्विनी द्वीपवती स्वती निम्नगापगा'
इत्यमरः । और्वाग्निना वडवानलेन तप्त उष्णता प्राप्तिः पापोपिस्तमुद्रस्त-

स्मिन् शीतोपचारस्य सन्तापनिवारणपूर्वकशीतानघ्नस्य साम्राज्यं वैशिष्ट्यं भेजुः
सिधेद्विरे । समुद्रे चन्दनजलवासितानां नदीनां समागमात् समुद्रे शैत्यं जातं
वडवानलसन्तापश्च निवारित इति भावः ।

भाषा

वडवानल से तपे समुद्र में चन्दन के रस से सुवासित, मलयाचल की नदिया
शीतोपचार का काम करने लगी ।

सखीव निखिलैस्तस्य सेनासीमन्तिनीजनैः ।
प्रीत्या मलयवायूनां जन्मभूमिरदृश्यत ॥७॥

अन्वयः

तस्य निखिलैः सेनासीमन्तिनीजनैः प्रीत्या सखी इव मलयवायूनां
जन्मभूमिः अदृश्यत ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य निखिलैस्तमस्तैः सेनायां सेनया सह समागताः
सीमन्तिन्योऽङ्गनास्तासां जनत्सन्नुहस्तैः प्रीत्या प्रेम्णा सखीव प्रेयसीव मलयवायूनां
दक्षिणानिलानां जन्मभूमिर्मलयपर्वतोऽदृश्यत परिवीक्षिता । संयोगावस्थायां
सुखप्रदानां दक्षिणानिलानां जन्मभूमिरङ्गनाभि सखीव प्रीत्या वृष्टेति भावः ।

भाषा

उसकी सेना में श्री अङ्गनाओ ने दक्षिणानिल की जन्म भूमि मलयाचल को
(संयोगावस्था में दक्षिणानिल के सुखद होने के कारण) सखी के समान प्रेम
से देखा ।

मलयेन तदीयस्त्रीसुरभिश्चसितानिलैः ।
गुहाश्चन्दनवायूनां बीजार्थमिव पूरिताः ॥८॥

अन्वयः

मलयेन तदीयस्त्रीसुरभिश्चसितानिलैः गुहाः चन्दनवायूनां बीजार्थं
पूरिताः इव ।

व्याख्या

मलयेन मलयाचलेन तस्य विक्रमाङ्कदेवस्येमा इति तदीयाः स्त्रियो नार्यस्तासां सुरभीणि सुगन्धीनि 'सुरभिघ्राणितर्पण । इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्' इत्यनरः । श्वसितान्येवाऽनिलास्तंस्तदीयाङ्गनासुगन्धिश्चसितानिलैर्गुहा इयश्चन्दनवायुनां श्रीखण्डानिलाना बीजार्यं बीजसंरक्षणाय पूरिता इव परिपूर्णकृता इव । गजकृतसमस्तचन्दनयुक्षणाशोऽपि आगामिनि समयै कान्तासुरभिश्चसितरूपबीजैः प्रभूताश्चन्दनवायवस्समुत्पत्स्यन्तीति धिया मलयेन तासां श्वसितानां गुहासु बीजरूपेण संप्रहः कृत इति भावः । श्वसितानिलैर्गुहापरिपूरणे चन्दनवायुरूप-बीजसंरक्षणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षा, तथा च तदीयाङ्गनानां श्वसिताऽनिलैस्सह मलयपवनानामुपमा गम्यते ।

भाषा

मलयाचल ने, विक्रमाङ्कदेव के हाथियो द्वारा चन्दन वृक्षो का समूल नाश कर दिये जाने पर, चन्दन की सुगन्ध से युक्त वायुओ का बीज बनाए रखने के लिये मानो विक्रमाङ्कदेव की सेना में की अङ्गनाओ के सुगन्धित सासो को गुफाओ में भर लिया ।

गजोन्मूलितनिक्षिप्तचन्दनद्रुमसम्पदः ।

स मूल्यमिव रत्नानि जग्राह महतोऽम्युधेः ॥६॥

अन्वयः

सः गजोन्मूलितनिक्षिप्तचन्दनद्रुमसम्पदः महतः अम्युधेः रत्नानि मूल्यम् इयं जग्राह ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो गजैर्हस्तिभिः पूर्वमुन्मूलिता उत्पाटिता पदवाग्निदस्तास्तं-पातितश्चन्दनद्रुमास्तद्रूपसम्पदो यस्मिन् स नागसमूहोत्पाटितसंपातितचन्दनमही-च्छरूपसम्पत्तेर्महतोऽम्युधेर्महासागरात् महासागरसञ्चारादित्यर्थः । रत्नानि समुद्रस्थितविविधरत्नसमूहान् मूल्यमिव वस्तुचन्दनद्रुमसम्पत्तेर्मूल्यार्थमिव जग्राह गृहीतवान् । परिवृत्तिनामालङ्कारः । "परिवृत्तिविनिमयः समग्र्युनाधि-कैर्भवेत्" इति लक्षणात् ।

भाषा

अपने हाथियों द्वारा उखाड़ कर फेंके हुए चन्दनवृक्षों की सम्पत्ति से यु विशाल समुद्र से मानों उस विक्रमाङ्कदेव ने मूल्य में रत्नों को ले लिया ।

**शिलाभिः करटिक्षुण्णश्रीखण्डस्यन्दपाण्डुभिः ।
मलयस्तद्वलक्षोभादस्थिशेष इवाऽभवत् ॥१०॥**

अन्वयः

मलयः करटिक्षुण्णश्रीखण्डस्यन्दपाण्डुभिः शिलाभिः तद्वलक्षोभ
अस्थिशेषः इव अभवत् ।

व्याख्या

मलयो मलयाचलः करटिभिर्गर्जः क्षुण्णास्तंमदिताः श्रीखण्डाश्चन्दनवृक्षास्ते
स्यन्देन प्रस्रुतद्रव्येण पाण्डुवर्णाः शुभ्रवर्णस्ताभिः शिलाभिर्हेतुभिस्तस्य व
सैन्यं तस्य क्षोभात्सघर्षात्संमदनादित्यर्थ । अस्थीन्त्येव शेषा अवशिष्टांशा य
स इवाऽभवत् । शिलासु शुभ्रत्वसाम्यादस्थित्वरूपस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

उस राजा के हाथियों से नष्ट किए हुए चन्दन वृक्ष के रस से सफेद व
हुई पत्थर की चट्टानों के मिस से मानों उस राजा की पलटनों से सम्पर्क
होने से मलयाचल की हड्डियाँ अवशिष्ट रह गई हो ऐसा वह दिखाई देता था

**अम्भोधिः श्रीभुजङ्गस्य निद्राभङ्गविधायिना ।
चमूकलकलेनेव कुपितः क्षोभमाययौ ॥११॥**

अन्वयः

अम्भोधिः श्रीभुजङ्गस्य निद्राभङ्गविधायिना चमूकलकलेनेव कुपितः स
इव क्षोभम् आययौ ।

व्याख्या

अम्भोधिस्तासुद्रः शिपो लक्ष्म्या भुजङ्गः पतिविष्णुस्तस्य विष्णोर्निद्राया भङ्गर
विदधातीति तेन निद्राविच्छेदकारिणा चमूकलकलेने सेनासञ्चलनशब्देन कुपित

स्सन्निव क्रुद्धस्सन्निव क्षोभ व्याकुलत्वमाययौ प्राप्त । समुद्रक्षोभे सेनाकलकल-
श्रवणस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कार ।

भाषा

लक्ष्मीपति भगवान् विष्णु की निद्रा का भङ्ग करने वाले सेना के कोलाहल से मानो समुद्र कुपित होकर क्षुब्ध हो उठा ।

क्षुण्णास्तत्करिभिस्तोय-द्विपाङ्घ्रिनिगडोपमाः ।

शयानाः कुण्डलीभूय वार्धितीरे महोरगाः ॥१२॥

अन्वयः

वार्धितीरे तोयद्विपाङ्घ्रिनिगडोपमाः कुण्डलीभूय शयानाः महोरगाः
तत्करिभिः क्षुण्णाः ।

व्याख्या

वार्धे समुद्रस्य तीरे तट समुद्रतटे तोयस्य जलस्य द्विपा गजास्तेषामङ्घ्रय
पादास्तेषा निगडाना शृङ्खलानामुपमा सादृश्य येषां ते समुद्रगजनिगडोपमा
'अयं भृङ्खले । अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्' इत्यमर । कुण्डलीभूय मण्डलाकारेण
कुण्डलना विधाय शयाना सुप्ता महोरगा उरसा गच्छन्तीत्युरगा महान्त उरगा
महोरगा महासर्पास्तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य करिभिर्हेस्तिभि क्षुण्णा गजपादं
सम्मर्दिता । समुद्रतटे सर्पाणामाधिस्य स्वाभाविकमेव । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

समुद्र तट पर जलहाथियों के पाव में बाधने के सिक्कड के सदृश मण्डल-
बाँध कर सोए हुए बड़े २ साप, उस राजा के हाथियों से कुचल दिये गए ।

दधिरे तद्रजाः पाद-लक्ष्मपाथोधिमौक्तिकाः ।

क्षुण्णनक्षत्रपुञ्जस्य सौन्दर्यं सुरदन्तिनः ॥१३॥

अन्वयः

पादलक्ष्मपाथोधिमौक्तिकाः तद्रजाः क्षुण्णनक्षत्रपुञ्जस्य सुरदन्तिनः
सौन्दर्यं दधिरे ।

ऽलभ्यत्वादधिकं शोकमापेति भावः । कालकूटस्याऽप्युत्पत्तिः समुद्रादेव जातेति
पौराणिकी कथाऽत्राऽनुसन्धेया । अत्राऽतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

उसकी सेना द्वारा रत्नादि के लेलेने से लूट लिया गया हुआ समुद्र, दुःख
से, मरने का उपाय सोचते हुए अपने कालकूट नामक विष को शकर ने अपने
गले में रख लिया है, यह सोचकर, बहुत शोक करने लगा । अर्थात् यदि वह
विष उसके पास होता तो उसके खाने से शीघ्र मृत्यु ही जाती ।

विद्रुमेषु समुद्रस्य कान्ताविम्बौष्ठकान्तिषु ।

अराजन् राजपुत्रस्य प्रीतिपात्रीकृता दृशः ॥१७॥

अन्वयः

समुद्रस्य कान्ताविम्बौष्ठकान्तिषु विद्रुमेषु राजपुत्रस्य प्रीतिपात्रीकृताः
दृशः अराजन् ।

व्याख्या

समुद्रस्य पयोधेः कान्ताना रमणीना विम्बफलवद्रक्तवर्णा ओष्ठा अध-
रास्तेषा कान्तिरिव कान्तिर्येषु तेषु विद्रुमेषु प्रवालेषु 'अयं विद्रुमः पुंसि प्रवालं
पुनर्पुंसकम्' इत्यमरः । राजपुत्रस्य विक्रमाङ्कदेवस्य प्रीतेः स्नेहस्य पात्रीकृता
भाजनीकृताः प्रेमार्द्रा इत्यर्थः । दृशो नयनान्तराजन् शुशुभिरे लग्नानीति भावः ।

भाषा

स्त्रियो के विम्ब फल के ऐसे लाल ओठो के समान दिखाई पडने वाले
समुद्र के मूंगो पर उस राजपुत्र की प्रेम भरी दृष्टि पडी ।

तेन केरलभूपाल-कीलालकलुपीकृतः ।

अगस्त्यमुनिसंत्रासमत्याज्यत पयोनिधिः ॥१८॥

अन्वयः

तेन केरलभूपालकीलालकलुपीकृतः पयोनिधिः अगस्त्यमुनिसंत्रासम्
अत्याज्यत ।

व्याख्या

तेन विक्रमाङ्गदेवेन केरलस्य^१ केरलदेशस्य भूपाला राजानस्तेषां कीलालेन ह्यिरेण 'शोणितेऽम्भसि कीलालम्' इत्यमरः । कलुषीकृतो मलिनीकृतोऽपवित्रीकृत इत्यर्थः । पयोनिधिस्तमुद्रोऽगस्त्यमुनेः कुम्भजमुनेस्संवासमाचमनत्रयेणैव सर्वसमुद्रजलरिक्तीकरणरूपं भयमत्याज्यत तद्भूयाधिवृत्तमकारयत । रक्तमिश्रितमपवित्रं समुद्रजलं कुम्भयोनि कदापि न पास्यतीति धिया निर्भयत्वमिति भावः ।

भाषा

उसने केरलदेश के राजाओं को मारकर उनके रक्त से समुद्रजल को मिश्रित कर अतएव अपवित्र कर समुद्र को अगस्त्य मुनि के भय से छुड़ा दिया । अर्थात् अगस्त्य मुनि अब रक्त मिश्रित अपवित्र जल को कदापि न पीएँगे इसलिये समुद्र को अब उनका भय न रहा ।

उदरालोडनोद्भ्रान्त-दन्तसंक्रान्तपन्नगैः ।

पाथोधेरन्त्रमालेव तदन्तिभिरकृष्यत ॥१६॥

श्रन्वयः

उदरालोडनोद्भ्रान्तदन्तसंक्रान्तपन्नगैः तदन्तिभिः पाथोवेः अन्त्रमाला इव अकृष्यत ।

व्याख्या

उदरस्य समुद्रकुक्षेरालोडनान्मन्यतादुद्भ्रान्ता भयत्रस्ता दन्तेषु रवनेषु संक्रान्ताः संलग्नाः पन्नगाः सर्पा येषां तैस्तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य दन्तिभिः करिभिः पाथोधेः पाथोधेरन्त्रमाला इव पुरीतच्छेणिरिव 'अन्त्रं पुरीतत्' इत्यमरः । आन्त्रमालेवेत्यर्थः । अकृष्यताञ्कृष्यता । अत्र दन्ते उद्भ्रान्तसंलग्नसर्पेष्वन्त्रमालाया उत्प्रेक्षणात्स्वरूपोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

^१ केरलदेशो भारतस्य दक्षिणपश्चिमकोणे विद्यमान 'ट्रावकोर' सहितान्यभूमिमण्डलात्मक आसीत् ।

व्याख्या

पादेषु पदेषु लग्नानि संसक्तानि पाथोथेः समुद्रस्य मोक्तकानि येषां ते
 चरणसंसक्तमुषताकलापास्तस्य विक्रमाङ्गुदेवस्य गजा हस्तिनः क्षुण्णः पादसम्बन्धेन
 सर्वाङ्गितो नक्षत्रपुञ्जो तारकासमूहो येन तस्य “नक्षत्रमुक्ष भं तारा तारकाप्युडु
 वा स्त्रिपाम्” इत्यमरः । सुरदन्तिन ऐरावतस्य सौन्दर्यं शोभा दधिरे संप्राप्ताः ।
 निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

उसके हाथी, जिनके पावों में समुद्र के मोती लगा गये थे, नक्षत्र समूहों
 को कुचलने वाले इन्द्र के ऐरावत हाथी की शोभा प्राप्त कर रहे थे ।

तस्य वाहनमेकैकं गाहमानममन्यत ।

मन्दुरास्मरणायातमुच्चैःश्रवसमम्बुधिः ॥१४॥

अन्वयः

अम्बुधिः तस्य गाहमानम् एकैकं वाहनं मन्दुरास्मरणायातम् उच्चैः-
 श्रवसम् अमन्यत ।

व्याख्या

अम्बुधिः समुद्रः तस्य विक्रमाङ्गुदेवस्य गाहमानं समुद्रं प्रविशन्तमेकैकमश्वं
 प्रत्येकं वाजिनं मन्दुरा वाजिशाला ‘वाजिशाला तु मन्दुरा’ इत्यमरः । तस्याः
 स्मरणेनाऽऽयातं मदीया वाजिशाला समुद्रेऽवतिष्ठत इति स्मृत्या समागतमुच्चैः-
 श्रवसमिन्द्राश्वममन्यत मेने । तस्य वाजिनोऽस्तीव श्रेष्ठा इति भावः । समुद्रा-
 देवोच्चैः श्रवस उत्पत्तिरिति पौराणिकी कथाऽत्र सूचिता ।

भाषा

समुद्र ने, समुद्र में स्नान करने वाले उसके हर एक घोड़े को, अपनी अश्व-
 शाला का स्मरण कर धाया हुआ उच्चैःश्रवा नाम का इन्द्र का घोड़ा ही
 समझा । अर्थात् उसको हर एक घोड़ा उच्चैःश्रवा के ऐसा ही था । उच्चै-
 श्रवा नामक इन्द्र के घोड़े की उत्पत्ति समुद्र में से ही हुई है ।

तदन्तिपदसंघट्ट—श्रुटन्मौक्तिकशुक्तिकः ।

चक्रेऽम्बुधिर्भयोद्भ्रान्त—हृदयस्फुटनभ्रमम् ॥१५॥

अन्वयः

तदन्तिपदसंघट्टन्मौक्तिकशुक्तिकः अम्बुधिः भयोद्भ्रान्तहृदय-
स्फुटनभ्रमं चक्रे ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य दन्तिनो हस्तिन 'दन्ती दन्तावलो हस्ती हिरवोऽनेकपो
द्विप' इत्यमर । तेषां पदानां चरणानां संघट्ट आमर्दस्तेन घुटन्ति स्फुटन्ति
मौक्तिकानि मुक्ताफलानि यासु तां शुक्तयो मुक्तास्फोटा 'मुक्तास्फोटस्त्रियां
शुक्ति' इत्यमर । यस्मिन् सोऽम्बुधि सागरो भयेन प्राप्तेनोद्भ्रान्त विह्वल
पद्घृदयं तस्य स्फुटन विच्छेदस्तस्य भ्रम भ्रान्ति चक्रे । शुक्तिस्फोटजनित-
शब्देन समुद्रस्य हृदय स्फुटति किमिति प्रेक्षकाणां भ्रान्तिजितिति भाव । अत्र
भ्रान्तिमानलङ्कार ।

भाषा

उसके हाथियो के पाव के नीचे दब कर टूटने वाली मोतियो की सीधो से
अर्थात् उनके शब्दो से, प्रक्षको को, भय से विह्वल समुद्र का हृदय ही तो नही
फट रहा है, ऐसा भ्रम हुआ ।

अन्विष्यन्मरणोपायं दुःखात्तत्सैन्यलुण्ठितः ।

कालकूटं हरप्रस्तं शुशोच पयसां निधिः ॥१६॥

अन्वयः

तत्सैन्यलुण्ठितः पयसां निधिः दुःखात् मरणोपायम् अन्विष्यन्
हरप्रस्तं कालकूटं शुशोच ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य तन्वर्षयकूनिर्लुण्ठित स्वदन्तपहृदगंरामर्षित पयसां
जलानां निधि समुद्रो दुःखाच्चमूसलुण्ठनजन्यबलेशान्मरणस्य मृत्योस्पायं
यत्नमन्विष्यन् ध्यायन् हरेण शिवेन प्रस्त स्वगले स्थापितं कालकूटं, कालकूटं नाम
पूर्वं समुद्रे स्थितमुष विषं शुशोच शोकेन सस्मार । मरणस्य मरणोपायम्
कञ्चिदमन्यमान कालकूटस्यैव तावद्ग सामर्थ्यं निश्चिन्यानस्तस्य च हरप्रस्तं

भाषा

चिकमाङ्गदेव के हाथियों के, समुद्र के भीतर घुस कर उसका मन्थन करने से, घबड़ा कर उनके दाँतो में लपटे हुए सर्पों से ऐसा प्रकट होता था मार्गों हाथियों ने समुद्र की अतडियाँ खीच ली हो ।

तद्भयात्सिंहलद्वीप-भूपतिः शरणागतः ।
विशश्रामाश्रमपदे लोपामुद्रापतेर्मुनेः ॥२०॥

अन्वयः

तद्भयात् शरणागतः सिंहलद्वीपभूपतिः लोपामुद्रापतेः मुनेः आश्रमपदे विशश्राम ।

व्याख्या

तस्माद्विक्रमादित्याद्भय भीतिस्तस्माच्छरणमागतो रक्षार्थं तत्तमीपे समुपस्थितः सिंहलद्वीपस्य सीलोननाम्ना प्रसिद्धस्य द्वीपस्य भूपतिर्भूपतिलोपामुद्राया अगस्त्यपत्न्याः पतेर्मुनेरगस्त्यस्य 'अगस्त्यः कुम्भसम्भवः । भ्रमावर्षणिरस्पैव लोपामुद्रा सर्पमिणी' इत्यमरः । आश्रमपदे विशश्राम विश्रान्तिमाजगाम । सिंहलद्वीपस्याऽपि युद्धं विना विजयोऽनेन कृत इति भावः । अगस्त्याश्रमप्राप्त्या तस्य तापसाश्रमस्थीकारोऽपि सूचितः ।

भाषा

उसके भय से शरण में आया हुआ सीलोन का राजा, अगस्त्यमुनि के आश्रम में विश्राम करने लगा अर्थात् राजपाट छोड़कर तपस्या करने लगा ।

धुनानेन धनुश्चित्रं कृतास्तेन मुखेन्दवः ।
गाङ्गकुण्डपुरस्त्रीणां गलकुण्डलमण्डलाः ॥२१॥

अन्वयः

धनुः धुनानेन तेन गाङ्गकुण्डपुरस्त्रीणां मुखेन्दवः गलकुण्डलमण्डलाः कृताः (इति) चित्रम् ।

व्याख्या

धनुश्चापं धनानेन संचालयता दङ्कारयता वा तेन विक्रमाङ्कदेवेन ^१गाङ्ग
कुण्डस्य गाङ्गकुण्डचोलपुरनामकस्य पुरस्य नगरस्य स्त्रीणां ललनानां मुखेन्दव
आननचन्द्रा गलन्ति भूमौ पतन्ति कुण्डलमण्डलानि कर्णभूषणसमूहा येभ्यस्ते
सस्तोन्तंससमूहाः कृता विरचिता इति चित्रमाश्चर्यंकरम् । गाङ्गकुण्ड-चोलपुरस्य
विजयः कृतस्तेन युद्धे मृतानां पत्नीनां भाशात् स्त्रीणामाभूषणत्यागः संजात इति
भावः । अथवा कर्णपीडकेन भयंकरधनुष्टङ्कारेण पूरिताना कर्णानि कम्पना-
त्तद्गतभूषणपतनं जातमिति भावः । अत्रधनु कम्पनेन कुण्डलाना निपत-
नोक्त्याऽसङ्गत्यलङ्कारः । "कार्यकारणयोर्भिसदेशतायाससङ्गतिः" इति लक्षणात् ।

भाषा

उसके धनुष की टङ्कार करते रहने से गाङ्गकुण्ड चोलपुर की स्त्रियों के
मुखचन्द्र, वान के आभूषणों से रहित हो गए, यह एक आश्चर्य की बात है ।
अर्थात् धनुष के कर्ण के लिये असह्य टङ्कारों से वान का पर्दा फटने लगने से
वानों को जोर से हिलाने पर, उनमें के आभूषण गिर गए । अथवा पतिमरण
से आभूषण धारण करना बन्द हो गया ।

यशःकूर्चिकया चित्रं दिग्भित्तिषु निविष्टया ।

द्रविडीगण्डफलके तेनावर्त्यत पाण्डिमा ॥२२॥

अन्वयः

तेन दिग्भित्तिषु निविष्टया यशःकूर्चिकया द्रविडीगण्डफलके पाण्डिमा
अवर्त्यत इति चित्रम् ।

व्याख्या

तेन कुमारेण विक्रमाङ्कदेवेन दिश एव भित्तयस्तासु निविष्टया संप्रापितया
यशसः स्वकीयैः कूर्चिका यशोरूपश्वेतोकरणद्वयपदायंस्थ लेपनयन्त्रं तथा द्रविडीनां
द्रविडाङ्गनाता गण्डफलके अपोलस्थले पाण्डिमा शुक्लत्वमवर्त्यत प्रावर्त्यत
शुक्लत्वं कृतमित्यर्थः । इति चित्रमाश्चर्यंकरम् । पतिमरणात् खेदात्

^१ राजेन्द्र चोल (गंगवोण्ड) निर्मापिता चोलराजधानी । वावेरीनघासलटं
विद्यमानाऽस्तीति । सम्प्रति गाङ्गकुण्डचोलपुरनाम्ना प्रतिज्ञा ।

कुडकुमादिरक्तीकरणलेपाभावाञ्च शुक्लत्वं जातमिति भावः । अत्राप्य-
सङ्गरथलङ्कारः ।

भाषा

दिशा रूपी भीतो पर उसके यशरूपी सफेदी की कूची के फिरने से द्रविड़ देश की ललनाओं के कपोलस्थल सफेद, पड़ गये, यह एक आश्चर्य की बात है । अर्थात् द्रविड़ देश के वीरों को मारडालने से उनकी स्त्रियों के कपोलस्थल दुःख से अथवा केसरिया चन्दन आदि का प्रयोग न होने से सफेद पड़ गये थे ।

गलितोत्तुङ्गशृङ्गत्वाद् द्विपां तेन जिगीषुणा ।
अपि लूनशिरस्केव राजधानी व्यधीयत ॥२३॥

अन्वयः

जिगीषुणा तेन द्विपां राजधानी अपि गलितोत्तुङ्गशृङ्गत्वात् लूनशिरस्का
इव व्यधीयत ।

व्याख्या

जेतुमिच्छुर्जिगीषुस्तेन जिगीषुणा विजयैषिणा तेन विक्रमाङ्कदेवेन द्विपां
शत्रूणां 'द्विद्विपक्षाहितामित्र दस्युशाश्रवशत्रवः' इत्यमरः । राजधानी धीयन्ते
राजानीऽस्यामिति घानी, राज्ञो घानी राजधानी प्रधानपुरी अपि गलितानि
भग्नानि सन्ति पतितान्युत्तुङ्गान्यत्युच्चानि शृङ्गाणि शिखराणि 'कूटोऽस्त्री
शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । यस्याः सा तस्या भावो गलितोत्तुङ्गशृङ्गत्वं
तस्मात् कारणात्लूनं चिह्नं शिरो मस्तकं यस्याः सा लूनशिरस्केव 'शेषाद्विभाषेति
कप्' व्यधीयत सम्पादिता । तस्या अत्युच्चप्रासादशिखरपतनात् राजधानी
छिन्नमस्तकेव भाति स्मेति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

विजय की इच्छा रखने वाले विक्रमाङ्कदेव ने शत्रु की राजधानी के ऊँचे २
शिखरो के टूट कर नीचे गिर पड़ने के कारण, मानो उसे भी सिर कटी
बना दिया ।

तत्प्रतापमवोचन्त वस्रैर्विङ्गलदश्रुभिः ।
पुरन्ध्रयो नरेन्द्राणां जलाद्रासिमतां गतैः ॥२४॥

इत्यमरः । सूत्रं भग्नावशेषचिह्नलुपरेखंब शेषोऽवशिष्टाशो यस्याः सा पक्षे प्रकर्षेणऽऽकारे सूत्रमेव शेषो यस्याः साऽभूत् । श्लेषानुप्राणितः समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

उस राजकुमार के भुजबल से त्रस्त और क्षणभर में जिसके बहुमूल्य रत्न नष्ट हो गए हैं ऐसी द्रविड राजा की राजधानी काञ्ची प्राकार (बाहरी दीवाल) के नष्ट हो जाने से उसके चिन्ह की लकीर मात्र शेष रह गई हो ऐसी हो गई थी । पक्ष में उस राजकुमार के बाहु से हिलाई गई द्रविड देश स्त्री कामिनी की करघनी, हिलाने से बहुमूल्य रत्नों के गिर पडने के कारण, आकार में डोरा मात्र शेष रह गया हो, ऐसी हो गई थी ।

तेनानास्पदमात्मीय—प्रतापोत्कर्षरागिणा ।
चक्रेऽनङ्गप्रतापस्य वेङ्गिभूपाङ्गनाजनः ॥२६॥

अन्वयः

आत्मीयप्रतापोत्कर्षरागिणा तेन वेङ्गिभूपाङ्गनाजनः अनङ्गप्रतापस्य अनास्पदं चक्रे ।

व्याख्या

आत्मनोऽयमित्यात्मीयः प्रतापः प्रभावस्तस्योत्कर्षोऽभिवृद्धिस्तस्य रागिणाऽभिलाषुकेण तेन राजकुमारेण वेङ्गिभूपस्याऽङ्गनाजनो रमणीसमूहोऽनङ्गप्रतापस्य कामदेवप्रभावस्याऽनास्पदमभाजनं चक्रे कृत । वेङ्गिभूपस्य पराजयादापत्ति-सागरमग्नास्तदङ्गनाः कामसम्बन्धिबिलासरतिक्रीडादीन् सकलान् सुखान्विस्मृतवत्य इति भावः । अथवा पतिमरणान्तासां कामक्रीडा सर्वथा लुप्तेति भावः ।

भाषा

अपने प्रताप का उत्कर्ष चाहने वाले उस राजकुमार ने वेङ्गिभूपाल की रानियो को कामदेव के प्रताप का अस्थान कर दिया । अर्थात् राजा के मर जाने से उनमें काम वासना लुप्त हो गई ।

आक्रान्तरिपुचक्रेण 'चक्रकोटपतेः परम् ।
लिखिताश्चित्रशालासु तेनामुच्यन्त दन्तिनः ॥३०॥

अन्वयः

आक्रान्तरिपुचक्रेण तेन चक्रकोटपतेः चित्रशालासु लिखिताः दन्तिनः
परम् अमुच्यन्त ।

व्याख्या

आक्रान्तं समाक्रान्तं विजितमित्यर्थः । रिपुचक्रं शत्रुघ्नकवालं येन तेन
विजितारिसमूहेन तेन विक्रमाङ्कदेवेन चक्रकोटनामकस्थानस्य पतिः स्वामी तस्य
चक्रकोटदेशाधिपस्य चित्राणां शालासु गृहेषु चित्रमन्दिरेषु लिखिताश्चित्रिता
दन्तिनो गजाः परं केवलममुच्यन्त मुक्ताः । चक्रकोटपतेस्तकला गजा स्वायत्तीकृता
इत्यर्थः । अत्र केवलं चित्रलिखिता गजा एव त्यक्ता इत्युक्त्या सर्वाऽपि गजसेना
स्वायत्तीकृतेति प्रतीत्याऽर्थापत्तिरलङ्कारः ।

भाषा

शत्रु समूह को जीतने वाले उस राजकुमार विक्रमाङ्कदेव ने चक्रकोट के
राजा की चित्रशाला में चित्रित हाथियों को ही केवल छोड़ दिया अर्थात् उसके
सब हाथी ले लिये ।

कृतकार्यः परावृत्य कियत्यप्यध्वनि स्थितः ।
अथ गम्यत्वमरतेरकस्मादेव सोऽगमत् ॥३१॥

अन्वयः

अथ कृतकार्यः सः परावृत्य कियति अध्वनि अपि स्थितः (सन्)
अकस्मात् एव अरतेः गम्यत्वम् अगमत् ।

व्याख्या

अथ विग्विजयानन्तरं कृतं कार्यं विग्विजयरूपकृत्यं येन सः सम्पादितोद्देश्यः

१ वैगिदेशस्योत्तरतश्चक्रकोटनगरमासीत् । एतत्प्रदेशे हस्तिनामधिपता
'आइने अकवरी' पुस्तकेनाऽपि समर्थ्यते ।

भाषा

उसके भुजबल ने चोलराजाओं के अन्त पुर की दरवाजी, चञ्चल पूछ रूपा दण्डे को धारण करने वाले सिहो को सौंप दी। अर्थात् उस नगर से सब मनुष्यों के भाग जाने पर नगर के बीरान जगल हो जाने से उसके अन्त पुर को गुफा समझ उसमें शेर रहने लगे।

चिन्तया दुर्बलं देहं द्रविडो यत्पलायितः ।
संकटाद्रिदरीद्वार-प्रवेशे बहुमन्यत ॥२६॥

अन्वयः

यत्पलायितः द्रविडः संकटाद्रिदरीद्वारप्रवेशे चिन्तया दुर्बलं देहं बहु
अमन्यत ।

व्याख्या

यस्माद्विक्रमाङ्गुदेवात्पलायित समराङ्गण स्वगृहञ्च परित्यज्य द्रुतगति-
मवलम्ब्य प्रधावितो द्रविडो द्रविडदेशानुप सकट सबाधमल्पावकाशमित्यर्थः ।
'सकट नातु सबाध' इत्यमरः । पदद्वे पर्वतस्य दरीणा कन्दराणा 'दरी तु
कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः । द्वार 'स्त्री द्वाद्द्वार प्रतीहार' इत्यमरः । तस्य
प्रवेशस्तस्मिन् पर्वतकन्दराणामल्पावकाशद्वारप्रवेशे चिन्तया पराजयचिन्तया
दुर्बल सामर्थ्यहीनमत एव कृश देह शरीर बहुमन्यत प्रशंसितवान् । शरीरस्य
स्थूलत्वेऽल्पावकाशाद्रिदरीद्वारे प्रवेशाभावे स्वसरक्षणमसम्भवमिति स्वकृशत्वं
प्रशंसितवानिति भावः ।

भाषा

विक्रमाङ्गुदेव के भय से घर द्रुवार छोड कर भागा हुआ द्रविड देश का
राजा, पर्वत की कन्दराओं के सकुचित द्वार में (छिपने के लिये) घुसने योग्य,
चिन्ता से कृश भये हुए, अपने शरीर की बहुत प्रशंसा करने लगा । अर्थात्
शरीर स्थूल होने से वह उस कन्दरा में न घुस सकता और उसको छिपने का
अवसर न मिलता । इसलिये अपने दुबले पतले शरीर की सराहना करने लगा ।

दृश्यन्तेऽद्यापि तद्गीति-विद्वतानां द्रुमालिपु ।

'अलकाश्वोलकान्तानां कर्पूरतिलकाङ्किताः ॥२७॥

अन्वयः

द्रुमालिपु तद्भीतिविद्रुतानां चोलकान्तानाम् अलका. अद्यापि कर्पूरतिलकाङ्किताः दृश्यन्ते ।

व्याख्या

द्रुमाणा वृक्षाणामालय पक्तयस्तासु द्रुमाणामालयो येषु वा घनेषु तस्माद्वा-
जकुमाराद्भीतिभय तथा विद्रुताना पलायिताना, चोलकान्ताना चोलदेशस्यका-
मिनीनामलका केशपाशा अद्यापि कपूरेण कर्पूरमिश्रितेन तिलकेनाङ्किता
शोभिता दृश्यन्ते इति विरोध । पक्ष कर्पूरनामकतिलकनामकवृक्षैरङ्किता
सम्बद्धा इति परिहार । पतिमरणात्तद्भीतिविद्रुताना स्त्रीणा अलका कर्पूर-
तिलकेनाङ्किता दृश्यन्ते इति विरोधस्तत्परिहास्तु कर्पूरतिलकवृक्षेषु ध्यासक्ता
अलका इति भाव । अत्र श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासालङ्कार ।

भाषा

उस राजा के भय से वृक्षों के समूहों में से या जंगलों में से भागने वाली
चोड़ देश की नारियों के केश आज भी कर्पूरमिश्रित तिलक से शोभित दिखाई
देते हैं । विधवा होकर, भागने वाली स्त्रियों के केश में तिलक, इस विरोध के
दूर करने के लिये उन स्त्रियों के कर्पूर और तिलक के वृक्षों से फसे हुए केश
दिखाई देते हैं ऐसा अर्थ करने से विरोध दूर हो जाता है ।

क्षणाद्विगलितानव्यर्पदार्था द्रविडक्षितेः ।

प्राकारसूत्रशेषाभूत् काञ्ची तद्वाहुकम्पिता ॥२८॥

अन्वयः

तद्वाहुकम्पिता क्षणात् विगलितानव्यर्पदार्था द्रविडक्षितेः काञ्ची प्राकार-
सूत्रशेषा अभूत् ।

व्याख्या

तस्य विश्रमाङ्गदेवस्य याहुना भुजेन कम्पिता धरिता पक्षे सचालिता
क्षणात् क्षणमात्रादेव विगलिता नष्टा पक्षे पतिता अनव्यर्पदार्था बहुमूल्यरत्नावि-
पदार्था यस्या सा द्रविडक्षितेद्रविडराजपृषिव्या काञ्ची तन्नामनगरी पक्षे
रक्षिता प्राकारस्य प्राचीरस्य 'प्राकारो घरणं साल प्राचीरं प्रांतो वति'

स विक्रमाङ्गदेवः परावृत्य निवृत्य कियत्यध्वन्यपि मार्गोऽपि स्थितस्तन् विजय-
प्रदेशात्परावृत्य स्वदेशमार्गं कियद्दूर समागतोऽपि सन्नकस्मादेवाऽत्कितोपनत-
मरतेरुद्देशस्य गम्यत्व पात्रत्वमगमत् प्राप्तः ।

भाषा

बाद में दिग्विजय का कार्य सम्पन्न कर लौटते हुए मार्ग में कुछ दूर भी
आजाने पर, वह अकस्मात् अशान्ति का पात्र बन गया अर्थात् वह उद्विग्न
हो उठा ।

स शङ्कातङ्कमासाद्य स्फुरणाद्दामचक्षुषः ।
श्रेयोऽस्तु तातपादाना-मिति सास्रमवोचत ॥३२॥

अन्वयः

सः घामचक्षुषः स्फुरणात् शङ्कातङ्कम् आसाद्य तातपादानां श्रेयः अस्तु
इति सास्रम् अवोचत ।

व्याख्या

स राजकुमारो वाम दक्षिणेतर चक्षुर्नयन तस्य वामनयनस्य स्फुरणाच्च-
लनात् शङ्काया सन्देहस्याऽऽतङ्क भयमासाद्य प्राप्य तातपादाना पूज्यचरणाना
(मम पितुः) श्रेय कल्याणमस्त्विति वचोऽस्त्रेणाऽश्रुणा सहित यथास्पात्तयाऽवोच-
तोक्तवान् ।

भाषा

बाईं आँख के फडकने से सन्देह से भयभीत होकर उसने धाँसू बहाते हुए
पिता जी का शुभ हो, ऐसा कहा ।

अदृश्यैः कैश्चित् इव आगत्य चिन्तया शून्यचेतसः ।
तस्यामङ्गलवार्तेव कापि कर्णे न्यधीयत ॥३३॥

अन्वयः

अदृश्यैः कैश्चित् इव आगत्य चिन्तया शून्यचेतसः तस्य कर्णे का अपि
अमङ्गलवार्ता न्यधीयत ।

व्याख्या

अदृश्यैरदृष्टिगोचरैः कश्चिदिवाऽनिर्दिष्टनामकैरिवाऽऽगत्य संप्राप्य चिन्तयाऽऽ-
ध्यानेन 'स्याच्चिन्तास्मृतिराध्यानम्' इत्यमरः । शून्यं चेतश्चित्तं यस्य तस्य
विवेकरहितहृदयस्य 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः' इत्यमरः । तस्य
विक्रमाङ्कुदेवस्य कर्णो श्रोत्रे काऽपि काचित् विचित्राऽप्यमङ्गलवार्ताऽऽशुभवृत्तान्तो
न्यधीयत स्यापिता कथितेत्यर्थः ।

भाषा

प्रत्यक्ष पहिचान में न आने वाले लोगो के समान कुछ लोगो ने मानो
आकर चिन्ता से शून्य हृदय उस राजपुत्र के कान में कोई अमङ्गल बात कही ।

शुभाशुभानि वस्तूनि संमुखानि शरीरिणाम् ।
प्रतिबिम्बमिवायान्ति पूर्वमेवान्तरात्मनि ॥३४॥

अन्वयः

संमुखानि शुभाशुभानि वस्तूनि शरीरिणाम् अन्तरात्मनि प्रतिबिम्बम्
इव पूर्वम् एव आयान्ति ।

व्याख्या

संमुखानि समुखमागतानि सन्निकटवर्तीनीत्यर्थः । शुभं मङ्गल्यमशुभमङ्गल्यं
तानि मङ्गल्यामङ्गल्यानि वस्तूनि घटनाः शरीरिणां प्राणिनामन्तरात्मनि प्रति-
बिम्बमिव प्रतिच्छायमिव प्रागेवाऽऽयान्ति पूर्वमेव समागच्छन्ति । भवितव्यज्ञायाः
परिज्ञानं प्राणिनामन्तः प्रथममेव सूचितम्भवतीति भावः ।

भाषा

निकट भविष्य में होने वाली शुभ और अशुभ घटनाएँ, प्राणियों के हृदय
में प्रतिबिम्ब के समान पहिले ही प्रतिबिम्बित हो जाती हैं ।

अवगाहितनिःशेष-शास्त्रनिर्मलधीरपि ।
अकारणमसौ प्राप्तः कुमारो यदधीरताम् ॥३५॥

अन्वयः

यत् अवगाहितनिःशेषशास्त्रनिर्मलधी अपि असौ कुमारः अकारणम् अधीरतां प्राप्तः ।

व्याख्या

यद्यस्मात् कारणादवगाहितानि विलोडितानि नि शेषशास्त्राणि सकलागमा-
स्तनिर्मला विशदा धीर्बुद्धिर्यस्य स 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा धी प्रज्ञा श्रेयो मतिः'
इत्यमरः । निर्मथितसकलशास्त्रतत्त्वतया विशदप्रज्ञोऽपि असौ कुमारो विक्रमाङ्क-
देवोऽकारण कारणरहित यथा स्यात्तथाऽधीरता चाञ्चल्य प्राप्त । सचिन्तो
भूदित्यर्थः । यदित्यनेन पूर्वश्लोकार्थं सम्बद्धपते ।

भाषा

इस कारण से सम्पूर्ण शास्त्रों के अध्ययन से निर्मल बुद्धि वाला भी वह
राजकुमार निष्कारण ही अधीर हो उठा ।

सर्वस्वदानमालोच्य दुर्निमित्तप्रशान्तये ।
अप्रयाणमसौ चक्रे ततः कृष्णानदीतटे ॥३६॥

अन्वयः

ततः असौ दुर्निमित्तप्रशान्तये सर्वस्वदानम् आलोच्य कृष्णानदीतटे
अप्रयाणं चक्रे ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरमसौ प्रसिद्ध कुमारो दुर्निमित्तस्य घामाक्षिस्फुरणरूपदुःशकुनस्य
प्रशान्तये निवारणाय सर्वस्वस्य विजयापहृताना सकलवस्तूना दान पात्रेषु वितरणं
समालोच्य निर्घर्षं कृष्णानद्यास्तटे तीरेऽप्रयाणमवस्थान चक्रे । तत्रैव स्थितोऽभू-
दित्यर्थः ।

भाषा

इसके अनन्तर वह (बाईं आँख का फडकना रूप) बुरे शकुन की शान्ति
के लिये, विजय में प्राप्त सब वस्तुओं का दान कर देने का निश्चय कर,
कृष्णा नदी के तट पर रुक गया ।

स तत्क्षणात्परिम्लान-मुखं संमुखपातिनम् ।
ददर्श राजधानीतः प्रधानं दूतमागतम् ॥३७॥

अन्वयः

सः तत्क्षणात् राजधानीतः आगतं परिम्लानमुखं संमुखपातिनं प्रधान
दूतं ददर्श ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवस्तत्क्षणात् तस्मिन्नेव समये राजधानीत कल्याणपुरत आगत
प्राप्त परिम्लान म्लानिपरीत मुखमानन यस्य त चिन्तितवदनमित्यर्थं ।
समुखमप्रे पतति समागच्छतीति समुखपाती त समुखमागच्छन्त प्रधान विशिष्ट
दूत सदेशहर 'स्यात्सदेशहरो दूत' इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ।

भाषा

उसी समय उसने कल्याणपुर से जाए हुए उदात्त मुख वाले सामने उपस्थित
मुख्य दूत को देखा ।

अथ कुलकेन दूतं धर्णयति कधिः—

अप्रियावेदने जिह्वा-मयगम्य पराङ्मुखीम् ।
कथयन्तमिवानर्थं श्वासैरत्यर्थमायतैः ॥३८॥

अन्वयः

अप्रियावेदने जिह्वा पराङ्मुखीम् अयगम्य अत्यर्थम् आयतैः श्वासेः
अनर्थं कथयन्तम् इव (तं राजनन्दनः पप्रच्छ ।) इति द्विचत्वारिंशत्तमेन
श्लोकेन सम्बन्धः ।

व्याख्या

अप्रियस्याऽऽभवृत्तान्तस्याऽऽवेदने कथने जिह्वा रसनां पराङ्मुखीं विमुखी-
मनुद्युक्तामित्यर्थं । अयगम्य शास्वाऽऽत्यर्थमत्यन्तमायतैर्दोर्घं 'श्वासं' इवसने
करणरनर्थमनिष्ट कथयन्तमिव विज्ञापयन्तमिव (राजनन्दनः पप्रच्छेति द्विचत्वारि-
ंशत्तमश्लोकेन सम्बन्धः) । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

अप्रिय बात कहने को जीभ प्रस्तुत नहीं है ऐसा समझ कर मानो जोर २ से सास भर कर अनिष्ट बात कहने वाले (दूत को राजपुत्र ने पूछा ।) यह ४२ वे श्लोक से सम्बन्धित है ।

निर्यद्भिरतिमात्रोष्णैर्मुखनिश्वासवायुभिः ।

निवेदयन्तं दुर्वार्तावज्ज्वानलमुपस्थितम् ॥३६॥

अन्वयः

निर्यद्भिः अतिमात्रोष्णैः मुखनिश्वासवायुभिः उपस्थितं दुर्वार्तावज्ज्वानलं निवेदयन्तम् (दूतं पप्रच्छेत्यन्वयः ।)

व्याख्या

निर्यद्भिर्निगच्छद्भिरतिमात्रोष्णैः प्रकामोष्णैर्मुखस्य वदनस्य निश्वासवायुभिः श्वसनपवनैरुपस्थितं विद्यमानं दुर्वार्ताऽशुभवृत्तान्त एव वज्ज्वान्निः कुलिशवन्हिस्तं निवेदयन्तं प्रकटयन्तम् (दूतं पप्रच्छेति सम्बन्धः ।) मुखनिश्वासवायुकरणकदुर्वार्तारूपवज्ज्वान्निप्रकटनक्रियाया दूते उत्प्रेक्षितत्वादुत्प्रेक्षा रूपकानुप्राणिता ।

भाषा

विद्यमान दुर्वार्ता रूपी वज्ज्वान्नि को अपने मुख से हाँपने में निकलने वाले अत्यन्त गरम २ श्वास रूपी वायु से प्रकट करने वाले (राजदूत को पूछा ।) अग्नि के ससर्ग से श्वासवायु का गरम हो जाना स्वाभाविक है ।

ककुभां भर्तृभक्तानां पृच्छन्तीनां नृपस्थितिम् ।

विद्रवन्तमिवाभान्तमत्यन्तत्वरितैः पदैः ॥४०॥

अन्वयः

नृपस्थितिं पृच्छन्तीनां भर्तृभक्तानां ककुभाम् अत्यन्तत्वरितैः पदैः विद्रवन्तम् इव आभान्तम् (दूतं पप्रच्छ ।)

व्याख्या

नृपस्य राज्ञः स्थितिमवस्थां पृच्छन्तीनां जिज्ञासमानानां भर्तृभक्तानां स्वामि-

स्वरूपराजभक्तानां ककुभां दिशां दिशो दिगङ्गनाः प्रतीत्यर्थः । 'दिशस्तु ककुभः
काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । अत्यन्तत्वरितैरत्यन्तशीघ्रगामिभिः
पदश्चरणैर्विद्रवन्तमिव धावन्तमिवाऽऽभान्तं भासमानम् (दूतं पप्रच्छ ।)

भाषा

राजा की खबर पूछने वाली, अपने स्वामी की भक्त दिशाओ की तरफ
अत्यन्त वेग से भाग चलने वाले (दूत को देखा ।)

अनर्थवार्तावहन—महापातकदूषितम् ।
गणयित्वेव धैर्येण सर्वथापि निराकृतम् ॥४१॥

अन्वयः

अनर्थवार्तावहनमहापातकदूषितं गणयित्वा इव सर्वथा अपि धैर्येण
निराकृतं (दूतं पप्रच्छ ।)

व्याख्या

अनर्थवार्ताया अनिष्टवृत्तान्तस्य वहनेन प्रापणेन धारणेन वा यन्महापातकं
महापापं तेन दूषितं क्लृप्तहृदयं गणयित्वेव विदित्वेव धैर्येण धीरतया कर्त्रा
सर्वथाऽपि सर्वप्रकारेणाऽपि निराकृतं परित्यक्तं (दूतं पप्रच्छ ।) अनिष्टवृत्तान्तधारण-
महापापमेतन्न विगणय्य धैर्येणाऽपि त्यक्तसङ्गमित्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः

भाषा

अशुभ वार्ता को धारण करने के पाप से मानो दूषित समझ कर धैर्य से
एकदम परित्यक्त अर्थात् अधीर (दूतको पूछा ।) ।

कृतप्रणाममासन्नमथ तं राजनन्दनः ।
कुशलं तावत्पादानामिति पप्रच्छ वत्सलः ॥४२॥

अन्वयः

अथ वत्सलः राजनन्दनः आसन्नं कृतप्रणामं तं तावत्पादानां कुशलम्
इति पप्रच्छ ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं वत्सलः पितृविषयकस्नेहवान् राजनन्दनो राजकुमार आसन्नं समीपागतं कृतप्रणामं कृतनमस्कारं तं दूतं तातपादानां मम पितृचरणानां कुशलं क्षेममस्तीति 'कुशलं क्षेममस्त्रिधाम्' इत्यमरः । पप्रच्छ पृष्टवान् ।

भाषा

इसके अनन्तर पास में आकर प्रणाम करने वाले उस दूत को पिता का प्रेम रखने वाले राजपुत्र ने पिता जी कुशल तो है, ऐसा पूछा ।

पञ्चभिः कुलकं, पञ्चश्लोकात्मकं कुलकं 'मत्र समाप्तमित्यर्थः ।

उपविश्य शनैः पार्श्वे स निरुत्साहया गिरा ।

कथयामास नासाग्र-विलुठद्वाष्पशीकरः ॥४३॥

अन्वयः

सः पार्श्वे शनैः उपविश्य नासाग्रविलुठद्वाष्पशीकरः (सन्) निरुत्साहया गिरा कथयामास ।

व्याख्या

स दूतः पार्श्वे समीपे शनैर्मन्दभुषविषयं स्थित्वा नासाग्रे नासिकाग्रे विलुठन्ती वर्तमाना वाष्पशीकरा अभुविन्दवो यत्यंभं भूतस्तन् 'शीकरोऽम्बुकाणां स्मृतः' इत्यमरः । निरुत्साहयोत्साहशून्यया गिरा वाचा 'गीर्वाण्वानी सरस्वती' इत्यमरः । कथयामास उवाच ।

भाषा

वह दूत धीरे से पास में बैठ कर, नासिका के अग्रभाग में आँसू की बूद से युक्त होकर अनुत्साहित वाणी से बोलने लगा ।

विधेहि दृढमात्मानं मावधीरय धीरताम् ।

कुमार व्यापिपत्येप दुर्वाताप्रलयाम्बुदः ॥४४॥

^१ छन्दोबद्धपद पद्य तेन मुक्तेन मुक्तकम् । द्वाभ्यान्तु युग्मकं सदानितकं त्रिभिरिष्यते । कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ।

^२ निरुत्सवयेत्यपि पाठ

अन्वयः

हे कुमार आत्मानं दृढं विवेहि धीरतां मा अवधीरय एषः दुर्वीर्ता-
प्रलयाम्बुदः व्यापिपति ।

व्याख्या

हे कुमार ! हे राजकुमार ! विक्रमाङ्कदेव ! आत्मानं स्वं दृढं निश्चलं
विवेहि कुरु । धीरतां धैर्यं माऽवधीरय मा तिरस्कुह । एष अप्रे कथनीयो
दुर्वीर्तारूपोऽमङ्गल्यवृत्तान्तरूपः प्रलयाम्बुदः प्रलयकालिकमेघो व्यापिपति व्यापारं
करोति । प्रलयकालिकमेघजन्यकष्टसमां कष्टप्रदां वार्तां श्रोतुं धैर्ययुक्तो
भवेति भावः ।

भाषा

हे राजकुमार ! विक्रमाङ्कदेव ! अपने को कड़ा बनालो । धैर्य मत छोड़ो ।
आगे कहा जाने वाला बुरा वृत्तान्त रूपी प्रलयकाल का मेघ अब व्यापार करने
जा रहा है । अर्थात् प्रलयकाल के मेघ से होने वाले कष्ट के समान कष्ट
देने वाली दुखद वार्ता अब मैं सुनाने जा रहा हूँ । इसलिये दृढ़ होकर
धैर्य से सुनो ।

आपाण्डुपाण्ड्यमालोल-चोलमाक्रान्तसिंहलम् ।

देवस्त्वद्विजयं श्रुत्वा भेजे सुखमयीं स्थितिम् ॥४५॥

अन्वयः

देवः आपाण्डुपाण्ड्यम् आलोलचोलम् आक्रान्तसिंहलं त्वद्विजयं
श्रुत्वा सुखमयीं स्थितिं भेजे ।

व्याख्या

देवो राजाऽऽहयमल्लदेव आपाण्डुरासमन्तात्पाण्डुः पाण्डुरः 'हरिणः पाण्डुरः
पाण्डुः' इत्यमरः । पाण्ड्यः पाण्ड्यभूपो येन तमासमन्ताल्लोलचोलदेशभूपो
येन तमाक्रान्तः सिंहलः सिंहलद्वीपो येन स तव भवतो विजयं विविजयं श्रुत्वाऽऽ-
वर्ण्यं सुखमयीं सुखकामुभयभूतां स्थितिमवस्थां भेजे प्राप ।

भाषा

राजा आहवमल्ल देव ने पाण्डुराजा को निस्तेज करने वाले चोलराजा को ध्वडहट में डालने वाले और सीलोन के राजा को परास्त करने वाले तुम्हारे विजय की सुन कर सुखमय अवस्था का अनुभव किया । अर्थात् राजा को अत्यन्त हर्ष हुआ ।

अकारण्डे विधि चाण्डालस्तस्मै दाहज्वरं ददौ ।
न कैश्चिदपि लभ्यन्ते निष्कम्पाः सुखसंपदः ॥४६॥

अन्वयः

अकारण्डे विधिचाण्डालः तस्मै दाहज्वरं ददौ । कैश्चित् अपि निष्कम्पाः सुखसम्पदः न लभ्यन्ते ।

व्याख्या

अकारण्डेऽनवसरे विधिर्ब्रह्मैव चाण्डालो दुष्टकार्यकर्ता तस्मै राज्ञे दाहज्वरं^१ ज्वरविशेषं महासंतापकरं ज्वरमित्यर्थः । ददौ दत्तवान् । विधिवशादसमय एव स दाहज्वराक्रान्तोऽभूदित्यर्थः । कैश्चिदपि भाग्यवद्भिर्निष्कम्पाः कम्पेन चान्चल्येन रहिता निष्कम्पा विघ्नरहिताः सुखसम्पदः सुखसम्पत्तयो न लभ्यन्ते न प्राप्यन्ते । पूर्वार्द्धस्योत्तरार्द्धेन समर्थनादर्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

वेमोके ही चाण्डाल विधि ने राजा को दाहज्वर से पीड़ित कर दिया । कोई भी मनुष्य विघ्न रहित सुखसम्पत्ति को नहीं प्राप्त कर सकते ।

अपरिश्रान्तसन्तापश्चन्दनालेपनेन सः ।
त्वदङ्कपालीपैयूपमाचकाङ्क्ष पुनः पुनः ॥४७॥

^१ वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्व तथा वमि ।

वण्ठोष्ठमुखनासाना पाक स्वेदश्च जायते ॥

प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छादाहो मदस्तृषा ।

पीतविण्मूत्रनेत्रत्व पैत्तिके भ्रम एव च ॥

अन्वयः

सः चन्दनालेपेन अपरिश्रान्तसन्तापः सन् त्वदङ्कुपालीपेयूपं पुनः पुनः
आचकाहु ।

व्याख्या

स राजा दाहज्वरे संजाते सति चन्दनस्य श्रीखण्डस्याऽऽलेपेनाऽङ्गेषु सर्वतः
प्रलेपेन न परिश्रान्तः शान्तिमुपगतः संतापो दाहो यस्यैवंभूतस्सन् तव विक्रमाङ्कु-
देवस्याऽङ्कुपाली आश्लेषः स एव पेयूषममृतं हृदयस्य शंस्यापादकत्वात्त्वत्परि-
रम्भणरूपसुधां पुनः पुनः मुहुराचकाद्दक्षाऽभिलषितवान् ।

भाषा

दाहज्वर से पीड़ित वह राजा सर्वाङ्ग में चन्दन के लेप से भी शान्ति न
प्राप्त कर तुम्हारे आलिङ्गन रूप अमृत की कामना करने लगा ।

क्रमादर्धप्रबुद्धानि शिशिक्षे वीक्षितानि सः ।

वासवस्येव दूतेषु कुर्वन्गजनिमीलिकाम् ॥४८॥

अन्वयः

सः वासवस्य दूतेषु गजनिमीलिकां कुर्वन् इव क्रमात् अर्धप्रबुद्धानि
वीक्षितानि शिशिक्षे ।

व्याख्या

स राजा वासवस्येन्द्रस्य 'वासवो यूत्रहा वृषा' इत्यमरः । दूतेषु संदेश-
हारकेषु स्वर्गदूतेष्वित्यर्थः । गजस्य हस्तिनो निमीलिकेव निमीलेव निमीलिका
तां हस्तिसदृशदृग्ध्यापारं कुर्वन्निव विस्तारयन्निवोपेक्षां कुर्वन्निवेत्यर्थः । क्रमात्
क्रमशोऽर्धप्रबुद्धान्यर्धविकसितानि वीक्षितानि दर्शनव्यापारान् शिशिक्षे कर्तुंमारेभे ।
शियसापुज्येच्छुः स नृपः स्वर्गदूतानपि न बहुमन्यते स्म । रोगस्याऽसाध्यत्वान्म-
रणकालिकार्थनिद्रितार्थप्रबुद्धनेत्रेऽधारयदिति भावः ।

भाषा

वह राजा मानो इन्द्र के दूतो पर अर्थात् स्वर्गदूतो के उसे बुलाने आने पर
हाथी की आँसो के समान आँसो बनाता हुआ, अधसुली आँसो ही रगने लगा ।

शिवसायुज्य की इच्छा रखने वाले उस राजा को मानो स्वर्गदूतों का कोई महत्व ही नहीं है ऐसा प्रकट करते हुए वह मरणकालिक अधखुली आँखें रखने लगा ।

अन्तर्दाहमिवालोक्य प्रियां कीर्तिं विनिर्गताम् ।
दर्शयन्दशनज्योत्स्ना-मथोवाच स मन्त्रिणः ॥४६॥

अन्वयः

अथ सः मन्त्रिणः अन्तर्दाहम् आलोक्य विनिर्गतां प्रियां कीर्तिं श्व दशनज्योत्स्नां दर्शयन् उवाच ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं स राजा मन्त्रिणं आमात्यान्प्रति मन्त्रिणामित्यर्थः अन्तर्दाहमन्तः सन्तापमालोक्य दृष्ट्वा विनिर्गता बहिर्नि सृता प्रिया हृद्या कीर्तिमिव यश इव शुभलत्वाद्दशनज्योत्स्ना दन्तचन्द्रिका 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः । दर्शयन् प्रकटयन्नुवाच जगाद ।

भाषा

इसके बाद वह राजा मन्त्रियो को घबड़ाया हुआ देख कर, बाहर निकलने वाली अपनी (सफेद) प्रिय कीर्ति के समान दन्तकान्ति को फैलाते हुए कहने लगा ।

क्षिप्त्वा मुकुटमाणिक्य-पट्टिकासु महीभुजाम् ।
टङ्कनेव प्रतापेन निजाज्ञाक्षरमालिका ॥५०॥

अन्वयः

महीभुजां मुकुटमाणिक्यपट्टिकासु प्रतापेन टङ्कने श्व निजाज्ञाक्षरमालिका क्षिप्त्वा ।

व्याख्या

महीं भुञ्जन्ति ते महीभुजरतेषां राज्ञां मुकुटानां क्रिरीटानां माणिक्यान्येव-मणय एव पट्टिकास्तासु प्रतापेन प्रभावेण टङ्कनेव पाषाणदारणेनेव 'टङ्कः पाषाणदारणः' इत्यमरः । निजस्य स्वस्याऽऽज्ञानामादेशानामक्षराणि तद्वोधक-

अन्वयः

विमुद्राभिः विभूतिभिः भूमिः अदरिद्रीकृता । साधूनां वेश्मसु श्रियः
कुलवधूसाम्यं नीताः ।

व्याख्या

विमुद्राभिरनन्ताभिर्विभूतिभि एवैवर्षोपायैर्भूमिरदरिद्रीकृता समुद्रा कृता ।
साधूना सज्जनाना वेश्मसु गृहेषु 'गृह गेहोदवसित वेश्म सद्य निकेतनम्' इत्यमर ।
श्रियो लक्ष्म्य कुलवधूभि प्रशस्तकुलोत्पन्नरमणीभिस्ताम्य समानता नीता
प्रापिता । यथा कुलवधू स्थापित्व निश्चलत्व च भजते तथैव सता गेहेषु
लक्ष्म्या स्थापित्व निश्चलत्वञ्च प्रतिपादितमिति भाव ।

भाषा

मैंने दान देकर अपरिमित सम्पत्ति के साधनों से पृथ्वी की कमी दूर कर
दी । सज्जनों के घर में मैंने लक्ष्मी को कुलवधू के समान स्थायी और
निश्चल कर दिया ।

प्राप्तः कोदण्डपाण्डित्य-जातलक्ष्मीसमागमः ।

काकुत्स्थनिविडस्थामा धनुर्विक्रमलाञ्छनः ॥५३॥

अन्वयः

कोदण्डपाण्डित्यजातलक्ष्मीसमागमः काकुत्स्थनिविडस्थामा विक्रम-
लाञ्छनः सूनुः (मया) प्राप्तः ।

व्याख्या

कोदण्डे धनुषि लक्षणया तद्विद्याया 'धनुश्चापो धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्'
इत्यमर । पाण्डित्येन प्रावीण्येन जात प्राप्तो लक्ष्म्या सह समागमो मेलन
यस्य स, काकुत्स्थस्यैव रामचन्द्रस्यैव निविड धनमधिकमित्यर्थ । स्याम
पराक्रमो यस्य स, 'द्विविण तर' सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्म च । शक्ति
पराक्रम प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तित्वा' इत्यमर । विक्रम पराक्रमो लाञ्छनं
लक्षण चिह्न वा यस्य स विक्रमाद्भूदेवो नाम सूनु पुत्रो मया प्राप्त ।

भाषा

मैंने धनुर्विद्या की पण्डिताई से लक्ष्मी का समागम प्राप्त करने वाला अर्थात्

धनुष चला कर सब राजाओं को जीत कर लक्ष्मी प्राप्त करने वाला श्री के समान अत्यधिक पराक्रमी, विक्रम चिह्न वाला अर्थात् विक्रमाङ्कदेव पुन पाया है ।

तेनैव युवराजत्वं समारोप्य यशस्विना ।

एष साम्राज्यभारस्य वोढा सोमेश्वरः कृतः ॥५४॥

अन्वयः

यशस्विना तेन एव एषः सोमेश्वरः युवराजत्वं समारोप्य साम्रा
भारस्य वोढा कृतः ।

व्याख्या

यशः कीर्तिविद्यते यस्य स यशस्वी तेन यशस्विना कीर्तिमता तेन विक्रमाङ्क
देवेन एषोऽयं सोमेश्वरो मम ज्येष्ठपुत्रः सोमदेवो युवराजत्वं युवराजप
समारोप्य प्रतिष्ठाप्य साम्राज्यस्य भारस्तस्य सकलराज्यकार्यभारस्य वोढा
धारयिता कृतः ।

भाषा

उस यशस्वी विक्रमादित्य ने ही मेरे ज्येष्ठ पुत्र सोमदेव को युवराज पद
पर बैठाकर सम्पूर्ण राज्य कार्य का भार उसको सौंप दिया ।

इति मे कृतकृत्यस्य माहेश्वरशिरोमणोः ।

गिरिजानाथनगरे समारोहणमुत्सवः ॥५५॥

अन्वय

इति कृतकृत्यस्य माहेश्वरशिरोमणोः मे गिरिजानाथनगरे समारोहणम्
उत्सवः (अस्ति) ।

व्याख्या

इतीत्यं कृतानि साधितानि कृत्यानि सर्वकार्याणि येन स तस्य कृतकृत्यस्य
सम्पादिततांसारिकसकलकृत्यस्य महेश्वरस्य शिवस्येमे इति माहेश्वराः शङ्कर-
भक्तास्तोषां शिरोमणिर्मूर्धन्यस्तस्य मे मम गिरिजायाः पार्वत्या नायस्य शिवस्य

पुरे शिवलोके कैलासे समारोहणं गमनमुत्सव आनन्दोऽस्ति । कृतकृत्यस्य मेऽधुना शिवलोकप्राप्तिः प्रभूतप्रमोदावहेति भावः ।

भाषा

इस प्रकार सासारिक समस्त कार्यों को सफलता पूर्वक सम्पादन करने वाले और शङ्कर के भक्त शिरोमणि, मेरा, पार्वतीपति महादेव की कैलास नगरी में जाना, उत्सव है ।

आत्मानमुन्मदद्वाःस्थ—गलहस्तितसेवकाः ।

अगम्यमपि दैवस्य विदन्ति हतपार्थिवाः ॥५६॥

अन्वयः

उन्मदद्वाःस्थगलहस्तितसेवकाः हतपार्थिवाः आत्मानं दैवस्य अगम्यमपि विदन्ति ।

व्याख्या

द्वारि तिष्ठन्तीति द्वाःस्या द्वारपाला उन्मदा मदोन्मत्ताश्च ते द्वास्याश्ची-
न्मदद्वास्थास्तैर्गलहस्तिता गले हस्तं दत्त्वा दूर प्रापितास्सेवका राजभक्ता यैस्ते
हता अज्ञानेन हताः सम्यग्ज्ञानपराङ्मुखाः पार्थिवा राजान आत्मानं स्वं दैवस्य
विधेः 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः । अगम्यमप्यविषयमपि विदन्ति जानन्ति ।
अज्ञानिनो राजानो मदेन दैवमपि तिरस्कुर्वन्तीति भावः ।

भाषा

मदोन्मत्त दरबानो द्वारा गर्दनिया देकर राजभक्त लोगो को हटवा देने वाले अज्ञानी राजा लोग अपने को दैव से भी अगम्य समझने लगते हैं । अर्थात् दुरभिमान से दैव भी उनका कुछ बिगाड नहीं सकता ऐसा समझने लगते हैं ।

मम शुद्धे कुले जन्म चालुक्यवसुधाभृताम् ।

कियत्योऽपि गताः श्रोत्रमैत्रीं शास्त्रार्थविप्रुपः ॥५७॥

अन्वयः

चालुक्यवसुधाभृतां शुद्धे कुले मम जन्म कियत्यः शास्त्रार्थविप्रुपः अपि श्रोत्रमैत्रीं गताः ।

व्याख्या

चालुक्यस्य चालुक्यवंशस्य वसुधां पृथ्वीं विभ्रति पालयन्तीति चालुक्यवसुधा-
भूतस्तेषां चालुक्यभूपालानां शुद्धे निर्मले कुले वशे मम जन्म जनुः । 'जनुर्जन-
जन्मानि जनिरुत्पत्तिरद्भुवः' इत्यमरः । कियत्यो बहुसंख्याताः शास्त्रार्थविप्रुषोऽपि
शास्त्रार्थरूपजलविन्दवोऽपि 'पुपन्ति विन्दुपुपताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम्' इत्य-
मरः । श्रोत्रेण कर्णेन सह मंत्रां परिचयं गताः प्राप्ताः कर्णगोचरं गता इत्यर्थः ।
श्रेष्ठचालुक्यवंशे जन्मना सह शास्त्रार्थोऽपि कर्णगोचरीकृत इति भावः ।

भाषा

चालुक्यवशीय राजाओ के विशुद्ध कुल में मेरा जन्म हुआ है । शास्त्रार्थ
के कितने ही छीटे मेरे कानों में पड़े हैं । अर्थात् शास्त्रार्थों का भी मंने बहुत
श्रवण किया है ।

जानामि करिकर्णान्ति—चञ्चलं हतजीवितम् ।
मम नान्यत्र विश्वासः पार्वतीजीवितेश्वरात् ॥५८॥

अन्वयः

(अहं) हतजीवितं करिकर्णान्तचञ्चलं जानामि । मम पार्वतीजीविते-
श्वरात् अन्यत्र विश्वासः न ।

व्याख्या

अहं हतजीवितमधमजीवनं करीणो हस्तिनः कर्णस्तस्याऽन्तः प्रान्तभागस्त-
द्वच्चञ्चलमस्थिरं जानामि वेद्यं । 'क्षणभङ्गगुराः प्राणाः' इति श्रुतेः । मम
पार्वत्या गिरिजाया जीवितस्य जीवनस्येश्वरः शिवस्तस्मादन्यत्र स्थाने विश्वासो
ममाऽऽस्या नाऽस्ति । सत्यत्वस्य स्थिरत्वस्य नित्यत्वस्य वा सत्ता शिवं विहाय
नाऽन्यत्र । अतः शिवसायुज्यप्राप्तिरेव मम मुख्यमुद्देश्यमिति भावः ।

भाषा

मैं इस अधम जीवन को हाथियों के वान के प्रान्त भाग के सदृश चञ्चल
मझता हूँ । मेरी पार्वतीपति शकर को छोड़ कर अन्यत्र आस्था नहीं है ।
अर्थात् मैं शिवसायुज्य की कामना करता हूँ ।

उत्सङ्गे तुङ्गभद्रायास्तदेव शिवचिन्तया ।
वाञ्छाम्यहं निराकर्तुं देहग्रहविडम्बनाम् ॥५९॥

अन्वयः

तत् एषः अहं तुङ्गभद्रायाः उत्सङ्गे शिवचिन्तया देहग्रहविडम्बनां
निराकर्तुं वाञ्छामि ।

व्याख्या

तत्तस्मात्कारणात् शिवसायुज्यप्राप्तिहेतोः एषोऽहं तुङ्गभद्रायास्तुङ्गभद्रा-
नाम्न्या नद्या उत्सङ्गेऽङ्गे तदे इत्यर्थः । शिवचिन्तया शिवध्यानेन देहस्य
शरीरस्य ग्रहो ग्रहणं धारणमित्यर्थः । तस्य विडम्बनामुपद्रवं जन्मग्रहणदुःखं
निराकर्तुमपनेतुं वाञ्छामि समभिलषामि । शिवसायुज्येन पुनर्जन्मग्रहणदुःखं मा
भवत्वित्यभिलषामीति भावः ।

भाषा

शिवसायुज्य मुक्ति प्राप्त होने के लिये मैं तुङ्गभद्रा नदी के तट पर
शकर का ध्यान करते हुए फिर से जन्म लेने के दुःख को सदा के लिये दूर
कर देने की कामना रखता हूँ ।

यातोऽयमुपकाराय कायः श्रीकण्ठसेवया ।
कृतघ्नव्रतमेतस्य यत्र तत्र विसर्जनम् ॥६०॥

अन्वयः

अयं कायः श्रीकण्ठसेवया उपकाराय यातः । एतस्य यत्र तत्र विसर्जनं
कृतघ्नव्रतम् ।

व्याख्या

अयं कायो देहः श्रीकण्ठस्य शिवस्य सेवया परिचर्येणोपकाराय स्वाभीष्ट-
सिद्ध्यर्थं यातो गतः । एतस्य वपुषो यत्र तत्र तीर्थदिग्यत्र विसर्जनं त्यागः कृतं
घ्नन्तीति कृतघ्नाः परोपकारविस्मरणशीलास्तेषां व्रतमनुष्ठानं कार्यमित्यर्थः ।
कृतघ्ना एव येनाऽभीष्टसिद्धिं साधयन्ति तस्य कार्यनिष्पादनादनन्तरं तावृत्तां योग्यं
समादरं न कुर्वन्ति । एवमेवाऽनेन देहेन शिवसेवाद्वारा मम महानुपकारो
जातस्तस्मादस्य तीर्थस्थानेष्वेव परिहारागो युक्ततर इति भावः ।

नान्तरं गत्वा तत्र किञ्चिद्विश्रम्य पुनः प्रस्थानस्तां दक्षिणापथस्य दक्षिणप्रदेशस्य
जान्हवो गङ्गां तुङ्गभद्रानवीमद्राक्षीद् वदर्श ।

भाषा

इसके बाद अपने प्रेमियो के प्यारे उस राजा ने मार्ग में थोड़े ही ठहरावों
(पडावों) को देकर दक्षिणापथ की गङ्गा, तुङ्गभद्रा नदी का दर्शन किया ।

तुङ्गभद्रा नरेन्द्रेण तेनामन्यत मानिना ।
तरङ्गहस्तैरुत्क्षिप्य क्षिपन्तीवेन्द्रमन्दिरे ॥६३॥

अन्वयः

मानिना तेन नरेन्द्रेण तुङ्गभद्रा तरङ्गहस्तैः उत्क्षिप्य इन्द्रमन्दिरे
क्षिपन्ती इव अमन्यत ।

व्याख्या

मानश्चित्तसमुन्नतिरस्याऽस्तीति मानी तेन मानिना 'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो
मानश्चित्तसमुन्नतिः' इत्यमरः । तेन नरेन्द्रेणाऽऽहवमल्लदेवनूपेण तुङ्गभद्रा
दक्षिणापथगङ्गा तरङ्गा वीचय एव हस्ताः करास्तैस्तरङ्गरूपकरैरुत्क्षिप्योर्ध्वं
प्रक्षिप्येन्द्रस्य मन्दिरे स्वर्गे (राजानं) क्षिपन्तीव प्रापयन्तीवाऽमन्यत मेने ।
अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । तुङ्गभद्रायां तरङ्गाभिन्नहस्तैर्जनानां स्वर्गलोकप्रापणस्य
क्रियाया उत्प्रेक्षणात् ।

भाषा

उस उन्नत चित्त राजा ने, तुङ्गभद्रा नदी, अपने तरङ्गरूपी हाथों से मानो
उसे स्वर्ग में इन्द्र के मन्दिर में उछाल रही ही, ऐसा समझा ।

उदण्डा तेन डिण्डीरपिण्डपङ्क्तिरदृश्यत ।
विमानहंसमालेव प्रहिता पद्मसङ्घना ॥६४॥

अन्वयः

तेन उदण्डा डिण्डीरपिण्डपङ्क्तिः पद्मसङ्घना प्रहिता विमानहंसमाला
इव अदृश्यत ।

तत्रावतीर्य धौरेयो धीराणां धरणीपतिः ।
स्नात्वा चण्डीशचरणद्वन्द्वचिन्तापरोऽभवत् ॥६६॥

अन्वयः

धीराणां धौरेयः धरणीपतिः तत्र अवतीर्य स्नात्वा चण्डीशचरणद्वन्द्व-
चिन्तापरः अभवत् ।

व्याख्या

धीराणां धैर्यवतां धौरेयो धुरीणः 'धूर्वहे धूर्पं धौरेयधुरीणास्सधूरन्धराः'
इत्यमरः । धरण्या धरायाः 'धरा धरित्री धरणी' इत्यमरः । पतिः स्वामी
भूपतिराहवमल्लदेवस्तत्र तुङ्गभद्रानद्यामवतीर्य प्रविश्य स्नात्वा स्नान विधाय
चण्ड्याः पार्वत्या ईशः पतिश्चण्डीशस्तस्य शिवस्य चरणद्वन्द्वस्य पादयुगलस्य
चिन्ता ध्यानं तत्र परो लम्नः शिवचरणयुगलध्यानतत्परोऽभवत् ।

भाषा

धीरो का अग्रणी वह आहवमल्लदेव राजा तुङ्गभद्रा नदी में उतर कर और
स्नाना करके शंकर भगवान् के चरण युगल के ध्यान में तत्पर हो गया ।

अदत्त चापरिच्छिन्नमखिन्नः काञ्चनोत्करम् ।
न कृच्छ्रेऽपि महाभागास्त्यागव्रतपराङ्मुखाः ॥६७॥

अन्वयः

अखिन्नः (सः) अपरिच्छिन्नं काञ्चनोत्करं अदत्त च । महाभागाः
कृच्छ्रे अपि त्यागव्रतपराङ्मुखाः न (भवन्ति) ।

व्याख्या

अखिन्नः प्रसन्नमानसः स अपरिच्छिन्नमिति काञ्चनस्य सुवर्णस्योत्करं समूहं
अदत्त च दानपात्रेभ्यः समर्पितवांश्च । महाभागा महाभाग्यवन्तो जनाः कृच्छ्रेऽपि
कष्टे समापतितेऽपि त्यागव्रतादानानुष्ठानात्पराङ्मुखा विमुखा न भवन्ति ।
अत्रार्थान्तरन्यासो नामालङ्कारः । "सामान्यं वा विशेषो वा यदन्येन समर्प्यते ।
यत् सोऽर्थान्तरन्यासस्तापमर्थेणेतरेण वा" ।

भाषा

और उस राजा न प्रसन्न चित्त से अपरिमित सुवर्ण के ढेरो का दान
महा भाग्यशाली लोग कष्ट आन पर भी दानानुष्ठान से विमुख नहीं हैं

प्रविश्य कण्ठदध्नेऽथ सरित्तोये जगाम सः ।
कल्लोलतूर्यनिर्घोषैश्चन्द्रचूडामणैः पुरीम् ॥६८

अन्वय.

अथ सः कण्ठदध्ने सरित्तोये प्रविश्य कल्लोलतूर्यनिर्घोषैः चन्द्रचूडा
पुरीं जगाम ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर स राजा कण्ठदध्ने गलप्रमाणे कण्ठदध्नमित्यत्र कण्ठ प्रमाण
मस्येति विग्रहे 'प्रमाणे द्वयसत्त्वध्नञ्मात्रच' इति सूत्रेण दध्न्च् प्रत्यय
सरितस्तुङ्गभद्रानद्यास्तोये जले प्रविश्य गत्वा कल्लोला उल्लोला 'महत्सुल्लोल-
कल्लोली' इत्यमरः । एव तूर्याणि वाद्यविशेषा "तुरही" इति भाषाया
प्रसिद्धा । तेषां निर्घोषशब्दसह चन्द्र एव हिमाशुरेव 'हिमाशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र
इन्दु कुमुदबान्धव' इत्यमरः । चूडामणिशिशरोभूषण यस्य तस्य शिवस्य पुरीं
कैलास जगाम प्राप्तवान् ।

भाषा

अनन्तर तुङ्ग भद्रा नदी में गल तक पानी में खड़े होकर लहरा के ऊंचे २
शब्द रूपी तुरही की ध्वनि के साथ वह राजा शंकर की कैलास नगरी में
चला गया ।

पद्ययुग्मेन राजकुमारायस्था वर्णयति कविः—

इत्युक्त्वा पिरते तत्र कृतनेत्रास्त्रुदुर्दिनः ।
हतासिधेनुः पार्श्वस्थैः साक्रन्दगलकन्दलः ॥६९॥
स्वभावादार्द्रभावेन पितृस्नेहाद्य तादृशः ।
तथा स्तोद वपुषा भृष्टप्लुठितेन सः ॥७०॥

अन्वयः

इति उक्त्वा तत्र विरते (सति) कृवनेत्राम्बुदुर्दिनः पार्श्वस्थैः हृतासिधेनुः
साक्रन्दगलकन्दलः सः स्वभावात् आर्द्रभावेन तादृशः पितृस्नेहात् च
भूपृष्ठलुठितेन वपुषा तथा रुरोद ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तमुक्त्वा कथयित्वा तत्र दूते विरते विश्राममुपगतवति सति कृतं
सम्पादितं नेत्राम्बुभिर्नयननिर्गताश्रुजलदुर्दिनं मेघावृतदिवसो येन सः 'मेघच्छन्नोऽन्हि
दुर्दिनम्' इत्यमरः । अश्रुवृष्टि कुर्वन्नित्यर्थः । पार्श्वे तिष्ठन्तीति पार्श्वस्थास्तैः
समीपचरंजनै हृता गृहीता असिधेनुश्छुरिका यस्य स 'छुरिका चासिधेनुका'
इत्यमरः । आक्रन्देनाऽऽर्तनादेन सहितो गल एव कन्दलो नालो यस्य सः
राजकुमारः स्वभावात्प्रकृत्यैवाऽऽर्द्रभावेन स्निग्धभावेन 'भावः सत्तास्वभावा-
भिप्रायचेष्टात्मजन्ममु' इत्यमरः । तादृशस्तथाभूतादनिर्वचनीयात्पितृस्नेहाच्च
पितृप्रेम्णश्च भुवः पृष्ठे भूपृष्ठे भूमितले लुठितमितस्ततः परावर्तितं तेन वपुषा
शरीरेण 'गात्रं वपु संहननं शरीरं वत्सं विग्रहः' इत्यमरः । तथैवं वक्ष्यमाण-
प्रकारेण रुरोद रोदनं कृतवान् ।

भाषा

इस प्रकार कह कर दूत के चुप होने पर अपने आँखों के आँसुओं से मेघ के
ऐसी वृष्टि करने वाला, पास के लोगो ने कही दु ख से वह अपना प्राणान्त न
करले इस भय से जिसकी छुरी छीन ली है ऐसा पुक्काफाड कर रोने वाला,
वह राजकुमार, स्वभाव से ही कोमल हृदय होने से तथा वैसे पितृस्नेह से
जमीन पर लोट २ कर इस प्रकार विलाप करने लगा ।

एवंविधदुराचार—गृहीतनियमं यमम् ।

मन्यते स्म यथा वंशे तिग्मांशुरपि कण्टकम् ॥७१॥

यथा तिग्मांशुः अपि एवंविधदुराचारगृहीतनियमं यमं वंशे कण्टकं
मन्यते स्म ।

व्याख्या

स तथा रुरोवेति पूर्वपद्योक्तेन तथाशब्देन सहाऽन्नस्थो यथा शब्दः साकाङ्क्षः ।
स तथा रुरोद यथा येन कारणेन तिग्मांशुः सूर्यो यमपिताऽप्येवविधदुराचाराय

तस्य पितृमारणरूपात्याचाराय धर्मपरायणानां मृत्यव इत्यर्थः । गृहीतः स्वीकृतो नियमो निश्चयो येन तं यम कृतान्तं वंशे सूर्यवंशे कण्टकं कुलकलङ्कं मन्यतेस्म ज्ञातवान् ।

भाषा

राजकुमार विक्रमाङ्कदेव के वैसे रोने से यमराज के पिता सूर्य भी, उसके पिता के सदृश धर्मात्माओं को जान से मार डालने का दुराचार का काम करने के नियमी, अपने पुत्र यमराज को सूर्यवंश का कलङ्क समझने लगे ।

एतद्दुःखानभिज्ञेभ्यो दिनेभ्यः स्पृहयन्मुहुः ।

दिवसोऽपि यथात्मानं मन्दभाग्यममन्यत ॥७२॥

अन्वयः

यथा एतद्दुःखानभिज्ञेभ्यः दिनेभ्यः मुहुः स्पृहयन् दिवसः अपि आत्मानं मन्दभाग्यम् अमन्यत ।

व्याख्या

यथेति पदं पूर्वोक्तस्य तथा चरोदेति वाक्यस्य तथा शब्देनाऽन्वेति । स तथा चरोद यथा येन कारणेनैतद्दुःखान्पाऽऽह्वमल्लमृत्पुञ्ज्यराजकुमारविलापादि-
दुःखानि तेषामनभिज्ञा अपरिचितास्तेभ्यो दिनेभ्यो दिवसेभ्यो मुहुः पुनःपुनः
स्पृहयन्नभिलषन् दिवसोऽपि राजकुमारकृतविलापदिवसोऽप्यात्मानं स्व मन्दभाग्यं
हतभाग्यममन्यत मेने । अन्यदिवसा मत्तो भाग्यवन्तो परितं महद्बुद्धं नाऽनु-
भूतमिति चिन्तयति स्मेति भावः ।

भाषा

राजकुमार विक्रमाङ्कदेव के वैसे रोने से वह दिन भी, ऐसे केश से अनभिज्ञ अन्य दिवसों के समान ही हम होते तो अच्छा था, ऐसी अभिलाषा करते हुए अपने को हतभाग्य समझने लगा ।

“विशेषकम्” त्रिभिः पद्यैर्यत्र वाक्यसमाप्तिर्भवति तद्विशेषकं संज्ञानितकं तिलकं वा ।

अथ कालकलाः स्थित्वा कियतीरप्यसौ तथा ।

अचिन्तयदविश्रान्त-वाप्यसंतानदुर्दिनः ॥७३॥

अन्वयः

अथ अविश्रान्तवाष्पसन्तानदुर्दिनः असौ कियतीः अपि कालकलाः
तथा स्थित्वा अचिन्तयत् ।

व्याख्या

अथ पितृमरणदुर्घटनाध्वणानन्तरमविश्रान्तं निरन्तरं वाष्पसन्तानस्याऽ-
श्रुधाराया दुर्दिनं वृष्टिर्यस्मिन्सः, असौ विक्रमाङ्कदेवः कियतीरपि काश्चिदपि
कालकलाः समयकलाश्चिरकालपर्यन्तं तथा तेनैव प्रकारेण स्थित्युपविश्याऽ-
चिन्तयत् चिन्तयामास ।

भाषा

बाद में लगातार आँसुओं की झड़ी बरसाने वाले विक्रमाङ्कदेव ने चिरकाल
तक उसी दशा में रहने के बाद विचार किया ।

तवादिकूर्म कर्माणि निषेधन्ति सुखस्थितिम् ।

प्रयाहि शेष निष्पेपादस्थिपञ्जरशेषताम् ॥७४॥

अन्वयः

हे आदिकूर्म कर्माणि तव सुखस्थितिं निषेधन्ति । हे शेष निष्पेपात्
अस्थिपञ्जरशेषतां प्रयाहि ।

व्याख्या

हे आदिकूर्म ! हे कच्छपावतार ! कर्माणि भाग्यानि तव सुखस्थितिं
सुखेन स्थितिमाह्वमल्लकर्तृकभूभारहरणस्य निरन्तरं जायमानत्वादल्पभू-
भारधारणेन भुवस्तले सुखपूर्वकवासं निषेधन्ति न मन्यन्ते । हे शेष ।
नागराज ! निष्पेशाद्वाज्जोऽभावाद्भूभारस्याऽऽधिक्यात्तस्य धारणेन तवाऽङ्गाना-
मत्यन्तसम्मर्दनादस्थिपञ्जरः शेषोऽवशिष्टांशो यस्य स तस्य भावोऽस्थिपञ्जर-
शेषता तामधिकभारवहनजन्यबुःखातिशयान्मांसाक्षयेणाऽस्थिमात्रावशिष्टस्वरूपं
प्रयाहि प्राप्नुहि ।

भाषा

हे आदिकूर्म ! हे विष्णु के अवतार रूप । दुर्भाग्यो से तुम को अब
चैन से रहने को नहीं मिल सकता । क्योंकि राजा आह्वमल्लदेव के

रहने से पृथ्वी का बोझ कम होकर, तुम्हारा भूभार कम होने से तुम्हें ज मिलता था वह अब उस राजा के मर जाने से तुम्हें प्राप्त न हो सकेगा शेष ! हे नागराज ! राजा आहवमल्लदेव के मर जाने से पृथ्वी का अधिक होकर उससे पीसे जाने के कष्ट से तुम्हारा मांस सूख कर हड्डिय अवशिष्ट रह जाएंगी ।

दिग्गजास्त्यजत स्वैर-क्रीडाविहरणादरम् ।
संभूय भूयः सर्वेऽपि धारयन्तु धरामिमाम् ॥७५॥

अन्वयः

हे दिग्गजाः स्वैरक्रीडाविहरणादरं त्यजत सर्वे अपि भूयः संभूय इमां धरां धारयन्तु ।

व्याख्या

हे दिग्गजाः ! हे दिक्कुञ्जराः ! स्वैरं स्वच्छन्दं यथास्यात्तथा पत्क्रीडासु विहरणं विहारार्थं संचलनं तस्मिन्नादरं स्नेहं त्यजत मुञ्चत । सर्वेऽपि भवन्त-
स्तकला भूयः पुनरपि रात्र उत्पत्तिकालात्प्रागिव संभूय मिलित्वेमां धरां पृथ्वीं धारयन्तु वहन्तु । इदानीं युष्माकं पृथ्वीभारवहनकर्मणि सहायको राजाऽऽहव-
मल्लदेवो भूयं परित्यज्य परलोकं गत इति भावः ।

भाषा

हे दिग्गजो ! राजा आहवमल्लदेव के रहने से पृथ्वी स्थिर थी इसलिये तुम लोग आनन्द से स्वच्छन्द क्रीडा में घूमते थे । किन्तु अब राजा आहव-
मल्लदेव पृथ्वी छोड़ कर परलोक को सिधार गये हैं, इसलिये अपना स्वच्छन्द क्रीडा प्रेम छोड़ो और सब मिलकर इस पृथ्वी को सहारो ।

बाहुराहवमल्लस्य सुवर्णस्तम्भविभ्रमः ।
पुरन्दरधुरां धर्तुं धात्रा व्यवहितः कृतः ॥७६॥

अन्वयः

धात्रा सुवर्णस्तम्भविभ्रमः आहवमल्लस्य बाहुः पुरन्दरधुरां धर्तुं व्यव-
हितः कृतः ।

व्याख्या

घात्रा विरञ्चना 'धाताञ्जयोनिर्द्विहिणो विरञ्च कमलासन' इत्यमर । सुवर्णस्पस्तम्भ सुवर्णस्तम्भ काञ्चनस्तम्भस्तस्य विभ्रमो विलासो भ्रान्तिर्या यस्मिन् स काञ्चनम्नन्मसदृश आहमल्लस्याऽऽहवमल्लदेवनूपस्य बाहुर्भुज पुरन्दरस्य पुरुहूतस्य 'युद्ध श्रवाशुनासीर पुरुहूत पुरन्दर' इत्यमर । धुरा राज्यकार्यभार स्वर्गराज्यकार्यभारमित्यर्थ । घर्तुं वोढुं व्यवहित कृतोऽस्मादभूलोकान्महददूरे स्थापित । नूपस्य पुण्यातिशयेन देवत्वप्राप्त्या पुरन्दरस्य राज्यकार्ये साहाय्यप्रदानार्थं ब्रह्मणा स व्यवहित इति भाव । काध्यलिङ्गालङ्कार ।

भाषा

ब्रह्मान, सोने के खम्भ की शोभा वाले राजा आहवमल्लदेव के बाहु को स्वर्ग के राज्य कार्य में इंद्र की सहायता करने के लिये इस पृथ्वी पर से दूर हटा दिया है । अर्थात् राजा को इस पृथ्वी पर से स्वर्ग में हटा दिया है ।

निजासु राजधानीषु स्थितिं दधतु पार्थिवाः ।

तादृशः पुनरुत्साहो वीरसिंहासने कुतः ॥७७॥

श्रन्वयः

पार्थिवाः निजासु राजधानीषु स्थितिं दधतु । कुतः पुनः वीरसिंहासने तादृशः उत्साहः ।

व्याख्या

पृथिव्या ईश्वरा पार्थिवा नृपा निजासु स्वोयासु राजधानीषु प्रधाननगरेषु स्थितिं सुखेन निवासं दधतु कुर्वन्तु । कुतः कस्माद्धेतो पुनः भूयो वीराणां सिंहासनं सप्रामभूमिस्तस्मिन् तादृशं पूर्वानुभूतं उत्साहश्चित्तस्योन्नति । सम्प्रति नूपस्याऽऽहवमल्लदेवस्य युद्धप्रियस्याऽभावात्सर्वे राजानो युद्धभयं त्यक्त्वा सुखेन निवसन्त्विति भावः ।

भाषा

राजा लोग अब सुख से अपनी अपनी राजधानियों में रहें । आहवमल्लदेव राजा के न रहने से अब युद्ध भूमियों में वैसा उत्साह वहाँ । अर्थात् युद्धप्रिय राजा आहवमल्लदेव के न रहने से युद्ध का भय छोड़कर सब राजा निश्चिन्त हो कर अपनी अपनी राजधानी में सुख से रहें ।

तद्बाहुदण्डविश्लेषे किं पौरुष करिष्यसि ।
प्रतिपालकवैधुर्यात् प्रताप परितप्यसे ॥७८॥

अन्वयः
हे पौरुष ! तद्बाहुदण्डविश्लेषे किं करिष्यसि । हे प्रताप
प्रतिपालकवैधुर्यात् परितप्यसे ।

व्याख्या
हे पौरुष ! हे पुरुषार्थ ! "पुभावे तत्क्रियाया च पौरुषम्" इत्यमरः ।
तस्याऽऽहवमल्लदेवनृपस्य बाहुदण्डो भुजदण्डस्तस्य विश्लेषे वियोगे किं करिष्यसि
न किमपीत्यर्थः । तद्बाहुदण्डाभावे पुरुषार्थस्य सत्तैव नास्तीति भावः । हे
प्रताप ! हे तेजः । 'स प्रताप प्रभावश्च यत्तेज कोपदण्डजम्' इत्यमरः ।
प्रतिपालकस्य सरक्षकस्याऽऽश्रयदातुरित्यर्थः । राज्ञ आहवमल्लदेवस्य वैधुर्या-
द्राहित्यात् परितप्यसे दुःखजन्यप्रतापं प्राप्स्यसि । आहवमल्लदेवे नृपे गते सति
पौरुषप्रतापयोराश्रयाभावात्परिताप इति भावः । अत्र विनोक्तिनामाऽलङ्कारः ।

भाषा

हे पुरुषार्थ ! आहवमल्लदेव राजा के वियोग में अब तू क्या करेगा । हे
प्रताप ! आश्रय के अभाव में तू दुःखी हो रहा है । अर्थात् आहवमल्लदेव
राजा के न रहने से पौरुष और प्रताप दोनों ही निराधार हो गये ।

पद्मे पद्माकरानेव पुनः सद्मत्वमानय ।
अयं त्वया पतिभ्रंश-संतापोऽन्यत्र दुःसहः ॥७९॥

अन्वयः

हे पद्मे ! पुनः पद्माकरान् एव सद्मत्वम् आनय । त्वया अयं पति-
भ्रंश-संतापः अन्यत्र दुःसहः ।

व्याख्या

हे पद्मे ! हे लक्ष्मी ! 'लक्ष्मी पद्मालया पद्मा कमला श्रीहृत्प्रिया'
इत्यमरः । पुनः भूयोऽपि पद्मानां कमलानामाकरास्समूहास्तानेव सद्मत्व गृहत्व
नवात्तस्थानत्वमानय प्रापय । त्वया भक्त्याऽयमनुभूयमान पत्यर्नपय

विनाशस्तस्य सन्तापो पर्यभावजन्यपरितापोऽन्यत्र कमलेभ्योऽन्यस्थाने दुस्तहो दुःखेन सोढुं शक्यः । कमलानां संयोग एव विरहावसरे वियोगाधिसन्तापं निरस्य शरीरे शैत्यमापादयतीत्यतः पुनस्त्वया पूर्वनिवासस्थानं कमलमेवाऽऽश्रयणीयमिति भावः । अत्रोत्तरार्धेन पूर्वोक्तकमलसमाश्रयसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

भाषा

हे लक्ष्मी ! अब कमलो को ही फिर से अपना निवासस्थान बना । स्वामी के नाश का यह दुःख कमलो के अतिरिक्त अन्य स्थान में रह कर सहन करना अत्यन्त कठिन है । अर्थात् पति विरह जनित सन्ताप को शान्त करने के लिये कमल जनित शैत्य ही लाभदायक हो सकता है ।

श्लाघ्यं शेषफणाचक्र-विटङ्कात्पतनं भुवः ।

अथवा स्नेहपाण्डित्यं मृत्पिण्डस्येदृशं कुतः ॥८०॥

अन्वयः

भुवः शेषफणाचक्रविटङ्कात् पतनं श्लाघ्यम् । अथवा मृत्पिण्डस्य ईदृशं स्नेहपाण्डित्यं कुतः (सम्भवति) ।

व्याख्या

भुवः पृथिव्याः पतिविनाशे शेषस्याऽनन्तसर्पराजस्य 'शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु' इत्यमरः । फणातां स्फटानां 'स्फटायां तु फणा द्वयोः' इत्यमरः । चक्रं समूह एव विटङ्कुमुच्चशिखरं 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कुं धुनपुंसकम्' इत्यमरः । तस्मात्पतनं पतनेन मरणं श्लाघ्यं वरम् । अथवा पक्षान्तरे मृत्पिण्डस्य मृत्तिका-शरीरस्य 'पिण्डो ब्रूते बले सान्द्रे देहागारकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोल-सिंहाकयोरपि' इति मेदिनी । ईदृशं विशिष्टं स्नेहः प्रेम तस्य पाण्डित्यं विचार-प्राचुर्यं कुतः कस्माद्धेतोः सम्भवति नैव स्यादचेतनत्वादिति भावः ।

भाषा

पृथ्वी को तो पृथ्वी पति के मर जाने पर शेष राज अनन्त के फनो के समूह रूपी उच्चशिखर से गिर कर मर जाना ही उचित है । परन्तु मिट्टी का शरीर रखने वाली पृथ्वी में इस प्रकार का प्रेम वा सद्बिचार कैसे सम्भव है । अर्थात् अचेतन पृथ्वी में इस प्रकार का उच्च प्रेमभाव उत्पन्न होना ही असम्भव है ।

अपूर्वः कोपि दुर्मोधाः शङ्के वेधाः समुत्थितः ।
पुराणः क्लेशनिष्पन्नां स्वकृतिं नाशयेत्कथम् ॥८१॥

अन्वयः
कः अपि अपूर्वः दुर्मोधाः वेधाः समुत्थितः (इति) शङ्के । पु
(वेधाः) क्लेशनिष्पन्नां स्वकृतिं कथं नाशयेत् ।

व्याख्या

कोऽपि कश्चिन्न पूर्व प्राचीन इत्यपूर्वोऽर्वाचीनो दुष्टा दोषान्विता मे
बुद्धिर्यस्य स दुर्बुद्धिवेधा ब्रह्मा 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्ट विधि
इत्यमर । समुत्थित सवृत्त (इति) शङ्के तर्कयामि । पुराण प्राचीनो वेद
ब्रह्मा बलेशेन महत्प्रयासेन निष्पन्ना सम्पादिता स्वकृति राजाऽऽहवमल्लदेवोत्पाद
नकार्यं कथं नाशयेत् समुन्मूलयेत् । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कार ।

भाषा

मालूम होता है कि कोई नवीन, बुद्धिहीन ब्रह्मा आ गया है । क्यों कि
यदि पुराना ब्रह्मा होता तो परिश्रम से बनाई हुई राजा आहवमल्लदेव हूयी
अपनी वस्तु को कैसे नष्ट करता ।

अहो शौर्यमहो धैर्यं चित्रं गाम्भीर्यविभ्रमाः ।
यत्सत्यं क्वचिदेकत्र गुणास्ते दुर्लभाः पुनः ॥८२॥

अन्वयः
शौर्यं अहो । धैर्यं अहो । गाम्भीर्यविभ्रमाः चित्रम् । यत् क्वचित्
एकत्र पुनः ते गुणाः दुर्लभाः (तत्) सत्यम् ।

व्याख्या

शौर्यं नृपाहवमल्लदेवनिष्ठ वीरत्वमहो आश्चर्यकारि । धैर्यं नृपाहवमल्लदेव-
निष्ठ धीरत्वमहो अद्भुतम् । गाम्भीर्यस्य मर्यादाया विभ्रमा विलासाश्चित्रमा-
श्चर्यावलम्बिन । यत् तदिति क्वचिदित्यादिवाक्यपरामर्शकम् । क्वचित्
कस्मिंश्चिदेकत्रकस्मिन् स्थाने आधारे वा पुनस्ते पूर्वोक्तास्तत्रै गुणा शौर्यादयो
दुर्लभा दुष्प्रापास्तत् सत्यमवितथम् । आहवमल्लदेवे रात्रि पञ्चत्व गते मन्त्रि

समेषां पूर्वोपतानां गुणानां समवायः पुनः कस्मिंश्चिदेकस्मिन् मनुष्ये दुर्लभ इति सत्यमिति भावः ।

भाषा

अरे वह शौर्य ! अरे वह धैर्य ! अरे वे मर्यादा के कार्य ! यह सत्य है कि ये सब गुण एकही मनुष्य में फिर से नहीं मिल सकते जो आहवमल्ल देव में थे ।

कुण्ठी कृतारिशत्रस्य तस्य वज्रोपमाकृतेः ।

भाग्यानामेव मे दोषा-देष जातः परिक्षयः ॥८३॥

अन्वयः

मे भाग्यानाम् एव दोषात् कुण्ठीकृतारिशत्रस्य वज्रोपमाकृतेः तस्य एषः परिक्षयः जातः ।

व्याख्या

मे मम भाग्यानामेव दुर्भाग्यानामेव दोषादपराधात् कुण्ठीकृतानि व्यर्थोक्तान्य-
रीणां शत्रूणां शस्त्राणि प्रहरणानि येन स तस्य व्यर्थोक्तशत्रुप्रहरणस्य वज्रस्य
कुलिशस्य 'ह्लादिनीवज्रमस्त्रीस्यात्कुलिशं भिदुरं पथिः । शतकोटिः स्वरः शंबी,
दम्भोलिरशनिर्द्वयोः' इत्यमरः । उपमा सादृश्यं यस्यां सा वज्रोपमागतिकठि-
नाऽऽकृतिर्देहो यस्य स तस्य वज्रोपमाकृतेर्वज्रवदतिकठोरशरीरस्य तस्याऽऽहवम-
ल्लदेवस्य एव उपस्थितः परिक्षयो विनाशो जातः ।

भाषा

मेरे ही दुर्भाग्य से शत्रुओं के शस्त्रों को कुण्ठित कर देने वाले और वज्र के समान अति कठोर शरीर वाले मेरे पिता आहवमल्लदेव राजा की मृत्यु हुई है ।

पाठान्तरम् । तदेव पूर्वोक्तश्लोकार्धे प्रकारान्तरेण वर्णयति कविः ।

सद्भाग्यदोषादेवैष जाने जातः परिक्षयः ।

अन्वयः

एषः परिक्षयः सद्भाग्यदोषात् एव जातः (इति) जाने ।

व्याख्या

प्रधावन्त्योऽतितीव्रवेगेनाऽऽपतन्त्यः समुद्रपक्षे वहन्त्यः सम्मुखा अभिमुखा अनेका बह्व्यो वाहिन्यः सेना. पक्षे नद्यः 'वाणिन्यो नतंकीदृत्यो स्ववन्त्यामपि वाहिनी' इत्यमरः । तासां गाहने विलोडने क्षमस्समर्थस्तथाविधस्तादृशः सत्त्वस्य बलस्य सत्त्वगुणस्य वा पक्षे सत्त्वानि जलजन्तवस्तेषां राशिः 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्यभावयो. । पिशाचादाद्यान्यभावे बले प्राणेषु जन्तुषु' इति हेमचन्द्रः । निधिरम्भोधिरिव समुद्र इव दुष्प्रापो दुर्लभः । तीव्रवेगेन सम्मुखं समागच्छन्तीनां नदीनां गाहने समर्थः, जलजन्तूनां निधिस्समुद्र इव तीव्रवेगेन सम्मुखं समागच्छन्तीनां सेनाना विलोडने समर्थं बलयान् सत्त्वगुणयुक्तो राजाऽऽहवमल्लदेवसदृशो नरो दुर्लभ इति भावः । अत्र श्लिष्टोपमालङ्कारः ।

भाषा

वेग से सम्मुख आने वाली नदियों को अपने में मिला लेने में समर्थ, जलजन्तुओं के निधि समुद्र के समान, वेग से सम्मुख आने वाली सेनाओं को मध्य डालने में समर्थ, सत्त्वगुण का बल का निधि राजा आहवमल्लदेव के ऐसा पुरुष दुर्लभ है ।

आर्येण सौकुमार्यैक-भाजनेन हहा कथम् ।

अर्थं विषादवज्राग्निरसह्यत मया विना ॥८६॥

अन्वयः

सौकुमार्यैकभाजनेन आर्येण अर्थं विषादवज्राग्निः मया विना कथम् असह्यत, हहा ।

व्याख्या

सौकुमार्यै कोमलता मार्दवं वा तस्यैकं भाजनं पात्रं तेन सौकुमार्यैकभाजनेन स्नेहार्द्रपरममृदुस्वभावेनाऽऽर्येण पूज्येन ज्येष्ठभ्रात्रा सोमदेवेनाऽयमनुभूयमानो विषाद एव पितृमरणशोक एव वज्राग्निः कुलिशवदविषह्यदुःखदहनो मया विना समाऽनुपस्थितौ कथं केन प्रकारेणाऽसह्यत तोढः । हहा इति खेदे । अहमेव ज्येष्ठ-भ्रातुरतिप्रियोऽस्मि । दुःखकाले चाऽतिप्रियवस्तुनिरीक्षणेन मातसे शान्तिस्सञ्जायते, दुःखसहनस्य क्षमताऽपि संपद्यते । समाऽनुपस्थितौ कथं मे भ्राता तद्दुःखसहने समर्थो जातः स्यादिति भावः ।

भाषा

- हाय ! अत्यन्त कोमल हृदय, मेरे बड़े भाई सोमदेव ने इस शो-
चष्मागि को मेरे वहाँ न रहने पर कैसे सहन किया होगा । अर्थात् दु-
प्रियवस्तु के पास रहने से दुःख का वेग कम हो जाता है । मैं उसका अ-
प्रिय हूँ । अतः मेरी अनुपस्थिति में उसने इस दुःख को कैसे सहन किया हो-

सक्रन्दमिति चान्यच्च स संचिन्त्य पुनः पुनः ।
शनैर्विवेकदीपेन पन्थानं प्रत्यपद्यत ॥८७॥

अन्वयः

सः इति अन्यत् च पुनः पुनः सक्रन्दं संचिन्त्य विवेकदीपेन शनैः
पन्थानं प्रत्यपद्यत ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेव इति च पूर्वोक्तं विषयञ्चाऽन्यच्च किञ्चिन्मनोगतञ्च पुनः
पुनर्भूयोभूयस्सक्रन्दं सविलापं यथास्यात्तथा संचिन्त्य विचार्य विवेक एव सदस-
द्विचार एव दीपः प्रकाशकारकस्तेन सदसद्विचारप्रकाशेन शनैः क्रमशः पन्थानं
मार्गं स्वस्थतां प्रत्यपद्यत प्राप्तवान् । विवेकप्रकाशेन शोकतमो निरस्य शनैः
यथाकथञ्चित् स्वस्थो बभूवेति भावः ।

भाषा

वह विक्रमाङ्कदेव पूर्वोक्त तथा अन्य भी कुछ मानसिक बातों का रोते
हुए धार धार विचार कर धीरे धीरे विवेक रूपी दीप के प्रकाश से (शोक रूपी
अन्धकार को दूर कर) रास्ते पर आया । अर्थात् कुछ स्वस्थ हुआ ।

यथाविधि विधायाथ संस्थितस्य पितुः क्रियाम् ।
अग्रजालोकनोत्कण्ठा—प्रेरितः सोऽचलत्पुरः ॥८८॥

अन्वयः

अथ सः संस्थितस्य पितुः क्रियां यथाविधि विधाय अग्रजालोकनो-
त्कण्ठाप्रेरितः (सन्) पुरः अचलत् ।

व्याख्या

अथ किञ्चित्स्वास्थ्यप्राप्त्यनन्तरं स विक्रमाङ्गदेवः संस्थितस्य मृतस्य 'परासुप्राप्तपंचत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः' इत्यमर । पितुर्जनकस्य क्रिया तर्पणादि-
कविधिं शास्त्रविधानमतिक्रम्य वर्तत इति यथाविधि शास्त्रमर्पादानुकूलं
विधाय कृत्वाऽप्रजस्य ज्येष्ठभ्रातुरवलोकने दर्शने उत्कण्ठयोत्कटेच्छया प्रेरितो
नियोजितस्तन् पुरोऽप्रे कल्याणपुरमार्गोऽचलत् प्रतस्थे ।

भाषा

कुछ स्वस्थ होने के अनन्तर, अपने मृत पिता की शास्त्रानुसार तर्पणादि
क्रियाकर्म कर वह विक्रमाङ्गदेव, अपने बड़े भाई सोमदेव से मिलने की उत्कण्ठा
से प्रेरित होकर कल्याणपुर के मार्ग पर आगे बढ़ा ।

क्रियद्भिरपि सोऽध्वानमुल्लङ्घ्य दिवसैस्ततः ।

निःशब्दसैन्यसंघात-सहितः प्राविशत्पुरीम् ॥८६॥

अन्वयः

ततः निःशब्दसैन्यसंघातसहितः सः क्रियद्भिः अपि दिवसैः अध्वानम्
उल्लङ्घ्य पुरीं प्राविशत् ।

व्याख्या

ततः कल्याणनगरं प्रति प्रस्थानानन्तरं निःशब्दाः (दु खेत) स्वतन्मकुर्वाणाः
सैन्याः सैनिकास्तेषां संघातस्समूहस्तेन सहितो युक्तः स विक्रमाङ्गदेवः
क्रियद्भिरपि कतिपर्यन्तं दिवसैर्दिनैरध्वानं पन्थानमुल्लङ्घ्य समतिक्रम्य पुरीं
कल्याणनगरं प्राविशत् प्रविष्टः ।

भाषा

इसके अनन्तर शब्द रहित अर्थात् बाजे गजे से रहित, सेना समूह के
सहित कुछ ही दिनों में रास्ता पार कर वह कल्याणपुर में प्रविष्ट हुआ ।

सरोजिनीव हंसेन नयेनेव नरेन्द्रता ।

कविना सुखगोष्ठीव चन्द्रेणैव विभावरी ॥८७॥

लक्ष्मीरिव प्रदानेन कवित्वेनेव वाग्मिता ।
मेने तेनापवित्रेव पित्रा विरहिता पुरी ॥६१॥

अन्वयः

तेन पित्रा विरहिता पुरी, हंसेन विरहिता सरोजिनी इव, नयेन विरहिता नरेन्द्रता इव, कविना विरहिता सुप्तगोष्ठी इव, चन्द्रेण विरहिता विभावरी इव, प्रदानेन विरहिता लक्ष्मीः इव, कवित्वेन विरहिता वाग्मिता इव अपवित्रा मेने ।

व्याख्या

तेन विक्रमाङ्कदेवेन पित्राऽऽहवमल्लदेवेन विरहिता विपुक्ता पुरी कल्याणपुरी हंसेन भरालेन विरहिता शून्या सरोजिनीव कमलिनीव, नयेन नीत्या विरहिता विहीना नरेन्द्रतेव राजत्वमिव राजकर्मवेत्यर्थः । कविना सहृदयेन पण्डितेन विरहिता रिक्ता सुखस्याऽऽनन्दस्य रसस्य लक्षणया तदनुभवस्य तदनुभवकर्तृगोष्ठीव सभेव, चन्द्रेणन्दुना विरहिता हीना विभावरीव रात्रिरिव कवित्वेन कविकर्मणाऽऽलौकिकचमत्काराधायककाव्येनेत्यर्थः । विरहिता विना वाग्मितेव वाक्प्रावी-प्यमिवाऽपवित्राऽमेध्याऽरमणीयेत्यर्थः । मेने बुद्धा । मालोपमा—विनोदत्य-लङ्कारयोः सङ्करः ।

भाषा

उसने पिता से रहित उस कल्याणपुर को, हंस से रहित कमलिनी, नीति से रहित राज्यकार्य, कवि से रहित रस भरी बातों से रसास्वाद देने वाली सभा, चन्द्रमा से रहित रात, दान से रहित सम्पत्ति और उत्तम काव्य रचना से रहित वाक्पटुता के समान, अपवित्र अर्थात् अरमणीय समझा ।

युगलकम्—युग्मकम्^१ ।

अग्रे समागतेनाथ मानितः सोऽग्रजन्मना ।

सह तेनैव सक्लेशं विवेश नृपमन्दिरम् ॥६२॥

अन्वयः

अथ अग्रे समागतेन अग्रजन्मना मानितः सः तेन एव सह नृपमन्दिरं तं विवेश ।

^१ युग्मकलक्षण ४२ श्लोकटिप्पण्या द्रष्टव्यम् ।

व्याख्या

अथ पुरीदर्शनानन्तरमग्रे पुरः समागतेन सभाजनार्थं समुपस्थितेनाऽप्रजन्मना ज्येष्ठभ्रात्रा सोमदेवेन मानितस्समादृतस्स विक्रमाङ्कदेवस्तेनैव सोमदेवेनैव सह नूपमन्दिरं राजसदनं क्लेशेन दुःखेन सहितं सबलेशं सदुःखं शोकमनुभवमित्यर्थः । विवेश प्रविष्टः ।

भाषा

कल्याण नगरी में पहुँचने पर बड़े भाई सोमदेव से अगवानी द्वारा सम्मानित विक्रमाङ्कदेव, उसी के साथ राजमन्दिर में दुःख से गया ।

अन्योन्यकण्ठाश्लेषेण पीडितस्येव निर्ययुः ।
वाष्पाम्भसस्तयोर्धाराश्चिरं तत्रातिमांसलाः ॥६३॥

अन्वयः

तत्र तयोः अन्योन्यकण्ठाश्लेषेण पीडितस्य इव वाष्पाम्भसः अति-
मांसलाः धाराः चिरं निर्ययुः ।

व्याख्या

तत्र राजमन्दिरे तयोस्सोमदेवविक्रमाङ्कदेवयोरन्योन्यस्य परस्परस्य कण्ठा-
श्लेषेण कण्ठपरिरम्भणेन पीडितस्येव निष्ठयूतस्येव वाष्पमेवाम्भो वाष्पाम्भोऽ-
श्रुजलं तस्याऽतिमांसला अतिबलवत्य अतिविशाला इत्यर्थः । 'बलवात्मां-
सलोऽसलः' इत्यमरः । धारा. प्रवाहाश्चिर बहुकालपर्यन्त निर्ययुनिस्तुताः ।
सौ चिरकालपर्यन्तमभूणि मुञ्चन्ती शब्दतुरिति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

राजमन्दिर में एक दूसरे को कस कर गले लगाने से मानो दबने से आसुओं की विशाल धाराएँ चिरकाल तक निकलती रही ।

क्रमात्ताभ्यामदुःखाभ्यामन्योन्यस्नेहवृत्तिभिः ।
केऽपि कैतववाह्याभिरत्यवाह्यन्त वासराः ॥६४॥

अन्वयः

— क्रमात् अदुःखाभ्यां ताभ्यां कैतववाह्याभिः अन्योन्यस्नेहवृत्तिभिः के-
अपि वासराः अत्यवाह्यन्त ।

व्याख्या

क्रमात् क्रमशो नास्ति दुःख ययोस्तौ ताभ्या दुःखरहिताभ्या ताभ्या
सोमदेवविक्रमाङ्गुदेवाभ्या इतवेन कपटेन 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छप्रकृतवे'
इत्यमरः । बाह्या बहिर्भूतास्ताभित्तिष्कपटाभिरन्योन्यस्य परस्परस्य स्नेहवृत्तिभिः
प्रेमाद्रव्यवहारैः केऽपि कियन्तोऽपि वासरा दिवसा अत्यवाह्यन्त यापिता ।

भाषा

धीरे धीरे दुःख से मुक्त दोनों भाइयो ने परस्पर कपट रहित, प्रेम भरे
व्यवहारों में कुछ दिन बिताये ।

ज्येष्ठं गुणैर्गरिष्ठोऽपि पितुस्तुल्यममंस्त सः ।

महात्मनाममार्गेण न भवन्ति प्रवृत्तयः ॥६५॥

अन्वयः

सः गुणैः गरिष्ठः अपि ज्येष्ठं पितुः तुल्यम् अमंस्त । महात्मनाम्
अमार्गेण प्रवृत्तयः न भवन्ति ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गुदेवो गुणैर्दशौयं दयादाक्षिण्यादिनुचितगुणैर्गरिष्ठोऽपि गुरुतमोऽपि
श्रेष्ठोऽपीतिभावः । ज्येष्ठमग्रज सोमदेव पितुराहवमल्लदेवस्य तुल्य सन्मानेन
समानममस्त विज्ञातवान् । यतो महात्मना मनस्विना महानुभावानाममार्गेणाऽ
नुचिताध्यना प्रवृत्तयोऽध्ययसाया न भवन्ति । 'ज्येष्ठो भ्राता पितु सम' इति-
स्मरणात् । अत्राऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

सौर्यादिगुणों में श्रेष्ठ होने पर भी विक्रमाङ्गुदेव अपने बड़े भाई सोमदेव
को पिता आहवमल्लदेव के समान ही आदरपूर्वक मानता था । बड़े लोगों के
व्यवहार अनुचित तरीके से नहीं होते ।

स दिग्बलयमालोब्ध वस्तुजातमुपाजितम् ।

तस्मै समर्पयामास नास्ति लोभो यशस्विनाम् ॥६६॥

अन्वयः

सः दिग्वलयम् आलोड्य उपार्जितं वस्तुजातं तस्मै समर्पयामास ।
यशस्वितां लोभः न अस्ति ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेवो दिग्वलयं दिङ्मण्डलमालोड्य प्रमथ्योपार्जितं संगृहीतं वस्तु-
जातं सकलं वस्तु तस्मै सोमदेवाय समर्पयामास ददौ । यशस्वितां कीर्तिमतां
लोभस्सम्पत्तिलोभो नास्ति न भवति । अत्राप्यन्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्गदेव ने दिग्वलय कर लाई हुई सब चीजें अपने बड़े भाई सोमदेव
को दे दी । यशस्वी लोगो में लोभ नहीं होता ।

जातः पापरतः कैश्चिदिनैः सोमेश्वरस्ततः ।

एषा भगवती केन भज्यते भवितव्यता ॥६७॥

अन्वयः

ततः कैश्चित् दिनैः सोमेश्वरः पापरतः जातः । एषा भगवती
भवितव्यता केन भज्यते ।

व्याख्या

ततो विक्रमाङ्गदेवदत्तविभूतिप्रहणानन्तरं कैश्चिद्दिनैः कियद्दिदिवसैः कस्मि-
श्चित्काले गते सतीत्यर्थं । सोमेश्वरः सोमदेवः पापे पापयुक्तकर्मणि रत आसक्तो
जातो बभूव । एषा प्रसिद्धा भगवती देवी भवितव्यता नियतिः केन पुरुषेण
भज्यते विनाश्यते दूरीक्रियत इत्यर्थः ।

भाषा

इसके बाद कुछ समय बीतने पर सोमदेव पाप करने में प्रवृत्त हो गया ।
भगवती भवितव्यता को कौन टाल सकता है ।

मदिरेव नरेन्द्रश्रीस्तस्याभून्मदकारणम् ।

न विवेद परिभ्रष्टं यदशेषं यशोशुकम् ॥६८॥

अन्वयः

तस्य नरेन्द्रश्रीः मदिरा इव मदकारणम् अभूत् । यत् (सः) परि
भ्रष्टम् अशोषं यशोशुकं न विवेद ।

व्याख्या

तस्य सोमदेवस्य नरेन्द्रश्री राजलक्ष्मीर्मदिरैव मद्यमिव मदकारणमविवेक-
हेतुरभूत् । यद्यस्मात्कारणात् स सोमदेव परिभ्रष्ट गलितमशोषमखिल यश-
कीर्तिरेवाशुक वस्त्र न विवेद न ज्ञातवान् । यथा कश्चिन्मदोन्मत्तो मदान्धत्वात्
स्वशरीरात् गलित वस्त्र न जानाति तथंवाऽप्य सोमदेवोऽविवेकित्वादखिल यशो
विनाष्टमिति न जानाति स्मेति भाव ।

भाषा

सोमदेव की राजश्री ही मदिरा के समान उसे मदोन्मत्त बनाने में कारण
हुई । इसीसे उसने पूर्णतया नष्ट होने हुए यश रूपी वस्त्र को नहीं जाना ।
अर्थात् जिस प्रकार किसी शराबी का शरीर पर का पूरा कपड़ा गिर जाता है
तो भी उसे वह नशे में नहीं जान पाता । उसी प्रकार राजलक्ष्मी के मद में
चूर अविवेकी सोमदेव को सम्पूर्ण कीर्ति नष्ट हो जाने का पता ही नहीं चला ।

बाधिर्यमिव मङ्गल्य-तूर्यध्वनिभिरागतः ।
ईपदप्येष नाश्रौषीद् वचनानि महात्मनाम् ॥६६॥

अन्वयः

एषः मङ्गल्यतूर्यध्वनिभिः बाधिर्यम् आगतः इव महात्मनां वचनानि
ईपद् अपि न अश्रौषीत् ।

व्याख्या

एष सोमदेवो मङ्गल्य मङ्गलिक तूर्य वाद्यविशेष तस्य ध्वनिभिर्नाद्विर्बाधिर्यं
बाधिरतामागत प्राप्त इव महात्मनां कुलवृद्धाना महानुभावानां वचनानि
सद्वाक्यानीपदपि मनागपि नाऽश्रौषीत् नाऽऽकणितवान् । राजलक्ष्म्या मदोन्मत्तो
मङ्गलिकवाद्यविशेषनादेन बाधिरतामिवाऽऽपन्न सोमदेव श्रोत्रेन्द्रियाभावात्
महानुभावं समुपदिष्टानि वाक्यानि नाऽश्रुणोरिति भाव । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

वह सोमदेव माङ्गलिक वाद्यविशेषो के शब्दों से मानो बहिरा होकर बुल-
बुद्ध महानुभावों के सदुपदेशों को बिलकुल नहीं सुनता था ।-

कुर्वन्नङ्गेषु वैक्लव्यमाविष्कृतमदज्वरः ।

स निनाय श्रियं राजा राजयक्ष्मेव संक्षयम् ॥१००॥

अन्वयः

आविष्कृतमदज्वरः सः राजा राजयक्ष्मा इव अङ्गेषु वैक्लव्यं कुर्यन् श्रियं
संक्षयं निनाय ।

व्याख्या

आविष्कृतः प्रकटीकृतो मदः ज्वर इव मदज्वरो येन स राजा नृपस्सोमदेवो
राजयक्ष्मेव क्षयरोग इवाऽङ्गेष्वपवेषु विकलवः स्वाङ्गान्येव धारयितुमशक्तो
विह्वलस्तस्य भावो वैक्लव्यं विह्वलत्वं कुर्यन् राजपक्षेऽमात्याद्यङ्गेषु वैक्लव्यं
सम्पक् प्रबन्धराहित्यं वीमनस्यमित्यर्थः कुर्वन् सम्पादयन् श्रियं राजलक्ष्मीं,
राजयक्ष्मापक्षे शोभां संक्षयं विनाशं निनाय नयति स्म । यथा क्षयरोगः पूर्वं ज्वरं
समुत्पाद्य रोगिणोऽवयवेषु विकलता जनयित्वा तस्य शरीरशोभा नाशयति
तथैव मवाप्लुतः सोमदेवोऽमात्याविराज्याङ्गेषु वीमनस्यरूपं वैक्लव्यं जनयित्वा
राजलक्ष्मीं नाशयति स्मेति भावः । अश्रोपसालङ्कारः ।

भाषा

अभिमान के समान ज्वर को प्रकट करने वाले क्षयरोग के समान सोमदेव
राजा ने (राजयक्ष्मा के पक्ष में) शारीरिक अवयवों में विकलता उत्पन्न कर
(राजा के पक्ष में) अमात्य आदि राज्य के अङ्गों में वीमनस्य उत्पन्न कर, शोभा
को (पक्ष में) राजलक्ष्मी को नष्ट कर दिया । अर्थात् जिस प्रकार क्षय रोग
पहिले ज्वर प्रकट कर शरीर के अङ्ग प्रत्यङ्ग को विह्वल कर शरीर की शोभा को
नष्ट कर देता है उसी प्रकार राजा ने मद प्रकट कर मन्त्रों आदि राज्य के
अङ्गों में वीमनस्य उत्पन्न कर राजलक्ष्मी को नष्ट कर दिया ।

अपास्तकुन्तलोप्लासा वैराग्यं दधती धरा ।

जीवत्येव धवे तस्मिन् विधवेव व्यराजत ॥१०१॥

अन्वयः
अपास्तकुन्तलोलासा वैराग्यं दधती धरा तस्मिन् धवे जीवति एव विधवा
इव व्यराजत ।

व्याख्या

अपास्तः परित्यक्तो निरस्तो वा कुन्तलानां कर्णाटदेशानां केशानां वोल्लास-
स्तनुस्रतिः प्रसाधनं वा यया सा वैराग्यं विरक्ततां दधती धारयन्ती धरा पृथ्वी
तस्मिन् सोमदेवे धवे पत्यो जीवत्येव विद्यमानेऽपि विगतो मृतो धवः पतिर्यस्याः
सा विधवा सेवं मृतपतिकानाधिकेव व्यराजत विभाति स्म । कर्णाटदेशरूप-
केशानामप्रसाधनादर्थात् कर्णाटदेशस्याऽवनतेः पृथ्वी सत्यपि कर्णाटदेशाधिपे
सोमदेवे विधवेव स्थितेति भावः । विधवेव केशप्रसाधनं न करोतीति दिक् ।

भाषा

अपने कर्णाट देश रूपी केशों का शृङ्गार न करने वाली अर्थात् सोमदेव के
पापाचरण से कर्णाटदेश की अवनती होने से, विरक्त पृथ्वी सोमदेवरूपी पति के
जीवित रहने पर भी विधवा स्त्री के समान दिवाई देती थी । क्योंकि भारत-
वर्ष में पहिले काल में सधवा स्त्रियाँ ही केशों का शृङ्गार करती थी ।

चक्रुः स्तम्बेरमाः पृष्ठे तदारोहणदूपिते ।

अभ्युक्षणमिवोदस्त-हस्तशीकरवारिभिः ॥१०२॥

अन्वयः

स्तम्बेरमाः तदारोहणदूपिते पृष्ठे उदस्तहस्तशीकरवारिभिः अभ्युक्षणम्
इव चक्रुः ।

व्याख्या

स्तम्बेरमा इभाः 'इभः स्तम्बेरमः पद्मी पूषनायस्तु पूषपः' इत्यमरः । तस्य
पापस्य सोमदेवस्याऽरोहणं तत्रस्थितिं गतेन दूपिते कलुषिते पृष्ठे, उदस्तान्मूर्ध्वं
क्षिप्तानि हस्तेन शुण्डादण्डेन शीकरवारीणि जलकणाम्बूनि 'शीकरोम्बुकणाः
स्मृताः इत्यमरः । तं उदस्तहस्तशीकरवारिभिरभ्युक्षणं सिञ्चनमिव चक्रुः ।
अपवित्रस्थानं जलेनाभ्युक्ष्य पवित्रीक्रियते तथैव हस्तिनः पापसोमदेवस्थित्याऽ-
पवित्रे पृष्ठे शीकराणि प्रक्षिप्य तत्पवित्रीचक्रुरिति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

हाथी, पापी सोमदेव के बैठने से अपवित्र अपनी पीठ को, ऊपर उछाले हुए अपने सुंड के जलकणों के पानी से मानों पानी छिड़क कर पवित्र करते थे ।

फालैदिव्यमिवागृहन् मण्डलभ्रमणोद्यताः ।

अयोग्यतां साधयितुं तस्य सेनातुरङ्गमाः ॥१०३॥

अन्वयः

तस्य अयोग्यतां साधयितुं मण्डलभ्रमणोद्यताः सेनातुरङ्गमाः फालैदिव्यम् इव अगृहन् ।

व्याख्या

तस्य सोमदेवस्याऽयोग्यता राजपदानर्हत्वं साधयितुं प्रमाणीकर्तुं मण्डलेन मण्डलाकारेण भ्रमणं परिभ्रमणं तस्मिन्मण्डलास्तत्परा मण्डले शुचिदेशे यद्भ्रमणं गमनं तत्रोद्यता लम्बा वा सेनाया वाहिन्यास्तुरङ्गमा अश्वाः फालैः स्फालैरुर्ध्वमुत्प्लुत्य गमनेदिव्यं शपथमिवाऽगृहन् । यथा, केचन मनुष्याः कसपि विषयं प्रमाणीकर्तुं पवित्रमण्डले गत्वोत्थाय शपथग्रहणं कुर्वन्ति । तथैव तैरश्वैर्मण्डलाकारभ्रमणव्याजेन पवित्रमण्डलमाश्रित्योत्फालैश्चोर्ध्वमुत्थाय सोमदेवस्याऽयोग्यतां साधयितुं शपथग्रहणमिव कृतम् । अथवा यथा केचिन्मनुष्याः प्रायश्चित्तग्रहणाय पवित्रमण्डलाख्यस्थानेषु धावित्वा उत्फालं कुर्वन्त स्तेन च स्वस्य निष्पापतां प्रमाणयन्ति, तथैव मण्डलाकार-फ्रीडा-भ्रमणव्याजेन, उत्फालैश्चाश्वाः सोमदेवसंपर्कजन्यपापादात्मानं पापरहितं साधयितुं दिव्यमिवाऽ-कुर्वन्ति भावः ।

भाषा

उस सोमदेव की अयोग्यता सिद्ध करने के लिये उसकी सेना के घोड़े मण्डलाकार (गोल) घूमते हुए या प्रायश्चित्त भूमि में घूमते हुए अपनी उछलने की फ्रीडा से या प्रायश्चित्त के लिये लम्बी छलांग मारने से मानो दिव्य का ग्रहण करने लगे । अथवा जिस प्रकार कोई मनुष्य खड़ा होकर शपथ ग्रहण करता है उसी प्रकार ये घोड़े गोल घूमते २ बीच २ में उछल कर मानो राजा सोमदेव की अयोग्यता की वराम खा रहे थे ।

स जातु जातुषीं मेने मन्ये नरपतिश्रियम् ।
एतद्विलयभीत्येव क्षात्रं तेजो यदत्यजत् ॥१०४॥

अन्वयः

सः नरपतिश्रियं जातु जातुषीं मेने (इति अहम्) मन्ये । यत् एतद्विल-
यभीत्या इव (सः) क्षात्रं तेजः अत्यजत् ।

व्याख्या

सः सोमदेवो नरपते राज्ञः श्रियं लक्ष्मीं नरपतिश्रियं राजलक्ष्मीं जातु
कदाचित् जातुषीं लाक्षाया विकारो जातुषीं ता जातुषीं लाक्षामयीं मेने विजात-
वानित्यहं मन्ये कल्पयामि । यद्यत्स्मात्कारणादेतस्या लाक्षामयलक्ष्म्या विलयो
द्रवीभूतत्वं तस्माद्भूतिस्तया लाक्षामयलक्ष्म्या द्रवीभूतत्वात्तस्या विलयो
माऽभूदिति भीत्येव सः सोमदेवे क्षात्रं क्षत्रियसम्बन्धि तेजः प्रताप-मत्यजत्
तत्याज । उष्णत्वादिति यावत् । क्षात्रतेजोहीनस्तजात इति भावः ।
अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

मैं समझता हूँ कि सोमदेव ने राजलक्ष्मी को लाख की बनी समझ लिया
था । इसी कारण से क्षात्र तेज की गर्मी से कहीं वह पिघल कर नष्ट न हो
इस हेतु से उसने क्षात्र तेज को ही छोड़ दिया था ।

ज्ञातास्वादः स्वयं लक्ष्म्याः पिशाच्या इव चुम्बनात् ।
रुधिरं कण्ठरन्ध्रेभ्यः सर्वेषामाचकाङ्क्ष सः ॥१०५॥

अन्वयः

पिशाच्याः इव लक्ष्म्याः चुम्बनात् स्वयं ज्ञातास्वादः सः सर्वेषां कण्ठ-
रन्ध्रेभ्यः रुधिरम् आचकाङ्क्ष ।

व्याख्या

पिशाच्या राक्षस्यो इव लक्ष्म्याः श्रियश्चुम्बनात् मूलचुम्बनात् पिशाच्या रुधि-
राक्तमुष्णत्वात्तस्या चुम्बनात् स्वयं सोमदेवो ज्ञातोऽनुभूतो रुधिरस्याऽऽस्वादः
स्वादुत्वं येन सोऽनुभूतरुधिरास्वादः सः सोमदेव सर्वेषां जनानां कण्ठरन्ध्रेभ्यो

गलच्छिद्रेभ्यो श्पिरं रक्तमाचकाइक्ष पातुमच्छत् । प्रजानां महत्कष्टप्रदोभूत्वा
तासां गलरक्तमपि पातुमच्छदिति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

पिशाची के सदृश राजलक्ष्मी का मुख चुम्बन करने से पिशाची के मुख में
लगे हुए रक्त के स्वाद का स्वय अनुभव कर वह राजा प्रजाओं के गले घोट कर
उनका खून पीने की इच्छा करने लगा । अर्थात् कर आदि लगा कर प्रजाओं
को अत्यधिक कष्ट देने लगा ।

उद्धृतचामरोद्दाम—समीरासङ्गिनेव सः ।

रजसा पूर्यमाणोऽभुन्मार्गं द्रष्टुमनीश्वरः ॥१०६॥

अन्वयः

उद्धृतचामरोद्दामसमीरासङ्गिना रजसा इव पूर्यमाणः सः मार्गं द्रष्टुम्
अनीश्वरः अभूत् ।

व्याख्या

उद्धृतं वेगेन चालितञ्चामरं प्रकीर्णकं 'चामरं तु प्रकीर्णकम्' इत्यमरः ।
तस्योद्दाम उत्कटः समीरः पवनस्तस्याऽऽसङ्गः सम्बन्धोऽस्त्यत्येति तत्तेन वेगसंचा-
लितप्रकीर्णकजनितोत्कटपवनसम्बन्धेनेव तत्सम्बन्धादायतेनेव रजसा घृत्या रजो-
गुणेन वा पूर्यमाणो पूरितनेत्रोऽयन्तं संपृक्तो वा स सोमदेवो मार्गं पन्थानं
विवेकयुक्तकार्यं वा द्रष्टुमवलोकयितुं विचारयितुं वाऽनीश्वरोऽप्रभुरसमर्थं
इवेत्यर्थः । अभूद् बभूव ।

भाषा

जोर से डूलाए जाने वाले चबरो से जोर से बहने वाले वायु के सम्बन्ध
से उड़ी हुई धूर (आँखों में पड़ जाने से) पक्ष में चकर डूलाये जाने के
राजकीय ऐश्वर्य के सम्बन्ध से उत्पन्न रजोगुण के कारण से वह राजा सन्मार्ग
वा अवलोकन करने में असमर्थ हो गया ।

तेजोनिधीनां रत्नानां संभारं धारयन्नपि ।

बभूव दैवोपहतस्तमःस्तोमैस्तिरोहितः ॥१०७॥

अन्वयः

दैवोपहत (सः) तेजोनिधीनां रत्नाना संभार धारयन् अपि तमःस्तोमैः
तिरोहितः बभूव ।

व्याख्या

दैवेन विधिना 'दैव दिष्ट भागधेय भाग्य स्त्री नियतिविधि' इत्यमर ।
भाग्येनोऽपहतो निरस्तो दुर्भाग्यकवलित इत्यर्थ । स सोमदेवस्तेजसां प्रभाणा
नियय आकरास्तेया प्रभाकराणा रत्नाना मणीना संभार समूहो धारयन् वहस्रधि
समसामन्धकाराणामज्ञानाना स्तोमैस्समहृस्तिरोहित प्रच्छन्नो बभूवाऽभूत् ॥
रत्नरूपस्य प्रकाशकारणस्य विद्यमानत्वेऽपि प्रकाशाभावस्य तमसो वर्णनाद्विशे-
योक्तिरलङ्कार । 'विशेषोक्तिरलङ्कारेण फलावच' ।

भाषा

दुर्भाग्य से कवलित वह राजा तेजस्वी, व प्रकाश देने वाले रत्नसमूहो को
धारण करते हुए भी अन्धवार स (अज्ञान से) आवृत हो गया ।

उपरि प्रतिबन्धेन ध्यात्वेव नमतोऽखिलान् ।

अधोगमनमेवासौ विह्वलो बहुमन्यत ॥१०८॥

अन्वयः

असौ उपरि प्रतिबन्धेन विह्वलः (सन्) अखिलान् नमतः ध्यात्वा इव
अधोगमनम् एव बहु अमन्यत ।

व्याख्या

असौ सोमदेव उपरि ऊर्ध्वं प्रतिबन्धेन प्रतिरोधेन गतुमक्षमत्वेनाऽखिलान्
सकलान् जनान् नमतो नति कुर्वतोऽधोगच्छतो वा ध्यात्वेव विचार्येवाऽधोगमनमथ
पतनमेव बहु नितातोपयोग्यमन्यत विज्ञातवान् । वैवर्हतस्य तस्योन्नतिकरण-
ससम्भवमिति स्वपुरत सकलान् जनान् प्रणतान् दृष्ट्वा सोऽप्यथ पतनमेवोप-
योषीति निर्धारितवानिति भाव । उत्प्रेक्षालङ्कार ।

भाषा

वह राजा उन्नति के मार्ग पर आरूढ़ न हो सकने के कारण घबड़ा कर सब
लोगों को नीचे झुक कर नमस्कार करते हुए देख कर मानो वह नीचे झुकने को
अर्थात् अधःपतन को ही उपयोगी समझन लगा ।

पिशाच इव सर्वेषां छलान्वेषणतत्परः ।

नासौ किमपि कर्तव्यं विवेद मदमूर्च्छया ॥१०६॥

अन्वयः

असौ पिशाचः इव सर्वेषां छलान्वेषणतत्परः (सन्) मदमूर्च्छया किम् अपि कर्तव्यं न विवेद ।

व्याख्या

असौ सोमदेवः पिशाच इव राक्षस इव सर्वेषां जनानां छलस्य कपटव्यवहार-
स्याञ्ज्वेषणे संपादने तत्परः परायणस्सन् मदेन राजमदेन या मूर्च्छा विवेकाविवेक-
शून्यत्वं तथा किमपि किञ्चिदपि कर्तव्यं राज्यभारवहनकर्तव्यं न विवेद न जानाति
स्म । यथा पिशाचः सर्वान् जनान् दुःखयितुं तत्परो भवति तथैवाऽयं राजाऽपि
मदेन सर्वा प्रजाः कपटव्यवहारेण पीडयन् स्वकर्तव्यं न पालयति स्मेति भावः ।
उपमालङ्कारः ।

भाषा

वह राजा सोमदेव राजमदकी बेहोशी में विवेक शून्य हो कर राक्षस के
समान सब को कपट देने में तत्पर अर्थात् सबके साथ कपट व्यवहार करने में
तत्पर होने से अपने कर्तव्य पथ से च्युत हो गया ।

न्यरज्यत समस्तोऽपि लोभैकवसतेर्जनः ।

त्यागो हि नाम भूपानां विश्वसंवननौषधम् ॥११०॥

अन्वयः

समस्तः अपि जनः लोभैकवसतेः (तस्मात्) न्यरज्यत । हि भूपानां
त्यागः विश्वसंवननौषधं नाम (अस्ति)

व्याख्या

समस्तोऽखिलोऽपि जनः प्रजाजनः लोभस्याऽत्यागस्यैका वसतिः स्थानं
तस्मादत्यन्तलोभसंपन्नात् सोमदेवात् न्यरज्यत विरक्तो जातः स्नेहराहित्यं संप्राप्त
इति भावः । हि यस्मात्कारणात् भूपानां नृपानां त्यागो लोभरहितदानादिकं
विश्वस्य संसारस्य संवननस्य वशीकरणस्य 'वशक्रिया संवननं मूलकमं तु कार्मेणम्'
इत्यमरः । औषधं भेषजं नामाऽस्ति । अथायान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

अत्यन्त लोभी उस राजा सोमदेव से सब प्रजा विरक्त हो गई अर्थात् उससे ई स्नेह नहीं रखता था । क्योंकि राजाओं में, लोभ रहित दानादि क्रिया ससार के समस्त प्राणियों को अपने वश में कर लेने का प्रधान औपन है ।

अकार्येऽपि कुमारस्य तात्पर्यमतनोदसौ ।

किं लक्ष्मीसुखसुधानामसंभाव्यं दुरात्मनाम् ॥१११॥

अन्वयः

असौ अकार्ये अपि कुमारस्य तात्पर्यम् अतनोत् । लक्ष्मीसुखसुधानां त्मनाम् असम्भाव्यं किम् ।

अथवा

असौ कुमारस्य अपि अकार्ये तात्पर्यम् अतनोत् । शेषं पूर्ववत् ।

व्याख्या

असौ सोमदेवोऽकार्येऽपि प्रजापीडनरूपदुराचारेऽपि कुमारस्य विक्रमाङ्गदेवस्य तात्पर्यमिच्छामतनोत् प्रकटीचकार । यत्प्रजापीडनं भवति तद्विक्रमाङ्गदेवेऽप्येव भवतीति प्रकटीचकारेति भावः । अथवा असौ सोमदेवः कुमारस्याऽपि विक्रमाङ्गदेवस्याऽप्यकार्ये मारणे तात्पर्यमिच्छामतनोदकरोत् । अथवा—असौ सोमदेवः कुमारस्य विक्रमाङ्गदेवस्य तात्पर्यं सद्द्विचारमप्यकार्येऽसद्द्विचारेऽतनोत् तवान् परिणतवानित्यर्थः । विक्रमाङ्गदेवस्य सत्परामर्शो दोषं निष्पाद्य तं अनिकरं स्वविद्वद्भ्यश्च गृहीतवानित्यर्थः । यस्मात् लक्ष्म्याः सम्पात्त्याः सुखेनाऽऽनन्देन सुधानां मूदानामशानिनां दुरात्मनां दुष्टस्वभावानां पापेतरानामित्यर्थः । तानामसम्भाव्यमकरणीयं किम् न किमपीत्यर्थः । अत्रार्यान्तरन्यासो नामाङ्कारः पूर्वार्द्धस्योत्तरार्द्धेन समर्थनात् ।

भाषा

राजा सोमदेव अपने किये हुए प्रजापीडनादि बुरे कार्यों में कुमार विक्रमाङ्गदेव की भी सम्मति है ऐसा प्रकट करने लगा । अथवा राजा सोमदेव कुमार विक्रमाङ्गदेव को मारहालने की भी इच्छा करने लगा । अथवा राजा सोमदेव कुमार विक्रमाङ्गदेव की अच्छी सलाह को भी बुरी

समझने लगा । क्योंकि लक्ष्मी के सुख से मूढता को प्राप्त दुष्ट पापियो के लिये क्या अकर्तव्य है अर्थात् वे सब प्रकार के अन्याय के कार्य कर सकते हैं ।

भ्रामयन्नङ्कुशं दर्पात् द्विपेन्द्रमधिरुह्य सः ।
अख्यातिबीजवापाय चखानेन नभस्थलीम् ॥११२॥

अन्वयः

सः द्विपेन्द्रम् अधिरुह्य दर्पात् अङ्कुशं भ्रामयन् अख्यातिबीजवापाय इव नभस्थलीं चखान ।

व्याख्या

स सोमदेवो द्वाभ्या मुखशुण्डाभ्या पिबन्तीति द्विपास्तेपामिन्द्र धेष्ठ गजेन्द्र-मधिरुह्य समारुह्य दर्पादहङ्कारादङ्कुशं सृणि 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणि स्त्रियाम्' इत्यमर । गजनियन्त्रणकारकं शस्त्रं भ्रामयन् सचालयन्नख्यातेर्व्यशसो बीजानां वापायेव रोपणायैव नभस्थलीं गगनस्थलीं चखान निखातवान् । हस्तिपका-दङ्कुशं गृहीत्वा दर्पणाऽस्त्रमिव भ्रामयतस्तस्याऽपकीर्तिलोकहास्यञ्च जातम् । तत्कार्यं नभस्थल्यामख्यातिबीजरोपणायैव नभस्थलीकर्षणरूपमिति कधिरुत्प्रेक्षते अर्थात् न केवलं पृथ्व्या किन्तु नभस्थल्यामपि तस्याऽप्यशं प्रसूतमिति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

उत्तम गज पर सवार होकर, अभिमान से अङ्कुश को आकाश में चारों ओर फेरने वाले सोमदेव ने मानो अपयश के बीज को बोने के लिये आकाश रूपी खेत को जोता । अर्थात् इस लोक में ही नहीं किन्तु ऊर्ध्व लोक में भी उसका अपयश फैल गया ।

प्रणयप्रवणैवासीत् तस्य श्रीः सपरिग्रहा ।
परं नाङ्गीकरोति स्म विक्रमाङ्कः कलङ्किनीम् ॥११३॥

अन्वयः

सपरिग्रहा श्रीः तस्य प्रणयप्रवणा एव आसीत् परं विक्रमाङ्कः कलङ्किनीं न अङ्गीकरोति स्म ।

व्याख्या

सपरिग्रहा सपरिच्छदा श्री राज्यलक्ष्मीस्तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य प्रणयेन प्रेम्णा प्रवणोन्मुखा प्रणयप्रवणा प्रीतितत्परैवाऽऽसीत् । परं किन्तु विक्रमाङ्को विक्रमाङ्कदेवः कलङ्किनीं सोमदेवसंसर्गात्कल्पितां तां नाऽङ्गीकरोति स्म न स्वीकरोति स्म । अमात्यादयः सर्वेऽपि राज्याङ्गभूतास्तं विक्रमाङ्कदेवं राजासने स्थापयितुमैच्छन् । परं सः सोमदेवसंसर्गादिपवित्रं राजासनं न स्वीचकारेति भावः ।

भाषा

यद्यपि राज्याङ्गभूत मन्त्री आदि से युक्त राज्यलक्ष्मी विक्रमाङ्कदेव के पास उसके प्रेम में तत्पर होकर आ रही थी । अर्थात् मन्त्री लोग सोमदेव को राजगद्दी से उतार कर इसे राजा बनाना चाहते थे । परन्तु उसने उस गद्दी को सोमदेव के संसर्ग से कलङ्कित समझ स्वीकार नहीं किया ।

बहुना किं प्रलापेन तथा राज्यं चकार सः ।

यथेन्दुमित्रे चालुक्य-गोत्रे प्राप कलङ्कताम् ॥११४॥

अन्वयः

बहुना प्रलापेन किम् । सः तथा राज्यं चकार यथा इन्दुमित्रे चालुक्य-गोत्रे (सः) कलङ्कतां प्राप ।

व्याख्या

बहुना प्रलापेनाऽतिसंलपनेन किं किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । स सोमदेव-स्तया तादृशं राज्यं राजकार्यं चकार कृतवान् यथा यथेन्दुमित्रे चन्द्रसदृशधधले चालुक्यगोत्रे चालुक्यनृपाणां वंशे सः सोमदेवः कलङ्कतां कल्पितां प्राप प्राप्तः । अनेनैव धधले चालुक्यवंशे कलङ्कः स्थापित इति भावः ।

भाषा

अधिक कहने से क्या लाभ ? सोमदेव राजा ने ऐसा राज्य किया जिससे चन्द्रमा के सदृश निर्मल चालुक्य वंश में वह कलङ्क हो गया ।

न शशाक निराकर्तुमप्रजस्य दुराग्रहम् ।

राज्यग्रहगृहीतानां को मन्त्रः किं च भेषजम् ॥११५॥

अन्वयः

(सः) अम्रजस्य दुराग्रहं निराकर्तुं न शशाक । राज्यग्रहगृहीतानां मन्त्रः कः भेषजं च किम् (अस्ति) ।

व्याख्या,

स विक्रमाङ्कदेवोऽम्रजस्य ज्येष्ठभ्रातुर्दुराग्रहं दुराचारं प्रजापीडनरूपं निराकर्तुं दूरीकर्तुं न शशाक न समर्थो बभूव । राज्यमेव ग्रहो दुष्टग्रहः पिशाचादिव्यां तेन गृहीतानामाक्रान्तानामाविष्टानां वा नृपाणां मन्त्रो ग्रहपिशाचादिदूरीकरणमन्त्रविशेषः को, न कोऽपीत्यर्थः । भेषजमोषधं च किम् न किमपीत्यर्थः । राजमदेनाऽऽविष्टानां नृपाणां कृते न कोऽप्युपाय इति भावः ।

भाषा

कुमार विक्रमाङ्कदेव अपने बड़े भाई के दुराचार को न रोक सका । राज्य रूपी क्रूर ग्रह से या पिशाचादि से गृहीत या आविष्ट राजाओं के लिये न कोई मन्त्र है न दवा है ।

अचिन्तयच्च किं कार्यं विपर्यस्तधियामुना ।

अकीर्तिसंविभागस्य गमिष्याम्यत्र पात्रताम् ॥११६॥

अन्वयः

विपर्यस्तधिया अमुना किं कार्यम् अत्र अकीर्तिसंविभागस्य पात्रतां गमिष्यामि (इति) च अचिन्तयत् ।

व्याख्या

विपर्यस्ता विपरीता धीर्बुद्धिर्यस्य तेन विपर्यस्तधिया 'बुद्धिर्मनीषा धिप्रणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः' इत्यमरः । विपरीतबुद्धिपुक्तेनाऽमुना सोमदेवेन किं कार्यं मम किं प्रयोजनम् न किमपीत्यर्थः । अत्राऽस्मिन् स्थानेऽकीर्तैर्व्यंशसः संविभागस्यांशस्य पात्रतां भाजनत्वं गमिष्यामि प्राप्स्यामि इति चाऽचिन्तयद्विचारितवान् । सोमदेवेन पापरतेन सहाऽस्थितो तेन सहाऽहमपि दुर्यंशसोऽशस्याऽऽश्रयो भविष्यामीति च विचारयामासेति भावः ।

भाषा

विपरीत अर्थात् निविवेक बुद्धिवाले सोमदेव से मुझे क्या करना है और यहाँ रहने से मैं भी दुर्योधन के कुछ अंश का भागी हो जाऊँगा, ऐसा विक्रमाङ्कदेव ने विचार किया ।

‘त्यागमेव प्रशंसन्ति गुरोरुत्पथगामिनः ।

तदितः साधयाम्येष दक्षिणाम्बुधिसम्मुखः ॥११७॥

अन्वयः

(यत् सत्पुरुषाः) उत्पथगामिनः गुरोः त्यागम् एव प्रशंसन्ति । तत् एषः (अहम्) दक्षिणाम्बुधिसम्मुखः सन् इतः साधयामि ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणात् (सत्पुरुषा) उत्पथ कुमार्गं गच्छतीत्युत्पथगामी तस्योत्पथ-
गामिन कुमार्गस्थितस्य गुरो पूज्यस्य ज्येष्ठस्य त्याग सर्वथैवाऽसहयोगमेव
प्रशंसन्ति समाद्रियन्ते । तत्तस्मात्कारणादेवोऽहं विक्रमाङ्कदेवो दक्षिणाम्बुधेर्द-
क्षिणसमुद्रस्य सम्मुख उन्मुखस्समितोऽस्मात्स्थानात् साधयामि गच्छामि ।

भाषा

बड़ा के कुमार्गगामी होने पर उनका त्याग करना ही सज्जन लोग ठीक समझते हैं । इसलिये मैं यहाँ से दक्षिण समुद्र की ओर चला जाऊँगा ।

भया निपीड्यमानास्ते निविडं द्रविडादयः ।

आर्यं विपर्यस्तमपि प्रभवन्ति न वाधितुम् ॥११८॥

अन्वयः

भया निविड निपीड्यमानाः ते द्रविडादयः विपर्यस्तम् अपि आर्यं
वाधितुं न प्रभवन्ति ।

१ गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानत ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागा विधीयते ॥ इत्युक्ते ।

व्याख्या

मया विक्रमाङ्गदेवेन निविडमत्पन्तं निपीडयमानास्संवाध्यमानाः पराजिता इत्यर्थः । ते द्रविडादयो द्रविडदेशनृपतिप्रभृतयो विपर्यस्तमत्याचारिणमप्याऽऽर्यं ज्येष्ठभ्रातरं सोमदेवं बाधितुं पीडयितुं विजेतुमित्यर्थः । न प्रभवन्ति न समर्था भविष्यन्ति । दुराचारिण्यपि भ्रातरि सहजस्नेहात्तस्त दुराचारेण सम्भाविता-क्रमणकारिषु स्वयमाक्रमणं कृत्वा भातूरक्षणाद्विक्रमाङ्गदेवस्य महापुरुषत्वं व्यज्यते । दुराचारिणां राज्ञां पराजयोऽपि ध्वज्यते ।

भाषा

दक्षिण समुद्र की ओर जाकर द्रविड देश के राजा आदि को खूब पीसूंगा अर्थात् हराऊंगा जिससे कुमार्ग में प्रवृत्त भी मेरे बड़े भाई को वे तग न कर सकेंगे अर्थात् परास्त न कर सकेंगे ।

इति स मनसा निश्चित्यार्थं चुलुक्यशिखामणिः

श्रवणसरणिं, भिन्दन्मेरीरवेण विनिर्ययौ ।

अपि च कुपितः क्षमाभृत्सेनागजेषु निजेपुभिः

कतिषु विदधे धैर्यध्वंसं न साहसलाच्छनः ॥११६॥

अन्वयः

-चुलुक्यशिखामणिः सः इति अर्थं मनसा निश्चित्य भेरीरवेण श्रवण-सरणिं भिन्दन् विनिर्ययौ । अपि च साहसलाच्छनः कुपितः (सन्) निजेपुभिः कतिषु क्षमाभृत्सेनागजेषु धैर्यध्वंसं न विदधे ।

व्याख्या

चुलुक्यस्य चालुक्यवंशस्य शिखामणिश्चूडारत्नं स विक्रमाङ्गदेव इति पूर्वोक्त-प्रकारेणाऽर्थं सर्वं घस्तुजातं मनसा हृदयेन निश्चित्य निर्धार्य भेर्या दुन्दुभे रवेण नादेन 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । श्रवणयोः कर्णयोः सरणिं रन्ध्रं भिन्दन् विदारयन् विनिर्ययौ विनिर्जगाम । अपि चाऽन्यच्च साहसमेवोत्साह एव लाच्छनं चिह्नं यस्य सः साहसलाच्छन उत्साहव्रती कुपितस्तन् क्रुद्धस्तन् निजेपुभिस्त्वकीयघातः कतिषु कियत्सु क्षमाभृतः नृपस्य सोमदेवस्य सेनाया वाहिन्या गजा हस्तिनस्तेषु धैर्यस्य धीरताया ध्वंसं विनाशं न विदधे न कृतवान् ।

किन्तु सर्वेषां नृपसेनायजानां धैर्यनाशं चक्रे । हरिणीच्छन्दः । 'रसयुगहयैन्सौ
 औ स्तौ गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणात् ।

भाषा

चालुक्य वंश के शिरोभूषण विक्रमाङ्कदेव ने मन में ऐसा निश्चय कर
 दुन्दुभी के निनाद से कान के पडदो को फाड़ते हुए, प्रस्थान कर दिया ।
 साथ ही साथ साहसव्रती उसने क्रुद्ध होकर अपने बाणों से राजा की सेना
 के कितने ही हाथियों वा धैर्य भग नहीं किया अर्थात् राजा सोमदेव की सेना
 के सब हाथियों को बाण मार कर भगा दिया ।

प्रत्यक्ता मधुनेव काननमही मौर्वीव चापोज्जिता

शुक्तिमौक्तिकवर्जितेव कविता माधुर्यहीनेव च ।

तेनैकेन निराकृता न शुशुभे चालुक्यराज्यस्थितिः

सामर्थ्यं शुभजन्मनां कथयितुं कस्यास्ति वाग्निस्तरः ॥१२०॥

अन्वयः

एकेन तेन निराकृता चालुक्यराज्यस्थितिः मधुना प्रत्यक्ता काननमही
 इव, चापोज्जिता मौर्वी इव, मौक्तिकवर्जिता शुक्तिः इव, माधुर्यहीना
 कविता इव च न शुशुभे । शुभजन्मनां सामर्थ्यं कथयितुं कस्य
 वाग्निस्तरः (अस्ति) ।

व्याख्या

एकेन तेन केवलमेकेनैव तेन विक्रमाङ्कदेवेन निराकृता परित्यक्ता चालुक्यस्य
 चालुक्यराजवंशस्य राज्यस्थिती राज्यदशा राज्यमर्यादा वा मधुना वसन्तेन घत्रेण
 वा 'स्याच्चैत्रे घत्रिको मधुः' इत्यमरः । प्रत्यक्ता प्रक्षेपेण त्यक्ता काननस्याऽ-
 रण्यस्य 'अटप्यरण्यं विविनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । मही भूमिरिव,
 चापेन धनुषोज्जिता हूरीकृता मौर्वी ज्येष्ठा, "मौर्वी ज्या शिजिनी गुणः" इत्यमरः ।
 मौक्तिकमृक्ताभिर्वर्जिता रहिता शुक्तिरिव मृक्तास्फोट इव 'मृक्तास्फोटः त्रिषणं
 क्षुण्डितः' इत्यमरः । माधुर्येण माधुर्यगुणेन हीना विरहिता कविता काव्यमिव, च
 न शुशुभे न शोभिता बभूव । शश माङ्गलिकं जन्म जनयेद्यं ते शुभजन्मानस्तेषां
 'जन्मजन्मजन्मानि जनिदापतिदद्भुव' इत्यमरः । सामर्थ्यं शक्तिं कथयितुं

वक्तुं कस्य पुरुषस्य कथेरित्यर्थः । चाचां घाणीनां विस्तरो विस्तारोऽस्ति ।
न कस्याऽपीत्यर्थः । मालोपमार्थान्तरन्यासालङ्कारयोः सङ्गुरः । शार्दूलविक्री-
डितच्छन्दः । 'सूर्याश्विर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ।

भाषा

अकेले विक्रमाङ्कदेव के चले जाने से अर्थात् न रहने से चालुक्य राज्व
की परिस्थिति, वसन्त या चैत्र मास के बिना वनभूमि के समान, मीची के
बिना घनुष के समान, मोती के बिना सीप के समान, और माधुर्यगुण के बिना
कविता के समान शोभित नहीं होती थी । सुमूर्त में उत्पन्न महात्माओं की
शक्ति के वर्णन करने का वाक्-सामर्थ्य कौन रख सकता है अर्थात् कोई नहीं ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव—विद्यापति—काश्मीरकमट्ट श्री विल्हण-विरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये चतुर्थं सर्गं ।

नेत्राब्जाश्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्
भारद्वाज-बुधोत्तमात्समुदितः श्री विश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुचेरपरिडितवरात्संप्राप्तसाहाय्यक-
ष्टीकायुग्ममिदं रमाकरुणया सर्गे चतुर्थे क्रमात् ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति.

॥ श्री. ॥

महाकवि श्री विल्हण विरचितं
विक्रमाङ्कदेवचरितम्

पञ्चमः सर्गः ।

नैप दुर्मतिरिमं सहिष्यते राज्यकण्टकविशोधनोद्यतः ।
अग्रजादिति विशङ्क्य सङ्कटं सिंहदेवमनुजं निनाय सः ॥१॥

अन्वयः

सः, राज्यकण्टकविशोधनोद्यतः दुर्मतिः एषः इमं न सहिष्यते इति
अग्रजात् सङ्कटं विशङ्क्य अनुजं सिंहदेवं निनाय ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो, राज्यस्य स्वराष्ट्रस्य कण्टकाः शत्रुरूपदायावास्तेषां
विशोधनेऽपसारणे मारणे इत्ययं । उद्यतस्तत्परो स्वराष्ट्रदायादवूरीकरणे
समुद्यतो दुर्मतिर्दुर्बुद्धिरेव सोमदेव इमं सिंहदेवनामानं कनिष्ठभ्रातरं न सहिष्यते
स्वानुकूल्येन न मंस्यते तस्याऽपि विनाशे समुद्यतो भवेदिति भावः । इति
हेतोरग्रजात्सोमदेवात्सङ्कटं बाधां विशङ्क्य विनक्याऽनुजं कनिष्ठभ्रातरं सिंहदेवं
जयसिंहापरनामानं निनायऽऽमना सह नीतवान् । अस्मिन् सर्गे रयोद-
ताच्छब्दः—'राघ्नराविह रयोदता सर्गो' इति लक्षणात् ।

भाषा

निष्पष्टक राज्य करने की इच्छा से, राज्य में बाधक दायादों को दूर कर
 देने में तत्पर, यह बुद्धि सोमदेव, कहीं छोटे भाई सिंहदेव उर्फ जयसिंह का
 भी अस्मित्व सहन न कर सके, ऐसे सङ्कट की आशंका से, विक्रमाङ्कदेव ने
 उसको भी साथ ले लिया ।

गुप्तभूषणरवेव सर्वतस्तूर्यमङ्गलनिनादशान्तिः ।

श्रीरलक्ष्यत विलक्ष्यचेतसा तस्य पृष्ठचलितेव भूभुजा ॥२॥

अन्वयः

विलक्ष्यचेतसा भूभुजा सर्वतः तूर्यमङ्गलनिनादशान्तिः गुप्तभूषणरवा इव श्रीः तस्य पृष्ठचलिता इव अलक्ष्यत ।

व्याख्या

विगतं विनष्टं लक्ष्यं ज्ञानविषयो यस्मात्तद्विलक्ष्यं ज्ञानविषयरहितं चेतश्चित्तं यस्य स तेनाज्ञानिना भुवं पृथ्वीं भुनक्ति स्वोपभोगे समावयतीति भूभुक् तेन भूमोश्चरेण सोमदेवेन सर्वतस्सर्वासु दिक्षु तूर्यस्य भेर्या मङ्गलनिनादः मङ्गलध्वनिस्तस्य शान्त्यास्तूर्यमङ्गलध्वनिसमाप्तितः 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति तसिल् प्रत्ययः । गुप्तः प्रच्छन्नो भूषणानामलङ्काराणां रवस्स्वनो यस्याः सा भूषणशब्दरहितेव श्री राज्यलक्ष्मीस्तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य पृष्ठे पृष्ठतश्चलितेव चलन्तीत्यालक्ष्यत दृष्टा । गते विक्रमाङ्गदेवे राज्यलक्ष्मीमपि तत्पश्चाद्गतामिवाऽनुमाति स्मेति भावः । अत्र माङ्गलिकतूर्यध्वन्यभाषाद्भूषणशब्दशान्त्यत्वस्य पश्चाच्चलनस्य चोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्गदेव के प्रस्थान समय चारो ओर कही भी तुरही का मङ्गलनाद न होने से अज्ञानी राजा सोमदेव ने, राज्य लक्ष्मी मानो अपने आभूषणों के झकारों को दबाकर उसके पीछे चली जा रही है, ऐसा अनुभव किया ।

अङ्गवर्तिनमशङ्कमाः कथं नाहमेनमुपरुद्धवानिति ।

तल्पनिलुठनशीर्णचन्दनः पर्यतप्यत विभावरीपु सः ॥३॥

अन्वयः

आः । अङ्गवर्तिनम् अशङ्कम् एनम् अहं कथं न उपरुद्धवान् इति विभावरीपु तल्पनिलुठनशीर्णचन्दनः सः पर्यतप्यत ।

व्याख्या

आः । इत्यत्यन्तखेदे । अङ्गे उत्सङ्गे यतंते इत्यङ्गवर्ती तमङ्गवर्तिनं मरुधीनं कल्याणपुरस्य शङ्क्या मत्तः स्वायत्तीकरणस्य सन्देहेन रहितमशङ्कमेतं विभ्रमाङ्ग-

भाषा

भय रूपी कौचड में फसे हुए सोमदेव के मन को अनेक युद्धों के बोझ को खींचने में समर्थ, उराके मदोन्मत्त हाथी भी खींच कर बाहर न बर सके । अर्थात् विक्रमाङ्कदेव के भय से पीड़ित सोमदेव अनेक युद्धों में विजय प्राप्त कराने वाले हाथियों के (शक्तिशाली गज सेना के) रहते हुए भी, शान्ति न प्राप्त कर सका ।

स व्यसर्जयद्य क्वथन्मनाः पुष्कलं बलममुष्य पृष्ठतः ।

किं न सम्भवति चर्मचक्षुषां कर्म लुब्धमनसामसात्त्विकम् ॥५॥

अन्वयः

अथ क्वथन्मनाः सः अमुष्य पृष्ठतः पुष्कलं बलं व्यसर्जयत् ।
चर्मचक्षुषां लुब्धमनसां किम् असात्त्विकं कर्म न सम्भवति ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्सर्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः । क्वथद्दु-
यमानं मनश्चित्तं यम्य स सोमदेवोऽमुष्य विक्रमाङ्कदेवस्य पृष्ठतः पश्चात्
पुष्कलं पर्याप्तं 'श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलस्यात्सत्तमश्चातिशोभने' इत्यमरः । बलं
सैन्यं व्यसर्जयत् प्रेषितवान् । चर्मणश्चक्षुषि येषां ते तेषामदूरदर्शिनां लुब्धं
लोभाकृष्टं मनो येषां ते तेषां लुब्धचेतसां किमसात्त्विकं तामसं कर्म कार्यं न
सम्भवति, अपि तु सर्वमेव तामसिक कार्यं सम्भवतीति भावः । अत्राऽर्थान्तिर-
न्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

इसके अनन्तर पीड़ित हृदय सोमदेव ने विक्रमाङ्कदेव के पीछे एक बड़ी पलटन भेज दी । चर्मचक्षु अर्थात् अदूरदर्शी तथा लोभी मनुष्य कौन तामसिक कार्य नहीं कर सकते अर्थात् वे सब प्रकार के दुष्कर्म कर सकते हैं ।

प्राप्तमप्यनयपङ्कशङ्कितस्तद्वलं न सहसा जघान सः ।

अप्रतर्क्यभुजवीर्यशालिनः सङ्कटेऽप्यगहनास्तथाविधाः ॥६॥

अन्वयः.

अनयपङ्कशङ्कितः सः प्राप्तम् अपि तद्वलं सहसा न जघान । अप्र-
तर्क्यभुजवीर्यशालिनः तथाविधाः सङ्कटे अपि अगहनाः (भवन्ति) ।

व्याख्या

अनय एवाऽनीतिरेव पङ्क कर्मस्तस्माच्छङ्कित शङ्कायुक्तस्त विक्रमाङ्क-
देव प्राप्त पश्चादागतमपि तस्य सोमदेवस्य बल संन्य तद्वल 'अनीकिनी बल
संन्य चक्र चानीकमस्त्रियाम्' इत्यमर । सहसा झटिति न जघान न सहतवान् ।
अप्रतर्क्यमचिन्त्य भुजयोर्वीर्योर्वीर्यं पराक्रमस्तेन शालन्ते शोभन्त इत्यप्रतर्क्यभुजवी-
र्यशालिनोऽचिन्त्यभुजशक्तिशोभितास्तथाविधा विक्रमाङ्कदेवसदृशा सङ्कटेऽप्या-
पत्तावप्यगहना निराकुला भवन्ति । अत्राप्यर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

अनीति रूपी वीचड से शङ्कित विक्रमाङ्कदेव ने सेना के पास में आ जाने
पर भी उसका सहार नहीं किया । क्योंकि कल्पनातीत भुजबल से शोभित
विक्रमाङ्कदेव जैसे लोग आपत्ति आजाने पर भी घबडाते नहीं ।

अन्तकः प्रतिभटक्षमाभृतां निर्दयप्रहणनोद्यतं ततः ।

तन्मदद्विरदपादचूर्णितं सैन्यमेककवलं चकार सः ॥७॥

अन्वयः

ततः प्रतिभटक्षमाभृताम् अन्तकः सः निर्दयप्रहणनोद्यतं सैन्यं तन्मद-
द्विरदपादचूर्णितं (सत्) एककवलं चकार ।

व्याख्या

ततस्तेनागमनानन्तरं प्रतिभटा शत्रुरूपा ये क्षमाभृताः पूर्वीपालास्तेषां प्रति-
पक्षभूपालानामन्तर्गो यम स विक्रमाङ्कदेवो निर्दयं दयारहितं क्रूरतापूर्वक-
मित्यर्थः । यत्प्रहणनं मारणं तदयंमुद्यतं प्रवृत्तं सैन्यं यत् तं प्रतिष्ठां मदद्विरदा
मदान्धा गतास्तेषां पार्श्वचरणैश्चूर्णितं मर्दितं सदेवकवलमेकप्रसं क्षणमात्रेणैव
क्षीणमित्यर्थः । चकार कृतवान् । पुच्छत समागतं सोमदेवसैन्यं सहसाऽऽक्रम-
णोद्यतं दृष्ट्वा स्वगजपादघातद्वारा नाशितवानिति भावः । रूपकमलङ्कारः ।

भाषा

सोमदेव की सेना के आजाने पर विपक्षी राजाओं के लिये यमस्वरूप विक्रमाङ्कदेव ने क्रूरता से मार काट करने में प्रवृत्त उसकी सेना को, उन मदनोन्मत्त हाथियों के पाँवों तले बुचला कर क्षण भर में नष्ट कर दिया ।

किं बहुप्रलपितैः पुनः पुनः प्रत्यनीकपृतनाः समागताः ।
कालवक्त्रकुहरे निवेश्य स स्वाङ्गशेषमकरोन्महीपतिम् ॥८॥

अन्वयः

पुनः पुनः बहुप्रलपितैः किम् । सः समागताः प्रत्यनीकपृतनाः काल-
वक्त्रकुहरे निवेश्य महीपतिं स्वाङ्गशेषम् अकरोत् ।

व्याख्या

पुनः पुनः भूयो बहुप्रलपितैर्बहुभाषितैः किं न किमपि प्रयोजनम् । स विक्रमाङ्कदेवः समागताः समराङ्गण प्रत्यागता प्रत्यनीकस्य विपक्षस्य शत्रोरित्यर्थः । पृतनास्सेनाः (कर्म) 'अस्त्रिणां समरानीकरणाः कलहविग्रहो' इत्यमरः । ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनीचमूः' इत्यमरः । कालस्य यमस्य वक्त्रं मुखमेव कुहरं बिलं 'अथ कुहरं सुषिरं विवरं बिलम्' इत्यमरः । तस्मिन्निवेश्य प्रवेश्य महीपतिं पृथ्वीपतिं सोमदेवं स्वस्याऽङ्गं शरीरमेव शेषमवशिष्टांशो यस्य तं स्वशरीरमाश्रावशेषं निस्सहायमित्यर्थः । अकरोत् कृतवान् ।

भाषा

बार २ बहुत कहने से क्या लाभ । उसने आई हुई विपक्षी पलटनों को यमराज के मुख रूपी बिल में डालकर राजा सोमदेव को केवल शरीर मात्र शेष बना दिया । अर्थात् उसकी सब सेना नष्ट कर डाली ।

राजहंसमिव बाहुपञ्जरे श्रीविलासभुवि लालयन्यशः ।
तत्र तत्र शतपत्रलोचनश्चित्रमभ्युदयमाससाद सः ॥९॥

अन्वयः

शतपत्रलोचनः सः श्रीविलासभुवि बाहुपञ्जरे राजहंसम् इव यशः
लालयन् (सन्) तत्र तत्र चित्रम् अभ्युदयम् आससाद ।

व्याख्या

शतपत्रे कमले इव लोचने नेत्रे यस्य सः कमलनेत्रस्त विक्रमादित्यः शिषो राजलक्ष्म्याः शोभाया वा विलासभूमि श्रीडास्याने बाहुर्भुज एव पञ्जरस्तस्मिन् भुजपञ्जरे राजहंसमिव मरालमिव शुभ्रं यशः कीर्तिं लालयन् सुखपूर्वकं पालयन् सन् तत्र तत्र सर्वत्र स्थाने चित्रमाश्चर्ययुक्तमभ्युदयं समुभतिनारासाद प्राप्तवान् ।

भाषा

कमल के समान नेत्र वाले उस विक्रमाङ्कदेव ने राजलक्ष्मी या शोभा की विलास भूमि अपनी भुजा रूपी पिंजड़े में हंस के समान श्वेत यश को प्रेमपूर्वक पालन करते हुए सर्वत्र आश्चर्य जनक अभ्युदय प्राप्त किया । अर्थात् अपने भुजबल से शत्रुओं को परास्त कर यश फैलाते हुए सर्वत्र आश्चर्य जनक अभ्युदय किया ।

मन्युपङ्ककलुपं समुद्रहन् भ्रातृदुश्चरितचिन्तनान्मनः ।

सुप्रसन्नपयसा प्रसन्नतां द्रागनीयत स तुङ्गभद्रया ॥१०॥

अन्वयः

भ्रातृदुश्चरितचिन्तनात् मन्युपङ्ककलुपं मनः समुद्रहन् सः सुप्रसन्नपयसा तुङ्गभद्रया द्राक् प्रसन्नताम् अनीयत ।

व्याख्या

भ्रातृसोमदेवस्य दुश्चरितं कुचरित्रं तस्य चिन्तनात् स्मरणात् मन्युः क्रोध एव ईदृशमेव वा 'मन्युर्वेत्ये क्रनो ऋधि' इत्यमरः । पङ्कः कर्दमस्तेन कलुपं मलिनं मनो हृदयं समुद्रहन् धारयन् स विक्रमाङ्कदेवः सुप्रसन्नं निर्मलं पयो जलं यस्यास्तया तुङ्गभद्रया नद्या द्राग् मतिं प्रसन्नतां निर्मलत्वमनीयत प्राप्तः । तुङ्गभद्रादर्शनेन तत्र स्नात्वा च प्रसन्नचित्तो बभूवेति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

अपने भाई सोमदेव के कुबर्तों का विचार करने से उत्पन्न क्रोध या विषाद रूपी कीचड़ से मलिन हृदय को धारण करने वाला विक्रमाङ्कदेव निर्मल जल वाली तुङ्गभद्रा नदी को देख कर (और उसमें स्नान कर) क्रोध ही प्रसन्न हो गया ।

तत्करीन्द्रनिवहावगाहनैर्वाहिनी प्रतिपथेन सागमत् ।
दन्तिदानजलनिम्नगाः पुनर्लेभिरे प्रणयमापगापतेः ॥११॥

अन्वयः

सा वाहिनी तत्करीन्द्रनिवहावगाहनैः प्रतिपथेन अगमत् । दन्तिदान-
जलनिम्नगाः आपगापतेः प्रणयं पुनः लेभिरे ।

व्याख्या

सा प्रतिष्ठा वाहिनी तुङ्गभद्रानदी 'वाणिन्यो नर्तको दूत्यो खवन्त्यामपि
वाहिनी' इत्यमर । तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य करीन्द्रा गजेन्द्रास्तेषानिवहा समूहा-
स्तेषामवगाहनानि स्नानानि तंस्तत्करीन्द्रनिवहावगाहनैः प्रतिपथेन विपरीत-
मार्गेणागमत् प्रवहति स्म । दन्तिना करिणा दानजलस्य मदजलस्य निम्नगा
नद्य आपगान्ता नदीना 'खवन्ती निम्नगापगा' इत्यमर । पतिस्तमुद्रस्तस्य
प्रणय स्नेह सगममित्यर्थ । पुनर्लेभिरे प्राप्नुश्च । तुङ्गभद्राया प्रतिकूलगमनेन
मदजलनदीनाञ्च समुद्रसगमेन गजेन्द्राणामत्याधिक्य सूचितम् । अत्र लिङ्गसाम्या-
न्नायक-नायिकाध्यवहारप्रतीते समासोक्तिरलङ्कार । तुङ्गभद्राया एष्टनायिका-
ध्यवहारश्च प्रतीयते ।

भाषा

वह तुङ्गभद्रा नदी विक्रमाङ्कदेव के असख्य बडे २ हाथियो के एक साथ
उसमें उतर कर स्नान करन से उलटी बहने लगी और हाथियो के मदजल की
नदियाँ समुद्र में जा मिली ।

वारणः प्रतिगजं विलोकयन् तद्विमर्दरसमांसलस्पृहः ।
आददे न विशदं नदीजलं शीलमीदृशममर्षशालिनाम् ॥१२॥

अन्वयः

प्रतिगज विलोकयन् तद्विमर्दरसमांसलस्पृहः वारणः विशदं नदीजलं
न आददे । अमर्षशालिनाम् ईदृशं शीलम् ।

व्याख्या

प्रतिगज प्रतिमल्लहस्तिन विलोकयन् सपश्यन् तस्य प्रतिगजस्य विमर्देन
सम्पर्देन शरीरसघटनेन वा यो रसो जलभातदो वा तस्मिन्मांसला बलवती

अत्यजत् प्रतिगजं मतङ्गजः पार्श्वसङ्गतकरेणुलोभतः ।

यत्र तत्र भुजदण्डचण्डिमा चित्रमप्रतिहतो मनोभुवः ॥१४॥

अन्वयः

मतङ्गजः पार्श्वसंगतकरेणुलोभतः प्रतिगजम् अत्यजत् । यत्र तत्र मनोभुवः भुजदण्डचण्डिमा अप्रतिहतः (इति) चित्रम् ।

व्याख्या

मतङ्गजो नागः 'मतङ्गजो गजो नागः' इत्यमरः । पार्श्वे समीपे संगता मिलिता करेणुर्हस्तिनी 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । तस्या लोभतः प्रलोभात् प्रतिगजं प्रतिमल्लनागमत्यजत् विजही । यत्र तत्र सर्वत्र मनसा भवतीति मनोभूः कामस्तस्य मनोभुवः कामस्य भुजदण्डस्य दोदण्डस्य चण्डिमा शौर्यमप्रतिहतो निर्बाधगतिरिति चित्रमाश्चर्यकरम् । कामशरताडितस्सर्वं परित्यज्य तद्वशे भवतीति भावः ।

भाषा

हाथी ने पास ही में विद्यमान एक हथिनी के लोभ से विपक्षी हस्ती को छोड़ दिया । क्या आश्चर्य की बात है कि कामदेव के भुजदण्ड के पराक्रम में रोक टोक करने वाला कोई नहीं है । अर्थात् सभी जीव कामदेव के बशीभूत हैं ।

रुद्धवर्त्मसु गजेषु वाजिनः प्रापुरम्भसि निमञ्जनं चिरात् ।

लब्धतीरतरुकण्टकैः पुनर्नेक्षितापि तटिनी क्रमेलकैः ॥१५॥

अन्वयः

गजेषु रुद्धवर्त्मसु (सत्सु) वाजिनः अम्भसि चिरात् निमञ्जनं प्रापुः । लब्धतीरतरुकण्टकैः क्रमेलकैः पुनः तटिनी ईक्षिता अपि न ।

व्याख्या

गजेषु हस्तिषु रुद्धं प्रतिरुद्धं वर्त्म मार्गो यस्ते रुद्धवर्त्मनिस्तेषु रुद्धवर्त्मसु प्रतिबद्धमार्गेषु सत्सु 'अयत्न वर्त्म मार्गाध्वपन्यानः पदधी सृतिः' इत्यमरः । वाजिनोऽश्वाः 'वाजिवाहार्धगन्धर्वहयसन्धयसप्तयः' इत्यमरः । अम्भसि जले

चिरात् बहुकालमभिव्याप्य निमज्जनं स्नानं प्रापुः प्राप्तवन्तः । गजमार्गं हृष्टे सति वाजिना निस्तरणमार्गाभावात् तेष्वश्वश्चरं स्नानावसरमवापुरिति भावः । लब्धानि प्राप्तानि तीरे नदीतटे तरूणां वृक्षाणां कण्टकानि यैस्तैः क्रमेलकैरुष्टैः पुनस्तटिनो नवीक्षिताऽपि न दृष्टाऽपि न । उष्ट्राणां कण्टकप्रियत्वाद्वाद्यं स्नानार्थं तैर्ध्यानमपि न दत्तमिति भावः ।

भाषा

हाथियो के समूह से बाहर निकलने का रास्ता रुक जाने से घोड़ो ने चिरकाल तक नदी में स्नान किया । नदी के तट पर के वृक्षों के काँटे मिल जाने से ऊँटों ने नदी की ओर आँख उठा कर भी न ताका । अर्थात् सुन्दर जलाशय मिलने पर भी स्नान करने को अभिष्टि उनमें उत्पन्न न हुई ।

अस्मद्द्विरददानवारिणा तस्य^१ वारिनिधिराविलीकृतः ।

हन्त संततमदस्य विभ्रमानभ्रमुप्रियतमस्य दन्तिनः ॥१६॥

अन्वयः

तस्य द्विरददानवारिणा आविलीकृतः वारिनिधिः संततमदस्य अभ्रमु-
प्रियतमस्य दन्तिनः विभ्रमान् हन्त ! अस्मरत् ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्गुदेवस्य द्वौ रदौ दन्ती येषां ते द्विरदा गजाः^१ दन्ती दन्तावली हस्ती द्विरदोज्जेकपो द्विपः^२ इत्यमरः । तेषां दानवारि मदजलं 'गण्डः षटो मदो दानम्' इत्यमरः । तेन गजमदजलेनाऽऽविलीकृतः क्लृपीकृतो वारिनिधिः समुद्रः सन्ततोऽविच्छिन्नो मदो यस्य तस्य निरन्तरनिस्तरणमदजलस्याऽभ्रमुर्नामिरावत-
गजस्याङ्गना 'ऐरावतोभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुयल्लभा' इत्यमरः । तस्याः प्रियतमोऽथन्तप्रियः पतिस्तस्य दन्तिन ऐरावतस्य विभ्रमान् विलासान् हन्तेति लोकेऽधुना तत्समीपे देवैरपहृतस्यैरावतस्याऽभावावस्मरत् स्मरत् । अत्र सेनागज-
सम्यग्धेन तत्सदृशैरावतस्मरणस्मरणालङ्कारः ।

^१ तेनेति पाठस्तस्येति पाठ साधुतर प्रतिभानि ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के हाथियों के मदजल से मटमैला समुद्र, मद को सतत चुवाने वाले अभ्रमु नाम की हथिनी के प्रिय पति ऐरावत नाम के इन्द्र के हाथी का स्मरण करने लगा। उर्ध्व श्रवा नामक इन्द्र के घोड़े के समान ऐरावत हाथी भी पहिले समुद्र में ही था। बाद में समुद्र मन्यन से उत्पन्न इन दोनों को इन्द्र ने अपना वाहन बनाया।

स्नानसक्तपरिवारसुन्दरी-वृन्दमध्यमवधीरिताङ्कुशः ।

यज्जगाम मदलङ्घितः करी भाग्यसम्पदुपरि स्थितस्य सा ॥१७॥

अन्वयः

मदलङ्घितः अवधीरिताङ्कुशः करी स्नानसक्तपरिवारसुन्दरीवृन्दमध्यं यत् जगाम सा उपरि स्थितस्य भाग्यसम्पत् ।

व्याख्या

मदेन लङ्घितोऽतिक्रान्तमर्यादो मदोन्मत्त इत्यर्थः । अवधीरित उपेक्षितोऽङ्कुश सृणियेन स उपेक्षिताङ्कुशनियन्त्रण गज स्नानेऽवगाहने सक्ता सलम्ना परिवारसुन्दर्योऽन्त पुराङ्गनास्तासा वृन्द समूहस्तस्य मध्य स्नानलग्नान्त-पुराङ्गनासमूहमध्य यज्जगाम प्रविष्टवान् इति यत्; अत्र यच्छब्देन पादत्रयोक्तार्थस्य संग्रहः । सा उपरि गजोपरि स्थितस्य विद्यमानस्य हस्तिपकस्येत्यर्थः । भाग्यसपत् भाग्यसम्पत्तिरासीत् । नारीसमूहमध्य गजे प्रविष्टे सति तासां भयजन्यविविधवस्त्रस्खलनादिविलासदर्शनस्य सोभाग्यात् हस्तिपकस्य कृते सा घटना भाग्यसपदेवेति भावः ।

भाषा

मदोन्मत्त हाथी का, अङ्कुश की कुछ भी परवाह न कर स्नान करने में व्यस्त अन्त पुर की सुन्दरियों के समूह के बीच में अचानक चला जाना, पीलवान के लिये बड़े भाग्य की घटना थी। अर्थात् हाथी के डर से अर्धनग्न या नग्न अन्त-पुर की कामिनीयो के प्राण छुड़ा कर भागने के हाव भावों को देखने का अवसर पीलवान को प्राप्त होना, बड़े भाग्य की बात है अन्यथा अन्त पुर की स्त्रियों को देखना भी उसके लिये असम्भव है।

तां विधाय कतिचिदिनानि स प्रेयसीपुष्टयपङ्किलां नदीम्
चोलसम्मुखमगाहताहव'—प्राप्तिदुर्ललितबाहुराग्रहम् ॥१८॥

अन्वयः

आहवप्राप्तिदुर्ललितबाहुः सः कतिचित् दिनानि तां नदीं प्रेयसीं
पङ्किलां विधाय चोलसम्मुखम् आग्रहम् अगाहत ।

व्याख्या

आहवानां युद्धानां 'अभ्यामर्वसमाघातसंप्रामाभ्यागमाहवाः' इत्यमरः । प्रा
लाभे दुर्ललितो दुश्चेष्टो बाहुर्भुजो यस्य स युद्धाप्राप्तिलिप्रभुजः स विक्रमाङ्कदे
कतिचित् कियन्ति दिनानि दिक्सांस्तां नदीं बुद्धभद्रां प्रेयसीनामङ्गानां घुसुणं
कुङ्कुमेन पङ्किलां कर्मसंपन्नां विधाय कृत्वा चोलसम्मुखं चोलराज्याभिमुख
माग्रहमाक्रमणमगाहत कृतवान् ।

भाषा

युद्ध की प्राप्ति के लिये अत्यन्त लालायित या युद्ध की प्राप्ति न होने से
दुश्चेष्ट-भुजा वाले विक्रमाङ्कदेव ने कुछ दिनों तक उस बुद्धभद्रा नदी को
अङ्गनाभो के अङ्ग में विलिप्त केशर से मिश्रित करने के अनन्तर चोलदेश पर
आक्रमण कर दिया ।

इतः परं पञ्चभिः श्लोकैर्यनघासमण्डलं घर्णयति कविः—

केलिकाननशकुन्तकूजितच्छाद्यमानगलकन्दलस्वनाः ।

प्राप्नुवन्ति न विदग्धतागुणं यत्र दर्शयितुमेणलोचनाः ॥१९॥

अन्वयः

यत्र केलिकाननशकुन्तकूजितच्छाद्यमानगलकन्दलस्वनाः एरणयनाः
विदग्धतागुणं दर्शयितुं न प्राप्नुवन्ति ।

१ चोलसम्मुखमगाहताहवाप्राप्तिदुर्ललितबाहुराग्रहम् । इतिपाठ. राणयनाः
प्रतिभाति ।

व्याख्या

यत्र वनवासमण्डले केलेः श्रौडायाः काननं वनं 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । तस्मिन् ये शकुन्ताः पक्षिणस्तेषां कूजितशब्दश्छाद्यमानोऽभिभूयमानो गलकन्दलस्य गलनलिकायाः स्वनशब्दो यासां ता एणलोचना मृगनयनाः, पक्षिकलकलस्योत्कटतया मृगलोचनाशब्दोऽभिभूतो माधुर्यातिशयादिति भावः । विदग्धताया वंदग्धस्य गुणं समुत्कर्षं दर्शयितुं प्रकाशयितुं न प्राप्नुवन्ति न शक्नुवन्ति । पक्षिणां कलकलाधिक्यावद्भ्रान्तां कोमलशब्दाद्दुःश्रवा इति भावः । पक्षिणामाधिक्यात्तत्रत्यफलसम्पत्तिर्ध्वनिता । अतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

भाषा

बागों के पक्षियों के कूजित से दवे हुए गलों के शब्द वाली मृगनयनी स्त्रियाँ अपनी दक्षता के उत्कर्ष को प्रकट करने में समर्थ न हो सकी । अर्थात् पक्षियों के जोर से होने वाले कलरव से उनकी कोमल व मधुर ध्वनि सुनाई नहीं पड़ सकती थी ।

यत्र तिष्ठति विरोधमुद्धहन् दाहतः प्रभृति तेजसा सह ।

मेचकक्रमुककाननावली-मीलितोष्णकिरणार्चिषि स्मरः ॥२०॥

अन्वयः

मेचकक्रमुककाननावलीमीलितोष्णकिरणार्चिषि यत्र स्मरः दाहतः प्रभृति तेजसा सह विरोधम् उद्धहन् तिष्ठति ।

व्याख्या

मेचकानां कृष्णवर्णानां क्रमुकाणां पूगवृक्षाणां काननानि वनानि तेषामावली पंकितस्तया मीलितान्यवरुद्धान्युष्णकिरणस्य सूर्यस्याऽर्चोपि मयूखा यस्मिन्तस्मिन् मेचकक्रमुककाननावलीमीलितोष्णकिरणार्चिषि यत्र वनवासमण्डले स्मरः कामदेशो दाहतश्शिवतृतीयनेत्राग्निभस्मीकरणात्प्रभृति तेजसा येन केनाऽपि तेजस्सामान्येन सह विरोधं विद्वेषमुद्धहन् धारयन् तिष्ठति निवासं करोति । शिवनेत्राग्निविरोधेन तेजस्सामान्येन द्वेषात्सूर्यतेजसोऽप्यग्राऽनागमनाद् यत्र स्मरः स्थितिमवलम्बते इति भावः । स्मरे तेजसा विरोधरूपस्य घर्मस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारो गम्यते, तेन च काननानां श्रौडायोग्यत्वं ध्वन्यत इति वस्तुध्वनिः ।

व्याख्या

यत्र वनवासमण्डले घृता कम्पिता पक्वकदलीना परिणतावस्यापघ्नरम्भा-
फलाना समृद्धय समूहा यैस्ते, नारिकेलफलाना खण्डास्समूहास्तेषा ताण्डवेनो-
द्धतनृत्येन, वृक्षात् सततपातनेन जलमध्ये प्रविश्यपुनर्निस्सरणेनेत्यर्थः । क्षुण्णा
सम्मदिता उत्पादिता इत्यर्थः । तस्य वनमण्डलस्य कुहरे मध्ये गर्ते वा वारिवीचयी
जलतरङ्गा यैस्ते मरुतो वायव स्मरस्य कामस्याऽऽत्रतां वाणत्वं कामोद्दीपनाय
वाणस्यप्रहरणत्वमित्यर्थः । यान्ति व्रजन्ति । पक्वकदलीसुगन्धयुक्ता नारिकेल-
जनितशीकरशीतला वायव कामोद्दीपका भवन्तीति भावः । तत्र कदलीफलाना
नारिकेलफलानाञ्चाऽऽधिवय व्यज्यते ।

भाषा

जिस वनवास मण्डल में पके हुए केला के समूह को झकझोरने वाले और
नारियल के फल समूहों के लगातार गिराने से, नारियल के भीतर डूबकर फिर
ऊपर निकल आने से और छोट उड़ान से उस वनवास मण्डल के जल पूरित गडहों
में जल की तरङ्गा को उत्पन्न करने वाले वायु कामदेव के अस्त्र का काम करते
थे अर्थात् कामोद्दीपक होते थे । अर्थात् जहाँ केले और नारियल के बहुत पेड़ थे,
ऐसे वनवासमण्डल में पके हुए केले को सुगन्ध से युक्त और गडहों में नारियलों
के गिरने से उड़ हुए जल कणों से ठण्ड वायु कामोद्दीपक होते थे ।

अध्युवास वनवासमण्डलं तद्दिनानि कतिचिन्तृपात्मजः ।

योपितापुपवनस्थलीभुवः कर्तुमद्भुतविलाससाक्षिणीः ॥२३॥

अन्वयः

नृपात्मजः उपवनस्थलीभुवः योपिताम् अद्भुतविलाससाक्षिणीः कर्तुं
कतिचित् दिनानि तत् वनवासमण्डलम् अध्युवासः ।

व्याख्या

नृपस्य रात आहवत्ल्लदेवस्याऽऽत्मजः पुत्रो विक्रमाङ्कदेव उपवनस्योद्यानस्य
स्थलीभुवोऽकृत्रिमभूमयस्ता उपवनस्थलीभुवो योपिता ललनानामद्भुतविलासाना-
माश्चर्यकारिविभ्रमाणा साक्षिण्योऽवलोकयिष्यस्ता कर्तुं विधातुं कतिचित्
क्रियन्ति दिनानि दिवसानि तत् पूर्वोक्त वनवासमण्डल वनवास इति नामधेय
प्रदेशमध्युवासाऽध्यतिष्ठत । तत्र वनवासमण्डले स्त्रीणा वनसमीपाकृत्रिम-
भूमेनिरतिशयानन्दं प्रापयितुं कतिचिद्दिनान्युवासेति भावः ।

अन्वयः

जयकेशीपार्थिवः एनम् एत्य प्रार्थितात् अधिकं धनम् अर्पयन् (सन्)
कोङ्कणप्रणयिनीमुखेन्दुषु हासचन्द्रिकां निश्चलाम् अकृत ।

व्याख्या

जयकेशी नाम कोङ्कणदेशाधिपो गुर्जरदेशाधिपस्य जयसिंहसिद्धराजस्य
मातामह एनं विक्रमाङ्कदेवमेत्य प्राप्य प्रार्थितादभिकाङ्क्षितादधिकं महत्तरं धनं
वित्तमर्पयन्वितरन् सन् कोङ्कणदेशस्य प्रणयिन्यो ललनास्तासां मुखेन्दवो वदन-
चन्द्रास्तेषु हास एव चन्द्रिका कौमुदी 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः ।
तां हास्यकौमुदीं निश्चलां स्थिरामकृत कृतवान् । धनप्रदानेनाऽऽक्रमणाभावात्
कोङ्कणदेशीया नार्यश्चिराय सुप्रसन्नाः कृता इति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

(गुर्जर देश के राजा जयसिंह सिद्धराज के मातामह), कोकण देश के
राजा जयकेशी ने विक्रमाङ्कदेव के सन्मुख उपस्थित होकर, मागे हुए से अधिक
धन देकर, कोकण देश की नारियो के मुख रूपी चन्द्रमा की हास्य रूपी चादनी
को अचल कर दिया । अर्थात् वहाँ की स्त्रियाँ युद्ध न होने से चिरकाल के
लिये प्रसन्न हो गईं ।

आलुपेन्द्रमवदातविक्रमस्त्यक्तचापलमसाधवर्धयत् ।

दीपयत्यविनयाग्रदूतिका कोपमप्रणतिरेव तादृशाम् ॥२६॥

अन्वयः

अवदातविक्रमः असौ त्यक्तचापलम् आलुपेन्द्रम् अवर्धयत् । अविन-
याग्रदूतिका अप्रणतिः एव तादृशाम् कोपं दीपयति ।

व्याख्या

अवदातो धवलो लोकोत्तरत्वेन विख्यात इत्यर्थः । विक्रमः पराक्रमो यस्य स
असाधारणपराक्रमोऽसौ विक्रमाङ्कदेवस्त्यक्तं दूरीकृतं चापलमौद्धत्यं येन तमविन-
यासम्पुक्तं विनीतमित्यर्थः । आलुपस्य देशविशेषस्येन्द्रं राजानमालुपदेशाधिपति-
मवर्धयत्सम्यक् परिपालनेन समृद्धिमन्तमकरोत् । अविनयस्यौद्धत्यस्याऽग्रदूतिका
परिचायिकाऽप्रणतिरेवाऽनतिरेव तादृशामवदातविक्रमाणां विक्रमाङ्कदेवसदृशानां
कोपं क्रोधं दीपयति समुज्ज्वलयति । अत्रार्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

अन्वयः

लोलवारिनिधिनीलकुण्डला द्राविडक्षितिपभूः रभसात् उपागतं तं
क्षमाभुजङ्गं विभाव्य उपजातसाध्वसा (सती) अकम्पत ।

व्याख्या

लोलो चञ्चलो वारिनिधी पूर्वपश्चिमसमुद्रावेव नीले श्यामवर्णे कुण्डले
कर्णभूषणे यस्याः सा, द्राविडदेशस्य पूर्वपश्चिमसमुद्रद्वयमध्ये विद्यमानत्वात् ।
लोलवारिनिधिनीलकुण्डला चञ्चलनीलसमुद्रद्वयरूपयुग्मनीलकर्णावतंसा द्राविडा-
नामयमिति द्राविड स चाऽसौ क्षितिपो भूपस्तस्य भूर्भूमिर्द्राविडाधिपभूमी
रभसाद्देगादुपागतं समागतं तं प्रसिद्धं पूर्वज्ञातं वा क्षमाया पृथिव्याः द्राविडदेशभूमेर्वा
भुजङ्गः पतिं विटं वा 'भुजङ्गो विटसर्पयोः' इत्यमरः । विभाव्य समालोच्यो-
पजातं समुत्पन्नं साध्वसं भयं, समुत्पन्ना लज्जा वा 'साध्वसं भयलज्जयोः'
इत्यमरः । यस्याः सा उपजातसाध्वसा भीता सती, लज्जायुक्ता सती वाऽकम्पत
कम्पमाप । एकत्र भयेनाऽन्यत्र सात्त्विकभावेन । यथा रभसादागतं पूर्व-
परिचितं कामुकं वीक्ष्य लज्जायुता कामिनी सात्त्विकभावेन कम्पते तथैव
द्राविडराजभूमी रभसादागतं पूर्वज्ञातं विक्रमाङ्गदेवं निरीक्ष्य भयेन कम्पते
स्मेति भावः । अत्र समाप्तोक्त्यलङ्कारः श्लेषानुप्राणितः ।

भाषा

चञ्चल नीले रंग के पूर्वपश्चिम समुद्र रूपी नीले कुण्डलो को धारण करने
वाली द्राविड राजा की भूमी रूपी कामिनी वेग से आए हुए पृथ्वी के राजा या
कामुक विक्रमादित्य को देख कर भय से या लज्जा से कापने लगी । अर्थात्
जिस प्रकार नीलम के बने कुण्डलो को धारण करने वाली कामिनी पूर्व परिचित
कामुक को वेग से आए हुए देखकर लज्जा से सात्त्विक भाव उत्पन्न होने के
कारण रोमाञ्चित हो, कापने लगती है उसी प्रकार नीले पूर्वपश्चिम समुद्र-
रूपी नीले (नीलम के) कुण्डलो को धारण करने वाली द्राविड राजा की भूमि
वेग से आए हुए पूर्व परिचित विक्रमाङ्ग देव को देख कर भय से कापने लगी ।

तस्य सञ्जघत्सुपः प्रतिक्रिया-शून्यपौरुषविशेषशालिनः ।

द्राविडेन्द्रपुरुषस्ततः सभामाजगाम नयमार्गकोविदः ॥२६॥

अन्ययः

ततः नयमार्गकोविदः द्राविडेन्द्रपुरुषः प्रतिक्रियाशून्यपौरुषविशेषशा
सज्जयनुषः तस्य सभाम् आजगाम ।

व्याख्या

ततो राजकुमारस्य द्राविडराजभूमितन्मुखागमनानन्तर नयस्य राजनीतेम
पन्यास्तस्य कोविदो ज्ञाता नीतिज्ञ इत्यर्थं । द्राविडेन्द्रस्य द्रविडदेशनुष
चोलदेशाधिपवीरराजेन्द्रस्य पुरुषो दूतस्सन्देशहारक इत्यर्थं । प्रतिक्रिया प्रतीक
रस्तया शून्य रहित पौरुष पराक्रमस्तस्य विशेषोऽतिशयस्तेन शालते शोभ
तस्याऽजेयपराक्रमातिशयजुष सज्ज शरप्रक्षेपणाय पूर्णतयोद्युक्त धनु कोवण
यस्य स तस्य सज्जयनुषस्तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य सर्मा ससदमाजगाम प्रविवेदा ।

भाषा

बाद में नीतिशास्त्रपारङ्गत द्रविडदेश के राजा का दूत अजेय पौरुषविशेष
से शोभित तथा युद्ध के लिये सदैव धनुष को तयार रखने वाले विक्रमाङ्कदेव
की सभा में आया ।

मौलिचुम्बितवसुन्धरातलः कुन्तलेन्द्रतनयं प्रणम्य सः ।

व्याजहार दशनांशुपल्लवन्यस्तकोमलपर्दा सरस्वतीम् ॥३०॥

अन्ययः

मौलिचुम्बितवसुन्धरातलः सः कुन्तलेन्द्रतनयं प्रणम्य दशनांशुपल्ल-
वन्यस्तकोमलपर्दा सरस्वती व्याजहार ।

व्याख्या

मौलिना शिरसा चुम्बित समालिङ्गित वसुन्धरातल पृथिवीतल येन स दूत
कुन्तलेन्द्रस्याऽऽहवमल्लदेवस्य तनयं पुन विक्रमाङ्कदेवं प्रणम्य नमस्तृत्य दशनांशु
वन्तानामंशय किरणा एव पल्लवा किसलयानि 'पल्लवोऽस्त्री किरालयम्'
इत्यमरः । तेषु न्यस्ते निक्षिप्ते कोमले सुकुमारो पदे धरणी यथा ता तां
सरस्वती वाग्देवतां पशो दशनांशय पल्लवा इव कान्तिमत्त्वात्तत्सह न्यस्तानि
प्रतिपादितानि कोमलानि मधुराणि पदानि शब्दा यस्यां तां सरस्वतीं वाचं
व्याजहार उवाच । मधुरपरविन्यासं यथास्यात्तयोवाचेति भावः ।

भाषा

उस दूत ने पृथ्वी पर मस्तक टेक के कुन्तलदेश के राजा आहवमल्लदेव के पुत्र विजमाङ्गदेव को प्रणाम कर दाँतो के विरण रूपी कोमल पत्तों पर अपने कोमल चरणों को रखने वाली सरस्वती को प्रकट किया या स्मित पूर्वक कोमल पत्तों के सदृश कोमल अर्थात् मधुर वाक्यों को कहा ।

करचुलुक्यनृपवंशमण्डन त्वद्गुणान् गणयितुं प्रगल्भते ।
धाम पङ्करुहिणीविलासिनः कस्य सङ्कलयितुं विदग्धता ॥३१॥

अन्वयः

हे चुलुक्यनृपवंशमण्डन कः त्वद्गुणान् गणयितुं प्रगल्भते । पङ्करुहिणीविलासिनः धाम सङ्कलयितुं कस्य प्रगल्भता ।

व्याख्या

चुलुक्यनृपवंशस्य चालुक्यराजकुलस्य मण्डन भूषण तत्सम्बद्धौ, हे चुलुक्यनृपवंशमण्डन ! हे विक्रमाङ्गदेव ! कः पुरुषस्तव गुणास्त्वद्गुणास्तान् दयादाक्षिण्यादीन् गणयितुं सख्यात् प्रगल्भते क्षमते । न कोऽपीत्यर्थः । पङ्करुहिणीना कमलिनीना विलासो सुखदायकसूर्यस्तस्य धाम तेज किरणानित्यर्थः । सङ्कलयितुं गणयितुं कस्य जनस्य विदग्धता पाण्डित्य सामर्थ्यमित्यर्थः । न कस्यापीतिभावः । प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारः । “प्रतिवस्तूपमा सा स्वादावययोगम्यसाम्ययो । एकोऽपि धर्मं सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ” इति लक्षणात् ।

भाषा

हे चालुक्यराजकुल के भूषण ! विजमाङ्गदेव ! तुम्हारे दयादाक्षिण्यादि गुणों की गणना करने में कौन समर्थ हो सकता है अर्थात् कोई भी समर्थ नहीं हो सकता । कमलिनी को सुख देने वाले सूर्य की किरणों को गिनने की पण्डिताई या सामर्थ्य किसमें है अर्थात् किसी में नहीं है ।

वर्षयामि विमलत्वमम्भसः किं त्वदीयकरवालवतिनः ।
एति यत्प्रभवमैन्दवीं द्युतिं विश्वशुक्तिपुटमौक्तिकं यशः ॥३२॥

अन्वयः
त्वदीयकरवालवर्तिनः अम्भसः विमलत्वं किं वर्णयामि । यत्
विश्वशुक्तिपुटमौक्तिकं यशः ऐन्दवीं द्युतिम् एति ।

व्याख्या

त्वदीये त्वत्सम्बन्धिनि करवाले खड्गे वर्तते इति त्वदीयकरवालवर्ती त
भवदीयखड्गे स्फुटतया प्रतीयमानस्याऽम्भसो जलस्य विमलत्वं विशद
धावत्यमित्यर्थः । किं वर्णयामि केन प्रकारेण निरूपयामि । यस्मादम्भा
प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तत् यत्प्रभवं यदुत्पन्नं, विश्वं सम्पूर्णब्रह्माण्डमेव शक्तिपुटं तस्य
मौक्तिकमेव यशः कीर्तिरिन्दोरियमित्येन्दवी तामिन्दुसम्बन्धिनीं द्युतिं कान्तिमेति
प्राप्नोति । त्वत्करवालप्रभावेण विश्वस्मिन्ने चन्द्रवच्छुभ्रं यशः प्रसूतमिति
भावः । शुभ्रत्वाद्यशक्ति मौक्तिकाभेदारोपाद्द्रूपकम् । अस्मिन्विश्वस्मिन् शक्ति-
पुटत्वारोपः कारणमतः परम्परितरूपकम् । 'नियतारोपणोपायस्स्यावारोपः
परस्य यः । तत्परम्परितमिति' लक्षणात् ।

भाषा

आपकी तलवार के (घार के) पानी की स्वच्छता का क्या वर्णन करें ।
जिससे उत्पन्न विश्वरूपी सीप का मौक्तिक रूपी यश चन्द्रमा की कान्ति को
प्राप्त करता है अर्थात् आपकी तलवार से उत्पन्न चन्द्रमा के समान शुभ्र यश
सम्पूर्ण विश्व में फैल गया है ।

खड्गवारि भवतः किमुच्यते लोलशैवलमिवारिकुन्तलैः ।
यत्र राजति निवेशितं त्वया राजहंसनिवहोपमं यशः ॥३३॥

अन्वयः

अरिकुन्तलैः लोलशैवलम् इव भवतः खड्गवारि किम् उच्यते । यत्र
त्वया निवेशितं राजहंसनिवहोपमं यशः राजति ।

व्याख्या

अरीणां शत्रूणां कुन्तलैः केशैः (हेतुभिः) लोलश्चञ्चलशैवलशैवालं
लनीली तु शैवालं शैवलः इत्यमरः । यस्मिन्स्तल्लोलशैवलं प्रकम्पमान-
तलमिव भवतस्तव विक्रमाद्भूदेवस्य खड्गवारि कृपाणधारणत्वं ।

जनैस्सयंयंवाऽवर्णनीयमेवेत्यर्थः । यत्र कृपाणधाराजले त्वया भवता निवेशितं प्रतिष्ठापितं राजहंसानां मरालानां निबहस्तसमूह उपमोपमानं यस्य तन्मरालसमूह-सदृशं शुभ्रं यशः कीर्त्तौ राजति शोभते । उपमालङ्कारः ।

भाषा

शत्रुओं के केशों के लगे होने के कारण, चञ्चल सेवार से युक्त तलवार के पानी का कैसे वर्णन किया जाए । जहाँ तुम्हारे द्वारा स्थापित राजहंस के समूह के समान श्वेत यश शोभित होता है । अर्थात् तुमने शत्रुओं को काटकर अपना श्वेत यश स्थापित किया ।

त्वद्भुजप्रणयिचापनिस्वनः कौसौ समरसीम्नि सह्यते ।
व्यक्तिमेति रिपुमन्दिरेषु यः क्रन्दितध्वनिभिरेणचक्षुषाम् ॥३४॥

अन्वयः

असौ त्वद्भुजप्रणयिचापनिस्वनः समरसीम्नि कैः सह्यते । यः रिपु-मन्दिरेषु एणचक्षुषाम् क्रन्दितध्वनिभिः व्यक्तिम् एति ।

व्याख्या

असौ प्रसिद्धस्तव भुजो बाहुः 'भुजबाहु प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । त्वद्भुज-स्तस्य प्रणयी दृढ़सम्बद्धो यश्चापो घनुस्तस्य निस्वनः शब्दः समरसीम्नि युद्धभूमौ कर्जेनैः सह्यते सोढुं शक्यते । यो निस्वनो रिपूणां शत्रूणां मन्दिरेषु गृहेष्वेणस्य मृगस्य 'गोकर्णमुपतेणश्यंरोहिताश्चमरो मृगाः' इत्यमरः । चक्षुरिव लोचनमिव चक्षुर्यासां तास्तासां मृगलोचनानां क्रन्दितानि रुदितानि 'क्रन्दितं रुदितं श्रूष्टम्' इत्यमरः । एव ध्वनयश्शब्दास्तैर्ध्वनित प्रकाशं प्रकटतामित्यर्थः । एति प्राप्नोति । समरे यदीयचापनिगंतबाणभृतान् भर्तुन् भ्रुत्वा राजपत्न्यः स्वभवनेषु रुदन्तीति भावः । अत्र चापनिस्वन-सत्प्रतिध्वन्योर्वैद्यधिकरण्येन वर्णनादसङ्गतिरलङ्कारः ।

भाषा

तुम्हारी भुजा से घनिष्ठता रखने वाले इस घनुष की टड्कार को युद्ध-भूमि में कौन सहन कर सकते हैं । जिसका साक्षात्कार शत्रुओं के घरों में मृग-नयनियों की रोने की ध्वनि से होता है । अर्थात् तुम्हारे घनुष का टड्कार होते ही शत्रु मरता है और उसके घर की नारियाँ रोने लगती हैं ।

निर्मदत्वमुपयान्ति हन्त ते ज्यारवैः करटिनो दिशामपि ।
कश्मलैः परिहृता इवालिभिर्यद्भजन्ति ककुभः प्रसन्नताम् ॥३५॥

अन्वयः

ते ज्यारवैः दिशा करटिनः अपि हन्त निर्मदत्वम् उपयान्ति । यत्
अलिभिः इय कश्मलैः परिहृताः ककुभः प्रसन्नतां भजन्ति ।

व्याख्या

ते तव विक्रमाङ्कदेवस्य ज्याया मौर्व्या रवा स्वनास्तेज्यारवं शिञ्जनी-
निघोषं 'मौर्वी ज्या शिञ्जनी गुण' इत्यमरः । दिशा ककुभां करटिनो गजा अपि
दिग्गजा अपीत्यर्थः । हन्तेति हर्षे, 'हन्त वानेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयो ।
निश्चये च प्रभोदे च' इत्यमरः । निर्मदत्वं भयेन मदराहित्यमुपयान्ति
प्राप्नुवन्ति । ते ज्यारव श्रुत्वा दिग्गजा स्वाहकार परिहृत्य भीतास्तन्तो
मदरहिता भवन्तीति भावः । यद्यस्मात्कारणादलिभिरिव भ्रमरैरिव कश्मलमोह-
'मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमदंस्तु पीडनम्' इत्यमरः । कुनूपकृतबुष्कर्मभि-
रित्यर्थः । परिहृता रहिता ककुभो दिशः प्रसन्नता निर्मल्य भजन्ति समाध्यन्ति ।
कश्मलस्याऽलिभिस्ताम्यादुपमा ।

भाषा

यह कहते हर्ष होना है कि आप की प्रत्यञ्चा के शब्द को सुन कर दिग्गज
भी भय से मद रहित हो जाते हैं । मद जल के न बहने से भ्रमरो के न आने
के कारण, भ्रमर रूपी दुष्ट राजाओ के बुद्धत्य स्वरूप कालिमा के दूर हो जाने
से दिशाएँ प्रसन्न हो जाती हैं ।

त्वाद्दशेन विजिगीषुणा विना चत्रमक्षमसाध्यसाधने ।
प्लावनाय जगतः प्रगल्भते नो युगान्तसमयं विनाम्युधिः ॥३६॥

अन्वयः

क्षत्र, त्वाद्दशेन विजिगीषुणा विना असाध्यसाधने अक्षमम् । अम्युधिः
गान्तसमयं विना जगतः प्लावनाय नो प्रगल्भते ।

कदर्यनेन पीडनेनोजितता परित्यक्ता भवति .या पृथिवी गुणैर्दयादाक्षिप्यशीर्यादि-
गुणैरज्ज्वलं प्रशस्यं त्वां भवन्तं पति स्वामिनं लभते प्राप्नोति ।

भाषा

हे महावीर ! आप जिस पृथ्वी पर अर्थात् जहाँ रहोगे वह भूमि पुण्य के
सुख ऐश्वर्य समृद्धि आदि फलों को अवश्य प्राप्त करेगी । वह भूमि दुष्टराजाओं
की पीड़ा से मुक्त हो जाएगी जो दया दाक्षिण्य शौर्य आदि गुणों से देदीप्यमान
आपको अपना स्वामी पाएगी । अर्थात् आप जहाँ रहोगे वह भूमि अवश्य समृद्धि-
शाली हो जाएगी और उसको कभी भी दुष्ट राजा लोग पीडित न कर सकेंगे ।

त्वद्भिया गिरिगुहाश्रये^१ स्थिताः साहसाङ्क गलितत्रपा नृपाः ।
ज्यारवप्रतिरवेण तानपि त्वद्धनुः समरसीम्नि बाधते ॥४०॥

अन्वयः

हे साहसाङ्क ! (ये) नृपाः गलितत्रपाः (सन्तः) त्वद्भिया गिरिगु-
हाश्रये स्थिताः तान् अपि त्वद्धनु समरसीम्नि ज्यारवप्रतिरवेण बाधते ।

व्याख्या

हे साहसाङ्क ! साहसं विक्रम एवाऽङ्को विजयलक्षणं 'कलङ्काङ्को लच्छ-
नञ्च चिन्हं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः । यस्य स तत्सम्योधने हे साहसाङ्क हे
विक्रमाङ्कदेव ! ये नृपा भूपा गलिता विनिर्गता त्रपा लज्जा येषां ते विगत-
लज्जास्तन्तस्त्वतो भीस्तया भवद्भयेन गिरीणा पर्वतानां गुहाः कन्दरा एवाऽऽश्रयः
रक्षास्थानं तस्मिन् स्थितास्तातपि तव धनुश्चापः समरसीम्नि समराङ्गणे ज्याया
मौर्व्या रवस्य शब्दस्य प्रतिरवः प्रतिध्वनिस्तेन बाधते पीडयति । पर्वतकन्दरा-
स्वपि विक्रमाङ्कदेवस्याऽऽगमनभयादिति भावः ।

भाषा

हे विक्रमाङ्कदेव ! जो राजा लोग लज्जा को छोड़ तुम्हारे डर से पर्वतों
की कन्दराओं में छिप कर बैठ जाते हैं उनको भी तुम्हारा धनुष समर भूमि
में प्रत्यञ्चा की टङ्कार की प्रतिध्वनि से पीडित करता है ।

^१ 'गिरिगुहासु ये' इत्यपि पाठान्तरम् ।

उत्प्रतापदहनं मुखं विहन्नाहवे त्वदसिरिन्द्रजालिकः ।

दिव्यमस्तकसमागमं द्विषां लूनमर्त्यशिरसां करोति यत् ॥४१॥

अन्वय

आहवे त्वदसिः उत्प्रतापदहनं मुखं वहन् इन्द्रजालिकः (भवति) यत् लूनमर्त्यशिरसां द्विषां दिव्यमस्तकसमागमं करोति ।

व्याख्या

आहवे युद्धे तव असिस्त्वदसिर्भवदीयखड्ग उद्गत ऊर्ध्वं प्रसारितः प्रताप एव दहनोऽग्निर्यस्मात्तदुत्प्रतापदहनं मुखमाननमप्रभागञ्च वहन् धारयन्निन्द्रजालिक इन्द्रजालविद्याप्रवीणो मायावी भवति । यद्यस्मात्कारणात् स लूनं छिन्नं मर्त्यं मरणशीलं विनाशीत्यर्थः । शिरो येषां ते लूनमर्त्यशिरसस्तेषां छिन्नविनाशिमस्तकानां दिव्यानां स्वर्गीयाणां मस्तकानां शिरसां समागमं प्रापणं करोति । यथा कश्चिदिन्द्रजालिको मुखादग्निनिस्सरणं प्रदर्शयन् चमत्कारयुक्तानि कार्याणि करोति तथैव तव खड्ग ऊर्ध्वप्रसारितप्रतापरूपदहनयुक्तं मुखं धारयन् लूनशिरसां शत्रूणां रणे मरणात्तेषां स्वर्गप्राप्तिनिश्चितेति हेतोस्तेषां नूतनदिव्यमस्तकान् संदधाति । अत्रोत्तरार्धगतवाक्यार्थस्येन्द्रजालिकत्वे हेतुतया कथनात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

युद्ध में, ऊपर उठने वाले तेज रूपी अग्नि से युक्त मुख या नोक वाली तुम्हारी तलवार, इन्द्र जालिक हो जाती है । क्यो कि कटे हुए मानवी मस्तक वाले शत्रुओ को वह दिव्य मस्तको से युक्त कर देती है । अर्थात् युद्ध में जो वीर मरते हैं वे स्वर्ग में जाते हैं यह प्रसिद्धि है । इसलिये तुम्हारी तलवार इन्द्रजालिक के समान सिर कटे शत्रुओ को काल्पनिक दिव्य मस्तको से युक्त कर स्वर्ग में भेज देती है ।

भाग्यभूमिमपि भारतादिषु त्वादृशं न शृणुमः प्रतापिनम् ।

दर्शनेन विजयश्रियं रणेऽप्यन्यसङ्गविमुखीं करोति यः ॥४२॥

अन्वयः

भारतादिषु अपि त्वादृशं भाग्यभूमिं प्रतापिनं न शृणुमः । यः रणेषु दर्शनेन विजयश्रियम् अन्यसङ्गविमुखीं करोति ।

व्याख्या

क्षतात् त्रायत इति क्षत्रं क्षत्रियजातिः क्षात्रधर्मो वा त्यादृशेन भवादृशेन विजि-
गीषुणा विजयेषिणा विनाऽसाध्याना कर्तुमशक्याना कार्याणा साधने सम्पादनेऽक्षमं
सामर्थ्यहीनम् । अम्बुधिस्समुद्रो युगान्तसमर्पं विना प्रलयकालागमनं विना जगतो
भुवनस्य 'विष्टपं भुवन जगत्' इत्यमरः । प्लावनाय निमज्जनाय नो प्रगल्भते
न प्रभुः । अत्र प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । 'सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये
स्थितिरिति' लक्षणात् ।

भाषा

क्षत्रिय जाति, तुम्हारे ऐसे विजय की इच्छा रखने वाले के विना असाध्य
कार्य की सिद्धि करने में समर्थ नहीं हो सकती । समुद्र प्रलय काल के विना
जगत् को पानी के अन्दर डुबाने में समर्थ नहीं होता ।

अग्रजे तृणवदपितं निजं राज्यमूर्जितगुणेन यत्त्रया ।
वज्रलेपघटितेव तेन ते निश्चला जगति कीर्तिचन्द्रिका ॥३७॥

अन्वयः

यत् ऊर्जितगुणेन त्वया निजं राज्यं तृणवत् अग्रजे अर्पितम् । तेन
ते कीर्तिचन्द्रिका जगति वज्रलेपघटिता इव निश्चला (जाता ।)

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणादूर्जिताः श्रेष्ठा गुणा दयादाक्षिण्यादयो यस्य स तेन प्रशस्य-
गुणेन त्वया निजं स्वकीयं राज्यमग्रजे श्रेष्ठभ्रातरि सोमदेवे तृणवत्तुणेन तुल्यं
लोभरहितमित्यर्थः । अर्पितं निवेदितं तेन कारणेन ते तव कीर्तिरेव चन्द्रिका
कीर्तिज्योत्स्ना वज्रलेपेन कुलिशलेपेन चिरकालस्थायिना लेपद्वयेण निश्चला-
ऽचला स्थिरेत्यर्थः । जाता ।

भाषा

चूँकि श्रेष्ठ गुणों से युक्त तुमने अपना राज पाट तृणवत् समझ कर अपने
बड़े भाई सोमदेव को दे दिया इससे तुम्हारी कीर्ति रुपी चादनी वज्रलेप के
समान अचल हो गई ।

किं करोपि निजयाथवा भुवा त्वं समस्तवसुधातलेश्वरः ।
केसरी^१ वसति यत्र भूधरे तत्र याति मृगराजतामसौ ॥३८॥

अन्वयः

अथवा समस्तवसुधातलेश्वरः त्वं निजया भुवा किं करोपि । यत्र भूधरे केसरी वसति तत्र असौ मृगराजतां याति ।

व्याख्या

अथवेति पक्षान्तरे । समस्तस्य समग्रस्य वसुधातलस्य भूतलस्येश्वरः प्रभुस्त्वं निजया स्वकीयया भुवा पृथिव्या राज्येनेत्यर्थः । किं करोपि किञ्चयोजनं धारयसि । न किमपीत्यर्थः । यत्र यस्मिन्भूधरे पर्वते केसरी सिंहो सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो ह्यक्षः केसरी हरिः इत्यमरः । वसति गच्छति तत्र तस्मिन् स्थानेऽसौ सिंहो मृगराजता मृगराजपदवीं याति प्राप्नोति ।

भाषा

अथवा सम्पूर्णं पृथ्वी के स्वामी, तुमको अपनी पृथ्वी की अर्थात् राज्य की क्या परवाह है । शेर जिस पर्वत पर जा बैठता है वही वह मृगराजपद को प्राप्त कर लेता है ।

याति पुण्यफलपात्रतामसौ यां भुवं निवससे महाभट ।
सा कुपार्थिवकदर्थनोज्ज्वला त्वां पतिं हि लभते गुणोज्ज्वलम् ॥३९॥

अन्वयः

हे महाभट ! (त्वं) यां भुवं निवससे असौ पुण्यफलपात्रतां याति हि, सा कुपार्थिवकदर्थनोज्ज्वला (या) गुणोज्ज्वलं त्वां पतिं लभते ।

व्याख्या

हे महाभट ! हे महावीर ! त्वं यां भुवं पृथिवीं निवससे स्थितिं करोपि, असौ भूः पुण्यस्य सुदृढस्य फलानां मुख्यंश्वयंसमृद्धीनां पात्रतां भाजनत्वं याति हि निश्चयेन प्राप्नोति । सा भूमिः कुपार्थिवस्य कुत्सितनृपस्य

व्याख्या

भारतादिष्वपि महाभारतप्रभृतिप्राचीनेतिहासग्रन्थेष्वपि भारतादिदेशेष्वपि वा त्वादृशं भवादृशं भाग्यस्य भागधेयस्य 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियति-विधिः' इत्यमरः । भूमिमाधपं भाग्यवन्तं प्रतापिनं प्रभाववन्तं न धृणुमो नाऽऽकर्णयामः । यो रणेषु युद्धेषु दर्शनेन स्व-स्वरूपप्रकाशनेनैव विजयधियं जयलक्ष्मीमन्येषां राज्ञां सङ्घात्सम्बन्धाद्विमुखो पराद्धमुखो करोति । युद्धेषु तव दर्शनेनैव शत्रवो भयभीता भवन्ति तस्मात्तेषां राज्यधीरनुपमरूपलावण्यमुक्तं कामुकं 'कामिनीव तांस्त्यक्त्वा त्वत्समीपे समायातीति भावः । समासोचित-रलुङ्कारः ।

भाषा

महाभारत आदि प्राचीन ऐतिहासिक ग्रन्थो में या भारत आदि देशों में तुम्हारे ऐसा भाग्यशाली प्रतापी कोई भी सुनने में नहीं आता । युद्धो में जिसके दर्शनमात्र से शत्रुओं की राजश्री शत्रुभूत राजाओं के पास रहना ही नहीं चाहती । अर्थात् युद्धो में तुम्हारे दर्शन मात्र से विपक्षी राजा भयभीत हो जाते हैं अत एव उनकी राजश्री, अति सुन्दर कामुक के दर्शन मात्र से, कामिनी के समान, उनको छोड़ कर तुम्हारे पास चली आती है ।

किं किरीटमणयः क्षमाभुजां लोहकर्पकटपत्सहोदराः ।

आनयन्ति यदुपान्तवर्त्मनि त्वत्कृपाणमतिदूरवर्तिनम् ॥४३॥

अन्वयः

क्षमाभुजां किरीटमणयः लोहकर्पकटपत्सहोदराः किम् ? यत् अति-दूरवर्तिनं त्वत्कृपाणम् उपान्तवर्त्मनि आनयन्ति ।

व्याख्या

क्षमां पृथ्वीं भुञ्जन्ति स्वोपभोगे समानयन्ति ते क्षमाभुजो विपक्षभूमि-पतयस्तेषां किरीटेषु मुकुटेषु मणयो रत्नानि 'मण्डनं घाय मुकुटं किरीटं पुनपु-सकम्' इत्यमरः । लोहस्य लोहस्य कर्षिका दृषदश्चम्बकशिलास्तासां सहोदरा-स्तदुदाः किम् ? यद्यस्मात्कारणादतिदूरे वर्तत इत्यतिदूरवर्तिं तं विप्रकृष्ट-देशस्यं त्वत्कृपाणं त्वत्सङ्गमुपान्तवर्त्मनि समीपप्रवेशे आनयन्ति समाकर्षन्ति । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

व्याख्या

घनाना मेघाना गर्जितानि स्तनितानि 'स्तनित गर्जित मेघनिर्घोषे रसितानि-
च' इत्यमरः । तेष्विवाऽन्येषा प्रतापिना पौरुषस्य पुरुषार्थस्य गुणेषु महत्त्वेऽव-
पि श्रुतिं कर्णं प्राप्तवत्सु गतेषु, अस्य चोलनृपतेर्मनिसान्मनसो 'चित्त तु चेतो
हृदय स्वात्त हृन्मानस मन' इत्यमरः । मानससरसी वा राजहसवनितेव
मरालीव तावकी त्वदीया स्तुति स्तव 'स्तव स्तोत्र स्तुतिर्नुति' इत्यमरः । न
नि सरति न पृथग्भवति । तन्मनस्येव निश्चला तिष्ठत इति भावः । घनगर्जित
श्रुत्वा यथा मराली मानससरोवरादन्यत्र न गच्छति तत्रैव तिष्ठति च तथैव
बहूना राज्ञामपि पुरुषार्थकथा श्रुत्वा तव स्तुतिश्चोलदेशाधिपतेर्मनसो न पृथग्भ-
वतीत्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

मेघ की गरज के समान अन्य राजाओं के भी पुरुषार्थ के महत्त्व को सुन
कर चोलदेश के राजा वीरराजन्द्र के मन से तुम्हारी स्तुति मानस सरोवर से
राजहसी के समान नहीं हटती है । अर्थात् जैसे मेघ के शब्द सुनकर राजहसी
मानस सरोवर में ही रहती है और वहाँ से अन्यत्र नहीं हटती वैसे ही अन्य
राजाओं के पौरुष के महत्त्व को सुनकर भी तुम्हारी स्तुति उस चोल राजा
के मन से नहीं हटती किन्तु उसके मन में विद्यमान है ।

कन्यकां कुलविभूषणं गुणैरद्भुतैस्त्रिभुवनातिशायिनीम् ।

त्वत्करप्रणयिनीं विधाय मः प्राप्तुमिच्छति समस्तमन्यताम् ॥४६॥

अन्वयः

सः कुलविभूषणम् अद्भुतैः गुणैः त्रिभुवनातिशायिनीं कन्यका त्वत्कर-
प्रणयिनीं विधाय समस्तमन्यता प्राप्तुम् इच्छति ।

व्याख्या

स वीरराजेन्द्रनामकश्चोलदेशराज कुलस्य यशस्य भूषणमलङ्कारभूतामद्भु-
तराश्चर्यकरगुणं शीललज्जादिभिस्त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवन तमतिशोते
लङ्घयतीति त्रिभुवनातिशायिनी ता त्रिभुवनातिशायिनी लोकत्रयेऽनुपमां
कन्यकां स्वात्मजां तव करस्य हस्तस्य प्रणयिनीं राज्ञिनीं तं विधाय कृत्वा त्वां
विवाहोत्वर्थः । समस्तं स कलं लोकेऽन्यता नमस्वता प्राप्तुं लब्धुमिच्छति-
भिवाञ्छति ।

भाषा

वह वीरराजेन्द्र नामक चोल देश का राजा कुल की अलङ्कार स्व
शील लज्जा आदि अद्भुत गुणों से तीना लोको में अनुपम, अपनी व
तुमसे पाणिग्रहण अर्थात् विवाह कर सब लोगों में वदनीय होना चाहता

तेन तस्य वचनेन चारुणा प्राप 'कुन्तलपतिः प्रसन्नताम् ।
तीव्ररोषनिपवेगशान्तये भेषजं विनय एव तादृशाम्^२ ॥४

अन्वयः

कुन्तलपतिः तस्य चारुणा तेन वचनेन प्रसन्नता प्राप । तादृ
तीव्ररोषनिपवेगशान्तये विनयः एव भेषजम् (अस्ति) ।

व्याख्या

कुन्तलपति कुन्तलदेशाधिपतिविक्रमाङ्कदेवस्तस्य द्राविडेन्द्रदूतस्य चारुणा
मनोहारिणा तेन पूर्वोक्तेन वचनेन वाक्प्रपञ्चेन प्रसन्नता प्रसाद 'प्रसादस्तु
प्रसन्नता' इत्यमर । प्रापोपजगाम । तादृशा विक्रमाङ्कदेवसदृशा वा विजि-
गीयूणा तीव्रस्तीक्ष्णो रोष क्रोध एव विष गरल तस्य वेगो रयस्तस्य शान्तये
शमनाय विनय एव नम्रत्वमेव भेषजमीषधं 'भेषजोषधभेषज्यान्वगदो जायु-
रित्यपि' इत्यमर । अस्ति । विजिगीयूणा घोरानां पुरतो विनयदर्शनं तेषां
क्रोधनिवारणपूर्वकप्रसन्नतासम्पादनार्थमेक एवोपाय इति भाव । रोषे विषता-
शात्म्याद्रूपकम् ।

भाषा

कुन्तलदेशाधिपति विक्रमाङ्कदेव, द्राविडदेश के राजा के दूत की पूर्वोक्त
मीठी बातों से प्रसन्न हो गया । ऐसे महापुरुषों के तीव्र क्रोध रूपी विष के
वेग को रोकने के लिये केवल विनय ही औषध है ।

^१ कुन्तलदेश कृष्णातुङ्गभद्रासङ्गमात् कावराण्युद्गमस्थानपर्यन्तं प्रसृत
पूर्वपरिचयाद्रिमध्यभाग ।

^२ भावोऽप्यमत्रापि प्रदर्शित —

उत्क घराणव रणाङ्गणपु यस्पातितुङ्गस्य हठात्प्रहतु ।

न नम्रभावादपरो नृपाणामासीन् कृपाणप्रनियधमार्गं ॥ (३ सर्गे ६३ पं.)

कीदृशी शशिसुप्ती भवेदिति स्पृश्यते स्म हृदये म चिन्तया ।

कामुकेषु मिपमात्रमीक्षते नित्यकुण्डलितकार्मुकः स्मरः ॥४८॥

अन्वयः

सः शशिसुप्ती कीदृशी भवेत् इति चिन्तया हृदये स्पृश्यते स्म ।
नित्यकुण्डलितकार्मुकः स्मरः कामुकेषु मिपमात्रम् ईक्षते ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेव शशिसुप्ती चन्द्रमुखी द्रविडदेशराजकुमारी कीदृशी
किंस्वरूपा भवेदिति चिन्तया विचारेण हृदये मनसि चिन्तन्तु चेत्तो हृदय स्वान्त
हृन्मानस मन' इत्यमर । स्पृश्यते स्म चिन्तितो बभूव । नित्य सदैव
कुण्डलित समाकृष्ट कार्मुक धनुर्धेन स सततसज्जधनु स्मर कामदेव कामुकेषु
कामिषु कान्ताम्प्रत्यनुरागसम्भूतेष्वित्यर्थ । मिपमात्र व्याजमात्रमीक्षते
पश्यति । चिन्तोत्पादनव्याजेनैव कामबाणव्यापार सफल इति भाव ।
अनाऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार ।

भाषा

वह विक्रमाङ्कदेव, द्रविड देश के राजा की चन्द्रवदनी कन्या कैसी होगी
इस विचार से चिन्तित हो उठा । कामियों के प्रति सदा धनुष सज्ज रखने
वाला कामदेव, कामियों को पीड़ित करने में कोई बहाना ही खोजता रहता है ।

अत्रवीच मनसः प्रसन्नतां दन्तकान्तिभिस्दीरयन्निव ।

ओष्ठपृष्ठलुठितस्मिताञ्चलः कुन्तलीनयनपूर्णचन्द्रमाः ॥४९॥

अन्वयः

ओष्ठपृष्ठलुठितस्मिताञ्चलः कुन्तलीनयनपूर्णचन्द्रमाः (सः) दन्तकान्तिभिः
मनसः प्रसन्नताम् उदीरयन् इव अत्रवीत् च ।

व्याख्या

ओष्ठयो पृष्ठं तत्र लुठितो लुलित स्मितस्येपद्दासस्याऽञ्चल प्रान्तभागे
पश्य स ओष्ठपृष्ठलुठितस्मिताञ्चलो लज्जयेपद्दासयुक्त कुन्तलीनां कुन्तलवेश-
कामिनीनां नयनानि नेत्राणि 'लोचन नयन नेत्रमोक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमर ।

दोषजातमवधीर्यं मानसे धारयन्ति गुणमेव सज्जनाः ।

क्षारभावमपनीय गृह्णते वारिधेः सलिलमेव वारिदाः ॥५१॥

अन्वयः

सज्जनाः दोषजातम् अवधीर्यं मानसे गुणम् एव धारयन्ति । वारिदाः वारिधेः क्षारभावम् अपनीय सलिलम् एव गृह्णते ।

व्याख्या

सज्जनाः सत्पुरुषा दोषाणां निन्द्यवस्तूनां जातं समूहं दोषजातं दुर्गुणकुल-
मित्यर्थः । अवधीर्यं परित्यज्याऽवहेलनं विधायेति भावः । मानसे हृदये
'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । गुणमेव धारयन्ति
समादरेण गृह्णन्ति । वारिदा मेघा वारिधेः समुद्रस्य क्षारभावं लवणत्वमपनीय
दूरीकृत्य सलिलमेव शृद्धं माघुर्यवज्जलमेव गृह्णते समाददति । दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

सज्जनलोग दोषो को छोड कर मन में गुण को ही धारण करते है । मेघ,
समुद्र के खारेपन को छोड कर विशुद्ध मधुर जल ही ग्रहण करते है ।

दिग्जयव्यसनिना पुनः पुनस्तस्य किं प्रियमनुष्ठितं मया ।

रज्यते मयि दृढं तथाप्यसौ वेत्ति कश्चरितमुन्नतात्मनाम् ॥५२॥

अन्वयः

पुनः पुन दिग्जयव्यसनिना मया तस्य किं प्रियम् अनुष्ठितम् ।
तथापि असौ मयि दृढं रज्यते । कः उन्नतात्मनां चरितं वेत्ति ।

व्याख्या

पुनः पुनर्भूयो भूयो दिशां जयो दिग्जयस्तस्य व्यसनमस्याऽस्तीति दिग्जय-
व्यसनी तेन सर्वदिग्बर्तमाननृपमण्डलपराजयदुर्ललितचेतसा मया विक्रमाङ्गदेवेन
तस्य द्राविडेन्द्रस्य किं प्रियं हितमनुष्ठितं कृतम् । तथापि मया किञ्चिदुपकारेऽ-
कृतेऽप्यसौ द्राविडेन्द्रो मयि मत्सम्बन्धे दृढं रज्यते गाढं स्नेहं कुरुते । कः
पुरुष उन्नत उत्कृष्ट आत्मा येषां ते तेषामुन्नतात्मनां महात्मनां चरितं माहात्म्यं
वेत्ति जानाति । अव्ययान्तरन्यासालङ्कारः ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेवोक्त्यनन्तरमपगतं वूरीभूतं साध्वसं भयं यस्य स विगत-
भीस्ताघुस्तञ्जनस्त चोलदूतोऽमृतस्य सुधाया इवः प्रवाह उपमोपमानं यस्यास्तां
पीयूषप्रवाहसदृशीमिन्दुकरवच्चन्द्रकिरणवन्निर्मला विशदा तामिति पूर्वोक्तप्रकारां
घाचं वाणो दशंपन्तं प्रकटयन्तं सुवाणमित्यर्थः । एनं प्रसिद्धं विक्रमाङ्कं
विक्रमाङ्कदेव व्यजितपत् निवेदितवान् ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के बोलने के अनन्तर भय से रहित उस सज्जन चोलराजदूत
ने अमृत के प्रवाह के ऐसी तथा चन्द्रमा के किरणों के ऐसी मीठी और निर्मल
उपर्युक्त बातें बोलने वाले विक्रमाङ्कदेव से कहा ।

किं त्वान्यदुचितं वदान्यता यत्समादिशति तत्त्वया कृतम् ।
प्रार्थितार्थपरिपन्थितामगात् कश्चुलुक्यकुलपार्थिवोऽर्थिनाम् ॥५५॥

अन्वयः

तव अन्यत् उचितं किम् । वदान्यता यत् समादिशति तत् त्वया
कृतम् । कः चुलुक्यकुलपार्थिवः अर्थिनां प्रार्थितार्थपरिपन्थिताम् अगात् ।

व्याख्या

तव भवतो विक्रमाङ्कदेवस्याऽन्यदितरदुचितं योग्यं किम् । अर्थात् भवता
सर्वमुचितमेवाऽनुष्ठितम् । वदान्यतोदारता 'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौडा बहुप्रदे'
इत्यमरः । तावकीनेति भावः । यत्समादिशति यदाज्ञापयति तत्त्वया भवता
कृतं विहितम् । सर्वथैव हृदयस्य विशालतैव भवता प्रदर्शितेति भावः ।
कश्चुलुक्यकुलस्य चालुक्यवंशस्य पार्थिवो नृपोऽर्थिनां याचकानां प्रार्थितोऽभिवा-
ञ्छितोऽर्थः प्रयोजन तस्य परिपन्थितां प्रतिकूलतामगात् भवतवान् न कोऽपीत्यर्थः ।
चालुक्यकुलोत्पन्नाना राज्ञां याचकमनोरथपूरणं स्वाभाविकमिति भावः । अत्रा-
र्थपित्त्यलङ्कारः ।

भाषा

इससे बढ कर आपका और दूसरा क्या उचित कार्य हो सकता है । आपने
अपने ओदार्य के अनुरूप कार्य किया । चालुक्य वंश के किस राजा ने अर्थियों
की प्रार्थना का निषेध किया है अर्थात् किसी ने नहीं ।

वेत्सि मे पतिमवञ्चकं यदि स्वच्छतां स्पृशति चात्र ते मनः ।
तन्निवृत्य कुरु तुङ्गभद्रया मुद्रिते पदमुपान्तवर्त्मनि ॥५६॥

अन्वयः

यदि मे पतिम् अवञ्चकं वेत्सि, अत्र ते मनः च स्वच्छतां स्पृशति तत्
निवृत्य तुङ्गभद्रया मुद्रिते उपान्तवर्त्मनि पदं कुरु ।

व्याख्या

(हे राजन् !) यदि त्वं मे मम पतिं स्वामिनं द्वाविडेश्वरमवञ्चकं निष्क-
पटहृदयं स्वच्छान्तःकरणमित्यर्थः वेत्सि जानासि । अत्राऽस्मिन्विषये ते तव
मनश्च चेतश्च स्वच्छतां निर्मल्यं स्पृशत्यालिङ्गति तत्तर्हि निवृत्याऽस्मात्स्थानात्प-
रावृत्य तुङ्गभद्रया तक्षामनद्या मुद्रिते चिन्हित उपान्ते वर्त्म तस्मिन् सीमान्तप्रदेशे
पदं स्थितिं स्वनिवासमित्यर्थः । कुरु विधेहि ।

भाषा

यदि आप मेरे स्वामी द्वाविडेश्वर को निष्कपट समझते हैं और इस सम्बन्ध
में आप का मन यदि सन्देह रहित है तो आप यहाँ से लौट कर तुङ्गभद्रा नदी
से चिन्हित सीमान्तप्रदेश में अपना डेरा डालिये ।

कैश्चिदेव सततप्रयाणकैस्तत्र शुद्धहृदयः करिष्यति ।
स त्वया परिचयं प्रतापिना पर्वशीन्दुरिव तिग्गरश्मिना ॥५७॥

अन्वयः

तत्र शुद्धहृदयः सः कैश्चित् एव सततप्रयाणकैः प्रतापिना त्वया पर्वशि-
इन्दुः तिग्गरश्मिना इव परिचयं करिष्यति ।

व्याख्या

तत्र तुङ्गभद्रासीमान्तप्रदेशे शुद्धं निष्कपटं हृदयं मनो यस्य स निर्मलमानसः
स द्वाविडेश्वरः कैश्चिदेव कियद्दूरेव सततं निरन्तरं प्रयाणरूपाणि गमनानि
प्रस्थापानानि या संः प्रतापिना प्रभावशालिना त्वया भवता सह पर्यण्यमाया-
मिन्दुश्चन्द्रस्तिग्गरश्मिना सूर्यणेव परिचयं सम्मेलनं करिष्यति विधास्यति ।
अथोपमालङ्कारः ।

भाषा

तुङ्गभद्रा के सीमान्त प्रदेश में निष्कपट हृदय वाले मेरे स्वामी द्राविडेस्वर, प्रतापी आप से, अमावस्या को, चन्द्रमा के तेजस्वी सूर्य से मिलने के समान, रास्ते में लगातार कुछ ही डेरे डालते हुए, आ मिलेंगे ।

गाहतेऽत्र धृतकार्मुके त्वयि प्रीतिदानमपि भीतिदानताम् ।
तेन तस्य महती विलक्षता यत्र वेत्सि गुणपक्षपातिताम् ॥५८॥

अन्वयः

अत्र धृतकार्मुके त्वयि प्रीतिदानम् अपि भीतिदानतां गाहते तेन यत्र गुणपक्षपातितां वेत्सि तस्य महती विलक्षता ।

व्याख्या

अत्राऽस्मिन् चोलराजप्रधाननगर्यां धृतं गृहीतं कार्मुकं धनुर्धनं स तस्मिन् सज्जधनुषि त्वयि विक्रमाङ्गुदेवे प्रीत्या प्रेम्णा दानं कन्यायाः प्रदानमपि भीत्या भयेन दानं तस्य भावस्तां भीतिदानतां भयजन्यदानत्वं गाहते प्राप्नोति । सज्जधनुषाय तुभ्यं यत्प्रीतिपूर्वकमपि दास्यते तद्भूयेन दत्तमिति सर्वेषां ज्ञानं भवेदिति भावः । तेन कारणेन यत्र यस्य द्राविडराजस्य विषये गुणेषु तदीयेषु गुणेषु सौजन्यादिषु यस्ते पक्षपातस्समादरस्तस्य भावो गुणपक्षपातिता तां वेत्सि जानासि धारयस्यित्यर्थः । तस्य द्राविडाधिपस्य महती विपुला विलक्षता सलज्जत्वम् । अथवा तं प्रति सर्वेषां विस्मयान्वितत्वं यदेवं शौर्ययुक्तोऽपि भयात् कन्या ददातीति । 'विलक्षो विस्मयान्विते' इत्यमरः । त्वद्भूयात्तेन कन्या प्रदत्तेति तस्य महदप्यशस्तेन यस्य कृते तव गुणपक्षपातित्वं धर्तते स लज्जास्पदं या भूयादिति हेतोः सीमान्तप्रान्त एव तव दर्शनं धरामिति भावः ।

भाषा

उस द्राविड राजा के राज्य की प्रधान नगरी में धनुष लेकर (अपनी सेना के साथ) आये हुए तुमको जो प्रेम पूर्वक भी दिया जाएगा वह लोगो की दृष्टि में भय से दिया गया समझा जाएगा । इस कारण से जिसके गुणो के प्रति आप का समादर है उस चोलदेश के राजा को लज्जित होना पडेगा । या सब लोग उसके सम्बन्ध में आश्चर्य करने लगेंगे कि इतना पराक्रमी और शौर्ययुक्त होने पर भी उसने भय से अपनी लड़की कैसे दे दी ।

नाद्य यावदवलोकिता जनैः क्वापि तस्य वचसामसत्यता ।
मादृशां शुभविपर्ययाद्यदि व्यक्तिमेष्यति भवादृशेषु सा ॥५६॥

अन्वयः

अद्य यावत् जनैः तस्य वचसाम् असत्यता क्व अपि न अवलोकिता ।
यदि मादृशां शुभविपर्ययात् सा भवादृशेषु व्यक्तिम् एष्यति ।

व्याख्या

अद्य यावदाधुनिककालपर्यन्तं जनैर्लोकंस्तस्य वचसां वाणीनामसत्यता मिथ्यात्वं
क्वाऽपि कस्मिन्नपि विषये नाऽवलोकिता न दृष्टा नानुभूतेत्यर्थः । यदि परं
मादृशां मत्सदृशानां शुभस्य पुण्यस्य विपर्ययो वैपरीत्यं तस्मात्वापात् दुर्भाग्याद्वा
साऽसत्यता भवादृशेषु त्वादृशेषु महानुभावेषु व्यक्तिं प्रकाशमेष्यति प्राप्स्यति ।
अयमस्माकं दीर्भाग्यस्यैव प्रभावः स्याद्यदि तस्य वचसामसत्यता भवत्सु प्रकटीभ-
वेदिति भावः ।

भाषा

आज तक लोगो को किसी भी विषय में द्राविडेश्वर की वाणी की
असत्यता का अनुभव नहीं हुआ है । यदि आपके अनुभव में ऐसी बात आवे
तो वह मेरे ऐसो के पाप से या दुर्भाग्य से ही हो सकता है ।

एवमादिभिरनेन घोधितः कोविदेन वचनैः पुनः पुनः ।
ज्ञातचोलहृदयः स्वयं च स प्राङ्निवेदितमगात्रदीतटम् ॥६०॥

अन्वयः

कोविदेन अनेन एवम् आदिभिः वचनैः पुनः पुनः घोधितः स्वयं च
ज्ञातचोलहृदयः सः प्राङ् निवेदितं नदीतटम् अगात् ।

व्याख्या

कोविदेन पण्डितेन लौकिकव्यवहाराभिज्ञेनेत्यर्थः । अनेन दूतेनैवमादिभि-
रेतादृशां वचनैः पुनः पुनो भूयो भूयो घोधितो विज्ञापितः स्वयञ्च गुप्तचरारि-
भित्तितं परीक्षितं चोलस्य चोलदेशाधिपस्य हृदयं येन स विज्ञातचोलराज-
हादिकभावः स विक्रमाशुदेवः प्राङ् पूर्वं निवेदितं सूचितं नदीतटं तुङ्गभद्रानदी-
तीरमगात्रमगाम ।

भाषा

इस चतुर व लौकिकव्यवहार में कुशल दूत द्वारा ऐसी ऐसी बातों से बार बार समझाया हुआ और स्वयं भी अपने गुप्तचरों से चोल राजा के हार्दिक भाव को जान लेने वाला, विक्रमाङ्कदेव, पूर्व सूचित तुङ्गभद्रानदी के तट पर गया ।

चोलभूमिपतिरप्यनन्तरं निर्जंगाम नगरात्कृतोत्सवः ।

पुष्पसायकपताकया तथा कन्यया सह सहासवक्त्रया ॥६१॥

अन्वयः

अनन्तरं कृतोत्सवः चोलभूमिपतिः अपि सहासवक्त्रया पुष्पसायक-
पताकया तथा कन्यया सह नगरात् निर्जंगाम ।

व्याख्या

अनन्तर विक्रमाङ्कदेवस्य तुङ्गभद्रानदीतटप्राप्त्यनन्तर कृतो विहित उत्सवो
महो 'मह उद्भव उत्सव' इत्यमरः । येन स विहितमहश्चोलस्य चोलदेशस्य
भूमिपति पृथ्वीपतिश्चोलेन्दुरोऽपि हासेन सहित सहासं वक्ष्यमानन यस्यास्सा
तथा प्रफुल्लाननया पुष्पाण्येव सायका बाणा यस्य स पुष्पसायक कामस्तस्य
पताका वंजयन्ती 'पताका वंजयन्ती स्यात्केतन ध्वजमस्त्रियाम' इत्यमरः ।
कामोद्बोधकत्वात्तत्स्वरूपा तथा मन्मथध्वजरूपया तथा प्रसिद्धया कन्यया स्वसुतया
सह नगरान्निजराजधान्या निर्जंगाम बहिर्नि सुतवान् ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के तुङ्गभद्रा नदी के तट पर पहुँचने पर चोलदेश का राजा
भी मगलोत्सव मनाकर, प्रसन्न वदन और कामदेव की ध्वजा के समान अपने
स्वरूप से कामोद्दीपन करने वाली अपनी कन्या के साथ अपनी राजधानी से
बाहर निकल पडा ।

सन्धिबन्धमवलोक्य निश्चलं तस्य कुन्तलनरेन्द्रसूनुना ।

शान्तसाध्वसमहारुजः प्रजाः स्वेषु धामसु वनधुरादरम् ॥६२॥

अन्वयः

प्रजाः तस्य कुन्तलेन्द्रसूनुना निश्चलं सन्धिबन्धम् अवलोक्य शान्त-
साध्वसमहारुजः (सत्यः) स्वेषु धामसु आदरं वनधुः ।

व्याख्या

प्रजा जनास्तस्य द्रविडेश्वरस्य कुन्तलेन्द्रस्य कुन्तलराजस्याऽऽहवमल्लदेवस्य
सूनुः पुत्रो विक्रमाङ्कदेवस्तेन सह निश्चलं दृढं सन्धेः स्नेहस्य बन्धं बन्धनं
सन्धिवन्धं प्रेमबन्धनमवलोक्य ज्ञात्वा शान्तं समाप्तं साध्यसं भयमेव महायक्
महापीडा याता ता दूरीकृतमहाव्यथा सत्यः स्वेषु निजेषु धामसु गृहेष्वादरं प्रेम
यबन्धुबंधुः । अयं विक्रमाङ्कदेवः स्नेहसम्बन्धेन न तु दिग्विजयार्थमत्राऽऽगत इति
विनिश्चित्य त्यक्तचिन्ता जना आक्रमणकालिकगृहत्यागारिकं सम्प्रत्यनाश्रय-
कमिति सुखेन स्वगृहेषु निवासं चक्रुरिति भावः ।

माया

प्रजागण अपने अपने राजा द्रविडेश्वर का कुन्तलराज आहवमल्लदेव के पुत्र
विक्रमाङ्कदेव से दृढ़ प्रेम सम्बन्ध जानकर भय रूपी महाव्यथा से शान्त होकर,
अपने अपने घरों में सुख से रहने लगे । अर्थात् आक्रमण काल में जो अपना
घर छोड़ सुरक्षित स्थान में रहने जाना पड़ता था उसकी आवश्यकता न समझ
वे सुख से अपने अपने घर में ही रहे ।

दिग्गजश्रवणमङ्गकारिभिर्दुन्दुभिर्ध्वनिभिरस्य भैरवैः ।

अभ्रमभ्रमुभुजङ्गडिण्डिमध्वाननिर्भरमिव व्यराजत ॥६३॥

अन्वयः

अस्य दिग्गजश्रवणमङ्गकारिभिः भैरवैः दुन्दुभिर्ध्वनिभिः अभ्रम्
अभ्रमुभुजङ्गडिण्डिमध्वाननिर्भरम् इव व्यराजत ।

व्याख्या

अस्य घोलदेशाधिरस्य दिशा ककुभां 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च
हरितश्च ताः' इत्यमरः । गजा हस्तिनो दिग्गजास्तेषां श्रवणानि कर्णास्तेषां
भङ्गो यधिरोकरणं तत्कुर्वन्तीति तंदिक्ष्नागर्णयधिरोवरणसम्पादनं भैरवैर्भयान-
कैर्दुन्दुभीनां भैरीणां 'भैरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । ध्वनयस्त्वनास्तंभैरी-
स्वनैरभ्रं मभ्रोऽभ्रमूरंरावतकान्ता हस्तिनी 'ऐरायतोभ्रमातङ्गंरावणाभ्रमुवत्सभाः'
इत्यमरः । तस्या भुजङ्ग पतिरैरावतस्तस्य दिण्डिमो वाद्यविशेषः दिण्डिम-
तद्वृत्तो ध्वनिर्वा 'वाद्यप्रभेदा इत्यमरः इण्डिमसारिताः' इत्यमरः । तस्य ध्वानेन

कठोरदाब्देन निर्भरमिव व्याप्तमिव व्यराजताऽजायत । दुन्दुभिध्वनिध्वैरावत-
द्विण्डिमध्वनित्वस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

दिग्गजों के कानों को बहिरा कर देने वाले इस चोल राजा की तुरहियों के भयकर शब्दों से मानो ऐरावत के नगाड़े की ध्वनि से या नगाड़े के समान शब्द से आकाश गूँज उठा हो, ऐसा प्रतीत होने लगा ।

सर्वतः श्रवणभैरवस्फुरद्—दुन्दुभिप्रतिस्वापदेशतः ।

सस्वनं द्विरद्वृन्दघट्टनादस्फुटनिव दिगन्तमित्तयः ॥६४॥

अन्वयः

सर्वतः श्रवणभैरवस्फुरद्दुन्दुभिप्रतिस्वापदेशतः द्विरद्वृन्दघट्टनात्
दिगन्तमित्तयः सस्वनम् अस्फुटन् इव ।

व्याख्या

सर्वतः सकलेषु प्रदेशेषु श्रवणेभ्यः कर्णेभ्यो भैरवा भयानका ये स्फुरन्त
प्रकटीभवन्तो दुन्दुभीना भैरीणा प्रतिस्वा प्रतिध्वनयस्तेषामपदेशतो व्याजाद्
द्विरदाना गजाना वृन्दानि समूहास्तेषा घट्टनात्सघर्षणाच्च दिशामन्ता दिगन्तास्तेषा
दिगन्तप्रदेशाना मित्तय कुडघानि 'मित्ति' स्थौ कुडघम्' इत्यमरः । सस्वन
सशब्दमस्फुटप्रिवाऽपतन्निव विदारिता इव जाता इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चारों ओर जोर २ से बजने वाली भेरियों के वर्णकटु प्रतिध्वनियों के मिस्र
से और हाथियों के समूहों के परस्पर घक्कों से मानो दिगन्तप्रदेशों की
दीवारों शब्द करती हुई फट रही थी ।

कर्णतालपवनोर्मिश्रीतलैः सिञ्चति स्म करशीकराम्बुभिः ।

दिग्गजानिव भयेन मूर्छितान्स्तस्य वारणपरम्परा पुरः ॥६५॥

अन्वयः

तस्य वारणपरम्परा कर्णतालपवनोर्मिश्रीतलैः करशीकराम्बुभिः पुरः
भयेन मूर्छितान् दिग्गजान् सिञ्चति स्म इव ।

व्याख्या

तस्य चोलदेशाधिपस्य वारणानां गजानां परम्परा श्रेणिर्गजयूया इत्यर्थः । कर्णास्ताला इवेति कर्णतालास्तालपत्रसदृशश्रोत्राणि तेषां पवना वायवस्तेषामूर्नि-
भिस्तरङ्गैश्शीतलानि तैस्तालपत्राकारविशालश्रोत्रस्फुरणजनितवायुतरङ्गशीतैः
कराणां शुण्डानां शीकराम्बूनि जलकणजलानि 'शीकरोऽम्बुकणाः स्नुताः'
इत्यमरः । तैर्हस्तिशुण्डानिस्सरज्जलकिन्दुधाराभिः पुरोऽप्ये भयेन महाशब्द-
जनितभीत्या मूर्च्छितान् चेतनारहितान् दिग्गजान् दिङ्नागान् सिञ्चति स्मेव
पुनरपि चेतनाप्राप्त्यर्थं शीतजलोपचारेण सेवत इव । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चोलदेश के राजा के हाथियों का शृण्ड, अपने काने रूपी ताड के पत्तों या पत्तों से उत्पन्न वायु की लहरों से ठण्डे भए हुए सूड से छूटने वाले फूवारों के जल से, मातों सामने दिखाई देने वाले भय से मूर्च्छित दिग्गजों को फिर से होश में लाने के लिये, शीतोपचार कर रहा था ।

तद्यमूरजसि दूरमुद्गते यत्र दिग्भ्रममघत्त भास्करः ।

हेतुरत्र रजसां निवारणं कुञ्जरध्वजपटान्तवीजनैः ॥६६॥

अन्वयः

तद्यमूरजसि दूरम् उद्गते (सति) भास्करः यत् दिग्भ्रमं न अघत्त अत्र
कुञ्जरध्वजपटान्तवीजनैः रजसां निवारणं हेतुः ।

व्याख्या

तस्य चोलराजस्य यमूरसेना 'ध्वजिनी वाहिनी सेना पुतनाऽनीकिनी यमूः'
इत्यमरः । तस्या रजो धूलिस्तस्मिन् तत्सेनाधूलौ दूरमस्यूर्ध्वमुद्गते उत्पतिते
सति भास्करः सूर्यो यदिशां भ्रमं दिग्भ्रान्तिं नाघत्त न बभाराऽत्राऽस्मिन्नर्थे
कुञ्जराणां हस्तिनां ध्वजपटान्तानां पताकापटप्रान्तभागानां वीजनैर्वाचलनर्गजो-
परिस्थितपताकावस्त्राञ्चलसंचलनसमुद्भूतपवनैरित्यर्थः । रजसां धूलिनां
निवारणं समुत्सारणमेव हेतुः कारणम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

उसकी सेना के चलने से उड़ी धूलि के बहुत ऊँचाई तक छा जाने पर,

सूर्य को जो रास्ते का भ्रम न हुआ अर्थात् भुलावा न पडा, इसका कारण, हाथियों पर के झण्डो को झण्डियों के हिलते रहने से, उसकी हवा से धूलि का हट जाना ही है। अर्थात् झण्डियों के, खूब ऊपर फडफड़ाते रहने से उसकी हवा से धूलि के हट जाने से सूर्य को साफ २ मार्ग दिखाई देता था।

क्षोण्णरेणुमिपतः सदाध्वगः स्यन्दने रचयति स्म भास्करः ।
पश्चिमाद्रिविषमस्थलीभुवां पूरणार्थमिव संग्रहं मृदः ॥६७॥

अन्वयः

सदाध्वगः भास्करः क्षोण्णरेणुमिपतः पश्चिमाद्रिविषमस्थलीभुवां
पूरणार्थम् इव स्यन्दने मृदः संग्रहं रचयति स्म ।

व्याख्या

सदा निरन्तरमध्वनि मार्गं गच्छतीति सदाध्वगः सदैव गमनशीलः पान्य इत्यर्थः । अध्वनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्यः पथिक इत्यपि इत्यमरः । भास्करः सूर्यः क्षोणेः पृथिव्या रेणुर्धूलिस्तस्य मिपतो व्याजात् पृथ्वीधूलिव्याजात् पश्चिमाद्रिः पश्चिमपर्वतस्तस्य विषमा उन्नतानताः स्थल्यो भूमिभागास्तासामस्ताचलस्थितगर्तानां पूरणार्थमिव भरणार्थमिव समीकरणार्थमित्यर्थः । स्यन्दने स्वरथे मृदो मृत्तिकायास्संग्रहमेकत्रीकरणं रचयति स्म सम्पादयति स्म । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सदैव चलते रहने वाला सूर्य, पृथ्वी की धूलि के बहाने से मानो पश्चिमाचल अर्थात् अस्ताचल की ऊची नीची जमीन को भर कर समथल बनाने के लिये अपने रथ पर मिट्टी एकत्रित कर रहा था ।

नन्दनद्रुमनिकुञ्जपुञ्जितैः पांसुभिः कुसुमधूलिवासितैः ।
चौर्यकैलिशयनोपयोगतस्तुष्यति स्म सुरपांसुलाजनः ॥६८॥

अन्वयः

सुरपांसुलाजनः कुसुमधूलिवासितैः नन्दनद्रुमनिकुञ्जपुञ्जितैः पांसुभिः
चौर्यकैलिशयनोपयोगतः तुष्यति स्म ।

व्याख्या

सुराणां वेषाणां पांसुलाजनः स्वैरविहारिणोजनः कुसुमानां पुष्पाणां धूलयः परागः 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । ताभिर्वासितास्सुरभीकृतास्तः पुष्परेणु-सुरभीकृतैर्नन्दनस्येन्द्रवनस्य द्रुमा वृक्षास्तेषां निकुञ्जा - लतादिपिहितोवराः 'निकुञ्जकुञ्जो वा क्लीबे लतादिपिहितोवरे' इत्यमरः । तेषु पुञ्जिता एकत्री-मृतास्तैर्नन्दनोद्यानवृक्षकुञ्जसञ्चितं, पासुभिः क्षितितलोत्थितरेणुभिश्चौर्येणाऽ-शस्तल्पेण केलिः क्रीडा चौर्यकेलिः परमुदयैस्समं परनारीणां रतोत्सवस्तदर्थं शयनं शय्या तस्मिन् शयनरचनार्थमुपयोगस्तस्मात् चौर्यरतिशय्यानिर्माणार्थोप-योगात् तुष्यति स्म तन्तोषं प्राप्नोति स्म । नन्दनोद्यानपर्यन्तमुत्थितायास्तवा-च्छाद्य स्थितायाश्च धूलेः कोमलत्वाच्चौर्यकीञ्जरतसुरपांसुलाजनस्य कोमलशय्या-प्राप्त्या सुमहान् तन्तोषो जात इति भावः । अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

स्वच्छन्द विहार करने वाला स्वर्गीय स्त्री समूह, पृथ्वी से उठ कर नन्दन वन के कुञ्जों में फैली हुई और पुष्परज से सुवासित धूलि के कारण (उस भूमि के नरम हो जाने से) छिपकर विषयादि करने में कोमल शय्या के सदृश उस भूमि का उपयोग होने से, सन्तुष्ट हुआ ।

वीक्ष्य पुष्पमधु पांसुदूषितं नन्दनं ध्रुवमुच्यतालिभिः ।

अन्धकारपटलच्छलेन यद् भृङ्गपूरितमिवाभवन्नमः ॥६६॥

अन्वयः

पांसुदूषितं पुष्पमधु वीक्ष्य अलिभिः नन्दनं ध्रुवम् अमुच्यत । यत् नमः अन्धकारपटलच्छलेन भृङ्गपूरितम् इव अभवत् ।

व्याख्या

पांसुभिः क्षोणीसमुत्थितरजोभिः 'रेणुद्रव्योः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः' इत्यमरः । दूषितं क्लृप्तोद्धृतं पुष्पाणां कुसुमानां मधु रसं मकरन्द वीक्ष्य दृष्ट्या-श्लिभिर्भ्रमरैः 'पट्टपद्मभ्रमरालपः' इत्यमरः । नन्दनं सुरेन्द्रोद्यानं ध्रुवं निःचयैनाऽमुच्यत परित्यक्तम् । यद्यस्मात्कारणात्तत्र आकाशमन्धकारस्य घृतजनितध्वान्तस्य पटलं समूहात्तस्य छलेन व्याजेन भृङ्गभ्रमरैः पूरितं ध्वान्तमिवाभवत्जातम् । वृष्णत्वादमधकारे भृङ्गपटलस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा-लङ्कारः ।

भाषा

पृथ्वी से उठी धूलि से पुष्पो का मकरन्द, गन्दा हुआ देखकर, भ्रमरो ने नन्दन वन को निश्चय ही त्याग दिया था । क्यों कि धूलिजनित अघकार के आधिक्य के मिय से आकाश मानो भीरो से छाया हुआ था । अर्थात् धूलि जनित कृष्णवर्ण अन्धकार मानो कृष्णवर्ण के भीरे ही थे ।

जैत्रवाजिपृतना-खुरक्षत-क्षोणिधूलिपटलीभिरध्वसु ।

तद्दलस्य सुगमत्वमागमन् पूरितानि विषमस्थलान्यपि ॥७०॥

अन्वयः

अध्वसु जैत्रवाजिपृतनाखुरक्षोणिधूलिपटलीभिः पूरितानि विषमस्थलानि अपि तद्दलस्य सुगमत्वम् आगमन् ।

व्याख्या

अध्वसु मार्गेषु जैत्रा जयशीला 'जैत्रस्तु जेता योऽगच्छत्यलं विद्विषतः प्रति' इत्यमरः । या वाजिनामश्वाना पृतनाः सेनाः 'पृतनाऽतीकिनी चम्.' इत्यमरः । तासां खुरैः शफैः क्षता विदारिता क्षोणि. पृथ्वी तस्या धूलयो रजासि तासां पटलीभिस्समूहैर्जयनशीलाश्वसेनाशफविदारितभूमिसमृत्तियतरजस्समूहैः पूरितानि व्याप्तानि समीकृतानीत्यर्थः । विषमस्थलान्युच्चावचस्थानान्यपि तस्य चोलराजस्य बलं सैन्यं तस्य तद्दलस्य सुगमत्वं सुखपूर्वकगमनाहृत्वमागमन् प्रापुः । मार्गेषु तत्सेनाया अनायासेन गमनाय सेनाश्वखुरविदारितपृथ्वीरजोभिर्विषमस्थलानि पूरितानीति भावः । अत्र समाधिर्नामाऽलङ्कारः । "समाधिं सुरुते कार्यं वैवाह्वस्त्वन्तरागमात्" इति लक्षणात् ।

भाषा

मार्गों में, विजयी घोड़ों की सेनाओं के खुरों से खुदी भूमि के धूलि समूहों से भरी गई हुई नीची ऊँची जमीन, समथल होकर, चोल राजा की सेना के सुगमता से चलने के काम में आई ।

चेतसोऽपि दधतीरलङ्घयतां लङ्घयद्भिरवटस्थली भुवः ।

तस्य वाजिमिरजायत क्षितिर्भ्रान्तिवातहरिणैव सर्वतः ॥७१॥

अन्वयः

चेतसः अपि अलङ्घ्यतां दधतीः अवटस्थलीभुवः लङ्घयन्निः तस्य
घाजिभिः क्षितिः सर्वतः भ्रान्तवातहरिणा इव अजायत ।

व्याख्या

चेतसोऽपि चित्तस्याऽपि 'चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः ।
अलङ्घ्यतामश्राम्यतां पारं गन्तुमशक्यतामित्यर्थः । दधतीर्धारयतीरवटा गर्ताः
'गर्ताविटो भुवि इवध्रौ' इत्यमरः । तेषां स्थलीभुवस्ता गतेषुहला भूमोर्लङ्घयन्निः
पारं गच्छन्निस्तस्य चोलराजस्य घाजिभिरश्वैः क्षितिः पृथ्वी सर्वतः सर्वत्र भ्रान्ता
भयाच्चकिता वातहरिणा वातमृगाः 'वातप्रमीर्वतमृगः कोकस्वीहामृगो वृकः'
इत्यमरः । यस्यां सेव निजस्थानपरिभ्रष्ट-भयचकितवातमृगयुवतेषाऽराजस
शुशुभे । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

मन से भी लाघने की कल्पना न की जाने योग्य ऊबड़ खाबड़ जमान को
लाघने वाले उस चोलराज के घोड़ों से मानो पृथ्वी चारो ओर घबड़ाए हुए
वातमृगों से युक्त शोभित हो रही थी ।

तेन सैन्यधनुषां शिलीमुख-ज्यालताप्रणयिनां विभूतिभिः ।

तत्र तत्र विजयश्रियः कृते केलिकाननमिव व्यधीयत ॥७२॥

अन्वयः

तेन शिलीमुखज्यालताप्रणयिनां सैन्यधनुषां विभूतिभिः विजयश्रियः
कृते तत्र तत्र केलिकाननम् इव व्यधीयत ।

व्याख्या

तेन चोलराजेन शिली शत्यं मुखेऽप्ये येषां ते शिलीमुखा घाणा भ्रमराश्च
'अलिघाणो शिलीमुखो' इत्यमरः । ज्यालताश्च सौर्धोरूपलताश्च तासां प्रणयिनः
स्नेहिनः सम्बन्धिनस्तेषां, संग्यानां घमूनां धनुषि घापाः श्रियालवृक्षाश्च 'धनुः
श्रियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासने' इत्यमरः । तेषां विभूतिभिः समृद्धिभिर्वि-
जयश्रियो विजयलक्ष्म्याः कृतेऽर्थे तत्र तत्र तत्तत्स्थाने केलिकाननं कीड़ोद्यानमिव
व्यधीयत रचितम् । चोलराजेन घाणज्यालतासम्बन्धिसंन्यत्रापप्रतापस्तत्र तत्र

विजयं प्राप्य विजयलक्ष्म्याः कृते विजयप्राप्तिस्थानेषु शान्तिं प्रस्थाप्य क्रीडोद्यान-
मिव रचितम् । पक्षे भ्रमरज्यारूपलताप्रणयिप्रियालवृक्षाणां समृद्धिभिस्तेन
राजलक्ष्म्याः कृते क्रीडोद्यानमिव रचितमिति भावः । श्लेषानुप्राणितोत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ।

भाषा

चोल देश के राजा ने बाण तथा मीर्ची से सम्बन्ध रखने वाले सेना के धनुषों के प्रभाव से जहाँ तहाँ शान्ति स्थापन कर मानो विजयलक्ष्मी के सैल सपाटे के लिये बाग बना दी थी । पक्ष में मीरे और लता से प्रेम करने वाले प्रियाल वृक्षों के आधिक्य से मानो विजयलक्ष्मी के लिये जहाँ तहाँ विहार करने के लिये बाग बना दी थी ।

अप्रयाणरहितैः स पार्थिवः प्राप कैरपि दिनैस्तरङ्गिणीम् ।
कार्यजातमसमाप्य धीमतां निद्रया परिचयोऽपि कीदृशः ॥७३॥

अन्वयः

सः पार्थिवः अप्रयाणरहितैः कैः अपि दिनैः तरङ्गिणीं प्राप । धीमतां
कार्यजातम् असमाप्य निद्रया परिचयः अपि कीदृशः ।

व्याख्या

सः पार्थिवश्चोलदेशानुषोऽप्रयाणं विश्रामस्तेन रहिता हीनास्तर्विश्रान्तिरहितैः
कैरपि कैश्चिदेव दिनैर्दिवसैस्तरङ्गिणीं तुङ्गभद्रानदीं प्राप संप्राप्तः । धीमतां
बुद्धिमतां जनानां कार्यजातं कार्यसमूहमसमाप्य परिपूर्णमकृत्वा निद्रया विश्रामेण
परिचयोऽपि सम्बन्धोऽपि कीदृशो भवति । न भवतीत्यर्थः । बुद्धिमन्तो विनंब
कार्यसमाप्तिं विश्रामं नाऽऽश्रयन्तीति भावः । पूर्वाहंस्थोत्तराहंन समर्थतादर्थान्तर-
न्यासालङ्कारः ।

भाषा

वह चोलदेश का राजा रास्ते में कहीं बिना विश्राम लिए कुछ ही दिनों में तुङ्गभद्रा नदी के पास पहुँच गया । बुद्धिमान् लोगों को बिना कार्य समाप्त किये निद्रा का परिचय कैसा ? अर्थात् बुद्धिमान् लोग बिना सम्पूर्ण कार्य पूरा किए विश्राम नहीं लेते ।

रञ्जितः परिजनोऽस्य शीतल-स्वच्छया सपदि तुङ्गभद्रया ।
आगताः किमपि पृष्ठतस्तु ये पङ्कशेषमलमन्तं ते जलम् ॥७४॥

अन्वयः

अस्य परिजनः सपदि शीतलस्वच्छया तुङ्गभद्रया रञ्जितः । ये तु किम् अपि पृष्ठतः आगताः ते पङ्कशेषं जलम् अलभन्त ।

व्याख्या

अस्य चोलदेशाधिपस्य परिजनोऽनुचरवर्गस्सपदि तत्क्षणं 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । शीतला शीता चाऽसौ स्वच्छा निर्मला च तथा शीतलनिर्मलाम्बु-युक्तया तुङ्गभद्रया नद्या रञ्जितः प्रसन्नो जातः । ये तु जनाः किमपि पृष्ठतः किञ्चित्कालान्तरमागतास्तुङ्गभद्रा प्राप्तास्ते पङ्क एव शेषो यस्मिंस्तत्पङ्कशेषं कर्दमावशिष्टं जलं सलिलमलमन्तं प्राप्तवन्तः । अनेन चोलराजेन सहाऽगतस्य जनसमूहस्याऽऽधिक्यं सूचितम् ।

भाषा

उस चोल राजा के नौकर चाकर शीघ्र ही ठंडे और निर्मल जल वाली तुङ्ग भद्रा नदी से प्रसन्न हो गए । अर्थात् तुङ्गभद्रा नदी के शीतल और निर्मल जल में स्नान आदि कर उस राजा के नौकरो को बहुत आनन्द मिला । परन्तु जो लोग कुछ देर करके आए उनको गदला पानी ही मिला । अर्थात् उस राजा के साथ में अत्यधिक नौकर चाकर आदि आए थे ।

दक्षिणार्णवतटादुपागतैस्तद्गजैः पिशुनतां गतैरिव ।
शीघ्रमक्रियत मध्यवर्तिभिः सा प्रतीपगतिरब्धिवल्लभा ॥७५॥

अन्वयः

सा अब्धिवल्लभा दक्षिणार्णवतटात् उपागतैः मध्यवर्तिभिः तद्गजैः पिशुनतां गतैः इव शीघ्रं प्रतीपगतिः अक्रियत ।

व्याख्या

सा प्रसिद्धा अर्धेस्समुद्रस्य वल्लभा प्रिया समुद्रसीमन्तिनी तुङ्गभद्रा नदी दक्षिणोऽर्णवस्समुद्रस्तस्य तटात्तीरादवाघोनसमुद्रकूलादुपागतैस्समागतैर्मध्यवर्ति-

भिर्नदीजलमध्यावस्थितस्तस्य चोलदेशनृपस्य गजा हस्तिनस्तैः पिशुनतां दुर्जनतां गतैः प्राप्तैरिव शीघ्रं व्रतं प्रतीपा प्रतिकूला गतिर्गमनं यस्यात्सा प्रतीपगतिः प्रतिकूलगामिन्यक्रियत सम्पादिता । यथा केचन पिशुना अन्योन्यं भेदमुत्पाद्यो-भययाऽपि मध्यस्थाः सन्तः सीमन्तिनीं स्वपत्युविपरीतमार्गंगामिनीं कुर्वन्ति तथैव पिशुनतामिव गतैस्तैर्गंजनदीमध्यस्थैः प्रवाहावरोधेन तुङ्गभद्रा समुद्राद्विपरीत-वैशवाहिनी कृतेति भावः । गजेषु दुर्जनस्वस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । गजव्यवहारे दुर्जनव्यवहारारोपात्समासोक्तिश्च । अतस्तयोस्संकरः ।

भाषा

जिस प्रकार स्त्री पुरुष में, दोनों ओर से मध्यस्थ बन कर, परस्पर भेद भाव उत्पन्न करने वाले दुर्जन चतुर लोग शीघ्र ही स्त्री को पति के प्रतिकूल बना देते हैं वैसे ही इस चोल राजा के दक्षिण समुद्रतट से आए हुए हाथियों ने, तुङ्गभद्रा नदी के बीच में खड़े होकर, प्रवाह के विपरीत बहने से मानो दुर्जनता की प्राप्त भए के समान, तुङ्गभद्रा नदी को समुद्र से विपरीत दिशा में बहने वाली बना दिया ।

सिन्धुतीरनिलयानुरोधतस्तत्तथा बलमवाप दीर्घताम् ।

अन्तरक्षपितरात्रिभिर्जनैः प्राप्यते स्म नृपमन्दिरं यथा ॥७६॥

अन्वयः

तत् बलं सिन्धुतीरनिलयानुरोधतः तथा दीर्घताम् अवाप यथा अन्तर-क्षपितरात्रिभिः जनैः नृपमन्दिरं प्राप्यते स्म ।

व्याख्या

तत् चोलराजस्य बलं संन्यं सिन्धोस्तुङ्गभद्राया नद्यास्तोरं तटं तस्मिन्निलयो निवासस्तस्याऽनुरोधोऽनुवर्तनं 'अनुरोधोऽनुवर्तनम्' इत्यमरः । तस्मात्तुङ्गभद्रा-नदीतटनिवासानुवर्तनात्तथा तादृशीमपूर्वामितिमहतीं दीर्घतां विशालतामवाप प्राप्तं यथा येन प्रकारेणाऽन्तरे मध्ये 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्ताधिभेद तादृश्यं । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽतरात्मनि च' इत्यमरः । क्षपिता यापिता रात्रिर्निशा यैस्ते तैर्मार्गगमनेनैव व्यतीतराश्रयवच्छिन्नकालैर्जनैः प्रजाभि-नृपस्य राज्ञो मन्दिरं राजभवनं प्राप्यते स्म गम्यते स्म । तीरभूमेःसंकीर्णत्वा-त्तीरे सेनाया बहुदूरपर्यन्तं श्रेणिवदनिवासेन पश्चादागता ये केचन राजमन्दिरं

जिगमिषवस्ते नदीतीरमार्गे सम्पूर्णकरात्रिसमयं व्यतीत्येव राजभवनं प्राप्ता इति
सेनाया विशालत्वं दूरदेशव्यापित्वञ्च सूचितम् ।

भाषा

चोलराज की उस सेना के तुङ्गभद्रा नदी के किनारे पर ही डेरा रखने के
अनुरोध से, (किनारे की सकीर्णता से कतार में बहुत दूर तक टिकी होने से)
वह सेना इतनी अधिक विशाल व दूरदेश व्यापी हो गई थी कि राजभवन में
जाने वाले सम्पूर्ण रात भर का समय चलने में लगाने पर ही, राज भवन में
पहुँच पाते थे ।

चोलकेलिसलिलावगाहन-प्राप्तभूरिघनसारपाण्डुरा ।

सा हिमाचलविटङ्कनिर्गता जाह्नवीव तटिनी व्यराजत ॥७७॥

अन्वयः

चोलकेलिसलिलावगाहनप्राप्तभूरिघनसारपाण्डुरा सा तटिनी हिमा-
चलविटङ्कनिर्गता जाह्नवी इव व्यराजत ।

व्याख्या

चोलस्य चोलदेशानुपतेश्चोलजनस्य च यत्केलिसलिलावगाहनं श्रीडार्य-
जलस्नानं तेन प्राप्तो लब्धो भूरि घनसारः प्रसुरकपूरस्तेन पाण्डुरा शुभ्रवर्णा सा
प्रसिद्धा तटिनी तुङ्गभद्रानदी 'तरङ्गिणी शंखलिनी तटिनी ह्लादिनी धुनी'
इत्यमरः । हिमाचलस्य तुयाराद्रेविटङ्कं शिखरं 'कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं
पुनपुंसकम्' इत्यमरः । तस्मान्निर्गता निस्सृता जाह्नवीव गङ्गेव व्यराजत
शुशुभे । कपूरसंमिश्रणात्तुङ्गभद्रायाः कृष्णं जलं गङ्गेव शुभ्रं जातमिति भावः ।
विटङ्कं कपोतपालिकायाचकमत्र लक्षणया शिखरवाचकमिति । अशोपमा-
लङ्कारः ।

भाषा

चोलदेशीय राजा और प्रजा के जलक्रीडा सहित स्नान करने से, उनके
शरीर में पोंते हुए कपूर से स्वेतवर्ण को प्राप्त तुङ्गभद्रानदी, हिमाचल के
शिखरो से निकली गङ्गानदी के समान शोभित हुई ।

तत्र दक्षिणतटे कृतस्थितिः कुन्तलेन्दुरवलोक्य तद्गलम् ।

पाहुमाह्वयसहस्रदीवितं घन्दते स्म परिचुम्बति स्म च ॥७८॥

अन्वयः

तत्र दक्षिणतटे कृतस्थितिः कुन्तलेन्दुः वदूलम् अवलोक्य आहवसहस्र-
दीक्षितं बाहुं वन्दते स्म परिचुम्बति स्म च ।

व्याख्या

तत्र तस्मिन् दक्षिणतटे तुङ्गभद्राया दक्षिणतीरे कृता सम्पादिता स्थिति-
निवासो येन सः कुन्तलेन्दुः कुन्तलदेशचन्द्रो विक्रमाङ्कदेवस्तस्य चोलराजस्य बलं
सैन्यमवलोषय वृष्ट्वाऽऽह्वानां युद्धानां सहस्रं तस्मिन् वीक्षितं संजातवीक्षं युद्धसह-
स्रकृतानुभवं बाहुं स्वभुजं वन्दते स्म प्रणमति स्म परिचुम्बति स्म च वदनसंपुष्यं
करोति स्म च । स्वबाहोर्महती श्लाघा कृतेति भावः ।

भाषा

तुङ्गभद्रा नदी के दक्षिण किनारे पर निवास करने वाले कुन्तलेन्दु विक्रमाङ्क-
देव ने चोल देश के राजा को सेना को देखकर हजारों युद्धों का अनुभव
करने वाली अपनी भुजा को प्रणाम किया और चूम लिया । अर्थात् अपनी
भुजा का आदर व प्रेम किया ।

द्राविडोऽपि नृपतिः कुतूहलादीक्ष्य तत्कटकमुत्कटद्विपम् ।

राज्यमुद्धृतमनर्थपङ्कतः कन्यकावितरणादमन्यत ॥७६॥

अन्वयः

द्राविडः नृपतिः अपि उत्कटद्विपं तत्कटकं कुतूहलात् वीक्ष्य कन्यका-
वितरणात् राज्यम् अनर्थपङ्कतः उद्धृतम् अमन्यत ।

व्याख्या

द्राविडो द्रविडदेशीयो नृपतिश्चोलदेशाधिपो वीरराजेन्द्रनामको नृपतिरप्यु-
त्कटा मदान्धा द्विपा राजा यस्मिंस्तन्मदमत्तगजप्रचुरं तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य कटकं
सैन्यं कुतूहलात्कौतुकात् 'कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्' इत्यमरः ।
वीक्ष्याऽवलोक्य कन्यकायाः स्वात्मजाया वितरणं दानं तस्मात् स्वसुताप्रदानात्
राज्यं स्वचोलराज्यमनर्थ एवाऽनिष्टमेव पङ्कतः कर्ममस्तस्मादनिष्टकर्मत उद्धृतं
यहिनिस्सारितममन्यत विज्ञातवान् ।

भाषा.

द्विडदेश के चोलवशीय राजा वीरराजेन्द्र ने भी कौतुक से विक्रमाङ्कदेव की मदोन्मत्त हाथियों से युक्त सेना को देखकर कन्या प्रदान से अनिष्ट रूपी कीचड से अपने राज्य का उद्धार हुआ ऐसा माना ।

प्रेपितैरथ तयोः परस्परं प्रेमिणं योग्यपुरुषैः प्रपञ्चिते ।

संगमः सकललोकसंमतो जायते स्म गुरुपुष्ययोरिव ॥८०॥

श्रन्वयः

अथ प्रेपितैः योग्यपुरुषैः परस्परं प्रेमिणं प्रपञ्चिते तयोः गुरुपुष्ययोः इव सकललोकसम्मतः संगमः जायते स्म ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेववीरराजेन्द्रयोस्तुङ्गभद्रातटप्राप्त्यनन्तरं प्रेपितैरभयपक्षाः प्रा-
पितैर्योग्यपुरुषैश्चतुरजनैः परस्परं मिथः प्रेमिणं स्नेहे प्रपञ्चिते सम्प्रापिते सति
तयोर्विक्रमाङ्कदेववीरराजेन्द्रयोग्यपुष्ययोर्बृहस्पतिपुष्यनक्षत्रयोरिव सकललोकसं-
म्पूर्णजनसंमतसम्प्रापितः संगमः सम्मेलनं जायते स्म जातम् । ^१ज्योतिषशास्त्रे
गुरुपुष्ययोगः प्रशस्तत्वेन वर्णितः । सर्वे जना तद्योगस्य शुभफलप्रदत्वञ्चाऽऽ-
मनन्ति । अत्रोपमालङ्कारः

भाषा

विक्रमाङ्कदेव और वीरराजेन्द्र चोल के तुङ्गभद्रानदी के तटपर आ जाने पर, दोनों ने भेजे हुए कार्यकुशल पुरुषों के परस्पर वार्तालाप से प्रेमवृद्धि होने पर, सब लोगों को अभीष्ट गुरुपुष्ययोग के समान उनदोनों का योग अर्थात् मिलाप हुआ ।

एष स प्रियतमः श्रियः स्वयं कर्मणा मम शुभेन दर्शितः ।

इत्युदश्रुनयनः प्रभायतः कुन्तलचित्पितेरसंस्त सः ॥८१॥

^१ गुरुपुष्ययोग पञ्चतस्यावामृतसिद्धियोगेष्वेवतमः ।

यदि विष्टिर्व्यतीपातो दिन वाऽप्यशुभ भवेत् ।

हन्यतेऽमृतयोगेन भास्वरेण तमो यथा ॥

सूक्तं चिन्तामणिटीकाया पीयूषधाराया दीपिकावरस्य वचनम् ।

अन्वयः

सः कुन्तलक्षितपतेः प्रभावतः एषः स्वयं सः श्रियः प्रियतमः मम शुभेन कर्मणा दर्शितः इति उद्भ्रुनयनः सन् अमंस्त ।

व्याख्या

स वीरराजेन्द्रचोलः कुन्तलक्षितपतेः कुन्तलदेशाधिपस्याऽऽहवमल्लदेवस्य प्रभावतः प्रतापस्य माहात्म्यादेव विक्रमाङ्कदेवः स्वयं साक्षात् स प्रसिद्धः श्रियो लक्ष्म्याः प्रियतमो विष्णुर्मम शुभेन कर्मणा मम पुण्येन दर्शितः प्रत्यक्षीकृत इति पूर्वोक्तमुद्गतान्युत्थितान्यधूणि हर्षाधूणि यथोक्ते उद्भ्रुणी नयने नेत्रे 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणि' इत्यमरः । यस्य स प्रेमाधुपूर्णनयनस्सप्तमंस्त ज्ञातवान् । वैदिकपद्धत्या कन्याप्रदानं विष्णुरूपिणे चरायैव क्रियते इति तस्य विष्णुस्वरूपत्वमङ्गीकृतमिति भावः ।

भाषा

वीरराजेन्द्र चोल ने, कुन्तलराज आहवमल्लदेव के प्रभाव के माहात्म्य से यह विक्रमाङ्कदेव साक्षात् लक्ष्मी का पति, मेरे पुण्य से मेरे दृष्टिगोचर कराया गया है ऐसा, आनन्द के आंसुओ को नेत्रो से बहाते हुए, माना ।

पादयोः प्रणतये कृतोद्यमं तं मुदा द्रविडपार्थिवं ततः ।

विक्रमाङ्कनृपतिर्न्यवर्तयत् तस्य संभ्रमविशेषतोपितः ॥८२॥

अन्वयः

ततः विक्रमाङ्कनृपतिः तस्य संभ्रमविशेषतोपितः (सन्) मुदा पादयोः प्रणतये कृतोद्यमं तं द्रविडपार्थिवं न्यवर्तयत् ।

व्याख्या

ततः साक्षात्कारानन्तरं विक्रमाङ्कनृपतिस्तस्य वीरराजेन्द्रचोलस्य सम्भ्रम- विशेषेण हर्षजनितविशिष्टत्वरया समादरविशेषेण वा तोपितः प्रसादितस्तन् मुदा हर्षेण पादयोर्विक्रमाङ्कदेवचरणयोः प्रणतये प्रणामाय कृतस्तम्पादित उद्यम उद्योगो येन स तं कृतोत्साहं तं प्रसिद्धं द्रविडपार्थिवं द्रविडनृपं वीरराजेन्द्रं न्यवर्तयत् न्यवारयन्निषेधति स्मेत्यर्थः ।

भाषा

सामना होने के अनन्तर विक्रमाङ्कदेव ने, वीरराजेन्द्र चोल के हर्ष जन्त त्वरा से या आदर से प्रसन्न होकर, आनन्द से अपने पाओ पर पड कर प्रणाम करने का उत्साह दिखाने वाले द्रविड राजा को वसा करने से रोका ।

किं करोषि वयसाधिकेन मे क्षिप्यतां शिरसि पादपल्लवः ।
अद्यजातमपि मूर्ध्नि धार्यते किं न रत्नममलं वयोधिकैः ॥८३॥

अन्वयः

अधिकेन वयसा किं करोषि, मे शिरसि पादपल्लवः क्षिप्यताम् । किं वयोधिकैः अद्यजातम् अपि अमलं रत्नं मूर्ध्नि न धार्यते ।

व्याख्या

अधिकेन स्वदपेक्षयाऽधिकेन वयसाऽवस्थया वार्धक्यविचारेणेत्यर्थः । किं करोषि कथं निवेधसि । मे मम शिरसि मूर्ध्नि पादपल्लव एव पल्लवः कोमल-पत्रं चरणपल्लवः क्षिप्यताम् निधीयताम् । किं कथं वयसाऽवस्थयाऽधिकाः श्रेष्ठास्तंभयोवृद्धैरद्यजातमद्यंभोत्पन्नं शान्तादिना सज्जीकृतं नवीनमित्यर्थः । अप्यमलं निर्मलं रत्नं मणिमूर्ध्नि शिरसि न धार्यते नोह्यते, अपि तु धार्यते एव । बुद्धान्तालङ्कारः ।

भाषा

मैं अवस्था में बड़ा हूँ ऐसा विचार कर क्यों मुझे चरण पर पडने से रोक्ते हो । मेरे मस्तक पर अपना चरणपल्लव रखो अर्थात् मुझे चरण पर पडकर प्रणाम करने दो । क्या वयोवृद्ध आज ही प्राप्त अर्थात् नवीन निर्मल मणि को अपने मस्तक पर नहीं धारण करते अर्थात् धरते ही हैं ।

इत्युदीरितमता निरन्तरं तेन हर्षजलपूर्णचक्षुषा ।
कुन्तलेन्दुरगमन्सुदं परां द्रानिडक्षितिपमालिलिङ्गं च ॥८४॥

अन्वयः

इति उदीरितमता निरन्तरं हर्षजलपूर्णचक्षुषा तेन कुन्तलेन्दुः परां सुदम् अगमत् श्रापिदक्षितिपम् आलिलिङ्गं च ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तमुदीरितवतोक्तवता निरन्तरमविच्छिन्नं हर्षजलेन प्रेमाश्रुणा पूर्णं व्याप्ते चक्षुषी नेत्रे यस्य तेनाऽऽनन्दाश्रुपरिप्लुतनयनेन तेन द्रविडाधिपेन कुन्तलेन्दुः कुन्तलदेशचन्द्रो विक्रमाङ्गदेवः परामृत्कृष्टां मुदं हर्षमगमत् प्राप्त्वा द्राविडक्षितिपं द्रविडदेशाधिपं वीरराजेन्द्रमालिलिङ्गं च आदिलष्टवांश्च । प्रेम्णा तस्याऽऽलिङ्गनञ्चकारेत्यर्थः ।

भाषा

पूर्वोक्त वार्ते कहने वाले और निरन्तर प्रेमाश्रुयो से भरे नेत्र वाले द्रविड देश के राजा से कुन्तलदेश का चन्द्र विक्रमाङ्गदेव बहुत प्रसन्न हुआ और उसको गले लगा लिया ।

अर्धासनप्रणयपूर्णमनोरथोऽथ

श्रीकुन्तलेश्वरमवोचत चोलभूपः ।

प्रत्यादिशन्दशनचन्द्रिकया किरीट-

रत्नातपं सदसि राजपरम्पराणाम् ॥८५॥

अन्वयः

अथ अर्धासनप्रणयपूर्णमनोरथः चोलभूपः सदसि दशनचन्द्रिकया राजपरम्पराणां किरीटरत्नातपं प्रत्यादिशन् (सन्) श्रीकुन्तलेश्वरम् अवोचत ।

व्याख्या

अथ परस्परालिङ्गनान्तरं (सिंहासने) अर्धासनस्य प्रणयेन कृपयाऽर्धासनप्रदानकृपयेत्यर्थः । पूर्णस्तफलो मनोरथो वाञ्छितार्थो यस्य त-चोलभूपश्चोलनृपो वीरराजेन्द्रः सदसि सभायां 'समज्या परिपद्गोष्ठी सभासमितिससदः । आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः' इत्यमरः । दशनानां दन्तानां चन्द्रिका प्रकाशस्तया दन्तकान्त्या राजपरम्पराणां नृपश्रेणीनां किरीटे मुकुटे रत्नानि मणयस्तेषामातपं प्रकाशं प्रत्यादिशन् निराकुर्वन् सन् श्रीकुन्तलेश्वरं विक्रमाङ्गदेवं प्रत्यवोचतोवाच । एतेन द्राविडेश्वरस्य स्वात्मनि गौरवविशेषो ध्वन्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् । 'उक्ता वसन्ततिलका तभजाः जगोगः' । इति लक्षणात् ।

भाषा

परस्पर आङ्गिङ्गन के पश्चात् आधे सिंहासन पर बैठाने की कृपा से पूर्ण मनोरथ चोलराज वीरराजेन्द्र ने सभा में अपने दाँतो के प्रकाश से अन्य राजाओं के मुकुटमणियों के प्रकाश को निस्तेज करते हुए, कुन्तलेश्वर विक्रमाङ्कदेव से कहा ।

अङ्गानि चन्दनरसादपि शीतलानि

चन्द्रात्पं वमति बाहुरयं यशोभिः ।

चालुक्यगोत्रतिलक क्व वसत्यसौ ते

दुर्वृत्तभूपपरितापगुरुः प्रतापः ॥८६॥

अन्वयः

अङ्गानि चन्दनरसात् अपि शीतलानि (सन्ति) । अयं बाहुः यशोभिः चन्द्रात्पं वमति । चालुक्यगोत्रतिलक ! ते दुर्वृत्तभूपपरिताप-गुरुः असौ प्रतापः क्व वसति ।

व्याख्या

अङ्गानि ते शरीरावयवाश्चन्दनस्य धौखण्डस्य रसो द्रव्यस्तस्मादपि शीतलानि शीतानि सन्ति । अयं प्रसिद्धो बाहुर्भुजो यशोभि कीर्तिभिश्चन्द्र-स्फेन्दोरात्पं ज्योत्स्ना चन्द्रकिरणसमानशीतकान्ति वमति प्रकटयति । हे चालुक्यगोत्रतिलक ! हे चालुक्यवंशविभूषण ! ते तव दुर्वृत्तानां दुश्चरित्राणां भूषाणां राज्ञा परितापस्य सतापस्य गुरुराचार्यो महीर्याश्चाऽतिशयसताप-कारीत्यर्थः । अथवा परितापेन गुरुः प्रबलः प्रतापः । 'स प्रभायः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । क्व कुत्र वसति । तवाऽऽलिङ्गनेन तवाऽव-यवेषु सर्वत्र शंखमेवाऽऽभूतम् । तव शत्रुदाहकर तेजस्तव शरीरे कुत्र वसतीति तु न शायते इति भावः । अत्रैवविषशीतलाङ्गात्तादृशप्रतापोदयो विस्मयायह इति विषमालङ्कारः ।

भाषा

हे चालुक्य कुलभूषण ! तुम्हारे शरीर के विभिन्न अवयव, चन्दन के रस से भी शीतल हैं । तुम्हारे भुजा (श्वेत) कीर्तियों के कारण से चांदनी के

ऐसी ठंडी कान्ति फैलाती है । तुम्हारा दुश्चरित राजाओं को विशेष तपाने वाला वह प्रताप तुम्हारे शरीर में कहाँ रहता है ?

धैर्यस्य धाम निधिरद्भुतचेष्टितानां

दृष्टान्तभूरनवधेः करुणारसस्य ।

त्वं वेधसा विरचितः सकलादिराज-

निर्माणसारपरमाणुसमुच्चयेन ॥८७॥

अन्वयः

वेधसा सकलादिराजनिर्माणसारपरमाणुसमुच्चयेन त्वं धैर्यस्य धाम, अद्भुतचेष्टितानां निधिः अतवधेः करुणारसस्य दृष्टान्तभूः विरचितः ।

व्याख्या

वेधसा ब्रह्मणा सकलास्समस्ता आदिराजानो मान्धातुदिलीपप्रभृतय आदि-
नूपतयस्तेषां निर्माणस्य रचनायाः सारभूताः श्रेष्ठांशा ये परमाणवस्तूक्ष्मतम-
भागास्तेषां समुच्चयेन समूहेन सर्वादिमान्धातुप्रभृतिनूपरचनासारंशरूपसूक्ष्मतम-
भागकदम्बेन त्वं भवान् धैर्यस्य गाम्भीर्यस्य धाम कुलगृहमद्भुतान्याश्चर्योत्पा-
दकानि चेष्टितानि व्यापारास्तेषां निधिराकरोऽनवधेनिर्मणोदस्य करुणारसस्य
दयार्द्रभावस्य दृष्टान्तभूदृष्टान्तभूमिददाहरणमित्यर्थः । विरचितो निर्मितः ।
अत्र रात्रि धामनिध्यादेरभेदारोपान्मालारूपकालङ्कारः ।

भाषा

ब्रह्मा ने समग्र प्राचीन मान्धाता दिलीप आदि राजाओं को बनाने के सारभूत परमाणुओं के संग्रह से गाम्भीर्य के घर, आश्चर्यजनककार्यों का खजाना और असीम दयार्द्रभाव के उदाहरण स्वरूप, आप की रचना की ।

कन्या विभूषणमियं भुवनत्रयस्य

सिंहासनं विपुलमेतदयं ममात्मा ।

व्यस्तं समस्तमथवा तदिदं गृहाण

पुण्यैर्मम प्रणयमेतु यशःपताका ॥८८॥

अन्वयः

इयं भुवनत्रयस्य विभूषणं कन्या, एतत् विपुलं सिंहासनम्, अयं मम आत्मा । तत् इदं व्यस्तम् अथवा समस्तं गृहाण । मम पुण्यैः यशः-पताका प्रणयम् एतु ।

व्याख्या

इयं पुरतो वृश्यमाना भुवनानां लोकानां धर्मं तस्य त्रिभुवनस्य विभूषण-मलङ्कारः कन्या ममात्मजा, एतदग्रे वर्तमानं विपुलं विशालं सिंहासनं राज्या-धिष्ठातृसम्पवेदानस्थानं, अयं प्रत्यक्षदृश्यो मम मदीय आत्मा शरीरावच्छिन्न आत्मा । तद्विदं पूर्वोक्तं वस्तुजातं व्यस्तमेकैकमथवा यत्नान्तरे सन्नस्तं सर्वं मिलितं गृहाण स्ववशमानय । मम पुण्यैः शुभकर्मजन्मावृष्टराशिभिर्यशःपताका मम कीर्तिवर्जयन्ती 'पताका वर्जयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रिपाम्' इत्यमरः । प्रणयमेतु स्फुरतु ।

भाषा

तीनों लोकों की विभूषणस्वरूप यह मेरी लडकी, यह विशाल राजसिंहासन और यह इस शरीर से आवृण मेरी आत्मा, इन सब वस्तुओं का एक एक करके अथवा इन सभी वस्तुओं का इकट्ठा ही आप स्वीकार करें । मेरे पुण्यों से मेरी कीर्तिपताका प्रसन्नता पूर्वक फहराती रहे । अर्थात् मेरे पुण्यों से आपके सम्बन्ध से मेरा यश चिरस्थायी हो ।

कन्यान्तःपुरघाम्नि धैर्यनिधिना माधुर्यधुर्यैः पदै

रित्यादि द्रविडेश्वरेण निविडप्रेम्णा मुहुर्ब्याहतः ।

चोलीनां कुटिलासु कुन्तललतादोलासु लोलां दृशं

देवः सोऽथ विनोदयन्सुदमगाचालुक्यविद्याधरः ॥८६॥

अन्वयः

अथ कन्यान्तःपुरघाम्नि धैर्यनिधिना द्रविडेश्वरेण माधुर्यधुर्यैः पदैः इत्यादि निविडप्रेम्णा मुहुः व्याहतः सः चालुक्यविद्याधरः देवः चोलीनां कुटिलासु कुन्तललतादोलासु लोला दृशं विनोदयन् सुदम् अगात् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं कन्यायाः स्वात्मजाया अन्तःपुरमवरोधनं 'स्त्र्यगारं भूमुजामन्तः-
पुरं स्यादवरोधनम्' इत्यमरः । एव धाम गृहं तस्मिन् कन्यावरोधगृहे धर्मस्य
गाम्भीर्यस्य निधिराकरस्तेन महाधर्मवता द्रविडेश्वरेण द्रविडाधिपेन वीरराजेन्द्रेण
माधुर्याणां मधुरभावानां धुर्या धीरेया अप्रगण्या इत्यर्थः । 'धूर्वहे धर्म धीरेय
धुरीणाः सधुरंधराः' इत्यमरः । तैविशेषमधुरं पदंशब्दरित्यादि पूर्वोक्तमन्यच्च
निविडप्रेम्णा सान्द्रस्नेहेन मुहुर्वारं वारं व्याहृतः कथितः तः प्रसिद्धः चालुक्यस्य
चालुक्यवंशस्य विद्याधरः श्रेष्ठजनो देवो विक्रमाङ्कदेवः 'नामकदेशप्रहणे नाम-
प्रहणमिति' । चोलीनां चोलाङ्गनानां कुटिलासु वक्रासु कुन्तललतादोलासु
केशवल्लीरूपान्दोलिकासु लोलां चञ्चलां दृशं दृष्टिं विनोदयन् व्यापारयन्मुद-
मानन्दमगात्प्राप । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः । सूर्याश्विन्यदि मः सर्जो सततगाः
शार्दूलविक्रीडितम् । रूपकमलङ्कारः ।

भाषा

इसके अनन्तर, कन्या के अन्तः पुर में, अत्यन्त धीर, द्रविड देश के राजा,
वीरराजेन्द्र द्वारा, विशेष मधुर शब्दों में वार २ घनिष्ट प्रेम से ऐसी २ बातों
से सम्बोधित उस चालुक्यवंश में श्रेष्ठ, विक्रमाङ्कदेव ने चोलदेश की अङ्गनाओं
के घुघराले केशलता रूपी झूलों पर अपनी चञ्चल नजर फेरते हुए, आनन्द
प्राप्त किया । अर्थात् हवा से हिलने वाले घुघराले बालवाली अङ्गनाओं को
देख कर उसे हर्ष हुआ ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकभट्ट श्री विल्हण विरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये पञ्चमः सर्गः ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽथ दामोदरात् .
भारद्वाजवुधोत्तमात्समुदितः श्री विश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुबेरपरिहितधरात्संप्राप्तसाहाय्यक-
ष्टोकायुग्ममिदं रमाकरुणया सर्गे शुभे पञ्चमे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ श्री ॥

महाकवि श्री विल्हण विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

पद्यः सर्गः ।

सह विभवभरेण तत्र पुत्रीं गुणनिधये नृपनन्दनाय दत्त्वा ।
कथमपि परिणेतुरभ्यनुज्ञामथ समवाप्य चचाल चोलराजः ॥१॥

अन्वयः

अथ चोलराजः तत्र गुणनिधये नृपनन्दनाय विभवभरेण सह पुत्रीं
दत्त्वा कथमपि परिणेतुः अभ्यनुज्ञां समवाप्य चचाल ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेवचोलराजयोस्तनेलनानन्तर चोलवंशस्य नृपो राजा वीर-
राजेन्द्रतत्र तुङ्गभद्रातटे गुणाना शौर्यादिगुणानां निधिराकरत्तस्मै गुणावराय
नृपस्य राज आह्वयमल्लदेवस्य नन्दनाय पुत्राय विक्रमाङ्कदेवाय विभवस्य सम्पत्ते-
र्भस्ममूहस्तेन समृद्धिराशिना सह साकं पुत्रीं स्वात्मजां दत्त्वा समर्प्य कथमपि
वेनापि प्रकारेण परिणेतुयिवाहकर्तुरभ्यनुज्ञामाज्ञां समवाप्य लग्न्या चचाल
स्वराजधानीं प्रति प्रतस्थे । पुष्पिताप्रावृत्तम् । “अयं जित् तयुगरेफतो पदारो
युजि च न जी जरमाश्च पुष्पिताया” इति लक्षणात् ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव और चोलराज ने मिलाप होने के अनन्तर, चाण्डेश के राजा
ने तुङ्गभद्रा नदी के तट पर उस गुण की राज, राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव को बहुत
सी सम्पत्ति के साथ कन्या प्रदान कर, वहीं कठिनाता से विवाह करने वाले
विक्रमाङ्कदेव की आज्ञा पाकर अपनी राजधानी की ओर प्रस्थान किया ।

द्रविडनरपतेरदत्त वित्तं निरवधि कुन्तलनाथनन्दनोऽपि ।
यशसि रसिकतामुपागतानां तृणगणना गुणरागिणां धनेषु ॥२॥

अन्वयः

कुन्तलनाथनन्दनः अपि द्रविडनरपतेः निरवधि वित्तम् अदत्त ।
यशसि रसिकताम् उपागतानां गुणरागिणां धनेषु तृणगणना ।

व्याख्या

कुन्तलनाथस्याऽऽहवमल्लदेवस्य नन्दनः पुत्रो विक्रमाङ्कदेवोऽपि द्रविडस्य
द्रविडदेशस्य नरपते राज्ञश्चोलराजस्य नास्त्यवधिस्सीमा यस्य तन्निरवधि प्रभूतं
वित्तं धनमदत्त दत्तवान् याचकेभ्य इत्यर्थः । यशसि कीर्तिं 'यशः कीर्तिः समज्ञा
च' इत्यमरः । रसिकतामानन्दानुभूतिमुपागतानां प्राप्तानां गुणेषु सौजन्यादिगुणेषु
रागिणोऽनुरागवन्तस्तेषां गुणस्नेहिनां धनेषु वित्तेषु वित्तविषय इत्यर्थः । तृणस्य
घासस्य 'शष्क बालतृण घासः' इत्यमरः । इव गणना दृष्टिर्भवति । यशस्विनां धनं
तृणवन्निर्मूल्यमिति भावः । पूर्वार्द्धस्योत्तरार्द्धेन समर्थनादर्थात्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

कुन्तलदेश के राजा आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव ने भी द्रविड राजा
के अपरिमित वित्त को याचको को दे दिया । यश में रसिकता रखने वाले
गुणग्राही जन, धन को तृणवत् समझते हैं ।

मुदितमनसि जातमानसिद्धौ गतवति तत्र गुणैकपक्षपाती ।
प्रतिपदमुदकण्ठत क्षितीन्दुः कुसुममृद्नि मनांसि निर्मलानाम् ॥३॥

अन्वयः

गुणैकपक्षपाती क्षितीन्दुः जातमानसिद्धौ मुदितमनसि तत्र गतवति
(सति) प्रतिपदम् उदकण्ठत । निर्मलानां मनांसि कुसुममृद्नि (भवन्ति) ।

व्याख्या

गुणेष्वेव सौजन्यादिगुणेष्वेवंको मुख्यः पक्षपातः स्नेहो यस्य स गुणैकानुरक्तः
क्षिते पृथ्वा इन्द्रुचन्द्रो विक्रमाङ्कदेवो (आल्हादकत्वात्) जाता सम्पन्ना मान-
स्याऽऽदरस्य सिद्धिनिष्पत्तिर्धस्य स तस्मिन् मुदितं हृष्ट मनश्चित्त यस्य स तस्मिन्

प्रहृष्टचेतसि तत्र द्रविडनृपती गतवति सति स्वनगर प्रति प्रस्थिते सति प्रतिपद
प्रतिक्षणमुदकण्ठत समुत्सुको बभूव । तस्य स्मरणेन प्रसन्नो बभूवेत्यर्थः । निर्मलाना
स्वच्छहृदयाणा मनांसि चेतांसि कुसुमवत्पुष्पवन्मूर्ति कोमलानि भवन्ति ।

भाषा

केवल गुणों से ही स्नेह करने वाला, पृथ्वी भर के लोगों को सुख देने
वाला विश्वमाझूदेव, अपने आदर की सिद्धि से प्रसन्न चित्त, द्रविड राजा के चले
जाने पर, क्षण २ में उसके लिये उत्कण्ठित होता था । स्वच्छ हृदय वाले
मनुष्यों के मन, फूल के ऐसे कोमल होते हैं ।

द्रविडपतिकथाद्भुत क्षयेषु क्षितिपति सूरुरसौ गुणानुरागी ।
पुलकपरिकरैः कपोलपाली विपुलमतिः परिपूरयाञ्चकार ॥४॥

अन्वयः

विपुलमतिः गुणानुरागी असौ क्षितिपतिसूनुः द्रविडपतिकथाद्भुत-
क्षयेषु पुलकपरिकरैः कपोलपाली परिपूरयाञ्चकार ।

व्याख्या

विपुला विगुणोदारैःत्वर्ष । क्षितिर्बुद्धि 'बुद्धिर्मनीषा विषया यी प्रजा जेमुषी
मति' इत्यमर । तस्य स उदारप्रज्ञो गुणेषु सौजन्याविगुणेष्वनुराग प्रेम यस्य
स गुणस्नेहसौ प्रसिद्ध क्षितिपतेर्नृपस्याऽऽह्वयमस्तदेवस्य सूनु पुत्रो विक्रमाङ्कदेशो
द्रविडपतेश्चोलराजस्य कथाना वार्तानामद्भुता आश्चर्यान्विता सणा अवसरास्तेषु
चोलराजसम्बन्धितान्तर्चर्चाकालेषु पुलकानां रोमाञ्चानां परिवरास्तमूहास्तं
रोमाञ्चप्रवरं कपोलपाली गण्डस्थलीं परिपूरयाञ्चकार परिपूर्णाञ्चकार ।
तस्य चोलराजस्य स्मरणमात्रेण श्रेण्या स रोमाञ्चितोऽभूविति भावः ।

भाषा

निर्मल बुद्धि वाले गुणवादी राजा आह्वयमस्तदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव के मरु,
चोलराज का प्रद्भुत वानचीन के सिद्धिमे में रोमाञ्चन हो उठन थे ।

किमिति न गमनानिवारितोऽसौ परिचयमेप्यति चक्षुषोः पुनः किम् ।
इति तुजनशिखामणिः कुमारः किमपि चिरं परिविन्तयाञ्चकार ॥५॥

अन्वयः

असौ गमनात् किम् इति न निवारितः । सुजनशिखामणिः किम् पुनः
चक्षुषोः परिचयम् एष्यति इति कुमारः किमपि चिरं परिचिन्तयाञ्चकार ।

व्याख्या

असौ द्रविडनरपतिर्गमनात्स्वनगरप्रयाणात् किमिति न कुतो न निवारितः
प्रतिषिद्धः । सुजनानां सज्जनानां शिखामणिश्शिरोरत्न श्रेष्ठ इत्यर्थः । द्रविडा-
धिराजः किमिति प्रश्ने पुनः भूयश्चक्षुषोर्नयनयोः परिचयं गोचरत्वमेष्यति समाग-
मिष्यतीतीत्यं प्रकारेण कुमारो विक्रमाङ्कदेवः किमपि विचित्रमवर्णनीयं चिरं
बहुकाल परिचिन्तयाञ्चकार विचारं कृतवान् ।

भाषा

मैने द्रविडराजा को अपने घर जाने से क्यों नहीं रोका ? क्या वह सज्जन
शिरोमणि फिर कभी दृष्टि-गोचर होगा ? वह राजकुमार विक्रमाङ्कदेव
ऐसी २ चिरकाल तक चिन्ता किया करता था ।

द्रविडनृपतिपुत्रिकां चकार त्रिभुवनदुर्लभसम्पदास्पदं सः ।
प्रणयिषु शुभचेतसां प्रसादः प्रसरति सन्ततिमप्यनुग्रहीतुम् ॥६॥

अन्वयः

सः द्रविडनृपतिपुत्रिकां त्रिभुवनदुर्लभसम्पदास्पदं चकार । प्रणयिषु
शुभचेतसां प्रसादः सन्ततिम् अपि अनुग्रहीतुं प्रसरति ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो द्रविडनृपतेश्चोलाधीश्वरस्य पुत्रिकाभात्मजां त्रिभुवनस्य
त्रैलोक्यस्य दुर्लभां दुष्प्राप्यां यां सम्पत्सम्पत्तिस्तस्या आस्पदं स्थानं चकार
निष्पादितवान् । विक्रमाङ्कदेवस्तत्कन्यार्यं प्रभूतसम्पत्तिं ददावित्यर्थः । प्रणयिषु
स्नेहाद्विनश्रेषु शुभं कल्याणकारि चेतश्चित्तं येषां ते तेषां महोपकारिणां
महाजनानां प्रसादः प्रसन्नता 'प्रसादस्तु प्रसन्नता' इत्यमरः । सन्ततिं सन्तानमपि
कन्यापुत्रादीनपीत्यर्थः । अनुग्रहीतुं कृपां प्रदर्शयितुं प्रसरति प्रवर्तते । द्रविडराज-
प्रेम्णा तत्पुत्रीमप्यनुगृह्णाति स्मेति भावः । पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन समर्थनादर्थान्त-
रन्यासा लङ्कारः ।

भाषा

उसने द्रविडराज की लडकी को तीनों लोको में दुर्लभ सम्पत्ति दी । अपने स्नेहियों के सम्बन्ध में कल्याण करने की चित्तवृत्तिवालों की कृपा, उनके कन्या पुत्रादि पर भी हो जाती है ।

रणरभसविलासकौतुकेन स्थितिमथ विभ्रदम्नौ यशोवतंसाम् ।
विधिहतकदुराग्रहादकाण्डे गतमशृणोद्द्रविडेन्द्रमिन्द्रघाम्नि ॥७॥

अन्वयः

अथ रणरभसविलासकौतुकेन यशोवतंसां स्थिति विभ्रत् असौ^१
विधिहतकदुराग्रहात् अकाण्डे द्रविडेन्द्रम् इन्द्रघाम्नि गतम् अशृणोत् ।

व्याख्या

अथ किञ्चित्कालानन्तर रणो युद्ध तस्य रभसो हर्षः 'रभसो हर्षवेगयो' इति विश्वः । तस्य विलास क्रीडा लीला तस्य कौतुक कुतूहल तेन युद्धजनितहर्षलीला-कुतूहलेन यश कीर्तिरवतंसो भूषण यस्यास्ता ता कीर्तिभूषणा स्थितिमवस्थां विभ्रद्वारपक्षसौ विक्रमाङ्कदेवो विधिर्ग्रहा स एव हतको नीचस्तस्य दुराग्रहाद्-दुरभिनिवेशादकाण्डेऽनघसरे द्रविडेन्द्र चोलराजमिन्द्रघाम्नि स्वर्गे गत प्राप्त मृतमित्यर्थः । अशृणोदाकर्णितवान् ।

भाषा

कुछ काल के अनन्तर, युद्ध जनित हर्ष की लीला के कुतूहल द्वारा यश से विभूषित अवस्था में विद्यमान उस विक्रमाङ्कदेव ने शूर दैव के दुराग्रह से द्रविडेन्द्र के राजा की असमय में ही स्वर्ग में जाने की बात सुनी ।

मृदुहृदयतया गुणानुरागादतिमहतः प्रणयाच्च राजपुत्रः ।
हिमकरकरकाण्डपाण्डुगण्ड-स्थलगलदश्रुजलधिरं ललाप ॥८॥

अन्वयः

राजपुत्रः मृदुहृदयतया गुणानुरागात् अतिमहतः प्रणयात् च हिमकर
करकाण्डपाण्डुगण्डस्थलगलदश्रुजलः (सन्) चिरं ललाप ।

व्याख्या

राजपुत्रो नृपनन्दनो विक्रमाङ्कदेवो मृदु कोमलं हृदयं चित्तं यस्य स मृदु-
हृदयस्तस्य भावो मृदुहृदयता तथा कोमलचित्तत्वात् गुणेषु सीजन्यादिगुणेष्व-
नुरागः प्रेम तस्माद्गुणपक्षपातित्वादतिमहतोऽतिबृहत्तः प्रणयाच्च स्नेहाच्च
हिमाश्शीतलाः कराः किरणा यस्य स हिमकरश्चन्द्रस्तस्य करा अंशवः 'किरणो-
स्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः । भानुः करो मरीचिः स्त्री पुंसयोर्दोधितिः
स्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषां काण्डानि समूहास्तद्वत्पाण्डु श्वेतं मण्डस्यलं कपोलस्त-
स्माद्गलत्परिपतदश्रुजलं बाष्पाम्भो यस्य स चन्द्रकिरणश्वेतकपोलगलद्राष्पा-
म्बुस्सन् चिरं बहुकालं ललाप विललाप विलापं चकारेत्यर्थः । अथाऽनुप्रासः
'शब्वालङ्कार । अत्र 'ललाप' इति क्रियापदे अवाचकत्वं नाम दोषः, उपसर्ग
विनाऽर्पबोधकत्वाऽभावात् ।

भाषा

वह राजपुत्र, कोमल हृदय होने से, गुणों के अनुराग के कारण तथा अत्यधिक
प्रेम से, चन्द्रमा की किरणों के समान सफेद पड़ गए हुए गालों पर से आसुओं
को गिराता हुआ बहुत देर तक विलाप करता रहा ।

द्रविडविषयराज्यविप्लवेन श्रवणपथातिथिना ततः सखेदः ।

अभिजनवति चोलराजपुत्रे श्रियमभिपेक्षुमसौ समुच्चाल ॥६॥

अन्वयः

ततः असौ श्रवणपथातिथिना द्रविडविषयराज्यविप्लवेन सखेदः (सन्)
अभिजनवति चोलराजपुत्रे श्रियम् अभिपेक्षुं समुच्चाल ।

व्याख्या

ततश्चोलराजविषयकशोकानन्तरमसौ विक्रमाङ्कदेवः श्रवणयोः कर्णयोः पन्था
मार्ग इति श्रवणपथः कर्णकुहरमार्गस्तस्याऽतिथिविषयस्तेन धृतेनेत्यर्थः । द्रविड-
विषयो द्रविडदेशस्तस्य राज्यं शासनं तस्मिन् विप्लवो हिम्वः 'हिम्वे इमर-
विप्लवौ' इत्यमरः । तेन, खेदेन दुःखेन सहितः सखेदो दुःखाक्रान्तस्सप्रभिज-
नवति कुलीने 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयो' इत्यमरः । चोलराजपुत्रे
धीरराजेन्द्रात्मजेऽधिराजराजेन्द्रनामके धियं राज्यलक्ष्मीमभिपेक्षुं प्रतिष्ठापयितुं
समुच्चाल प्रतस्ये ।

भाषा

शोक मनाने के बाद, द्रविडदेश के राज्य में विप्लव होने की खबर सुन कर, दुःखित हो, वह विक्रमाङ्कदेव, कुलीन चोलराजा वीर राजेन्द्र के अधिराज-राजेन्द्र नामक पुत्र को राजगद्दी पर बैठाने के लिये चल पड़ा ।

करटिशतविकीर्णकर्णताल-व्यजनसमीरणशीतलीकृतानि ।
अथ धरणिभुजां पिवन् यशांसि क्षितिपतिरादिपुरीमवाप काञ्चीम् ॥१०॥

अन्वयः

अथ क्षितिपतिः करटिशतविकीर्णकर्णतालव्यजनसमीरणशीतलीकृतानि
धरणिभुजां यशांसि पिवन् आदिपुरीं काञ्चीम् अवाप ।

व्याख्या

अथ चोलदेशप्रति प्रस्थानानन्तर क्षितिपतिः पृथिव्या अधिष्ठाता करटिनां गजाना इतं तेन विकीर्णानि विक्षिप्तानि कर्णा एव तालाः तालवृक्षपर्णानि तान्येव व्यजनानि तालवृन्तानि तेषां समीरणेन पवनेन शीतलीकृतानि, अशीतलानि शीतलानि कृतानीति शीतलीकृतानि 'त्विः' प्रत्ययः । विपक्षनृपाणां प्रतापजनितोष्माण निवार्य हिमीकृतानि धरणिभुजा पृथ्वीपालानां यशांसि कीर्तीः दुग्धमिव पिवन् गूळुन्नादिपुरीं प्रथमनगरीं काञ्चीं तन्नामचोलराजधानीमवाप संप्राप्तः । यशसः श्वेत्य प्रतिद्वमिति दुग्धरूपता व्यज्यते, एवं शत्रुभूषानां यशोदुग्धं पिवन्निव सत्राऽऽजगामेति भावः ।

भाषा

चोलदेश के प्रति प्रस्थान करने के अनन्तर, सैकड़ों हाथियों के हिलाए हुए कान रूपी ताल पत्र के पत्तों से उत्पन्न वायु से ठण्डे किए हुए विपक्षी राजाओं के यशों का पान करते हुए वह पृथ्वी का संरक्षक विक्रमाङ्कदेव प्राचीन नगरी काञ्ची में पहुँच गया । अर्थात् हाथी की सेना से शत्रुओं को परास्त कर उनकी प्रताप की गर्मी शान्त होने से उनका शीतल दुग्ध के समान यश, अपने परिश्रम से लगी व्यास को मिटाने के लिए, पान करता हुआ काञ्ची नगरी में पहुँचा ।

समजनि कलमेखलाकलाप-ध्वनिजयडिण्डिमसञ्जपुष्पचापम् ।
अथ चटुलकटाक्षवाणवर्ष-प्रगुणममुष्य पुरः पुरन्ध्रिचक्रम् ॥११॥

अन्वयः

अथ अमुष्य पुरः पुरन्ध्रिचक्रं कलमेखलाकलापध्वनिजयडिण्डिम-
सञ्जपुष्पचापं चटुलकटाक्षवाणवर्षप्रगुणं समजनि ।

व्याख्या

अथ काञ्चीपुरीसमागमानन्तरममुष्य विक्रमाङ्कदेवस्य पुरोऽग्रे पुरन्ध्रीणा
साध्वीना ललनाना 'पुरन्ध्री'सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । चक्र
समूहो मेखलाना काञ्चीना कलापस्समूहस्तस्य ध्वनिस्स्वन इति मेखलाकलाप-
ध्वनिः कलो मधुरो यो मेखलाकलापध्वनिः स एव जयडिण्डिमो विजयसूचक-
वाद्यविशेषशब्दस्तेन सञ्जस्तुसञ्जितः पुष्पचापः कुसुमायुधः कामो येन तत्,
चटुलाश्चञ्चलाः कटाक्षा एव वाणाश्शरास्तेषां वर्षं वृष्टिस्तेन प्रगुणं प्रकृष्टगुण-
युक्तं समजत्यभूत् । तत्र नागरीणा काञ्चीशब्देन कटाक्षवीक्षणेन च काम-
साम्राज्यमिव प्रदर्शितमिति भावः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के काञ्चीनगरी में पहुँचने पर इसके सामने वहाँ की नागरिक
ललनाएँ मानो सुन्दर करधनियो के शब्द रूप जयध्वनि के नगाडे के शब्द से
कामदेव को उत्साहित करने वाली तथा चञ्चल कटाक्ष रूपी वाणो की वृष्टि
करने वाली, हो गई ।

अधरहसितकिंशुका शुक्राय क्रमुकदलं वदनस्थमर्पयन्ती ।
क्षितिपतितनयेऽत्र कापि नेत्र-प्रणयिनि चुम्बनचातुरीमुवाच ॥१२॥

अन्वयः

अधरहसितकिंशुका का अपि वदनस्थं क्रमुकदलं शुक्राय अर्पयन्ती
(सती) नेत्रप्रणयिनि अत्र क्षितिपतितनये चुम्बनचातुरीम् उवाच ।

व्याख्या

अधरेण अधरोष्ठेन रक्तवर्णत्वात् हसितः अधरोकृतः किंशुको रक्तवर्णपला-
शपुष्पं यया सा स्वरक्तवर्णाधरेणाधरीकृतरक्तवर्णकिंशुका रक्तवर्णाधरोष्ठेति

भावः । काऽपि नगररमणी वदने मुखे तिष्ठतीति तं मुखान्तर्वर्तिनं क्रमुकस्य पूगस्य
दलं खण्डं शुकाय कोराय मुखेनैवाऽर्पयन्तो ददती सती नेत्रयोः कामिनीनयनयोः
प्रणयः स्नेहोत्थस्मिन्निति नेत्रप्रणयी तस्मिन्नेत्रप्रणयिनि दृष्टिगोचरेऽत्राऽस्मिन्
क्षितिपते राज्ञ आहवमल्लदेवस्य तनये पुत्रे विक्रमाङ्कदेवे चुम्बनस्य चक्रसंयोगस्य
चातुरी वंदगर्ष्यं ता चुम्बनवंदगर्ष्यमुवाच प्रकटयाम्बभूव ।

भाषा

अपने लाल अघर पल्लव से पलास के लाल फूल की हसी उड़ाने वाली
नागरी ललना, अपने मुख में विद्यमान सुपाडी के टुकड़े को अपने मुख से ही
सुग्गे के मुख में देती हुई मानो राजा आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव के
प्रति चुम्बन करने के कौशल को प्रकट करती थी ।

गृहशिखरमगम्यमध्यरोहद् द्रुतमवधीरितपातभीतिरन्या ।
मरणमपि तृणं समर्थयन्ते मनसिजपौरुषवासितास्तरुण्यः ॥१३॥

अन्वयः

अन्या अवधीरितपातभीतिः (सती) अगम्यं गृहशिखरं द्रुतम् अम्य-
रोहत् । मनसिजपौरुषवासिताः तरुण्यः मरणम् अपि तृणं समर्थयन्ते ।

व्याख्या

अन्याऽपरा रमण्यवधीरिता तिरस्कृता त्यक्तेत्यर्थः । पातस्य पतनस्य
भीतिर्भयं यथा सा त्यक्तपतनभया सती गन्तुं योग्यं गम्यं न गम्यमगम्यमारोढु-
मनहं गृहाणा गेहाना 'गृह गेहोऽध्यवसितम्' इत्यमरः । शिखरं शृङ्गं सर्वोच्च-
स्थानमित्यर्थः । द्रुतं शीघ्रमध्यरोहदाहरोह । मनसिजस्य कामस्य पौरुषेण
विक्रमेण वासिता युवताः कामवासनाभिभूतास्तरुण्यो युवत्यो मरणमपि मृत्युमपि
तृणं तृणवत्तुच्छं समर्थयन्ति मन्यन्ते । अत्र पूर्वार्धस्थोत्तरार्धेन समर्थतादर्थान्तर-
न्यासो नामालङ्कारः ।

भाषा

कोई नागरी इसको देखने के लिये, गिरने का भय छोड़ कर जल्दी से न
चढ़े जाने योग्य घर के सबसे ऊँचे भाग पर चढ़ गई । वामदेव के पराक्रम से
अभिभावित अर्थात् वामासक्त युवतियाँ, मौत को भी तृण के समान तुच्छ
समझती हैं ।

कलकलमपरा मुधा विधाय क्षितितिलकान्नयनान्तमाससाद् ।
अवतरति मृगीदृशां तृतीयं मनसिजचक्षुरुपायदर्शनेषु ॥१४॥

अन्वयः

अपरा मुधा कलकलं विधाय क्षितितिलकात् नयनान्तम् आससाद् ।
मृगीदृशां तृतीयं मनसिजचक्षुः उपायदर्शनेषु अवतरति ।

व्याख्या

अपरा काचित् कामिनी मुधा ध्ययमेव प्रयोजनमन्तरेणैवेत्यर्थः । कलकलं
कोलाहल 'कोलाहलः कलकलः' इत्यमरः । विधाय कृत्वा क्षितितिलकाद्भूमि-
भूषणाद् विक्रमाङ्कदेवाभ्यनयोनेत्रयोरन्तमपाङ्गभागमाससाद् प्राप । कलकल-
निधेण तस्य दृष्टिमाचकर्षेति भावः । मृगीणा हरिणीना दृशो नेत्राणीव दृशो यासा
तास्तासा हरिणनयनाना तृतीयं तृतीयसंख्याक मनसिजः कामः एव चक्षुर्नयनं
कामनयनमुपायाना यत्किञ्चिद्दृष्ट्याजरूपोपायानां दर्शनमवलोकनं प्रयोग इत्यर्थः ।
तेषु स्वाभीष्टसिद्धयुपायप्रयोगेष्ववतरति फलति । काम एव तरुणीनां विभ्रमा-
दिचमत्कृतानन्यसाधारणव्यवहारशिक्षक इति भावः । पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन समर्थना-
दर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

किसी अन्य स्त्री ने, अकारण कोलाहल मचाकर, विक्रमाङ्कदेव का दृष्टिकोण
अपनी ओर आकर्षित कर लिया । मृगनयनियो का कामरूपी तृतीय नेत्र,
(ऐसे २) उपायो को गुझा देता है ।

हृदि विहितपदेन शुद्धभासा कृतमधरं धरणीन्द्रसूनुनेव ।
निपतितमवधीर्य हारमन्या हरिणविलोलविलोचना जगाम ॥१५॥

अन्वयः

हरिणविलोलविलोचना अन्या शुद्धभासा हृदि विहितपदेन धरणीन्द्र-
सूनुना अधरं कृतम् इव निपतितं हारम् अवधीर्य जगाम ।

व्याख्या

हरिणस्य मृगस्य इव विलोले चञ्चले विलोचने नेत्रे यस्याः सा मृगचञ्चल-
नयनाऽन्या काचित्कलना शुद्धा निर्मला भाः कान्तिर्यस्य तेन निर्मलकान्तिमता 'स्युः

प्रभास्फुचिस्त्वद्भा भाइछविद्युतिवोप्यय' इत्यमर । हृदि वक्ष स्थलेऽन्तःकरणे
 ष विनिहित स्थापितं पद स्थान येन स तेन कृतस्थानेन धरणीन्द्रस्य नृपतेराहवमल्ल-
 देवस्य सूनु पुत्रस्तेन विक्रमाङ्गुदेवेनाऽधर निम्नस्थानस्थित गुणैर्न्यूनञ्च कृतमिध
 सम्पादितमिवाप्त एव निपतितमधोभ्रष्ट हार मुक्तामालामवधीर्य परित्यज्य
 जगाम गता । कुमार द्रष्टुं गताऽन्या काऽपि स्त्री रभसात् निपतितां हृदिस्या
 मुक्तामाला परित्यज्य जगाम । यत हारस्य स्थाने ललनाहृदय शुद्धभासा
 कुमारेणऽऽश्रितत्वात्तस्य निम्नस्थानगतस्वारपतनमृत्प्रेक्षितमिति भाव । ईलेया-
 नुप्राणितोत्प्रेक्षा ।

भाषा

मृग के समान चञ्चल नेत्र वाली कोई ललना, निर्मलकान्तिवाले और
 ललना के हृदय में स्थान बनाने वाले राज पुत्र से, माधो नीचे खसकाए गये
 हुए अतएव वक्ष स्थलपर से गिरे हुए हार की परवाह न कर चली गई ।

उरसि मनसिजावतंसलीला-समुचितकोमलपल्लवानुकाराम् ।
 नखलिपिमपरा प्रकाशयन्ती सुरतविमर्दसहत्वमाचचक्षे ॥१६॥

अन्वयः

अपरा उरसि मनसिजावतंसलीलासमुचितकोमलपल्लवानुकारा नखलिपिं
 प्रकाशयन्ती सुरतविमर्दसहत्वम् आचचक्षे ।

व्याख्या

अपराऽया कामिन्दुरसि वक्ष स्थले मनसिजस्य कामस्य याऽवतंसलीला
 भूषणरूपविलासस्तस्या समुचितो योग्य कोमलपल्लवो मृदुकिसलय 'पल्लवोऽस्त्री
 किसलयम्' इत्यमर । तस्याऽनुकारोऽनुकरण यस्या सा ता मन्मथभूषण
 विलासयोग्यमृदुकिसलयसदृशाकृतिमर्द्धवृत्ताकारानित्यर्थ । नखलिपिं नखक्षत-
 परम्परा प्रकाशयन्ती प्रदर्शयन्ती सुरते निधवनश्रीडायां यो विमर्दः राघर्षस्त
 सहते इति सुरतविमर्दसहस्तस्य भावस्तत सुरतश्रीडासघर्षक्षमत्वमाचचक्षे
 कथितवती ।

भाषा

अन्य किसी नारी न अपनी छाती पर कामदेव के भूषण की शोभा के योग्य
 कोमल पत्तों की आकृति के अर्धवृत्ताकार नखक्षतों को दिखाते हुए, अपनी सुरत
 कालीन शकझोर को सहने की योग्यता प्रकट की ।

अभजत मणिकुण्डलं परस्याः श्रवणपरिच्युतमंसदेशमेत्य ।
गलविगलितपुष्पवाणचक्र-श्रियमसितोत्पलचारुलोचनायाः ॥१७॥

अन्वयः

असितोत्पलचारुलोचनायाः परस्याः मणिकुण्डलं श्रवणपरिच्युतं
(सन्) अंसदेशम् एत्य गलविगलितपुष्पवाणचक्रश्रियम् अभजत ।

व्याख्या

असितं नीलमुत्पल कमल तद्वच्चारुणी सुन्दरे लोचने नेत्रे यस्याः सा तस्या
नीलकमलवत्सुन्दरनेत्रायाः परस्या अन्यस्याः ललनाया मणिकुण्डल रत्नावतसः
श्रवणाभ्यां कर्णाभ्या परिच्युत पतित सत् असदेशं स्वन्वस्यलमेत्य सप्राप्य गले
कण्ठदेशे विगलितास्तम्प्राप्ता पुष्पवाणा. कुमुमसायकास्तेषा चक्रं समूहस्तस्य
श्रियं शोभामभजत धारयामास । मणिकुण्डलस्य पुष्पवाणेन साम्यादुपमा ।
मणिकुण्डलस्य वर्तुलाकारत्वात् कामस्य चक्रश्रियमभजतेत्यर्थः समीचीनः ।
परन्तु कामस्य चक्रधारणमप्रसिद्धम् ।

भाषा

किसी नीले कमल के ऐसे सुन्दर नेत्रवाली नारी के कान में का मणिकुण्डल
गिर कर उसके गले पर आ पडने से वह गले पर पड़े हुए कामदेव के फूल के
वाण समूहों की शोभा को प्राप्त करता था । कान के अभूषण के गोल होने
से कामदेव के चक्र की शोभा अर्थ ही ठीक है । परन्तु कामदेव का चक्र
धारण अप्रसिद्ध है ।

परिकलितचुलुक्यराजपुत्र-प्रथमविलोकनकौतुकत्वरारणाम् ।
इति नगरकुरङ्गलोचनाना-मभवदनङ्गविलोभनो विलासः ॥१८॥

अन्वयः

परिकलितचुलुक्यराजपुत्रप्रथमविलोकनकौतुकत्वरारणां नगरकुरङ्गलोच-
नानाम् इति अनङ्गविलोभनः विलासः अभवत् ।

व्याख्या

परिकलितो विवित. कश्चिच्चिह्नविशेषविज्ञात इत्यर्थः । यहचलुक्यराजपुत्रो

विक्रमाङ्कदेवस्तस्य प्रथमविलोकनस्य सर्वप्रथमसदृशनस्य यत्कौतुकं कौतूहलं तस्मिन् त्वरा सम्भ्रमो यासां तास्तासां नगरस्य काञ्चीपुर्याः कुरङ्गलोचना मृगनय-
नास्तासां कामिनीनामिति पूर्वोक्तप्रकारोऽनङ्गस्य कामस्य विलोभनो विमोहनोऽ-
नङ्गविलोभनो मदनमोहनो विलासो नानाविधकामसम्बन्धिचेष्टाविशेषोऽभवत्
प्रादुर्बभूव ।

भाषा

किसी प्रकार चिह्नादि से पहिचान में आए हुए चुलुक्य वंशीय राजकुमार विक्रमाङ्कदेव के पहिले पहिल दर्शन की उत्कण्ठा से त्वरा करने वाली नागरिक मृगनयनियो की पूर्वोक्त प्रकार की काम सम्बन्धि चेष्टाएँ हुई ।

‘नरपतितनयः कयापि कोप-स्फुरितरदच्छदलेखयालुलोके ।
प्रकटितपटुपञ्चबाणलीला-कलकिलकिञ्चितमीक्षणाश्वलेन ॥१६॥

अन्वयः

कोपस्फुरितरदच्छदलेखया कया अपि ईक्षणाश्वलेन प्रकटितपटुपञ्च-
बाणलीलाकलकिलकिञ्चितं नरपतितनयः आलुलोके ।

व्याख्या

कोपेन क्रोधेन स्फुरितस्सचलित. कम्पमानो वा यो रदच्छदोऽधरस्तस्य लेखा
अधरदेशः ‘ओष्ठाधरो तु रदनच्छदो दशनवाससो’ इत्यधरः । यस्याः सा तथा
क्रोधकम्पितसूक्ष्माधररेखया कयाऽपि नापिकया ईक्षणयोर्नैवयोरञ्चलः प्रान्त-
भागरतेन कटाक्षेण प्रकटिता प्रकाशिता पटुविधिषवैरङ्घ्यसमेता या पञ्चबाणस्य
कामस्य लीला श्लोडा तथा कलं मधुर किलकिञ्चितं कामजनितक्रोधाश्रुहर्ष-
भीत्यादिमिथितभावविशेषो यस्मिन्कर्मणि तद्यथास्यात्तथा नरपतितनयो राजपुत्रो
विक्रमाङ्कदेव आलुलोके सवृष्टः ।

भाषा

क्रोध से फुरफुराने वाले ओठ से युक्त, किसी नारी ने कामदेव की चातुरी
युक्त मनोहर लीला से आन्तरिक राग क्रोधादि भावों को प्रकट करते हुए,
राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव को कटाक्ष से देखा ।

कनकसदनवेदिकान्तराल-ग्रथितपदः क्षितिपालनन्दनोऽसौ ।
सुरशिखरितटीविटङ्कमध्य-प्रणयिनमुष्णकरं निराचकार ॥२०॥

अन्वयः

कनकसदनवेदिकान्तरालग्रथितपदः असौ क्षितिपालनन्दनः सुरशिखरि-
रितटीविटङ्कमध्यप्रणयिनम् उष्णकरं निराचकार ।

व्याख्या

कनकस्य सुवर्णस्य यत्सदन गृह तस्य वेदिका समुपवेशनाय परिष्कृता भूमिः
'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । तस्या अन्तराल मध्य 'अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्'
इत्यमरः । तस्मिन् ग्रथित विहित पद चरण येन स असावय क्षितिपालस्याऽऽ-
हवमल्लदेवस्य नन्दनः कुमारो विक्रमाङ्कदेवः सुराणा देवाना शिखरी पर्वतसु-
वर्णाद्रिः सुमेरुस्तस्य तटी प्रान्तभाग एव विटङ्कमुन्नतस्थान तस्य मध्य मध्यभाग-
स्तस्य प्रणयी स्नेहवशवदस्तद्वर्तीत्यर्थः । तमुष्णकर सूर्यं निराचकार तिरश्चकार ।
निजोपप्रतापेन स्वर्णवेदिविद्यमानत्वेनाऽनुपसन्नोभया तिरश्चकारेति भावः ।

भाषा

सोने के घर के चौतरे पर चरण रखने वाले राजा आहवमल्लदेव के पुत्र
विक्रमाङ्कदेव ने (सोने के) सुमेरु पर्वत के प्रान्त भाग की उच्च भूमि के मध्य
में विराजित सूर्य को नीचा दिखाया । अर्थात् सूर्य के समान तेजस्वी विक्रमाङ्क-
देव के सोने के बने घर की वेदिका पर विराजित होने से इसकी शोभा के
सामने सुमेरु पर्वत के प्रान्तभाग में विराजित सूर्य की शोभा फीकी पड़ गई ।

कतिचिदपि दिनानि तत्र नीत्वा परिसरभूमिषु भूरिभिविलासैः ।
चरणतलनिविष्टदुष्टवर्गः पुरमवलोकयति स्म गाङ्गकुण्डम् ॥२१॥

अन्वयः

चरणतलनिविष्टदुष्टवर्गः (असौ) तत्र परिसरभूमिषु भूरिभिः विलासैः
कतिचित् अपि दिनानि नीत्वा गाङ्गकुण्डं पुरम् अवलोकयति स्म ।

व्याख्या

चरणतले पादतले निविष्टा दलिता दुष्टवर्गा शत्रुसमूहा येन स असौ

विश्रमाङ्कदेवस्तत्र काञ्चीनगरे परिसरभूमिषु नगरवहिर्भागेषु भूरिभिर्बहुविधैर्वि-
लासैर्मलोकिनोदकृत्यैः कतिचिदपि कानिचिदपि विनाग्यहानि नीत्वा व्यतीत्य
गाङ्गकुण्डं पुरं राजेन्द्रचोलनिर्मपितां गाङ्गकुण्डचोलपुराख्यां चोलदेशस्यैकां
राजधानीम् अवलोकयति स्म पश्यति स्म तत्र गतयानित्यर्थः ।

भाषा

विपक्षी दुष्ट राजाओ को अपने पैर तले कुचलने वाले राजपुत्र विक्रमाङ्क-
देव ने काञ्ची नगरी के आस पास के प्रदेशो के विहार में कुछ दिन बिताकर
राजेन्द्रचोल द्वारा बसाए हुए गाङ्गकुण्ड चोल पुर को देखा अर्थात् वहाँ गया ।

श्लोकद्वयेन गाङ्गकुण्डचोलपुरं वर्णयति कविः—

द्रविडनरपतिप्रतापभीत्या किमपि गते पयसां निधौ परस्तात् ।
यदविहितविवाहमङ्गलाया बहिरिव निर्गतमादिधाम लक्ष्म्याः ॥२२॥

अन्वयः

यत् पयसां निधौ द्रविडनरपतिप्रतापभीत्या किमपि परस्तात् गते
(सति) अविहितविवाहमङ्गलायाः लक्ष्म्याः आदिधाम बहिः निर्गतम् इव ।

व्याख्या

यद्गाङ्गकुण्डचोलपुरं पयसां जलानां निधावाकरे समूहे द्रविडस्य नरपतिर्नृ-
पस्तस्य प्रतापः प्रभावस्तस्माद्भूतिर्भयं तथा चोलदेशनृपभयेन किमपि किञ्चिदपि
परस्तात् पृष्ठभागे गते प्राप्ते सति स्वस्थानं विमुच्य किञ्चित्पृष्ठप्रदेशमपसृते सति
न विहितमविहितमसम्पादितं विवाहमङ्गलं पाणिग्रहणोत्सवो यस्याः सा तस्या
अपरिणीताया लक्ष्म्याः श्रिय आदिधाम प्रथमगृहं बहिर्निर्गतमिव समुद्राद्बहिरा-
गतमिव । गाङ्गकुण्डचोलपुरस्य लक्ष्मीप्रथमगृहत्वेनोत्प्रेक्षणादपरिमितसम्प-
त्तिशालित्वञ्च धोत्यते । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जो गाङ्गकुण्डचोलपुर द्रविड देश के राजा के प्रताप के भय से (डरकर)
समुद्रके कुछ पीछे सरक जाने से, अविवाहित अवस्था में समुद्र में लक्ष्मी के
रहने का आदिनिवास स्थान ही मानो बाहर निकल आया था ।

गगनमुपगतेन शोभते य-निरुपमकाञ्चनवप्रमण्डलेन ।
सुरपुरमिव हेमशैलमध्ये विबुधविभूतिभरात्कृतप्रवेशम् ॥२३॥

अन्वयः

यत् विबुधविभूतिभरात् गगनम् उपगतेन निरुपमकाञ्चनवप्रमण्डलेन
हेमशैलमध्ये कृतप्रवेशं सुरपुरम् इव शोभते ।

व्याख्या

यद्गाङ्गकुण्डचोलपुरं विबुधानां देवानां पण्डितानां वा विभूतिभरादश्वर्या-
तिशयाद्धेतोरग्यत्र भारात्—इवं साधर्म्यनिष्पादकहेतुनिरूपकं पदम् । गगनमाका-
शमुपगतेन प्राप्तेन नास्ति उपमा सादृश्यं यस्य तन्निरुपममद्वितीयं यत्काञ्चनस्य
सुवर्णस्य वप्रमण्डलं प्राकारपरम्परा (छड़दिवाली इति भाषायाम्) तेनाऽनुपम-
सुवर्णनिमित्तप्राकारपरम्पराहेतुना हेन्त सुवर्णस्य शैलः पर्वतः सुमेरुस्तस्य मध्ये-
ऽभ्यन्तरे कृतो विहितः प्रवेशोऽभ्यन्तरस्थितियेन तद्विहितप्रवेशं सुराणां देवानां पुरं
नगरममरावतीव शोभते विलसति । काञ्चनप्राकारान्तर्गतगाङ्गकुण्डचोल-
पुरस्योपरि सुमेरुपर्वतान्तर्गतसुरपुरत्वस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

जो गाङ्गकुण्ड चोलपुर, विद्वानों की अधिक समृद्धि से और आकाश चुम्बि
अनुपम सोने की चाहार दिवारी से मानों देवों की अधिक समृद्धि से (अर्थात्
बोझे से स्वर्ग से नीचे आई हुई) और (ऊचे) सोने के पर्वत सुमेरु के बीच में
प्रविष्ट, अमरावती नगरी के समान शोभित होता था ।

विघटितपरिपन्थिसैन्यसार्थः पदमधिरोप्य स तत्र चोलसूनुम् ।
नयनचुलुकलुण्ठ्यमानकान्तिर्द्रविडवधूभिस्त्वास मासमात्रम् ॥२४॥

अन्वयः

विघटितपरिपन्थिसैन्यसार्थः सः चोलसूनुं पदम् अधिरोप्य तत्र द्रविड-
वधूभिः नयनचुलुकलुण्ठ्यमानकान्तिः सन् मासमात्रम् उवास ।

व्याख्या

विघटिताः शकलीकृताः परिपन्थिनां शत्रूणां सैन्यसार्थाः सैनिकसमूहा येन

श्रीडयैश्च विघटनं विशङ्खलनं विधाय सम्पाद्य तरङ्गैर्वीचिभिर्धिरचिता राज-
कुमारस्य स्वागतसंस्काराय सम्यक् संघटिता (माङ्गलिकी) वन्दनमालिका
तोरणत्रयम् (वन्दनवार इति भाषायां प्रसिद्धा ।) यथा सा तां तुङ्गभद्रां तस्मान्नी-
नदीं पुनरपि मुहुर्जगाम ययौ । तरङ्गाणां वन्दनमालिकाभीरूपणाद्रूपकम् ।

भाषा

वह विक्रमाङ्कदेव, दुर्गम मार्गों में आक्रमण करने वाले कोलभिल्लादि
जगली धनुर्धारियों को सहज में भगाकर, अपने स्वागत में, लहरो से वन्दन वार
बाधने वाली तुङ्गभद्रा नदी पर फिर से गया ।

अथ कतिपुचिदेव दैवयोगात् परिगलितेषु दिनेषु चोलसूनाः ।
श्रियमहरत राजिगाभिधानः प्रकृतिविरोधहतस्य वेङ्गिनाथः ॥२६॥

अन्वयः

अथ कतिपुचित् एव दिनेषु परिगलितेषु दैवयोगात् राजिगाभिधानः
वेङ्गिनाथः प्रकृतिविरोधहतस्य चोलसूनाः श्रियम् अहरत ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं कतिपुचिदेव कियत्स्वेव दिनेषु दिवसेषु परिगलितेषु व्यतीतेषु
सत्सु दैवयोगाद्भाग्यवशात् राजिग इत्यभिधानं नाम 'आख्याह्वे ह्यभिधानञ्च
नामधेयञ्च नाम च' इत्यमरः । यस्य स राजिगाख्यो वेङ्गिनाथो वेङ्गि-
देशाधिपती राजेन्द्रचोलः प्रकृतीनां प्रजानां प्रकृतेः स्वभावस्य वा विरोधेन
प्रातिकूल्येन वरेण वा हतस्य मारितस्य चोलसूनाश्चोलराजपुत्रस्याऽधिराज-
राजेन्द्रस्य श्रियं लक्ष्मीं राज्यमित्यर्थः । अहरत गृहीतवान् ।

भाषा

इसके अनन्तर कुछ ही दिन बीतने पर राजिग उपनामक वेङ्गिदेश के राजा
राजेन्द्र चोल ने प्रजा के विरोध से या स्वाभाविक वर से चोल के राजपुत्र
अधिराज राजेन्द्र को मारकर उसका राज्य छीन लिया ।

कुटिलमतिरसौ विशङ्खमानः पुनरसुमेव पराभवप्रगल्भम् ।
प्रगुणमकृत पृष्ठकोपहेतोः प्रकृतिविरोधिनमस्य सोमदेवम् ॥२७॥

अन्वयः

कुटिलमतिः असौ पराभवप्रगल्भम् अमुम् एव पुनः विशङ्कमानः (सन) पृष्ठकोपहेतोः अस्य प्रकृतिविरोधिनं सोमदेवं प्रगुणम् अकृत ।

व्याख्या

कुटिला कुटिलनीतियुक्ता मतिर्बुद्धि 'बुद्धिमन्तोपा धियणा धी प्रजा शोमुधी मति' इत्यमरः । यस्य स कुटिलमतिरसौ वेङ्गिनाथो राजिग पराभवे शत्रूणां पराजयकरणे प्रगल्भं विष्णातमम् विक्रमाङ्कदेवमेव पुनः शश्वद्विशङ्कमान आतङ्कहेतु मन्थमान सन पृष्ठेन पृष्ठभागेन कोप आक्रमणमेव हेतु कारणं तस्माद्विक्रमाङ्कदेवस्य पृष्ठभागादाक्रमणार्थं छलेन विक्रमाङ्कदेवं विजेतुमित्यर्थः । अस्य विक्रमाङ्कदेवस्य प्रकृत्या स्वभावेनैव विरोधिनः प्रतिकूल सोमदेव विक्रमाङ्कदेवजपेष्ठभ्रातरः प्रगुण समुद्यतमकृत कृतवान् ।

भाषा

कुटिलनीति में कुशल राजिग वेङ्गिनाथ राजेद्र चोल न, शत्रुओ को परास्त करने में कुशल विक्रमाङ्कदेव की फिर से काञ्ची में आने की आशका से, विक्रमाङ्कदेव के स्वाभाविक विरोधी उसके बड भाई सोमदेव को, विक्रमाङ्कदेव पर पीछे से आक्रमण करने के लिय तैयार कर लिया ।

सुभटशतनिशातखड्गधारा-विहरणसव्रणपादपल्लवेव ।

अपि नयनिपुणेषु नो भरेण क्षिपति पदं किमुत प्रमादिषु श्रीः ॥२८॥

अन्वयः

श्रीः सुभटशतनिशातखड्गधाराविहरणसव्रणपादपल्लवा इव नयनिपुणेषु अपि भरेण पदं नो क्षिपति प्रमादिषु किमुत ।

व्याख्या

श्री राज्यलक्ष्मीः सुभटानां सुयोधानां शतं सुभटशत तस्य निशातास्तीक्ष्णा खड्गानां करवालानां धारा अघ्राणि तासु विहरणेन सधिलाससचरणेन सव्रणी सक्षती पादपल्लवी चरणकिसलये यस्या सा इव नये नीती निपुणा प्रगल्भास्तेषु नीतिप्रगल्भेष्वपि भरेण शरीरभारेण सामस्त्येन सर्वतोभावेनेत्यर्थः । पद चरण नो क्षिपति न निदधाति । सक्षतपादपल्लवस्य व्यथाभयात् । वृश्यते च लोके

सव्रणचरणा भूमौ शरीरस्य सम्पूर्णभारेण सुतरां पदं न निदधत इति । प्रमादिषु प्रमादप्रसक्तेष्वनवहितेषु जनेषु तु सुखेन पदनिक्षेपणं किञ्चित् वक्तव्यम् । अर्थात् प्रमादिषु नीतिरहितेषु तु लक्ष्म्याः प्रेमप्रवणत्वमत्यन्तमसम्भाव्यमिति भावः । अत्र पावपल्लवे खड्गधारा-विरहण-जन्यघण-सहितत्वस्थोत्कटककोटिकसंभावना-दुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सैकडो थोढ़ाओ की तीखी खड्गधाराओं पर घूमने से मानो जिसके चरणों में घाव हो गए हैं ऐसी लक्ष्मी, नीति युक्त कार्य करने वाले राजाओं के पास भी शरीर का पूर्ण बोझा देकर अर्थात् सर्वतो भावेन अपना पद नहीं रखती अर्थात् स्थान ग्रहण नहीं करती । अनीति युक्त कार्य करने वाले प्रमादियों के पास लक्ष्मी के निवास के सम्बन्ध में कहता ही क्या है । अर्थात् प्रमादियों के पास तो लक्ष्मी आ ही नहीं सकती । जिसके पावों में घाव रहता है वह स्वभाव से ही अपने चुटीले पाव पर शरीर का कुल बोझा देकर कभी नहीं चलता है । जल्मी पाँव वाली लक्ष्मी इसी से नीति निपुणों के पास भी अपने पाव पर शरीर का पूरा बोझा देकर नहीं रहती अर्थात् सर्वतो भावेन नहीं रहती ।

अवतरति मतिः कुपार्थिवानां सुकृतविपर्ययतः कुतोऽपि तादृक् ।
ऋटिति विघटते यथा नृपश्रीस्तटगिरिसंघटितेव नौः पयोधेः ॥२६॥

अन्वयः

कुपार्थिवानां सुकृतविपर्ययतः कुतः अपि तादृक् मतिः अवतरति यथा नृपश्रीः पयोधेः तटगिरिसंघटिता नौः इव ऋटिति विघटते ।

व्याख्या

कुपार्थिवानां निम्नचरित्राणां नृपाणां सुकृतस्य पुण्यकर्मणो विपर्ययो दुष्कृतं तस्मात्पापादित्यर्थः । कुतोऽपि कस्मादपि वचोऽधिपयात् तादृक् तादृशी विचित्रा मतिर्बुद्धिरवतरति संजायते यथा दुर्बुद्ध्या नृपश्री राजलक्ष्मीः पयोधेः समुद्रस्य तटे तीरे गिरिः पर्वतस्तेन संघटिता संघट्टमासादिता नौश्च नौकेषु ऋटिति द्वाग् विघटते विपद्भा भवति समुद्रे मज्जति इति भावः । उपमालङ्कारः ।

भाषा

दुश्चरित्र राजाओं के पाप से उनमें त जाने कहीं से ऐसी वृद्धि अर्थात् दि आ जाती है जिससे राजलक्ष्मी, समुद्र के किनारे के पर्वतों से टकराई नाव के समान शीघ्र नष्ट हो जाती है ।

तमिदमिह शस्त्रदेवतानां दृढमधुनापि कलौ निरङ्कुशेऽपि ।

अचिनयपथवर्तिनं यदेताः प्रबलमपि प्रधनेषु वञ्चयन्ति ॥३०॥

अन्वयः

इह निरङ्कुशे अपि कलौ शस्त्रदेवतानाम् इदं दृढं धृतं यत् एताः अधुना अपि अचिनयपथवर्तिनं प्रबलम् अपि प्रधनेषु वञ्चयन्ति ।

व्याख्या

इहाऽस्मिन् जगति निरङ्कुशेऽपि निष्प्रतिबन्धेऽपि कलौ कलियुगे शस्त्राणामा-
युधानां देवतास्तदधिष्ठातृदेवतास्तेषामधुनाऽपि साम्प्रतमपीदमेतद् दृढं निश्चितं
यत् नियमो यद्यस्मात्कारणादेताः शस्त्राधिष्ठातृदेवता अचिनयस्योद्धत्यस्य पन्था
मार्गोऽचिनयपथस्तस्मिन् वर्तते इत्यचिनयपथवर्ती तं कुमार्गगामिनं प्रबलमपि
प्रकृष्टबलवन्तं शूरमपि प्रधनेषु युद्धेषु 'युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम्'
इत्यमरः । वञ्चयन्ति साऽङ्गुल्लन्ति सत्समीहितं नोपनयन्ति । काव्य
लिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

इस जगत् में इस निरङ्कुश कलियुग में भी, शस्त्रों की अधिष्ठातृ देवताओं का सम्प्रति भी यह निश्चित नियम है कि वे अनीतिमार्गोद्ध बलवान् से बलवान् को भी युद्धों में धोखा देती हैं । अर्थात् उनका साथ नहीं देती ।

इति मुपितधियः श्रिया प्रयान्त्या रमसवशादविचिन्त्य दग्धभूयाः ।

धलभरबहुमानतः पतङ्गव्रतमुपयान्ति परप्रतापदीपे ॥३१॥

अन्वयः

इति प्रयान्त्या श्रिया मुपितधियः दग्धभूयाः रमसवशात् अविचिन्त्य
धलभरबहुमानतः परप्रतापदीपे पतङ्गव्रतम् उपयान्ति ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तापथगामित्वाद्देतोः प्रयान्त्या नृपमेकं परित्यज्याऽन्यत्र गच्छन्त्या श्रिया राजलक्ष्म्या मुपिताऽपहृता घीः सदसद्विवेकिनी बुद्धिर्येषां तेऽपहृतसन्मतयो दग्धभूपा दुष्टराजानो रभसवशादविमृश्यकारित्वादविचिन्त्याऽज्ञात्वं वलस्य संन्यस्य भरोऽतिशयस्तस्य बहुमानोऽतिदर्पस्तस्मात् स्वसंन्याधिक्यातिदर्पतः परेषां शत्रूणां प्रतापस्तेज एव दीपस्तस्मिन् पतद्भानां शलभकीटानां घृतं गतिं शलभत्व-
नित्यर्थः । उपयान्ति प्राप्नुवन्ति । शलभवत्परप्रतापदीपशिखायां भस्म-
साद्भवन्तीति भावः । पतद्भानां घृतमिव घृतं प्राप्नुवन्तीत्यर्थपरामर्शात् पदार्थ-
निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

अनीतिमार्ग पर आरूढ होने से, उन राजाओं को छोड़ कर अन्यत्र जाने वाली राजलक्ष्मी के द्वारा अपहृत सुबुद्धि वाले दुष्ट राजा लोग, बिना विचारे शीघ्रता से कार्य करने के कारण, बड़ो पलटन होने के अधिक गर्व से अनजान में ही शत्रु के प्रताप रूपी दीपक में फतिङ्गो के समान जलकर भस्म हो जाते हैं ।

सकलमपि विदन्ति हन्तशून्यं क्षितिपतयः प्रतिहारवारणाभिः ।

क्षणमपि परलोकचिन्तनाय प्रकृतिजडा यदमी न संरभन्ते ॥३२॥

अन्वयः

क्षितिपतयः प्रतिहारवारणाभिः सकलम् अपि शून्यं विदन्ति हन्त ।
यत् प्रकृतिजडाः अमी परलोकचिन्तनाय क्षणम् अपि न संरभन्ते ।

व्याख्या

क्षितिपतयो राजानः प्रतिहारेर्द्वारपालैर्वारिणाः सर्वजनप्रवेशनियेधकरणानि तैर्द्वारपालकृतसकललोकापमारणैः सकलमपि सम्पूर्णमपि जगत् शून्यं स्व विहायान्यनियन्तूरहितं विदन्ति जानन्ति हन्तेति खेदे अथवा सर्वशून्यमिति बौद्धमत-
मवलम्बते । यद्यस्मात्कारणात् प्रकृत्या स्वभावेन जडा मूर्खा अमी भूपाः परलोकस्य मर्त्यलोक विहायाऽन्यलोकस्येहकृतकर्मफलभोगाभयभूतस्य जन्मान्तरस्य वा चिन्तनमस्तित्वविचारस्तस्मै परलोकचिन्तनाय क्षणमपि स्वल्पकालमपि न संरभन्ते न चेष्टां विवधति । बौद्धा अपि पुनर्जन्म नोररीकुर्वन्ति । पूर्ववाक्या-

धेऽपरवाक्यार्थस्य हेतुत्वप्रदर्शनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । अथवा पूर्वोत्तर
वाक्यार्थयोः परस्परं व्याख्याऽनुमानालङ्कारः ।

भाषा

दुःख की बात है कि ये दुष्ट राजा लोग द्वारपालों के रोकने से भीतर किसी का प्रवेश न होने के कारण भीतर एकान्त होने से सम्पूर्ण जगत् को शून्य अर्थात् अपने को छोड़ कर दूसरा कोई भी इस जगत् का नियन्ता नहीं है—ऐसा समझने लगते हैं । क्योंकि ये स्वाभाविक मूर्ख राजागण इस लोक को छोड़ कर परलोक में जाने पर उनको क्या दशा होगी इसका क्षण भर भी विचार नहीं करते । अथवा 'सर्वं शून्य' मानकर बौद्ध हो जाते हैं इसीलिये पुनर्जन्म नहीं मानते ।

विदधति कुधियोऽत्र देवबुद्धिं स्फटिकशिलाघटनासु वर्तुलासु ।
इति मनसि निधाय दग्धभूपास्त्रिनयनलिङ्गमपि स्पृशन्ति मिथ्या ॥३३॥

अन्वयः

दग्धभूपाः, अत्र कुधियः वर्तुलासु स्फटिकशिलाघटनासु देवबुद्धिं
विदधति इति मनसि निधाय त्रिनयनलिङ्गम् अपि मिथ्या स्पृशन्ति ।

व्याख्या

दग्धभूपा दुष्टनृपा, अत्राऽस्मिन् संसारे कुधियो निन्दितबुद्धयो मूर्खा इत्यर्थः ।
वर्तुलासु वर्तुलाकारासु स्फटिकस्य शिलाः पाषाणास्ताभिर्घटना निर्माणं यासां
तास्तासु स्फटिकनिमित्तशङ्करलिङ्गमूर्तिषु देवबुद्धिं देवत्वज्ञानं तदास्यां वा
विदधति कुर्वन्ति । जगति मूर्खा एव स्फटिकनिमित्तदेवमूर्तिषु देवबुद्धिं धार-
यन्तीति भावः । इतीत्यं मनसि हृदये निधाय निश्चित्य त्रीणि नयनानि यस्य
स त्रिनयनस्त्रिनेत्रः शिवस्तस्य लिङ्गं लिङ्गरूपां मूर्तिं मिथ्या मिथ्यास्वरूपेण
स्पृशन्ति स्पर्शं कुर्वन्ति गृण्हन्तीत्यर्थः ।

भाषा

इस संसार में, मूर्ख लोग, स्फटिक की गोल शङ्कर की लिङ्ग मूर्तियों पर देवत्व वृद्धि रखते हैं, ऐसा मन में निश्चय कर, दुष्ट राजा लोग शिव के ज्योतिर्लिङ्ग को भी मिथ्या समझते हैं ।

अविरततरुणीसहस्रमध्य-स्थितिविगलत्पुरुषव्रता इवैते ।

प्रतिपदमत्तिकातराः क्षितीशाः परिकलयन्ति भयं समन्ततोऽपि ॥३४॥

अन्वयः

एते क्षितीशाः अविरततरुणीसहस्रमध्यस्थितिविगलत्पुरुषव्रताः इव प्रतिपदम् अत्तिकातराः (सन्तः) समन्ततः अपि भयं परिकलयन्ति ।

व्याख्या

एते इमे दुष्टाः क्षितीशा राजानोऽविरतं सन्तत तरुणीनां युवतीनां सहस्रं तस्य मध्ये या स्थितिनिवासस्तया विगलत्परिपतत्पुरुषाणां नराणां व्रतं धर्मः पौरुषमित्यर्थः । येषां ते निरन्तरयुवतीसहस्रमध्यस्थित्या नश्यत्पौरुषा इव प्रतिपद प्रतिक्षणमत्तिकातरा अत्यन्तसभीतास्सन्तः समन्ततोऽपि परितोऽपि भयं भीतिं परिकलयन्ति परिपश्यन्ति विचारयन्तीत्यर्थः । अत्र तरुणीमध्यस्थितेर्नष्ट-पुरुषबले हेतुत्वेन संभावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सदैव हजारों युवतियों के बीच में रहने से मानो जिनका पुरुषत्व ही नष्ट हो गया है, ऐसे ये दुष्ट राजा लोग, पद पद पर अत्यन्त कायर होकर, चारों ओर भय ही देखते हैं । अर्थात् उनको चारों ओर से भय की ही प्रतीति होती है ।

अभिसरणपरा सदा वराकी समरमहाध्वसु रक्तपङ्क्तिलेषु ।

हृदि धरणिभुजामियं नृपश्रीनिहितपदैव कलङ्कमावतनोति ॥३५॥

अन्वयः

रक्तपङ्क्तिलेषु समरमहाध्वसु सदा अभिसरणपरा इयं वराकी नृपश्रीः धरणिभुजां हृदि निहितपदा एव कलङ्कम् आवतनोति ।

व्याख्या

रक्तेन रुधिरैण पङ्क्तिलाः कर्दमयुक्तास्तेषु समरा युद्धस्थलान्येव महाध्वानो विषममार्गास्तेषु सदा निरन्तरमभिसरणं घानं तस्मिन्पराऽऽसक्ता अभिसारिका वा रक्तपङ्क्तिलेषु सदा विहरमाणेत्यर्थः । इयमेवा वराकी असन्तुष्टा दुराचारिणी वा नृपश्री राजलक्ष्मी धरणिभुजां महीभुजां दुष्टान्ता राजामित्यर्थः । हृदि

मनसि निहितं स्यापितं चरणं यथा सा निहितपदैव रक्षी मनसि तस्या विचार-
माश्रेणैवेति भावः । कलङ्कं पङ्कचिह्नं 'कलङ्काङ्को लाञ्छनञ्च चिह्नं लक्ष्म
च लक्षणम्' इत्यमरः । पक्षे चरित्रे लाञ्छनमातनोति विस्तारयति । यथा
कस्याश्चिद्घूलिधूसरितपदायाः स्त्रियः पादस्य संयोगेन तत्स्थानं मलिनं भवति
तथैव राजलक्ष्म्याः मनसि विचारमाश्रेणैव दुष्टानां रक्षी हृदयं कलुषितं भवति
किं पुनस्तत्लाभादिति भावः । अथवा शौर्यैकप्राप्याया राजलक्ष्म्या स्त्र्येणनृप-
मनसि तस्याः संप्राप्तिविचारमाश्रेणैव तेषां हृदयं कलङ्कितं भवतीति भावः ।
अथवा दुराचारिणीसम्बन्धाद्गुणा अपि दुर्देशसो भवन्तीति भावः ।

भाषा

खून के कीचड़ से भरे संप्राम रूची विषम मार्गों पर धूमने में आसक्त,
असन्तुष्ट राजलक्ष्मी या अभिसारिका रूपी दुराचारिणी राजलक्ष्मी दुष्ट राजाओं
के हृदय में पैर रखते ही उसको कलङ्कित कर देती है । अर्थात् शौर्यमात्र से
प्राप्त हो सकने वाली राजलक्ष्मी, स्त्र्येण राजाओं के उसको प्राप्त करने की
हार्दिक इच्छा ही से उनके हृदयों को कलुषित कर देती है । अथवा दुराचारिणी
अभिसारिका रूपी राजलक्ष्मी के विचार से ही दुष्ट राजा कलङ्कित हो जाते हैं ।

गुणिनमगुणिनं वितर्कयन्ती स्वजनममित्रमनाप्तमाप्तवर्गम् ।

वितरति मतिविप्लवं नृपाणामियद्युपसर्पणमात्रकेण लक्ष्मीः ॥३६॥

अन्वयः

इयं लक्ष्मीः उपसर्पणमात्रकेण गुणिनम् अगुणिनं स्वजनम् अमित्रम्
अप्तवर्गम् अनाप्तं वितर्कयन्ती (सती) नृपाणां मतिविप्लवं वितरति ।

व्याख्या

इयमेवा लक्ष्मी राज्यधी उपसर्पणेव समीपगमनमेवेत्युपसर्पणमात्रमुप-
सर्पणमात्रमेवोपसर्पणमात्रकं तेन साभोध्याप्त्यर्थं गुणिनं गुणवन्तं दुरुपसर्पणान्
गुणशून्यं स्वजनमात्मभोजनं मित्रमित्यर्थः । अमित्रं शत्रुमाप्तवर्गमाप्तानां
विश्वासपात्राणां वर्गं समूहमनाप्त सन्देहस्थानं वितर्कयन्तीविचिन्तयन्ती (प्रयोज-
कार्ये णिव् ।) नृपाणां रक्षी मतिविप्लवं बुद्धिविध्वंसं वितरति प्रयच्छति ।
राजलक्ष्मीसंसर्गादेव नृपाणां मतिविध्वनी भवतीति भावः ।

भाषा

यह राजलक्ष्मी पास में आते ही राजाओं में गुणी को गुणरहित, मित्र को शत्रु और विश्वासपात्रों को अविश्वासपात्र समझने का भाव उत्पन्न कर उनकी बुद्धि में भ्रम उत्पन्न कर देती है ।

विधिलिखितमिदं कुटुम्बमध्ये नृपतिपदं समुपैति कश्चिदेव ।
इति हृदि न विचारयन्ति भूपाः कुलमपि निर्दलयन्ति राज्यलुब्धाः ३७

अन्वयः

भूपाः, इदं विधिलिखितं (यत्) कुटुम्बमध्ये कश्चित् एव नृपतिपदं समुपैति, इति हृदि न विचारयन्ति (किन्तु) राज्यलुब्धाः (सन्तः) कुलम् अपि निर्दलयन्ति ।

व्याख्या

भूपा राजान, इदं वक्ष्यमाणं वस्तु विधिना ब्रह्मणा लिखितं लेखद्वारा संघटितं, यतो लिखितमेव निश्चितं भवति न तु भाषितम् । यत् कुटुम्बमध्ये कश्चिदेव भाग्यशाली जनो नृणां पतिर्नृपतिः स्वामी तस्य पदं स्थानं राज्यपदवीं समुपैति संप्राप्नोतीति विषयं हृदि मानसे न विचारयन्ति न परिशीलयन्ति किन्तु राज्ये राजपदे लुब्धा लोलुपास्सन्तः कुलमपि स्वदशमपि निर्दलयन्ति विनाशयन्ति । स्वायोग्यतया स्वकीर्तिमन्तमपि दशमपकोर्त्या फलङ्कयन्तीति भावः ।

भाषा

राजा लोग यह नहीं विचार करते कि यह ब्रह्मा का लेख है कि कुल में (सब नहीं, किन्तु) कोई ही राजपद को प्राप्त करने योग्य होता है । किन्तु राज्य के लोभी बनकर ये राजा लोग अपने कुल को भी कलङ्कित कर डालते हैं ।

अनुचितममुना किमग्रजस्य व्यवसितमुन्नतचेतसा यदस्मिन् ।
अपकरणधिया चकार सन्धिं कुलरिपुणा सह चोलराजिगेन ॥३८॥

अन्वयः

उन्नतचेतसा अमुना अग्रजस्य अनुचितं किं व्यवसितं यत् (सः) अस्मिन् अपकरणधिया कुलरिपुणा चोलराजिगेन सह सन्धिं चकार ।

व्याख्या

उन्नतं समुदार चेतश्चित्त 'चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हुन्वानसं मनः' इत्यमरः । यस्य स उन्नतचेतास्तेनाऽमुना विक्रमाङ्गदेवेनाऽप्रजस्य ज्येष्ठ-भ्रातु सोमदेवस्य किमनुचितं प्रतिकूलं व्यवसितं कृतं यद्यस्मात्कारणादस्मि-न्विक्रमाङ्गदेवेऽपकरणस्याऽपकारस्य घोर्बद्धिस्तया कुलरिपुणा वशपरम्परागत-शत्रुणा चोलराजिमेत वेङ्गिचोलदेशाधिपतिराजेन्द्रेण सह साक सन्धि गुप्त-मंत्रिं चकार सम्पादितवान् ।

भाषा

उदारचित्त विक्रमाङ्ग देव ने अपने बड़े भाई सोमदेव का क्या बिगाडा था जो इसने, विक्रमाङ्ग देव का अपकार करने की इच्छा से चालुक्य वश के शत्रु वेङ्गिचोलदेशाधिपति राजेन्द्र से सन्धि कर ली ।

अथ नृपतनये कृतप्रयाणे गलितनयस्य वधाय राजिगस्य ।
त्वरिततरमुपागतोऽस्य पृष्ठे सह सकलेन बलेन सोमदेवः ॥३६॥

अन्वयः

अथ नृपतनये गलितनयस्य राजिगस्य वधाय कृतप्रयाणे (सति) सोमदेवः सकलेन बलेन सह अस्य पृष्ठे त्वरिततरम् उपागतः ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर नृपयाऽऽहयमल्लदेवस्य तनये पुत्रे विक्रमाङ्गदेवे गलित औचित्य-मार्गात्परिभ्रष्टो नयो नीतिमार्गो यस्य स तस्य राजिगस्य वेङ्गि-राजेन्द्रस्य वधाय नाशाय कृत विहित प्रयाण प्रस्थान येन स तस्मिन्, अस्थिते सति सोमदेवो ज्येष्ठभ्राता सकलेन सम्पूर्णेन बलेन संन्येन 'अनीकिनी बलं संन्य चक्र चानीक-मस्त्रियाम्' इत्यमरः । सह साकमस्य विक्रमाङ्गदेवस्य पृष्ठे पृष्ठभागे त्वरिततरं द्रुततरमुपागतस्सप्राप्तः ।

भाषा

बाद में, राजपुत्र विक्रमाङ्ग देव के, अनुचितनीति मार्ग पर आरूढ वेङ्गि-राजेन्द्र का वध करने के लिये रवाने होने पर, सोमदेव अपनी सब फलटनो के साथ इसके पीछे जल्दी से आ गया ।

अथ पद्भिः पद्यैः सोमदेवहस्तिनो वर्णयति कचिः—

अनुसरदसितातपत्रमैत्रीं मधुकरमण्डलमाससाद येषाम् ।

अतिविपुलकपोलदानपङ्क-प्रभवसरोरुहिणीदलानुकारम् ॥४०॥

अन्वयः

असितातपत्रमैत्रीम् अनुसरत् मधुकरमण्डलं येषाम् अतिविपुलकपोल-
दानपङ्कप्रभवसरोरुहिणीदलानुकारम् आससाद ।

व्याख्या

असितस्य कृष्णवर्णस्याऽऽतपत्रस्य छत्रस्य मैत्रीं सादृश्यं तामनुसरत्सधारयन्म-
धुकराणां भ्रमराणां मण्डलं समूहो येषां सोमदेव गजानामतिविपुलेष्वत्यन्त-
प्रशस्तेषु कपोलेषु गण्डस्थलेषु दानं मद एव पङ्कं कर्दमं स एव प्रभव उत्पत्तिस्थानं
यासां तासां सरोरुहिणीनां कमलिनीनां दलानां पत्राणां 'पत्रं पलाशं छदनं
दलं पर्णं छदं पुमान्' इत्यमरः । अनुकारं साम्यमाससाद भेजेऽनुप्रापेत्यर्थः ।

भाषा

काले रंग के छत्र के समान कृष्णवर्ण भौरो के समूह, सोमदेव के हाथियों
के अति विशाल गण्डस्थलो पर के मद रूपी कीचड़ में उत्पन्न नीले रंग की
कमलिनी के पत्तों की समानता प्राप्त कर रहे थे । अर्थात् नील कमलिनी
के पत्तों के ऐसे शोभित होते थे ।

अगणितसृणिभिः प्रधावितैर्यैः कुलगिरयः परिघट्टितास्तटेषु ।

मुमुचुरिव मुसैरजस्रमस्रं विगलितधातुतरङ्गिणीमिपेण ॥४१॥

अन्वयः

अगणितसृणिभिः प्रधावितैः यैः तटेषु परिघट्टिताः कुलगिरयः मुखैः
विगलितधातुतरङ्गिणीमिपेण अजस्रम् अस्रं मुमुचुः इव ।

व्याख्या

अगणिता उपेक्षिता सृणयोऽङ्कुशा यैस्ते तैरङ्कुशनिक्षेपाऽनियन्त्रितैः
प्रधावितैस्तीक्ष्णवेगेन सचलद्भ्रमैर्गजैस्तटेषु प्रान्तभागेषु परिघट्टिताः सघट्टं प्रापिताः
कुलगिरयः कुलपर्यंता 'महेन्द्रो मलयं सह्यं शक्तिमानशपर्वतः । विन्ध्यश्च

रयात्रश्च सप्तते कुलपर्वता' । मुखैरध्वभागैर्विगलिता स्वन्ती धातुतरङ्गिणी
रकादिधातुनदी तस्या मियेण ध्याजेनाऽजस्र निरन्तरमस्र रधिर 'रधिरेश-
लोहितास्त्ररषतशतजशोणितम्' इत्यमर । मूमुचुरिष सतत्यजुरिष वधम-
वेत्यर्थ । गजसघट्टनात्ताडिता कुलपर्वता उपरिष्ठात्पतद्गौरिकादिरक्त-
तुनदीमियेण मुखैरस्र निरन्तर वधमुरिवेति भावः । अश्रोत्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

अङ्कुरा की परवाह न कर, वेग से दौड़ने वाले इन हाथियों से, तट भाग में
झर खाए हुए, अत एव चुटीले महेन्द्रादि कुलपर्वत, ऊपर से बहने वाली
जल रग की गेरु आदि धातुओं की नदी के बहाने से मानो मुखों से लगातार
जल की कय कर रहे थे ।

निजदशनयुगैकवद्ववासां श्रियमिव कर्तुमुपोढकौतुका ये ।

स्मरणशरणपङ्कजानि चक्रुः सततममर्षपुरःसराः मरांसि ॥४२॥

अन्वयः

श्रियं निजदशनयुगैकवद्ववासां कर्तुम् इव उपोढकौतुकाः अमर्षपुरस्सराः
ये सरांसि सततं स्मरणशरणपङ्कजानि चक्रुः ।

व्याख्या

श्रिय लक्ष्मीं निज स्वीय यद्दशनयोर्दन्तयोर्युग युगलमेवैक केवल तस्मिन्
बद्धो बद्धतया कृतो वास सस्थितिर्यथा सा ता कर्तुमिव विधातुनिवोपोढ सजातं
कौतुक कुतूहल येषां ते 'कौतूहल कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्' इत्यमरः ।
अमर्षं क्रोध पुरस्सरो मुख्यो येषां ते ये सोमदेवनृपस्य गजा सरांसि तडागान्
सतत निरन्तर स्मरण स्मृतिरेव शरण रक्षास्थान येषां तानि स्मृतिशरणानि
स्मृतिगोचराणि न तु लोके प्रत्यक्षविषयाणि पङ्कजानि कमलानि येषु तानि
स्मृतिगोचरकमलानि पद्मरहितानीत्यर्थ । चक्रुर्विदधुः । हस्तिनां दन्तेषु
श्रिय स्थानं प्रसिद्धम् । तदुत्पत्तिमुरश्रेयते कवि । यत्सरोवरगतलक्ष्मी-निवास-
स्थानकमलसमूहविनाशेन स्वदन्तेषु स्थिर लक्ष्मीनिवासस्थान ते चक्रुरिति भावः ।

भाषा

मानो लक्ष्मी को केवल अपने दोनों दातों की ही निवासिनी बनाने के ध्येय से
अल्पन्त उत्सुक तथा क्रोध से भरे सोमदेव के हाथियों ने तलावों को स्मृतिभाव

में आने योग्य कमल वाले वनादिया अर्थात् लक्ष्मी के निवास स्थान कमलो को नष्ट कर दिया जिससे उनके दातो में ही लक्ष्मी वास करे ।

श्रवणमधुरविस्फुरद्घ्वनीनां व्यधुरूपकारधियेव पट्पदानाम् ।
मदमल्लिमुदारसौरभं ये विटपिविधूननपातिभिः प्रसूनैः ॥४३॥

अन्वयः

ये श्रवणमधुरविस्फुरद्घ्वनीनां पट्पदानाम् उपकारधिया इव विटपि-
विधूननपातिभिः प्रसूनैः मदमल्लिमुदारसौरभं व्यधुः ।

व्याख्या

ये सोमदेवगजा श्रवणयो. कर्णयोर्मधुर सुश्राव्यः कोमल इत्यर्थं । विस्फुर-
द्विलसद् घ्वनि शब्दो येषां ते तेषां श्रवणमधुरविलसच्छब्दानां पट्पदानां
भ्रमराणां 'पट्पदभ्रमरालय' इत्यमरः । उपकारधिया हितसम्पादनबुद्धयेव
विटपिना वृक्षाणां विधूननेनाऽऽन्दोलनेन पातिभिरथ पतनशीलं प्रसूनं पुष्पमंद-
सल्लिल मदजलमुदारोऽधिक सौरभं सुगन्धो यस्मिन्तद्व्यधुः सचक्रुः । कर्णमधुर-
शब्देनोपकृता गजा स्वमद पुष्परसेनाऽधिक सुस्वादु विधाय भ्रमरान् प्रत्युप-
कुर्वन्ति स्मेति कविदृष्टेक्षते । गज-भ्रमरयो परस्परमादानप्रदानाभ्यां
परिवृत्तिर्नामालङ्कारः ।

भाषा

इन सोमदेव के हाथियों ने कान में आनन्द देने वाली गुजार करने वाले
मौरो पर मानों उपकार करने की बुद्धि से वृक्षों को झकझोरने से गिरे हुए
फूलों से अपने मद जल को अधिक सुगन्धित बना दिया । अर्थात् भ्रमरा के
शब्द द्वारा आनन्द देने से उपहृत होकर उनके लिये अपने मद जल को फूलों
से अधिक सुगन्धित बनाकर उनका प्रत्युपकार किया ।

निजतनुभरगौरवाद्गलन्ती क्षितिमिय ये दधति स्म शैलतुङ्गाः ।
मदमुकुलितलोचनाश्चलन्तः किमपि करैः सविलासमुन्नमद्भिः ॥४४॥

अन्वयः

शैलतुङ्गाः मदमुकुलितलोचनाः सविलासं चलन्तः ये उन्नमद्भिः करैः
निजतनुभरगौरवात् गलन्ती क्षितिं किमपि दधति स्म इव ।

व्याख्या

शूलवस्त्वन्तवत्तुङ्गा उन्नता पर्वतवद्विशालोच्चशरीरा मदेन दानेन भुकुलितानि
नेमीलितानि लोचनानि नयनानि येषां ते सविलासं सलीलं चलन्तो मन्वविक्षेपं
पूर्वन्तो ये सोमदेवगजा उन्नमद्भिरुर्ध्वं क्रियमाणः करैः शुण्डादण्डनिजाः स्वकीया-
त्तनवो देहास्तेषां भरस्य भारस्य गौरधात् स्थूलत्वेन गुरुत्वाद्गालन्तीमघो विशन्तीं
क्षितिं भूमिं किमपि किञ्चिदपि दधति स्मेवोपरि गृह्णन्ति स्मेव ।

भाषा

पर्वत के ऐसे ऊँचे, मद से अधखुली आखवाले व मस्ती से झूम झूम कर
धीरे धीरे चलने वाले सोमदेव के हाथी, अपने शरीर के बोझ से नीचे धँसने
वाली पृथ्वी को मानो अपनी सूँड ऊपर उठा कर कुछ उभार रहे थे ।

रणजलधिविलोडनप्रचण्डा गिरय इव द्विरदेश्वरास्तदीयाः ।

दधुरतिमहतीमतीतसंख्याः श्रियमधिरोहितयोधमण्डलास्ते ॥४५॥

अन्वयः

अतीतसंख्याः अधिरोहितयोधमण्डलाः रणजलधिविलोडनप्रचण्डाः
गिरयः इव ते तदीयाः द्विरदेश्वराः अतिमहतीं श्रियं दधुः ।

व्याख्या

अतीतसंख्याः संख्यामतिक्रम्य वर्तन्त इत्यतीतसंख्या गणनारहिता अधिरो-
हितानि स्वपृष्ठोपरि स्थापितानि योधानां मुभटानां मण्डलानि समूहा यैस्ते रणो
युद्धमेव जलधिसमुद्रस्तस्य विलोडनेऽवगाहने मन्यने प्रचण्डा निष्णाता गिरय इव
पर्वता इव विशाला इत्यर्थः । ते प्रसिद्धास्तस्य सोमदेवस्येमे इति तदीया
द्विरदेश्वरा गजेन्द्रा 'दन्तो दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विप.' इत्यमरः ।
अतिमहतीमत्यधिकां श्रियं शोभां दधुः धारयामासु । गिरिपक्षेऽसंख्याका
योधमण्डलप्रचण्डा, जलधो रण इव तद्विलोडने मन्दराचलवत्प्रचण्डा गिरय
इवेति दिक् ।

भाषा

असह्य, योधाओं को अपनी पीठ पर धारण करने वाले पक्ष में अपने शिखरों
पर रखने वाले, रणरूपी समुद्र को मन्यन करने में प्रवीण, पक्ष में समुद्र को रण

मन्दराचल के समान मन्यन करने वाले पर्वतों के समान सोमदेव के गजेन्द्र अत्यन्त शोभा को प्राप्त हो रहे थे ।

इति सम्बन्धकुलकम्—कुलकमित्यर्थ ।

अथ सोमदेवसेनाश्वान्पशुभिः श्लोकैर्वर्णयति कविः—

कुलिशकठिनलोहबन्धयोगान्निजगृहकुट्टिमवद्विलङ्घयते स्म ।

विशिखशकलकण्टकावकीर्णा रणखुरली खुरमण्डलैर्यदीयैः ॥४६॥

अन्वयः

यदीयैः खुरमण्डलैः कुलिशकठिनलोहबन्धयोगात् विशिखशकलकण्टकावकीर्णा रणखुरली निजगृहकुट्टिमवत् विलङ्घयते स्म ।

व्याख्या

येषामश्वानामिमे इति यदीयास्तेः खुरमण्डलं, शफसमूहं, 'शफं वलीवे खुरः पुमान्' इत्यमरः । कुलिशवद्वज्रवत्कठिनानां कठोराणां लोहबन्धानां खुरेषु कीलितलोहानां "नाल" इति भाषायां प्रसिद्धानां, योगात्सम्बन्धाद्विशिखानां बाणानां शकलानि खण्डान्येव कण्टकास्तरवकीर्णा व्याप्ता रणखुरली युद्धभूमिनिजानि स्वकीयानि गृहाणि गेहाः 'गृहं गेहोदवसितम्' इत्यमरः । तेषां कुट्टिमा निबद्धा भूस्तद्वत् 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' इत्यमरः । विलङ्घयते स्माऽतिक्राम्यते स्म ।

भाषा

जिन घोड़ों के खुरों से, वज्र के समान बड़ी नाल बधी होने के कारण, बाणों के टुकड़े रूपी काटों से आच्छादित युद्धभूमी, घुड़साल की फरदाबन्दी के समान लथी जाती थी अर्थात् घोड़े, खुरों में बड़ी नाल बधी होने के कारण आराम से घुड़साल की पक्की सतह पर चलन के समान बाणों के टुकड़े रूपी काटों से आच्छादित रणभूमि पर भी आराम से चलते थे ।

व्यजनचटुलवालधिप्रपञ्च-प्रचुरसमीरणपुञ्जमध्यवर्ती ।

त्वरितगमनलङ्घितोऽपि येषां मरुद्विभाव्यतया न लज्जते स्म ॥४७॥

अन्वयः

व्यजनचटुलवालधिप्रपञ्चप्रचुरसमीरणपुञ्जमध्यवर्ती मरुत् त्वरित-
गमनलङ्घितः अपि अविभाव्यतया न लज्जते स्म ।

व्याख्या

व्यजनानि तालवृन्तानीव चटुलाश्चपला वालधयः पुच्छवेशपुञ्जाः
'पुच्छोऽश्री लूमलांगूले षालहस्तश्च वालधिः' इत्यमरः । तेषां प्रपञ्चा
विस्तारास्तेभ्यः प्रचुरा षटुलाः समीरणा वापधस्तेषां पुञ्जस्य समूहस्य मध्ये
घतंत इति व्यजनचटुलवालधिप्रपञ्चप्रचुर-समीरणपुञ्जमध्यवर्ती मरुद्वायुर्वा-
मश्वातां त्वरितगमनेन शीघ्रगतिविशेषेण लङ्घितोऽप्यतिक्रान्तोऽप्यविभाव्य-
तयाऽलक्ष्यतया न लज्जते स्म न प्रपते स्म । मरुद्गतिस्तु प्रसिद्धैव ।
परमश्वातां गतिस्तस्मादधिकेति लज्जास्मानम् । किन्तु मरुतो व्यजनचटुल-
वालधिप्रपञ्चप्रचुरसमीरणपुञ्जवर्तित्वादविभाव्यतया को मां पश्यतीति भावेन
लज्जा न सजातेति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

ताड के पखो के समान चचल पूँछो के हिलने से उत्पन्न अधिक हवाओ के
समूह के मध्य में विद्यमान पवन, घोडो से तीव्रगति में पराजित होने पर भी
अदृश्य होने से लज्जित न हुआ । अर्थात् घोडो से गति में हरा दिये जाने पर
भी अन्य वायुओ के मध्य में रहने से मुझे कौन पहचान सकेगा इस भावना से
मरुत् लज्जित न हुआ ।

प्रतिफलननिभात्सहस्रभासा मणिमयपल्लयनप्रतिष्ठितेन ।

निजरथवह्नार्थमथिता ये स्वयमधिरुह्य परीक्षिता इवासन् ॥४८॥

अन्वयः

ये प्रतिफलननिभात् मणिमयपल्लयनप्रतिष्ठितेन सहस्रभासा निजवाह-
नार्थम् अथिताः (सन्तः) स्वयम् अधिरुह्य परीक्षिताः इव आसन् ।

व्याख्या

येऽद्याः प्रतिफलनस्य प्रतिबिम्बस्य निभात् घ्राजात् 'निभ घ्राजसदृक्षयोः'
इति कोशः । मणीनां विकार इति मणिमय तादृश पल्लयन पर्याणं (काठीति

भाषायाम्) तस्मिन् प्रतिष्ठितेन समुपविष्टेन मणिमयपत्ययनप्रतिबिम्बितेनेत्यर्थः । सहस्रं भासो मयूखा यस्य तेन सहस्रभानुना सूर्येण तेषामश्वानां सर्वश्रेष्ठत्वान्निजवहनायं स्ववाहनकल्पनार्यमपिता अपेक्षिताः सन्तः स्वयं साक्षात्स्वयमेव तानधिब्रह्माऽश्वोपरि समुपविश्य परीक्षितास्तीव्रतमा गतिरस्ति न वेति निरीक्षिता इवाऽऽसन् । सूर्याश्वतोऽपि तेषामश्वानां श्रेष्ठत्वमिति भावः । सापन्हवोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

इन घोड़ों की रत्न जडित बाँधियों पर सूर्य के प्रतिबिम्ब पड़ने के लिए से (अपने घोड़ों से अच्छे समझ) सूर्य द्वारा अपना वाहन बनाने के लिये मागे हुए इन घोड़ों पर मानो स्वयं सूर्य ने सवारी कर उनकी परीक्षा की हो ।

ज्वसमुचितधावनानुरूपा किमिति कृता पृथुला न नाथ पृथ्वी ।
नभसि खुरपुटैरिति स्फुरद्भिर्विधिमिव ये स्म मुहुः प्रतिक्षिपन्ति ४६

अन्वयः

(हे) नाथ ! पृथ्वी ज्वसमुचितधावनानुरूपा पृथुला किमिति न कृता इति नभसि स्फुरद्भिः खुरपुटैः ये विधिं मुहुः प्रतिक्षिपन्ति स्म इव ।

व्याख्या

हे नाथ ! हे स्वामिन् ब्रह्मन् । पृथ्वी मेदिनी ज्वस्य वेगस्य समुचितं योग्यं धावनं तीव्रगमनं तस्याऽनुरूपाऽनुरूपा पृथुला विस्तृता महतीत्यर्थः 'विशङ्कृतं पृथुबृहद्विशालं पृथुलं महत्' इत्यमरः । किमिति कस्माद्धेतोर्न कृता न विहिता । इति हेतोरीदृशमनोचित्यं नभसि परिज्ञाय नभसि व्योम्नि स्फुरद्भिरितस्ततः समुच्छलद्भिः खुरपुटैः शफसपुटैः येऽश्वा विधिं ब्रह्माणं मुहुर्भूयः प्रतिक्षिपन्ति स्मेव समुपालभन्ते स्मेव । खे खुरपुटस्फुरणे ब्रह्मण उपालम्भस्याहार्यसंभावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

हे ब्रह्मा जी । आपने इस पृथ्वी को वेग के अनुसार दौड़ लगाने योग्य विस्तृत क्यों नहीं बनाया । इसीलिए मानो वे घोड़े आकाश में ऊपर दिखाई देने वाले अपने खुरपुटों से ब्रह्मा को उलाहना दे रहे थे या ब्रह्मा की लिहाड़ी ले रहे थे ।

प्रतिदिशमधिरोहिताश्ववाराः परिचितकाञ्चनचित्रवर्मबन्धाः ।
अगणितकृतपङ्क्तयो ह्यास्ते कमिव न चक्रुरपक्रमं तदीयाः ॥५०॥

अन्वयः

अधिरोहिताश्ववाराः परिचितकाञ्चनचित्रवर्मबन्धाः अगणितकृत-
पङ्क्तयः ते तदीयाः ह्याः प्रतिदिशं कम् इव उपक्रमं न चक्रुः ।

व्याख्या

अधिरोहितास्वपुण्डोपरि सम्पवेशिता अश्ववाराः सादिनः 'अश्वारोहास्तु
सादिनः' इत्यमरः । यैस्ते परिचितानि गात्रेषु शोभायं निर्मितानि काञ्चनस्य
सुवर्णस्य चित्राः विचित्राः वर्मबन्धाः कवचानि येषां तेऽगणिताः संख्यामतिक्रान्ताः
कृता बद्धाः पङ्क्तयः श्रेणयो येषां ते तथोक्तास्ते प्रतिष्ठास्तदीयास्तोमदेव-
सम्बन्धिनो ह्या अश्वः प्रतिदिशं दिशि दिशि कमिधोपक्रमं समुद्योषं न चक्रुः न
विदधुः सर्वमेषोपक्रमं चक्रुरिति भावः । अनेन तेषामश्वानामतिसाहस्रकर्मकारित्वं
सूचितम् ।

भाषा

घोड़सवारों को अपने पीठ पर बैठाए हुए, अपनी शोभा और रक्षा के
लिये सोने के विचित्र कवचों को धारण करने वाले, असंख्य कतारें बनाए हुए
उन प्रसिद्ध सोमदेव के घोड़ों ने प्रत्येक दिशा में कौनसा साहसयुक्त कार्य
नहीं किया ।

इति पञ्चभिः कुलकम् ।

असितविलसितेन तद्वलानामसिलतिकानिवहेन निर्मलेन ।
गगनगिरितटी नवेन्द्रनील-द्रुतिशतनिर्भरधारिणीव रेजे ॥५१॥

अन्वयः

गगनगिरितटी तद्वलानाम् असितविलसितेन निर्मलेन असिलतिका-
निवहेन नवेन्द्रनीलद्रुतिशतनिर्भरधारिणी इव रेजे ।

व्याख्या

गगनमाकाशमेव गिरिः पर्वतस्तस्य तटी प्रान्तभागः (कर्त्री) तस्य सोमदेवस्य
बलानि संन्याति 'अनीकिनी बलं सैन्यं चक्रुः चानीकमस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषां

सोमदेवसंन्याना अस्ति कृष्ण विलसित चेष्टितं स्वरूपं वा यस्य स तेन श्याम-
वर्णेन निर्मलेन विशदेनाऽस्य खड्गा एव लतिका लतास्तासा निवहेन समूहेन
हेतुना नवो नवीनो य इन्द्रनीलो मरकतमणिस्तस्य द्रुतीना द्रवीभूतपदार्याना
शतानि तेषा निर्झरान वारिप्रवाहान् 'वारिप्रवाहो निर्झरो ज्वर' इत्यमरः ।
धारयतीति नवेन्द्रनीलद्रुतिशतनिर्झरधारिणीव नवीनमरकतमणिद्रवीभूतपदार्य-
शतप्रवाहधारिणीव रेजे शुशुभे । खड्गलतानिवहे कृष्णत्वसाम्यादिन्द्रनीलद्रव-
शतनिर्झरत्वस्य सम्भावनादुरप्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

आकाशरूपी पर्वत का प्रान्तभाग, सोमदेव की सेना के कृष्णवर्ण निर्मल
तलवार रूपी लताओ के समूह से मानो नये मरकत मणी (पत्ते) के पानी के
सैकड़ो झरनों को धारण करता हुआ शोभित होता था ।

क्व नु न विलसति स्म कुन्तमाला कलितशिखण्डिशिखण्डमण्डनश्रीः ।
क्षणमविरहिता विपक्षसेना-भटशिरसामिव मण्डलैस्तदीया ॥५२॥

सन्वयः

कलितशिखण्डिशिखण्डमण्डनश्रीः तदीया कुन्तलमाला विपक्षसेना-
भटशिरसा मण्डलैः क्षणम् अविरहिता इव क्व नु न विलसति स्म ।

व्याख्या

कलिता धारिता शिखण्डिना मयूराणा शिखण्ड पिच्छमेव मण्डन भूषण,
तस्य श्री शोभा यथा सा तदीया सोमदेवसंन्यसम्बन्धिनी कुन्तमाला प्रासपङ्क्तिः
'प्रासस्तु कुन्त' इत्यमरः । विपक्षाणां शत्रूणा सेना संन्य तासा भटा योद्धार-
स्तेषा शिरांसि मूर्धानस्तेषा मण्डलैस्समूहै क्षणमोषत्कालायाऽविरहितेष युवतेव
क्व नु कस्मिन्समराङ्गणप्रदेशे न विलसति स्म न प्रस्फुरति स्म । सर्वत्र
विलसति स्मेति भावः । मयूरपिच्छशोभितास्तदीयसेनाकुन्ता क्षण शत्रुमस्तक-
धारिण इव सर्वत्र दृश्यन्ते स्मेत्यर्थः ।

भाषा

भोरपख की सजावट से सजाया हुआ सोमदेव के भालो का समूह, घोड़ी
देर के लिये, शत्रु की सेना के योद्धाओ के मस्तक समूहो से युक्त होने के समान,
वहाँ नहीं दिखाई देता था अर्थात् सर्वत्र दिखाई देता था ।

बहुभिरभिहितैः किमद्भुतैर्वा भयजननं भुवनैकमल्लसैन्यम् ।
रणरसचलितं विलोक्य केपामलभत चेतसि नान्तरं विकल्पः ॥५३॥

अन्वयः

बहुभिः अद्भुतैः अभिहितैः किं वा । भयजननं भुवनैकमल्लसैन्यं
रणरसचलितं विलोक्य केपा चेतसि विकल्पः अन्तरं न अलभत ।

व्याख्या

बहुभिरनेकैरद्भुतराशचायंकारिभिरभिहितैः कथितैर्वर्णनैरित्यर्थः । किं वा
किम्फलं न किमप्योत्पर्यं । भयस्य त्रासस्य जननमुत्पत्तिर्यस्मात्तत्र भयोत्पादक
भुवने जगत्पैकोऽद्वितीयो मल्लो वीरस्तोमदेवस्तस्य सैन्यं बलं रणस्य युद्धस्य
रसेनोत्साहेन चलितं समापतन्त विलोक्य दृष्ट्वा केपा नृपाणां चेतसि हृदये
विकल्पं सशयोऽन्तरमवकाशं 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तद्विभेदतादप्ये'
इत्यमरः । नाऽलभत न प्राप । राजानोऽपि तदबलं शोक्यं विजये सशय-
युक्ता अभूवदिति भावः ।

भाषा

बहुत सी आश्चर्य जनक बातें कहने से क्या लाभ ? भयजनक, जगत् के
अद्वितीय वीर सोमदेव की सेना को युद्ध के उत्साह से आर्द्र हुई देखकर बिन
राजाओं के हृदय में सदेह को अवकाश नहीं मिलता था अर्थात् सभी राजा
इसकी परतन देखकर विजय के विषय में सन्दिग्ध हो जाते थे ।

द्रविडबलमरे क्रमादवाप्ते निकटमुदारभुजस्य राजसूनोः ।
अपि नृपतिरसौ समीपमागादपकरणावसरं चिरादवाप्य ॥५४॥

अन्वयः

द्रविडबलमरे उदारभुजस्य राजसूनोः क्रमात् निकटं अवाप्ते (सति)
असौ नृपतिः अपि अपकरणावसरं चिरात् अवाप्य समीपम् आगात् ।

व्याख्या

द्रविडबलानि द्रविडदेशाधिपतिः । बोलराजराजिणसंघानि तेषां भरस्समूर्-
'नित्यानधरताजस्यमप्यधातिशयो भव' इत्यमरः । तस्मिन् द्रविडराजसंघे

समूह उदारो महाशक्तिमन्तो भुजो बाहू यस्य तस्य राजसूनी राजपुत्रस्य
विक्रमाङ्कदेवस्य क्रमात् क्रमशो निकटं समीपमवाप्ते प्राप्ते सत्यसो प्रसिद्धो
नृपतिर्भूपतिस्सोमदेवोऽप्यपकरणस्य वैरनिर्घातनस्याऽवसरं समुचितसमयं चिराद्ब-
हुकालानन्तरमवाप्याऽधिगत्य समीपं विक्रमाङ्कदेवसमीपमागादाजगाम ।

भाषा

धीरे २, द्रविडदेश के राजा चोलराज राजिग की भारी पलटन के, महा-
शक्तिशाली भुजावाले राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव के पास आने पर, राजा सोमदेव
भी चिरकाल के बाद वैर निकालने का अवसर प्राप्त कर, उसके (विक्रमाङ्क-
देव के) समीप आ गया ।

ग्रहकलितमिवाग्रजं विलोक्य प्रहरणसम्मुखमश्रुपूर्णनेत्रः ।
किमपि किमपि विक्रमाङ्कदेवश्चिरमनुचिन्त्य निवेदयाञ्चकार ॥५५॥

अन्वयः

विक्रमाङ्कदेवः प्रहरणसम्मुखम् अग्रजं ग्रहकलितम् इव विलोक्य अश्रु-
पूर्णनेत्रः (सन्) किमपि चिरम् अनुचिन्त्य किमपि निवेदयाञ्चकार ।

व्याख्या

विक्रमाङ्कदेवः प्रहरणाय शस्त्रैः प्रहारं कर्तुं सम्मुखं समक्षमागतमग्रजं
जजेष्ठभ्रातर सोमदेवं ग्रहं शनैश्चरादिपापग्रहैः कलितं प्रस्तमिव विलोक्य
दृष्ट्वाऽश्रुभिर्बाष्पैः पूर्णं व्याप्ते नेत्रे नयने यस्य स बाष्पाम्बुपूरितनयनस्सम्
किमपि वस्तु चिरं बहुकालमनुचिन्त्य विचार्य किमपि वस्तु निवेदयाञ्चकार
कथितवान् शनैरुवाचेत्यर्थः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने प्रहार करने के लिये उद्यत, दुष्टग्रहों से गृहीत होने के
समान, अपने बड़े भाई सोमदेव को देखकर आँखों में आँसु भरकर बहुत देर
तक कुछ सोच कर कुछ कहना प्रारम्भ किया ।

अहह महदनर्थभोजमेतद् विधिहतकेन विरोधसारिणीभिः ।
अविनयरसपूरपूरिताभिर्विहितमकीर्तफलप्रदानसज्जम् ॥५६॥

अन्वयः

विधिहृतकेन अधिनयरसपूरपूरिताभिः विरोधसारिणीभिः अहह
एतत् अकीचिफलप्रदानसज्ज महत् अनर्थबीजं विहितम् ।

व्याख्या

विधिग्रहं वा भाग्यमेव वा हृतको नीचस्तेन विधिहृतकेन दुर्देवेन 'देव दिष्ट
भागधेय भाग्यं स्त्री नियतिविधि' इत्यमर । अधिनयो दुराचार एव रसो जल
तस्य पूरेण प्रवाहेण पूरिता परिपूर्णस्ताभिर्दुराचारपूरपरिपूर्णाभिविरोधो वरमेव
सारिणी जलप्रणालिकाऽरूपनद्यो वा ताभिरहहेतिखेदे ! एतद्भातृयुद्धमकीति-
रयश एव फल परिणामस्तस्य प्रदाने समुत्पादने सज्ज समुद्यतमकीतिफलप्रदान-
समुद्यत महत् विशिष्टमनर्थस्याऽनुचितकार्यस्य बीज कारण विहित सम्वादितम् ।

भाषा

अरे रे ! दुर्भाग्य न, दुराचार रूपी जल की बाढ स भरे वर रूपी नाला (की
सहायता) से, यह, अपयश रूपी फल को पैदा करने में सन्नद्ध, एक विशिष्ट
अनुचित कार्य (रूपी वृक्ष) के बीज को बो दिया है । अर्थात् बड़े दुःख की
बात है कि दुर्देव से यह भाइया का परस्पर युद्ध होकर जगत् में अफकीति फैल
जाएगी ।

इह निहतनयः समागतो यत् समममुना परिपन्थिनाग्रजो मे ।

समरशिरसि सञ्चरन्पृक्तैः कथमपरामृशता मया निवार्यः ॥५७॥

अन्वयः

यत् निहतनयः मे अग्रजः अमुना परिपन्थिना समं इह समागतः
(तन्) समरशिरसि सञ्चरन् (अय) पृक्तैः अपरामृशता मया कथं
निवार्यः ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणाग्रिहतो म्यायपृक्तधर्ममार्गात्परिच्युतो नयो राजनीतियस्य स.
परिभ्रष्टनीतिमार्गो मे ममाग्रजो ज्येष्ठभ्राता सोमदेवोऽमुनाऽनेन परिपन्थिना
दात्रुणा 'अभिघाति-परारति प्रत्ययिपरिपन्थिन' इत्यमरः । इतिहायिपति-
राजिगेन समं सह 'साक सत्रा समं सह' इत्यमरः । इहाऽस्मिन्प्रदेशे संप्रामभूमौ

समागतः प्राप्तः । तत्तस्मात्कारणात् समरस्य रणस्य शिरस्यग्रे सञ्चरन्निर्भयं परिभ्रमन्नयं सोमदेवः पृषत्कैर्वाणैरपरामृशता स्पर्शमकुर्वता मया विक्रमाङ्गुदेवेन कथं केन प्रकारेण निवार्यो दूरीकरणीयः । युद्धाय कृतनिश्चयोऽय सोमदेवो मत्कृतबाणप्रहारमन्तरा समराङ्गण विहाय कथं गमिष्यतीति भावः ।

भाषा

चूँकि नीतिमार्ग से च्युत मेरा बड़ा भाई सोमदेव मेरे इस शत्रु द्रविडाधिपति राजिग के साथ यहाँ आया है इसलिए युद्ध में आए हुए अपने बड़े भाई को मैं किस प्रकार बिना बाणों से आघात पहुँचाए दूर करूँ ?

पितुरपि परिपन्थिनीं विधाय श्रियमहमत्र निवेशयाम्बभूव ।
सपदि कथमिमं कदर्थयामि व्यथयति मामहहा महाननर्थः ॥५८॥

अन्वयः

अहं श्रियं पितुः अपि परिपन्थिनीं विधाय अत्र निवेशयाम्बभूव (अहं) इमं सपदि कथं कदर्थयामि । अहहा ! महान् अनर्थः मां व्यथयति ।

व्याख्या

अहं विक्रमाङ्गुदेव श्रियं राज्यलक्ष्मीं पितुराहवमल्लदेवस्याऽपि परिपन्थिनीं विरुद्धा पित्राऽप्यननुमोदितामित्यर्थः । विधाय रचयित्वाऽत्र सोमदेवे निवेशयाम्बभूव स्थापयाम्बभूव । अहं सपदि सद्य इमं सोमदेव कथं कदर्थयामि पीडयामि अहहेति खेदे । महाननर्थो भाविमहदनिष्टं मा व्यथयति मे मनसि विपुलाधिं जनयति ।

भाषा

मैंने ही अपने पिता आहवमल्लदेव की इच्छा के विरुद्ध, इसको राज्यलक्ष्मी दिलाई । अब मैं तुरन्त ही अपने बड़े भाई सोमदेव को (जिसको मैं ने ही राजगद्दी दिलाई है) कैसे चुचलूँ । अरे रे ! बड़ा भारी (भावी) अनर्थ मुझे पीड़ित कर रहा है ।

अपसरणमितः करोमि किंस्वित् प्रसरति गोत्रवधाय नैप बाहुः ।
परमयमयशांसि दुष्टलोकः किमपि निपात्य मयि प्रमोदमेति ॥५९॥

अन्वयः

किंस्वित् इतः अपसरणं करोमि । एष बाहुः गोत्रवधाय न प्रसरति ।
भरम् अयं दुष्टलोकः अयशांसि मयि निपात्य किम् अपि प्रमोदम् एति ।

व्याख्या

किंस्विदयवा किमितोऽस्माद्गणाङ्गणादपसरणं पलायनं करोमि । एष
मे बाहुर्भुजो गोत्रस्य मस्कुलोत्पन्नस्य ज्येष्ठभ्रातुस्सोमदेवस्य यथाय नाशाय न
प्रसरति व्यापारं न कुरुते । परं किन्त्वय दुष्टलोको दुर्जनसमूहोऽयशास्यप-
कीर्तीमयि विक्रमाङ्गदेवे निपात्य निक्षिप्य किमप्यनिर्वचनीयं प्रमोदमानन्दमेति ।
सज्जनास्तुभ्रातुः संरक्षणार्थं रणं विहाय गत इति यथार्थं कथयिष्यन्ति परन्तु
दुर्जना भीत्यैवाऽयं पलायित इति मनसि निर्धार्याऽपयशः प्रसार्य प्रमोदम्वृहिष्य-
न्तीति भावः ।

भाषा

अयवा क्या मैं रणभूमि से भाग चलूँ ? यह मेरी भुजा अपने कुल के
प्राणी का नाश करने में अपसर नहीं होती है । परन्तु दुष्ट लोग भय से रण
छोड़कर भाग गया—ऐसा मेरा अपयश फैलाकर आनन्द करेंगे ।

इति गिरमभिधाय निष्कलङ्कां विशदमनाः शनकैर्यशोधनोऽमौ ।
अनुनयवचनानि तस्य पार्श्वे कति न विसर्जयति स्म राजपुत्रः ॥६०॥

अन्वयः

विशदमनाः यशोधनः असौ राजपुत्रः इति निष्कलङ्कां गिरं शनकैः
अभिधाय कति अनुनयवचनानि तस्य पार्श्वे न विसर्जयति स्म ।

व्याख्या

विशद निर्मलं मनश्चित्तं यस्य स निर्मलचित्तो यदा एष कीर्तिरेव धनं वित्तं
यस्य तःकीर्तिवित्तोऽसौ राजपुत्रो विक्रमाङ्गदेव इति पूर्वोक्तां निष्कलङ्कां
कालूप्यरहितां गिरं शार्णीं शनकैः शनैरभिधाय व्याहृत्य कति कियन्त्यनुनयस्य
प्रार्थनाया वचनान्युक्तीस्तस्य सोमदेवस्य पार्श्वे सन्निधौ न विसर्जयतिस्म न
प्रेषयतिस्म । किन्तु दूतद्वारा बहुतरं प्रार्थनमकरोदिति भावः ।

भाषा

निर्मलचित्त, यशोधन इस राजपुत्र ने पूर्वोक्त कालुष्य रहित वार्ते धीरे से वह कर वित्तने प्रार्थना के सन्देश सोमदेव के पास नहीं भेजे । अर्थात् बहुत से प्रार्थना के सन्देशों युद्ध में सम्मिलित न होने के लिये भेजे ।

स तु शपथशतैः प्रपद्य सर्वं वितथवचाः कुलपांसनत्वमाप्तः ।
क्षणमनुगुणमैक्षत प्रहर्तुं मलिनधियां धिगनाज्वं चरित्रम् ॥६१॥

अन्वयः

वितथवचाः कुलपांसनत्वम् आप्तः सः तु शपथशतैः सर्वं प्रपद्य प्रहर्तुं
अनुगुणं क्षणम् ऐक्षत । मलिनधियां चरित्रं अनाज्वं धिक् ।

व्याख्या

वितथ मिथ्या वचो वचन यस्य स मिथ्याभाषी कुलस्य गोत्रस्य पासन-
कलङ्कुस्तस्य भाव कुलपांसनत्वमाप्तो वशकलङ्कुत्वमुपागत स तु सोमदेवस्तु
शपथानां शतानि तैरसख्यशपथग्रहणं सर्वं विक्रमाङ्कदेवप्रापित प्रपद्य तथेत्यङ्गी-
कृत्य विक्रमाङ्कदेव प्रहर्तुं मारयितुमनुगुणमनुकूल क्षणमवसरमैक्षत दृष्टवान्
प्रतीक्षते स्मेत्यय । मलिना मलीमसा 'मलीमस तु मलिन कच्चर मलदूषितम्'
इत्यमर । धीर्बुद्धियैषा ते तेषा मलीमसबुद्धिमता चरित्रं वृत्तमनाज्वं कुटिल
कौटिल्यपूर्णमित्यर्थं । इति धिक् । अत्रार्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

मिथ्याभाषी, कुलाङ्गारता को प्राप्त यह सोमदेव तो विक्रमाङ्कदेव की
प्रार्थनाओं को, सैकड़ों कसमें खा, स्वीकार कर, उसको मार डालने के लिए
अनुकूल मौका खोजता था । मलिन बुद्धि वालों के चरित्र को धिक्कार है जो
कि सर्वदा कौटिल्यपूर्ण होता है ।

किमिदमुपनतं यशोविरोधि त्रिविगतः किमु वक्ष्यते पिता मे ।
इति मनसि निधाय जातनिद्रं नृपतनयं शशिमौलिरादिदेश ॥६२॥

अन्वयः

शशिमौलिः 'यशोविरोधि इदं किम् उपनतं, त्रिविगतः मे पिता किमु
वक्ष्यते' इति मनसि निधाय जातनिद्रं नृपतनयम् आदिदेश ।

व्याख्या

शशोऽस्यास्तीति शशी चन्द्रो मौलो शिरसि यस्य स शशिमौलि शङ्कुरो, यशस कोर्तेविरोधि विपरीतमपशस्करमित्यर्थ । इद सोमदेवप्रेरितसमररूपकार्यं किमुयत कथं प्राप्तम् । त्रिदिव स्वर्गं 'स्वरव्यय स्वर्गं नरकत्रिदिवत्रिदशालया.' इत्यमर । गतं प्राप्तं इति त्रिदिवगतं स्वर्गतो मे मम विक्रमाङ्कदेवस्य पिताऽऽहवमल्लदेव किमु वक्ष्यते किं कथयिष्यति । इति सर्वं मनसि हृदये निधाय सस्थाप्य जातनिद्रं जाता समागता निद्रा स्वापो यस्य स तं सुप्तं नृपतनयं राजकुमारं विक्रमाङ्कदेवमादिदेशाऽऽज्ञप्तवान् ।

भाषा

अपयश पैदा करने वाला यह मौला कैसे आ गया ? स्वर्गवासी मेरे पिता आहवमल्लदेव मुझे क्या कहेंगे ? ऐसी बातें मन में रख कर, सोए हुए उस राजकुमार को चन्द्रशेखर महादेव ने (स्वप्न में) आज्ञा दी ।

त्वमिह महति वत्स देवकार्ये ननु गुणवानवतारितो मयैव ।
तरलयति मुधा विकल्पदोला किमिति मनस्तत्र शुद्धधैर्यधाम्नः ॥६३॥

अन्वयः

हे वत्स ! मया एव इह महति देवकार्ये गुणवान् त्वं अवतारितः ननु । विकल्पदोला शुद्धधैर्यधाम्नः तव मनः किम् इति मुधा तरलयति ।

व्याख्या

हे वत्स ! हे प्रिय बालक ! मयैव शिवेर्नप्रेत्यर्थ । इहाऽस्मिन् जगति महति विशाले देवकार्ये सुरकार्यार्थं गुणवान् दयादाक्षिण्यशीर्षादिगुणशाली त्वं विक्रमाङ्कदेवोऽवतारितः समुत्पादितो ननु निश्चयेन । विकल्प सन्देह एवोभय-पक्षस्य समबलत्वेनाऽऽश्रयणाद्दोला प्रेक्षा 'दोला प्रेक्षादिका स्त्रियाम्' इत्यमरः । शुद्धस्य चाञ्चल्यरहितस्य धैर्यस्य धीरताया धाम स्यात् तस्य तव मनश्चित्तं किमिति कथं मुधा स्वर्णं तरलयति चञ्चलयति । सशयं विहाय समरोद्यतो भवेति भावः ।

भाषा

हे प्रिय बालक ! इस ससार में देवताओं के बड़े महत्वयुक्त कार्य करने के लिये दया दाक्षिण्य शीर्ष आदि गुणों से युक्त तুম (विक्रमाङ्कदेव) को निश्चय-

पूर्वक मने ही उत्पन्न कराया है । संदेह रूपी हिडोला, निर्दोष धर्म के आश्रय स्थान, तुम्हारे मन को व्यर्थ ही क्यों चलायमान कर रहा है । अर्थात् संदेह छोड़ कर युद्ध करो ।

सपदि न शुभमस्ति भोगहेतोस्तिलपरिमाणमपि त्वदग्रजस्य ।
इह हि विहितभूरिदुष्कृतानां विगलति पुण्यत्रयः पुरातनोऽपि ॥६४॥

अन्वयः

सपदि त्वदग्रजस्य भोगहेतोः तिलपरिमाणम् अपि शुभं न अस्ति ।
हि इह विहितभूरिदुष्कृतानां पुरातनः अपि पुण्यत्रयः विगलति ।

व्याख्या

सपदि इदिति 'त्राक् इदित्यञ्जसान्हाय द्राडमंक्षु सपदि हुते' 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । त्वदग्रजस्य त्व ज्येष्ठभ्रातुस्सोमदेवस्य भोगहेतोः सुख-भोगार्थं तिलपरिमाणमप्यल्पमात्रमपि शुभं पुण्यकर्म नाऽस्ति न विद्यते नाऽवशिष्टं भविष्यतीति भावः । हि यस्मात्कारणादिहाऽस्मिञ्जगति विहितानि कृतानि भूरीणि बहूनि दुष्कृतानि कुकर्माणि यस्ते तेषां कृतपापानां पुरातनोऽपि प्राचीनोऽपि पूर्वसञ्चित इत्यर्थः । पुण्यत्रयः सुकृतसमुदायो विगलति नश्यति समाप्ति-मेतीत्यर्थः ।

भाषा

जल्दी ही तुम्हारे बड़े भाई सोमदेव की सुखानुभूति के लिये रत्तीभर भी पुण्यकर्म (अवशिष्ट) न रहेगा । क्योंकि इस ससार में अत्यधिक पाप करने वालों का प्राचीन सञ्चित पुण्य भी क्षीण हो जाता है ।

भव भुवनमहोत्सवे तदत्र प्रगुणधनुः परिपन्थिनां प्रमाथे ।
स्मरसि न किमिति स्थितिस्तवैषा ननु भुवि धर्मविरोधिनां वधाय ॥६५॥

अन्वयः

तत् अत्र भुवनमहोत्सवे परिपन्थिनां प्रमाथे प्रगुणधनुः भव । भुवि एषा तव स्थितिः धर्मविरोधिनां वधाय ननु, इति किं न स्मरसि ।

व्याख्या

तत्तस्मात्कारणादत्राऽस्मिन् भुवनानां जगतां 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । महोत्सवो हर्षो यस्मात्स तस्मिन् भुवनमहोत्सवे युद्ध इत्यर्थः । परिपन्थिनां शत्रूणां प्रमाये मन्यने विनाशायेत्यर्थः । प्रगुणं सज्ज धनुश्चापो यस्य सः सज्जधनुर्भव सपद्यस्व । भुवि पृथिव्यामेषा तव ते स्थितिस्तावकीभाऽवस्थान धर्मस्य सुकृतस्य विरोधिनः प्रतिकूलास्तेषां पापात्मनां वधाय ननु निश्चयेन तेषां विनाशार्थवेति किं न, कथं न स्मरसि स्मरणगोचरं करोषि ।

भाषा

इसलिये पृथ्वी को हर्षित करने वाले इस युद्ध में शत्रुओं का नाश करने के लिये धनुष तान कर तयार हो जाओ । इस पृथ्वी पर तुम्हारी स्थिति निश्चय पूर्वक पाण्डियों के नाश के लिये ही है यह बात तुम्हें क्यों स्मरण नहीं है ।

गिरमिति स निराम्य विश्वभर्तुर्गिरितनयादयितस्य मुक्तनिद्रः ।
वचनमिदमलङ्घयमिन्दुमौलेरिति रणकर्मणि निश्चयं चकार ॥६६॥

अन्वयः

सः विश्वभर्तुः गिरितनयादयितस्य इति गिरं निशम्य मुक्तनिद्रः (सन्) इन्दुमौलेः इदं वचनम् अलङ्घयम् इति रणकर्मणि निश्चयं चकार ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो विश्वस्य सकलसंसारस्य भर्ता पालकस्तस्य गिरेहि-
माद्रेस्तनयाया कन्यायाः पार्वत्या दयितः पतिस्तस्य शिवस्वेति पूर्वोक्तां गिरं
वाणीं निशम्य श्रुत्वा मुक्ता त्यक्ता निद्रा स्वापो येन स जागृतस्सक्षिन्दुश्चन्द्रो
मौली मस्तके यस्य स तस्य चन्द्रशेखरस्य शङ्करस्येदं स्वप्नोक्तं वचनं वचोऽ-
लङ्घयमनतिक्रमणीयमिति हेतो रणकर्मणि युद्धकार्ये योद्धमित्यर्थः । निश्चयं
व्यवसायात्मिकां बुद्धिं चकार कृतवान् ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने समस्त संसार का भरण पोषण करने वाले पार्वती के पति महादेव की ऐसी वाणी सुन, जागकर, चन्द्रशेखर शङ्कर की यह वाणी (आज्ञा) अलङ्घनीय है, इस हेतु से युद्ध करने की ठान ली ।

प्रसरदुभयतः प्रहारसज्जं बलयुगलं तदवेक्ष्य वीक्षते स्म ।
समुचितसमरोपभोगलोभात् प्रतिकलमुत्पुलकं भुजद्वयं सः ॥६७॥

अन्वयः

सः उभयतः प्रसरत् प्रहारसज्जं तत् बलयुगलम् अवेक्ष्य 'समुचित-
समरोपभोगलोभात् उत्पुलकं भुजद्वयं प्रतिकलम् वीक्षते स्म ।

अन्वयः

स विक्रमाङ्कदेव उभयतोऽप्रतः पृष्ठतश्च प्रसरद्विस्तारमान्नुवत्प्रहारे प्रहार-
करणे सज्ज तत्पर तदद्भुतं बलयुगलं सेनाद्वयमवेक्ष्य विलोक्य समुचितो योग्य-
स्समरो युद्धं तस्योपभोगस्याऽऽस्वादस्य लोभादिच्छात् उद्गतः समुत्पन्नः पुलको
रोमाञ्चो यस्मिंस्तद्भुजद्वयं बाहुयुगलं प्रतिकलं प्रतिक्षणं वीक्षते स्म दृष्टवान् ।

भाषा

वह विक्रमाङ्कदेव, आगे और पीछे दोनों ओर से, विस्तृत तथा प्रहार करने
में तत्पर, उन आश्चर्य जनक दोनों सेनाओं को देखकर, अपनी वीरता के
अनुस्यू युद्ध का आस्वादन करने के लोभ से, रोमाञ्च से युक्त अपनी दोनों
भुजाओं को क्षण क्षण में अर्थात् बार २ देखता था ।

मदकरटिनमुत्कटप्रतापः प्रकटितवीरमृदङ्गधीरनादः ।
मथनगिरिमिवाधिरुह्य वेगात् प्रतिबलवारिधिलोडनं चकार ॥६८॥

अन्वयः

उत्कटप्रतापः प्रकटितवीरमृदङ्गधीरनादः (सः) मदकरटिनं मथनगिरिम्
इव अधिरुह्य वेगात् प्रतिबलवारिधिलोडनं चकार ।

व्याख्या

उत्कट उत्कृष्टः प्रतापः प्रभावो यस्य स उत्कृष्टप्रभावः प्रकटितः प्रकाशितो
वीर्याणां शक्तिशालिनां मृदङ्गाणामिव धीरो गम्भीरो नादो ध्वनिर्यस्य स
मदकरटिनं मदान्धगजं मथनगिरिमिव मन्दराचलमिवाधिरुह्य तदुपरि स्थित्वा
वेगात्प्रजवात् प्रतिबलमेव शत्रुसैन्यमेव वारिधिः समुद्रस्तस्य लोडनं मथनं चकार
विदधे विनाशं चकारेत्यर्थः । उपमारूपकयोः सङ्खुरालङ्कारः ।

भाषा

उत्कृष्ट प्रभाव वाले, मृदङ्ग के ऐसे वीरो के गम्भीर शब्दों को प्रकट करने वाले विक्रमाङ्कदेव ने मन्दराचल के समान मदनोत्त हाथी पर सवार होकर वेग से शत्रु सेना रूपी समुद्र को मथ डाला । अर्थात् शत्रु की सेना को नष्ट कर दिया ।

अहमहमिकया प्रधाविताभ्यां मिलितमुष्य बलं तयोर्बलाभ्याम् ।
सलिलमभिमुखं सहाम्बुराशेस्तदनु महानदयोर्विदकाभ्याम् ॥६६॥

अन्वयः

तदनु अमुष्य बलम् अहमहमिकया अभिमुखं प्रधाविताभ्यां तयोः
बलाभ्यां सह अम्बुराशेः सलिलम् अभिमुखं प्रधाविताभ्यां महानदयोः
विदकाभ्यां सह इव मिलितम् ।

व्याख्या

तदनु शत्रुसेनासम्पदनान्तरममुष्याऽस्य विक्रमाङ्कदेवस्य बलं सैन्यमहमह-
मिकया परस्पराहङ्कारेण 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहङ्कारः'
इत्यमरः । अभिमुखं सम्मुखं प्रधाविताभ्यां द्रततरमाक्रममाणाभ्यां तयोस्सोम-
देवराजिगयोः बलाभ्यां सेनाभ्यां सहाऽम्बूनां जलानां राशिः समुद्रस्तस्य समुद्रस्य
सलिलं जलमभिमुखं प्रधाविताभ्यां वेगेन सम्मुखं प्रवहद्भ्यां महानदयोर्विशालन-
दयोर्विदकाभ्यां जलाभ्यां सहेवं मिलितं सङ्गतम् । अत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

भाषा

शत्रु की सेना को कुचलने के बाद, इस विक्रमाङ्कदेव की सेना, परस्पर
अहङ्कार से सामने दौड़ पड़ी हुई सोमदेव और राजिग की सेनाओं के साथ,
समुद्र का जल, सामने से वह कर आते हुए दो विशाल नदों के जलों के समान,
मिल गई अर्थात् जिस प्रकार समुद्र में दो तरफ से आने वाले दो महानद मिल
जाते हैं उसी प्रकार दोनों ओर से आने वाली दो सेनाएं विक्रमाङ्कदेव की
सेना से गुथ गई ।

मुखमसितपताकया पतन्त्या ध्वजगरुडः परिचुम्बितं दधानः ।

चदनपरिगृहीतपन्नगस्य व्यतनुत् सत्यगरुत्मतः प्रतिष्ठाम् ॥७०॥

अन्वयः

आपतन्त्या असितपताक्या परिचुम्बितं मुखं दधानः ध्वजगरुडः वदन-
परिगृहीतपन्नगस्य सत्यगरुत्मतः प्रतिष्ठा व्यतनुत ।

व्याख्या

आपतन्त्या सम्मुखमागच्छन्त्याऽसितपताक्या कृष्णवर्णध्वजेन परिचुम्बितं
संयुक्तं मुखमग्रभागं दधानो धारयन् ध्वजगरुडः केतुचिह्नभूतोगरुडो वदने मुखे
परिगृहीतः सधारितः पन्नगस्सर्पो येन स तस्य मुखवृतसर्पस्य सत्यगरुत्मतो
वास्तविकगरुडस्य 'गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः' इत्यमरः । प्रतिष्ठां
स्थितिं साम्यमित्यर्थः । व्यतनुत प्राप्तवान् विस्तारितवानित्यर्थः । कृष्णत्व-
साम्यादसितपताकायां सर्पत्वकल्पना । उपमालङ्कारो, निदर्शना वा ।

भाषा

सामने से आने वाली सेना के काले झण्डे के, गरुड के चिह्न वाले झण्डे के
अग्रभाग में मिलने से वह झण्डे में का गरुड, मुख में सर्प को पकड़े हुए सच्चे
गरुड की शोभा को प्रकट करता था । अर्थात् काला झण्डा माना काला
साँप ही था ।

प्रकटितपदुमौक्तिकावतंस-द्विरदशिरःस्थलसङ्गतिं प्रपद्य ।

अलभत परमार्थसिंहलीलां करिवरकेतुपरिच्युतो मृगेन्द्रः ॥७१॥

अन्वयः

करिवरकेतुपरिच्युतः मृगेन्द्रः प्रकटितपदुमौक्तिकावतंसद्विरदशिरःस्थल-
सङ्गतिं प्रपद्य परमार्थसिंहलीलाम् अलभत ।

व्याख्या

करिवरस्य हस्तिश्रेष्ठस्य केतुर्ध्वजस्तस्मात्परिच्युतः परिभ्रष्टो मृगेन्द्रः पताका-
संलग्नचिह्नभूतः सिंहः प्रकटितानि प्रकाशितानि पट्टानि स्थूलान्युद्गलानि च
मौक्तिकानि गजमुक्ताफलान्येवाऽवतसा शिरोभूषणानि येषां ते द्विरदा
गजास्तेषां शिरःस्थलानि शिरांसि तैस्तह सङ्गतिं समागमं प्रपद्य प्राप्य परमार्थो
वास्तविकश्चाऽसौ सिंहश्च परमार्थसिंहस्तस्य लीलां विलासमलभत प्राप ।
गजमौक्तिकाभूषणेषु प्रतिविम्बरूपेण पतितो ध्वजमृगेन्द्रः परमार्थसिंहलीलां

प्रकटयाञ्चकारेति भावः । यतो मृगेन्द्राः पूर्वं गजशिरांस्येव विदारयन्तीति प्रसिद्धिः । निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

श्रेष्ठ हाथी की, सिंह के चिन्ह से अङ्कित ध्वजा में से नीचे आ पडा हुआ सिंह, प्रत्यक्ष दिखाई पड़ने वाले बड़े बड़े चमकदार गजमौवितक रूपी शिर के आभूषणों से युक्त हाथियों के मस्तकों वा समागम प्राप्त कर अथवा शिरोभूषण रूप हाथियों के मस्तकों पर के गजमौवितकों के आभूषणों में प्रतिबिम्बित होकर सच्चे सिंह की लीला को अर्थात् हाथी के गण्डस्थल पर सवार होकर उसी को पहिले विदारण करने की शोभा का प्राप्त हुआ ।

कथमपि विनिपत्य सञ्चरन्तः क्षतजतरङ्गवतीषु चिन्हमत्स्याः ।
सुरयुवतिविलोचनानि संख्ये विदधुरकृत्रिममत्स्यशङ्कितानि ॥७२॥

अन्वयः

संख्ये क्षतजतरङ्गवतीषु कथम् अपि विनिपत्य सञ्चरन्तः चिन्हमत्स्याः
सुरयुवतिविलोचनानि अकृत्रिममत्स्यशङ्कितानि विदधुः ।

व्याख्या

संख्ये समरे 'मृधमास्कन्दन संख्यं समीकं साम्परायिकम् । अस्त्रियां समरानी-
करणाः कलहविग्रहो' इत्यमरः । क्षतजस्य रुधिरस्य तरङ्गवतीषु नदीषु रुधिर-
नदीषु कथमपि केनाऽपि प्रकारेण विनिपत्य पतित्वा सञ्चरन्तः परिभ्रमन्तो
गहन्त इत्यर्थः । चिन्हमत्स्याः पताकासलग्नचिन्हभूतमीनाः सुराणां देवानां
युवतयो नामस्तासां विलोचनानि नयनान्यकृत्रिममत्स्यैवार्थमीनैः शङ्कितानि
तदभिन्नत्वेन सम्भावितानि विदधुश्चक्रुः । अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

भाषा

युद्ध में खून की नदियों में किसी प्रकार गिर कर बहने वाली पताका में
की चिन्ह भूत मछलियों ने (युद्ध में वीरों को ले जाने के लिये आई हुई) देवों
की नारियों के नेत्रों को सच्ची मछलियों के होने की शङ्का उत्पन्न कराई ।

रुधिरपटलकर्दमेन दूरं रणभुवि दुर्गमतामुपागतायाम् ।

गमनमनिमिर्प्रायाजनस्य प्रियमकरोदवलम्बनानपेक्षम् ॥७३॥

अन्वयः

(सः) रुधिरपटलकर्मणेन रणभुवि दूरं दुर्गमताम् उपागतायाम्
(सत्याम्) अनिमिपप्रियाजनस्य अवलम्बनानपेक्षं गमनं प्रियम् अकरोत् ।

व्याख्या

(स विक्रमाङ्कुदेव.) रुधिरस्य शोणितस्य पटलं समूहस्तस्य कर्मणः पङ्कस्तेन
रणभुवि युद्धभूमौ दूरमत्यन्तं दुर्गमता दुःखेन गन्तुं शक्यतामुपागताया प्राप्तायां
सत्या न निमिपन्तीत्यनिमिषा देवास्तेया प्रियाजनस्याऽङ्गनाजनस्य नास्त्यपेक्षा
यास्मिस्तदनपेक्षमवलम्बनस्याऽऽश्रयरूपसाहाय्यस्य पृथिव्यादेरित्यर्थः । अनपेक्ष-
मित्यवलम्बनानपेक्षं गमनं निराश्रया गगनगतिः प्रियमभीष्टमकरोत् कृतवान् ।
रणस्य दुर्गमत्वाद्देवाङ्गनातां निराश्रया गगनगतिः समरावलोकने तासामिष्टसा-
धिकाऽभूदिति भावः ।

भाषा

खून के आधिक्य से कीचड़ होजाने से युद्ध भूमि के दुर्गम होजाने पर,
देवाङ्गनाओं की आश्रयरहित आकारगति को उसने उनके लिये अभीष्ट-
साधक बना दिया । अर्थात् उनको युद्ध देखने में कोई रुकावट न पड़ी ।

प्रहतिनिवहमूर्च्छितोऽधिरोहः स्वकरटिकर्णपुटानिलैः प्रबुध्य ।
अपरसुभटपातिते प्रहर्तर्यनुशयमापदलब्धवैरशुद्धिः ॥७४॥

अन्वयः

प्रहतिनिवहमूर्च्छितः अधिरोहः स्वकरटिकर्णपुटानिलैः प्रबुध्य प्रहर्तरि
अपरसुभटपातिते (सति) अलब्धवैरशुद्धिः (सन्) अनुशयम् आपत् ।

व्याख्या

प्रहतीनां प्रहरणानां निवहस्तसमूहस्तेन मूर्च्छितो विगतचेतनोऽधिरोहो गजारोही
योद्धा स्वस्याऽत्मनो करटो गजस्तरथ कर्णपुटो श्रोत्रपुटो तयोरनिला घायवस्तः
प्रबुध्य सज्ञा प्राप्य प्रहर्तरि स्वस्योपरिप्रहारकर्तारि भटेऽपरोऽन्य सुभटो योद्धा
तेन पातिते प्रहारेण भूमौ निपातिते सति हते सतीत्यर्थः । अलब्धाऽप्राप्ता
वैरस्य शत्रुभावस्य नृद्धिनिष्क्रमो येन सः स्वप्रहर्तारि स्वयमेव यन्न भूमावपात-
यदिति हेतोरेनुशय पश्चात्तापमापत्प्राप्त । मयैव करणीयमन्येन कृतमिति
सन्तपामना अभूदिति भावः ।

भाषा

शस्त्रों की मार से बेहोश हाथी सवार, अपने हाथी के कानों की हवा से होश में आकर अपने की मारने वाले को दूसरे ने मारकर गिराया हुआ देख कर बदला न ले सकने के कारण पश्चात्ताप करने लगा ।

नयनगतपरातिवीरचूडा-मण्णिदलनप्रभवं परागमेकः ।

करिदशनविदारितात्मवक्षः-स्थलरुधिराञ्जलिभिनिराचकार ॥७५॥

अन्वयः

एकः नयनगतम् अरातिवीरचूडामण्णिदलनप्रभवं परागं करिदशन-विदारितात्मवक्षःस्थलरुधिराञ्जलिभिः निराचकार ।

व्याख्या

एक कश्चिद्भूटो नयनयोर्नेत्रयोगति प्राप्तमरातय शत्रवो वीराश्शूरा इत्यरा-तिवीरास्तेषा चूडामणयोऽलङ्कारभूता शिरोमणयस्तेषां दलन चूर्णनमेव प्रभव उत्पत्तिस्यात यस्य स त पराग धूलि करिणा हस्तिना दशनैर्दन्तैर्विदारित भिन्न-मात्मनस्त्वस्य वक्ष स्थल तस्य रुधिरस्य शोणितस्याऽञ्जलयस्तन्निराचकार बुरीकृतवान् । येन वीरेण कस्यचिद्भूटस्य चूडामणि खण्डितस्तस्य केनाऽपि करिणा वक्ष स्थल विदारितमिति तुमुल युद्ध समजनीति भाव । अतिश-योक्त्यलङ्कारः ।

भाषा

किसी योद्धा ने अपने आँख में पड़ी, विपक्षी वीरा के शिरोमणियों को चूर कर देने से उत्पन्न धूलि की हाथी के दाँतों से चीरी हुई अपनी छाती से निकलने वाले खून की अजुलियों से धो डाला । अर्थात् आँख में पड़ी धूलि को पानी न होने से खून से ही धोकर सफा कर दिया तात्पर्य यह कि घोर सश्रम होने लगा ।

सहति समरसङ्घटे भटोऽन्यः प्रतिभटनिर्दलनात्समाप्तशस्त्रः ।

अगणितमरणः प्रविश्य वेगादरिकरतः करवालमाचकर्ष ॥७६॥

अन्वयः

सहति समरसङ्घटे प्रतिभटनिर्दलनात् समाप्तशस्त्रः अन्यः भटः अगणितमरणः (सन्) वेगात् प्रविश्य अरिकरतः करवालम् आचकर्ष ।

व्याख्या

महति विशाले समरसङ्घटे तुमुले रणे प्रवृत्ते सति युद्धसम्याघेन प्रतिभटानां विपक्षयोद्धृणां निर्दलनाग्निःशेषेण खण्डनात् नाशादित्यर्थः । समाप्तं निरन्तर-युद्धकरणाघ्नघटं भ्रष्टञ्च शस्त्रमायुधं यस्य स अन्यः कश्चिद्भूटस्सुपोद्धाऽगणितमकिञ्चित्करत्वेनाऽवबुद्ध मरण-प्राणनाशो येन स एवम्भूतः सन् वेगाज्जवा-त्प्रविश्य शत्रुसैन्यसमूहं प्रसभं समाक्रम्याऽरिकरतो धेरिणो हस्तात्करवालं खड्गमाचकर्षाऽऽकृष्टवान् ।

भाषा

घोर संग्राम होने पर विपक्षी शत्रुओं का दलन करने के कारण जिसके शस्त्र समाप्त हो चुके हैं ऐसा एक वीर, मरने की कुछ भी परवाह न कर वेग से शत्रुओं के बीच में घुस कर उनके हाथ से तलवार छीनने लगा ।

असुभिरपि यियासुभिः प्रविश्य प्रतिभटमूर्धनि कोऽपि दत्तपादः ।
फलममनुत जन्मनोऽपि लब्धं यशांस रतिर्महतां न देहपिण्डे ॥७७॥

अन्वयः

कः अपि असुभिः यियासुभिः अपि (सद्भिः) प्रविश्य प्रतिभटमूर्धनि दत्तपादः (सन्) जन्मनः फलम् अपि लब्धम् अमनुत । महतां रतिः यशांसि (भवति) न देहपिण्डे ।

व्याख्या

कोऽप्यन्यः कश्चिद्भूटोऽसुभिः प्राणैः 'पुंसि भूम्यसद्यः प्राणाः' इत्यमरः । यियासुभिरपि गन्तुमिच्छुभिरपि सद्भिरासन्नमरणोऽपीत्यर्थः । प्रविश्य मध्येरण हठात्प्रवेशं लब्ध्वा प्रतिभटस्य विपक्षवीरस्य मूर्धनि शिरसि दत्तस्थापितः पादश्चरणेन सः सन् जन्मनः स्वजनुषः 'जन्जन्तनजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः । फलमपि प्रयोजनमपि लब्धं प्राप्तममनुत कृतवान् मन्यते स्म । वीराणां निहतशत्रौ पादाघातो महान्पुरुषार्थ इति भावः । महतां महामहिम-शालिना रतिः प्रीतिर्यशांसि कीर्त्या भवति न तु देहपिण्डे शरीरे । अत्रार्थान्तर-न्यासालङ्कारः ।

भाषा

किसी वीर ने मरणासन्न अवस्था में भी युद्ध में घुसकर विपक्षी वीर के मस्तक पर हात देकर अपने जीवन का फल भी प्राप्त भया समजा । बड़े लोगों का प्रेम यश में होता है शरीर में नहीं ।

विघटितकवचश्चकार कश्चित् प्रतिभटमुज्झितकङ्कटं विलोक्य ।
विमलविजयलालसाः खलानामवसरमल्पमपि प्रतिक्षिपन्ति ॥७८॥

अन्वयः

कश्चित् उज्झितकङ्कटं प्रतिभटं विलोक्य विघटितकवचः सन् चकार ।
विमलविजयलालसाः खलानाम् अल्पम् अपि अवसरं प्रतिक्षिपन्ति ।

व्याख्या

कश्चित्सुभट उज्झितः परित्यक्तः कङ्कटः कवचो 'उरच्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । येन स त प्रतिभट विपक्षवीर विलोक्य दृष्ट्वा, मल्लयुद्धाय सन्नद्ध स्वस्तकवच प्रतिभट विलोक्येत्यर्थः । विघटितः स्वशरीरात्पृथक् कृतः कवचो येन स, प्रतिभटेन साक मल्लयुद्धाय कवच देहात्पृथक्कृत्य रणेऽवतीर्णस्तन्नित्यर्थः । चकार वभ्राम । विमला शुद्धा विजयस्य लालसाऽतिप्रीतियेषां ते वीराः खलानां नीचानां निन्दकानामित्यर्थः । अल्पमपि क्षुद्रमल्पवसर समय प्रतिक्षिपन्ति दूरीकुर्वन्ति । विमलविजयलालसास्तथा ध्यवहरन्ति यथा खलाः स्वल्पमपि निन्दावसर न प्राप्नुवन्तीतिभावः ।

भाषा

कवच को उतार कर रख देने वाले और मल्लयुद्ध को तयार विपक्षी योद्धा को देखकर कोई वीर अपना कवच उतार कर मल्लयुद्ध के लिये तयार होकर टहलने लगा । विशुद्ध विजय से प्रेम रखने वाले वीर खला को निन्दा करने का थोड़ा भी अवसर नहीं देत ।

रुधिरभृतकपालपङ्क्तिमध्ये मदकरदो विनिपत्य कर्णवालैः ।
शिशिरमिव चकार पानपाश-प्रणयिनमासवमागतस्य मृत्योः ॥७९॥

अन्वयः

मदकरटी रुधिरभृतरूपालपङ्क्तिमध्ये विनिपत्य आगतस्य मृत्योः
पानपात्रप्रणयिनम् आसवं कर्णतालैः शिशिरम् इव चकार ।

व्याख्या

मदकरटी मदान्धगजो रुधरेण शोणितेन भृतानि परिपूरितानि कपालानि
शिरोऽस्थीनि तेषां पङ्क्ति. श्रेणी तस्या मध्ये विनिपत्य शस्त्रप्रहारेण भग्नस्तन्मध्यः
पतित्वाऽऽगतस्य गजाय समुपपातस्य मृत्योर्यमस्य पानपात्रे चपके प्रणयिनं स्थित-
मासव मद्य कर्णतालैः श्रोत्ररूपतालवृन्तस्तज्जनितपवनैरित्यर्थः । शिशिरमिव
शीतलमिव चकार कृतवान् । उत्प्रेक्षालङ्कार ।

भाषा

कोई मदान्धहाथी खून से भरी गण्डस्थल की हड्डियों की कतार के बीच
में, चोट खा जाने से गिरकर, उसको लेने को आए हुए यमराज के कटोरो
में के मद्य को मानों अपने कानरूपी ताड़ के पखों से हवा कर ठण्डा कर
रहा था ।

उपरि निपतितः कपालशुक्तेः श्रवणपुटः करिणः कृपाणलूनः ।
समरभुवि कृतान्तपानलीलाचपकपिधानविलासमाससाद ॥८०॥

अन्वयः

समरभुवि कपालशुक्तेः उपरि निपतितः कृपाणलूनः करिणः श्रवणपुटः
कृतान्तपानलीलाचपकपिधानविलासम् आससाद ।

व्याख्या

समरभुवि युद्धभूमौ कपालशुक्ते. शिरोऽस्थिरूपशुक्तेः उपरि निपतितः संप्राप्तः
कृपाणेन खड्गेन लूनश्च्छिन्न करिणो कस्यचिद्गजस्य श्रवणपुटः कर्णपुटः
कृतान्तस्य यमस्य 'कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराजयमः' इत्यमरः । पानस्य
मद्यपानस्य लीलाचपक प्रियपात्र तस्य पिधानमाच्छादनं तस्य विलासं शोभा-
माससाद प्राप । निदर्शनालङ्कार ।

भाषा

समराङ्गण में गण्डस्थल की हड्डी रूपी सीपपर, तलवार से कटकर गिरा

उच्चलत्पताकेऽग्रजस्य उपेष्ठभ्रातुः सोमदेवस्य सैन्ये बले क्षणमुदचलत् । स
विक्रमाङ्कदेवो यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् स्थाने रणभूवि युद्धभूमौ चचार जगाम
तत्र तत्र तस्मिन् तस्मिंस्थानेऽरातीना शत्रूणा यशांसि कीर्तान्यपिबत्पपो । यत्र
सग्रामे स गतस्तत्रैव शत्रून् पराजितवानित्यर्थः ।

भाषा

वह विक्रमाङ्कदेव झण्डे को फहराने वाले चोल देश के राजा राजिग की
सेना में और अपने बड़े भाई सोमदेव की सेना में थोड़ी २ देर के लिये गया ।
जहाँ २ युद्धभूमि में वह गया वहाँ २ उसने शत्रुओं के यश को पी लिया अर्थात्
उनको हराकर निस्तेज कर दिया ।

पददलितवृहत्कपालजाले करटिनि तस्य दुरापभाजनानाम् ।
सुभटरुधिरसोधुपानकेलिव्यघटत तत्र पिशाचसुन्दरीणाम् ॥८३॥

अन्वयः

तत्र तस्य करटिनि पददलितवृहत्कपालजाले (सति) दुरापभाजनानां
पिशाचसुन्दरीणां सुभटरुधिरसोधुपानकेलिः व्यघटत ।

व्याख्या

तत्र युद्धे तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य करटिनि गजे पदैश्चरणैर्दलितानि खण्डितानि
बृहन्ति विशालानि बहूनीत्यर्थः । कपालाना कर्पराणा जालानि समूहा येन स
तस्मिन्नेवं भूते सति दुरापानि दुर्लभानि भाजनानि चषकापरपर्यायमद्यपात्राणि
यासा तास्तासा पिशाचाना सुन्दर्यस्तासा पिशाचिनीना सुभटाना सुयोधानां
रुधिरस्य शोणितस्य शोणितरूपस्येत्यर्थः । सोधोर्मद्यस्य पानकेलिः पानक्रीडा
व्यघटत भङ्गमाप खण्डिता बभूवेत्यर्थः । हस्तिना कपालेषु चूणितेषु पात्राभावात्
पिशाचिनीना रुधिररूपमद्यपानक्रीडा समाप्तेति भावः ।

भाषा

युद्ध में विक्रमाङ्कदेव के हाथों के पाव तले बहुत सी खोपड़ियों के चूर २
हो जाने पर, पानपात्रों को न प्राप्त करने वाली पिशाचिनियों की, योद्धाओं के
रुधिर रूपी शराब को पीने की क्रीडा बन्द हो गई ।

ध्रुवमरिपु पटं व्यघत्त लक्ष्मीः सुरभिकुशेशग्रकोशकेलिमक्ता ।

नृपसुतः करवाललेखया यन्मधुरमालिकयेव चुम्ब्यते स्म ॥८४॥

अन्वयः

सुरभिकुशेशयकोशकेलिसक्ता लक्ष्मीः ध्रुवम् अरिपु पदं व्यधत् ।
यत् मधुकरमालिकया इव नृपसुतकरवाललेखया चुम्ब्यते स्म ।

व्याख्या

सुरभिः सुगन्धिः 'सुरभिघ्राणितर्पण.' इत्यमरः । यः कुशेशयस्य कमलस्य 'सहस्रपत्रं कमल शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः । कोशः कुड्मलं 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थो घदिव्ययोः' इत्यमरः । तस्मिन्त्या केलिः क्रीडा तत्र सक्ता संलग्ना लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः, कमलं लक्ष्म्या निवासस्थानमिति हेतोस्तत्र सक्तेत्यर्थः । ध्रुव निश्चयेनाऽरिपु शत्रुपु शत्रुशिरस्वित्यर्थः । पदं स्थानं चरण वा व्यधत् कृतवती । यद्यस्मात्कारणान्मधुकराणां भ्रमराणां मालिका समूहस्तथा भ्रमरश्रेण्येव नृपसुतो विक्रमाङ्कदेवस्तस्य करवाललेखा कृष्णवर्णा खड्गरेखा तथा चुम्ब्यते स्म प्रेम्णा परिचुम्बिता बभूव । यतो मधुकरमालिकेव कृष्णवर्णा खड्गरेखा शत्रुशिरःसु पतति तस्मात् कुशेशयसक्ता लक्ष्मीरवश्यमेव शत्रुशिरसु पद व्यधत् । कण्ठाभावे मधुकरमालागमनासम्भवादिति भावः । अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

सुगन्धयुक्त कमल की क्री में क्रीडा करने में आसक्त लक्ष्मी अवश्यमेव शत्रुओं के मस्तको पर जा बैठी थी । क्योंकि भ्रमर श्रेणी के समान काले रंग की विक्रमाङ्कदेव के तलवार की धार शत्रुओं के शिरों में विद्यमान लक्ष्मी का चुम्बन करती थी । अर्थात् शत्रुओं की गर्दन काटती थी ।

अनुकृतसमरनिपानलीला-चपकरालकपालगुक्तिमध्ये ।

करिदशनपरम्परा निपत्य त्रियमतनोऽुपदंशमूलकानाम् ॥८५॥

अन्वयः

करिदशनपरम्परा अनुकृतसमवर्तिगानलीला-चपकरालकपालशुक्ति-
मध्ये निपत्य 'उपदंशमूलकाना श्रियम् अतनात् ।

१ यथा वेणीसहारनाटके तृतीयाङ्के—"रघिर प्रिय ! गृहार्णवत् हस्तिशिरः कपालसचित्तमग्रमासोपदश पिव नवशोणितासवम् ।"

व्याख्या

करोणां गजानां दशनानि दन्तास्तेषां परम्परा श्रेणिरनुकृतोऽनुहृतः समवर्तिनो यमस्य 'धर्मराज-पितृपतिः समवर्ती परेतराद्' इत्यमरः । पानलीलाचपकी सुरापानपात्रं 'चपकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । यैस्तानि करालानि भयङ्कराणि कपालानि शिरोऽस्थीनि 'स्यात्कर्पटः कपालोऽस्त्री' इत्यमरः । तान्येव शुकतपरतासां मध्यं तस्मिन्निपत्य पतनं विधायोपदंशमूलकानां मद्यपानान्तराले चर्व्यमाणमूलकानां ('मूली' इति भाषायां प्रतिद्धः ।) श्रियं शोभामतनोद्विस्तारयामास । मूलकथीसमश्रीद्विस्ताररूपार्थस्य प्रतीत्या पदार्यनिदर्शना लङ्कारः ।

भाषा

हाथियों के दातों की कतार, यमराज के शराब पीने के प्याले का अनुकरण करने वाली, भयङ्कर माथे की हड्डियाँ रूपी सीपों में गिर कर शराब पीते समय बीच-बीच में चबाई जाने वाली मूलियों की शोभा दे रही थी ।

वशमवनिपतिद्वयं नयन्ती चटुलपृषत्ककटाक्षमालिकाभिः ।
क्षितिपतितनयेन वीरलक्ष्मीः सुचिरमनर्त्यत सङ्गराग्ररङ्गे ॥८६॥

अन्वयः

सङ्गराग्ररङ्गे क्षितिपतितनयेन चटुलपृषत्ककटाक्षमालिकाभिः अवनिपतिद्वयं वशं नयन्ती वीरलक्ष्मीः सुचिरम् अनर्त्यत ।

व्याख्या

सङ्गरस्य संप्राप्तस्य 'प्रतिज्ञानि सविदापत्सु सङ्गरः' इत्यमरः । अप्रमेव रङ्गो नाट्यशाला रङ्गमञ्च इत्यर्थः । तस्मिन् क्षितिपतेराहवमल्लदेवस्य तनयेन पुत्रेण विक्रमाङ्कदेवेन चटुलाश्चञ्चलाः पृषत्का वाणा 'पृषत्कवाणविशिखा अजिह्वागल्गाशुगाः' इत्यमरः । एव कटाक्षा नेत्रप्रान्तदर्शनानि 'अपाङ्गी नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने' इत्यमरः । तेषां मालिका. पद्मकतयस्ताभिरवने पृथिव्याः पतिः स्वामीत्यवनीपतिः तयोर्द्वयं युगलं राजिगं सोमदेवञ्च वशं स्वाधीनतायां नयन्ती प्रापयन्ती वीरलक्ष्मीर्युद्धवीराणां राजलक्ष्मीः सुचिरं बहुकालमनर्त्यत नर्तनाय प्रवर्तिता । रङ्गमञ्चाधिकारिणा रङ्गमञ्चे सचञ्चलकटाक्षा नर्तकीव विक्रमाङ्कदेवेन समराङ्गणे सचञ्चलवाणवर्षं वीरलक्ष्मीरनर्त्यतेति भावः ।

भाषा

युद्ध के अग्रभाग रूपी रङ्गमञ्च पर राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव ने चञ्चल बाण रूपी कटाक्षों की पद्धतियों से दोनों राजाओं को अर्थात् राजिग तथा सोमदेव को वश में लाने वाली वीर्यी को चिरकाल तक नचाया । अर्थात् दोनों राजाओं को बाण मार कर अपनी वीरता से अपने काबू में लाते हुए चिरकाल तक घोर सग्राम किया ।

कुलिशनिशितकङ्कपत्रभिन्ना-स्त्रिभुवनभीमभुजस्य राजसूनोः ।

प्रतिभटकरटिस्थिताः प्रवीराः प्रणतिपरा इव सम्मुखा निपेतुः ॥८७॥

अन्वयः

त्रिभुवनभीमभुजस्य राजसूनोः कुलिशनिशितकङ्कपत्रभिन्नाः प्रतिभट-
करटिस्थिताः प्रवीराः प्रणतिपराः इव सम्मुखाः निपेतुः ।

। व्याख्या

अप्राणा भुवनाना समाहारस्त्रिभुवन लोकत्रयं तस्मिन् भीमो भयङ्कुरो
भयङ्कुर प्रतिभय घोर भीम भयातकम् इत्यमरः । भुजो बाहुयंस्य स तस्य
राजसूनो राजपुत्रस्य विक्रमाङ्कदेवस्य, कुलिशवद्वज्रवन्निशित तीक्ष्ण कङ्कपत्रं
बाणविशेषस्तेन भिन्ना विदारिता. प्रतिभटानां शत्रुपक्षीययोधाना करटिनो
गजास्तेषु स्थिताः समारूढाः प्रवीराः प्रकृष्टवीराः प्रणतिपरा इव प्रणामप्रवणा
इव प्रणमन्त इवेत्यर्थः । सम्मुखा अभिमुखाः पुरतो निपेतुर्भूमौ निपतितवन्तः ।
गजोपरिस्थिताः प्रवीरा अस्य बाणैः क्षतास्तस्य पुरतो निपेतुरिति भावः ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

तीनों लोको में भयङ्कुर भुजावाले अर्थात् भुजशक्ति वाले उस राजकुमार
विक्रमाङ्कदेव के वज्र के समान तीक्ष्ण २ कङ्कपत्रों से घायल शत्रुपक्षीय योधाओं
के हाथियों पर बैठे हुए प्रधान वीरगण मानों विक्रमाङ्कदेव को प्रणाम करते
हुए उसके सामने (हाथियों पर से) गिरने लगे ।

द्विरदपतिरमुष्य शत्रुसेना-भटमुखपद्मविमर्दकैलिकालः ।

ऋटिति रणसरथकार लक्ष्मी-करधृतविभ्रमपुण्डरीकशेषम् ॥८८॥

अन्वयः

अमुष्य शत्रुसेनाभटमुखपद्मविमर्दकेलिकालः द्विरदपतिः रणसरः
कटिति लक्ष्मीकरघृतविभ्रमपुण्डरीकशेषं चकार ।

व्याख्या

अमुष्याऽस्य विक्रमाङ्कदेवस्य शत्रूणामरीणां सेना चमूस्तस्या ये भटा योधा-
स्तेषां मुखान्यातनान्येव पद्मानि कमलानि तेषां विमर्दश्चूर्णनमेव केलिः क्रीडा
तदर्थं कालो यमो विनाशकारित्वात् । 'कालो दण्डधरः थाद्वदेवो वैवस्वतोऽन्तकः'
इत्यमरः । द्विरदपतिर्गजनाथो रण एव सग्राम एव सरस्तडागस्तत् रणसरो
युद्धतडागो कटिति शीघ्रं लक्ष्म्या श्रियं करेण हस्तेन घृतं धारितं विभ्रमपुण्डरीकं
विलाससिताम्भोज 'पुण्डरीकसिताम्भोजम्' इत्यमरः । एव शेषोऽवशिष्टाशो
यस्य तच्चकार निष्पादितवान् । रूपकालङ्कारः ।

माया

शत्रुसेनाके योद्धाओंके मुखकमलोंको चूर कर देनेकी क्रीडामें
यमस्वरूप, विक्रमाङ्कदेवके श्रेष्ठ हाथीने रणरूपी तालावको जल्दीसे
महालक्ष्मीके हाथमें विद्यमान विलासका श्वेतकमल मात्र ही शेष रह गया
हो, ऐसा कर दिया । अर्थात् लक्ष्मीके हाथके कमलको छोड़कर शत्रुके
मुखरूपी सब कमलोंको रणरूपी सरोवरमें नष्ट कर दिया ।

घृतसुभटकरङ्कमङ्कवर्ति-द्विरदघटाविकटास्थिचक्रवालम् ।

रणमनणु कृतान्तभुक्तशेष-प्रणयि वभूव शिवासहस्रभोग्यम् ॥८६॥

अन्वयः

घृतसुभटकरङ्कम् अङ्कवर्तिद्विरदघटाविकटास्थिचक्रवालं कृतान्तभुक्त-
शेषप्रणयि शिवासहस्रभोग्यम् अनणु रणं वभूव ।

व्याख्या

घृता गृहीता. सुभटानां सुपोथानां करङ्का अस्थिपञ्जरा येन तत् । अङ्के
कोडे वर्तमानि गतानि द्विरदानां गजानां विकटानि भयङ्कराण्यस्थिचक्रवाला-
न्यस्थिसमूहा यस्य तत्, कृतान्तस्य यमस्य भुक्त भोजनं तस्य शेषस्तस्य प्रणयि
स्थानं शेषयुक्तमित्यर्थः । तद्यमराजभक्षितमासशिष्टयुक्तमिति भावः । शिवानां
शुगालीनां सहस्रं तेन भोग्य भोगयोग्यं रणं युद्धमनणु बहुल वभूव जातम् ।

भाषा

बड़े बड़े मोखाओं के अरिथपञ्जरो को धारण करने वाला, (गेद में)
गास ही में हाथियों के समूह की भयङ्कर हड्डियों के ढेर को रखने वाला,
धमराज के खाने से बचे हुए मास वाला और हजारों शृगालियों के उपभोग
के योग्य, एक बहुत बड़ा युद्ध हुआ ।

किमपरमुपरि प्रतापभाजां विहितपदः स बभञ्ज राजयुग्मम् ।
द्रविडपतिरगात्क्वचित्पलाय्य न्यविशत बन्धनधाम्नि सोमदेवः ॥६०॥

अन्वयः

किम् अपरम् । प्रतापभाजाम् उपरि विहितपदः सः राजयुग्मं बभञ्ज ।
द्रविडपतिः पलाय्य क्वचित् गतः । सोमदेवः बन्धनधाम्नि न्यविशत ।

व्याख्या

किमपरमन्यत्किं वक्तव्यम् । प्रताप प्रभाव सजन्ति सेवन्ते ते प्रतापभाज-
स्तेषां प्रभावशालिनामुपरि मस्तके विहित स्थापित पद घरण येन स स्थापित
चरण. स विक्रमाङ्कदेवो राज्ञोर्द्रविडपतिराजिसोमदेवयोर्युग्म युगलं बभञ्ज
सम्भदितवान् । द्रविडपती राजिस पलाय्य द्रुतगत्या क्वचिदज्ञातस्थानं गतो
जगाम । सोमदेवो बन्धनस्य धाम स्थानं तस्मिन् कारागारे न्यविशत निविष्टवान् ।

— **किमपरमुपरि प्रतापभाजां विहितपदः सः ॥६०॥**

अब और दूसरा क्या कहना है ? प्रतापियों के मस्तक पर चरण रखने
वाले विक्रमाङ्कदेव न राजिस और सोमदेव, इन दोनों राजाओं को कुचल
झाला । द्रविड देश का राजा राजिस भागकर कहीं अज्ञात स्थान में चला गया ।
सोमदेव कैद खाने में बन्द हो गया ।

उभयनरपतिप्रतापलक्ष्म्यौ तदीये चरणद्वये विलुलुठतुः । त्रिशुवन-
महनीयबाहुवीयेद्रविणविभूतिमतां किमस्त्यसाध्यम् ॥६१॥

अन्वयः

उभयनरपतिप्रतापलक्ष्म्यौ तदीये चरणद्वये विलुलुठतुः । त्रिशुवन-
महनीयबाहुवीयेद्रविणविभूतिमतां किम् असाध्यम् (अस्ति) ।

अन्वयः

अमुष्य शत्रुसेनाभटमुखपद्मधिमर्दकेलिकालः द्विरदपतिः रणसरः
भटिति लक्ष्मीकरघृतविभ्रमपुण्डरीकशेषं चकार ।

व्याख्या

अमुष्याऽस्य विक्रमाङ्कुदेवस्य शत्रूणामरीणां सेना चमूस्तस्या ये भटा योधा-
स्तेषां मुखान्याननान्येव पद्मानि कमलानि तेषां विमर्दचूर्णनमेव केलिं क्रीडा
तदर्थं कालो यमो विनाशकारित्वात् । 'कालो दण्डधरः आद्धदेवो वंस्वतोऽन्तकः'
इत्यमरः । द्विरदपतिर्गजनाथो रण एव सग्राम एव सरस्तडागस्तत् रणसरो
युद्धतडागो भटिति शीघ्रं लक्ष्म्या ध्रियं करेण हस्तेन घृतं धारितं विभ्रमपुण्डरीक
विलाससिताम्भोजं 'पुण्डरीकसिताम्भोजम्' इत्यमरः । एव शेषोऽवशिष्टाशो
यस्य तच्चकार निष्पादितवान् । रूपकालङ्कारः ।

भाषा

शत्रुसेनाके योद्धाओंके मुखकमलोंको चूर कर देनेकी क्रीडामें
यमस्वरूप, विक्रमाङ्कुदेवके श्रेष्ठ हाथीने रणरूपी तालावकी जल्दीसे
महालक्ष्मीके हाथमें विद्यमान विलासका श्वेतकमल मात्रही शेष रह गया
हो, ऐसा कर दिया। अर्थात् लक्ष्मीके हाथके कमलको छोड़कर शत्रुके
मुखरूपी सब कमलोंको रणरूपी सरोवरमें नष्ट कर दिया।

धृतसुभटकरङ्गमङ्कुवर्ति-द्विरदघटाविकटास्थिचक्रवालम् ।

रणमनणु कृतान्तभुक्तशेष-प्रणयि वभूव शिवासहस्रभोग्यम् ॥८६॥

अन्वयः

धृतसुभटकरङ्गम् अङ्कुवर्तिद्विरदघटाविकटास्थिचक्रवालं कृतान्तभुक्त-
शेषप्रणयि शिवासहस्रभोग्यम् अनणु रणं वभूव ।

व्याख्या

धृता गृहीता सुभटानां सुयोधानां करङ्गा अस्थिपञ्जरा येन तत् । अङ्कु-
कोडे वर्तमानि गतानि द्विरद्वानां गजानां विकटानि भयङ्कराण्यस्थिचक्रवाला-
न्यस्थिसमूहा यस्य तत्, कृतान्तस्य धमस्य भुक्तं भोजनं तस्य शेषस्तस्य प्रणयि
स्थानं शेषयुक्तमित्यर्थः । तद्यमराजभक्षितमासशिष्टयुक्तमिति भावः । शिवानां
शुगालीनां सहस्रं तेन भोग्यं भोगयोग्यं रणं युद्धमनणुं बहुलं वभूव जातम् ।

पर, और आकाश के वायुओं द्वारा लाए हुए जल कणों के मिय से मानों आकाशगङ्गा के जल को छिड़कते रहने पर (विश्वामातृदेव का राज्याभिषेक हुआ ।)

अतिविशदतया दिशां मुखेषु स्मितमिव केतकमित्रमुद्धहत्सु ।
निखिलभुवनमानसेषु हर्षप्रसरवशेन नितान्तमुत्सुकेषु ॥६६॥

अन्वयः

दिशां मुखेषु अतिविशदतया केतकमित्रं स्मितम् उद्धहत्सु (सत्सु) इव निखिलभुवनमानसेषु हर्षप्रसरवशेन नितान्तम् उत्सुकेषु (सत्सु) (विक्रमादित्यदेवोऽभिषेकमलभतेत्यन्वयः ।)

व्याख्या

दिशां ककुभां 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । मुखेष्वाननेष्वप्रमाणेषु वाऽतिविशदतयाऽतिनिर्मलेन केतक्याः पुष्पं केतकं तस्य मित्रं शुक्लरवात्केतकीपुष्पसदृशं स्मितमीयद्वास्यमुद्धहत्सु धारयत्सु सत्स्विव, दिक्षु निर्मल्यं प्राप्तास्वित्यर्थः । निखिलभुवनानां सकललोकस्थितजनानां मानसानि मनसि तेषु सकललोकगतजनमनःसु हर्षस्याऽऽनन्दस्य प्रसरो विस्तारस्तस्य वशेन कारणेन नितान्तमत्यन्तमुत्सुकेषु समुत्कण्ठितेषु सत्सु (विश्वामादित्यदेवोऽभिषेकमलभतेति ।)

भाषा

दिशाओं के अत्यन्त निर्मल होने से मानों दवेन बेबड़े के फूलों के समान उनके मुस्कराते रहने पर और समस्त लोकों के मनुष्यों के मनों में आनन्द का संचार होने के कारण उनके उत्कण्ठित हो उठने पर (विश्वामातृदेव का राज्याभिषेक हुआ ।)

घरकरिषु गभीरुन्दुभीनां ध्वनिमिव संजनयत्सु गर्जितेन ।
दिशि दिशि तुरगेषु सान्द्रशङ्ख-स्वनकमनीयसहर्षहर्षितेषु ॥६७॥

अन्वयः

घरकरिषु गर्जितेन गभीरुन्दुभीनां ध्वनिं संजनयत्सु (सत्सु) इव,

दिशि दिशि तुरगेषु सान्द्रशङ्खस्वनकमनीयसहर्षहेपितेषु (सत्सु) (विक्र-
मादित्यदेवोऽभिषेकमलभतेत्यन्वयः ।)

व्याख्या

वरकरिषु श्रेष्ठगजेषु गजितेन बृंहितेन गभीरदुन्दुभीनां गम्भीरभेरीणां 'भेरी
स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । ध्वनिं शब्दं संजनयत्सु सत्स्वव, दिशि दिशि
प्रतिदिशं तुरगेषु घोटकेषु सान्द्रा घना गम्भीरा वा शङ्खाना कम्बूना स्वनाः
शब्दा इव कमनीयानि मनोज्ञानि सहर्षाणि प्रमोदसहितानानि हेपितानि तुरग-
रवाः येषां ते तेषु गम्भीरकम्बुशब्दमनोज्ञसप्रमोदहेपितेषु सत्सु (विक्रमादित्य-
देवोऽभिषेकमलभतेति ।

भाषा

श्रेष्ठ हाथियो की गर्जना से मानो उनके भेरीनाद करते रहने पर ओर
चारो ओर घोडो के, गम्भीर शङ्खो की ध्वनि के समान कर्णप्रिय सहर्षं हिन-
हिनाते रहने पर (विक्रमाङ्कदेव का राज्याभिषेक हुआ ।)

अथ सुरपथवल्गादिव्यभेरीनिनादं

प्रशमितपरितापं भर्तृलाभात्पृथिव्याः ।

अलभत चिरचिन्ताचान्तचालुक्यलक्ष्मी-

क्लममुपमभिषेकं विक्रमादित्यदेवः ॥६८॥

अन्वयः

अथ विक्रमादित्यदेवः पृथिव्याः भर्तृलाभात् प्रशमितपरितापं सुरपथ-
वल्गादिव्यभेरीनिनादं चिरचिन्ताचान्तचालुक्यलक्ष्मीक्लममुपमं अभिषेकम्
अलभत ।

व्याख्या

अथ समरविजयानन्तरं विक्रमादित्यदेवो विक्रमाङ्कदेवो राजकुमारः पृथिव्याः
क्षमाया भर्तृलाभात् सुस्वामिप्राप्त्या प्रशमितः शान्तिं प्रापितः परितापस्तन्तापो
दुःखं वा येन स तं दूरीकृतदुःख, सुरपथे गतने धल्गन् सभृत्कर्षं प्राप्नुवन्दिध्यायाः
स्वर्गायाया भेषा निनादः शब्दो यस्मिन् स तं गगनप्रसरत्स्वर्गायभेरीनिस्वनं,
चिराच्चिरकालादारभ्य चिराम वा व्याप्ता चिन्ता स्वस्थामिपराजयजन्यशोको-

अथवा सुस्वामिप्राप्त्यर्थं चिन्ता तथाऽऽचान्ता परिपूर्णा चालुक्यलक्ष्मीश्चालुक्य-
राजवंशधीस्तस्या क्लमं ग्लानिं मुष्णातीति चिरचिन्ताघान्तचालुक्यलक्ष्मीफलममुद्-
तमभिषेकं राज्याभिषेकमलभत प्राप्तवान् ।

भाषा

युद्ध में विजय प्राप्त होने के अनन्तर राजकुमार विक्रमाङ्कदेव ने, पृथिवी
को अच्छा स्वामी मिल जाने से, अपने स्वामियों के पराजय के सम्पूर्ण दुःखों
को दूर कर देने वाले, आकाश में गुंजने वाले स्वर्गीय भेरे की ध्वनि से
युक्त, और चिरकाल तक अच्छे स्वामी (राजा) को प्राप्त करने की चिन्ता में
डूबी हुई चालुक्य वंशीय राजाओं की राज्यलक्ष्मी के मनोमालिन्य को दूर कर
देनेवाले, राज्याभिषेक को प्राप्त किया ।

इति पञ्चभिः श्लोकैः कुलकम् ।

श्रीचालुक्यनरेन्द्रसूनुर्जं तत्रैव पुण्ये दिने

कारुण्यातिशयादसूत्रयदसौ पात्रं महत्याः श्रियः ।

दासी यद्भवनेषु विक्रमघनक्रीता ननु श्रीरियं

तेषामाश्रितपोषणाय गहनं किं नाम पृथ्वीभुजाम् ॥६६॥

अन्वयः

असौ श्रीचालुक्यनरेन्द्रसूनुः तत्र पुण्ये दिने एव कारुण्यातिशयात्
सूनुर्जं महत्याः श्रियः पात्रम् असूत्रयत् । यद्भवनेषु विक्रमघनक्रीता इयं
श्रीः दासी ननु, तेषां पृथ्वीभुजाम् आश्रितपोषणाय किं नाम गहनम्
(अस्ति) ।

व्याख्या

असौ श्रिया विराजितस्य चालुक्यनरेन्द्रस्याऽऽह्वयमल्लदेवस्य सूनुः पुत्रो
विक्रमाङ्कदेवस्तत्र तस्मिन् पुण्ये पावने गुम्बरे वा 'पुण्यं तु शार्वपि' इत्यमरः ।
दिने राज्याभिषेकदिने एव कारुण्यस्य दयाया अतिशय आधिपत्यं तस्मादतिशय-
व्याप्त्याऽसूनुं स्वकनिष्ठभ्रातरं तिहरेवं महत्या विनासायाः श्रियो सत्त्व्याः
पात्रं भागतमसूत्रयन् कृतवान् । तस्मै कनवातिमन्त्रलापीद्वरं चकारेति भाषः ।
येषां राजा भवनेषु सरनेषु विक्रमघनेन पात्रकमरुद्वयेण क्रीता, मूष्येन ध्यायती-

कृतेय श्री राज्यलक्ष्मीदासी सेविका ननु निश्चयेन, तेषा पृथ्वीभृजा भूभुजामा-
धितानामवलम्बितानामाश्रय विधाय वसता सिंहदेव-महाकविप्रभृतीना पोषणाय
भरणाय किं नाम गहन कठिनम् । तेषा भरणपोषणेप्वेतादृशाना महाप्रतापिना
राज्ञा किमपि काठिय नास्तीति भाव ।

भाषा

इस श्रीमान् आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव ने उसी शोभन दिन ही
अत्यन्त दयालुता के कारण अपने छोटे भाई सिंहदेव को विशाल सम्पत्ति का
भाजन बनाया । अर्थात् उसे बनवासिमण्डल का राजा बना दिया । जिन
राजाओं के घरों में पराक्रम रूप धन से खरीदी हुई यह लक्ष्मी निश्चय पूर्वक
दासी बन कर रहती है उन राजाओं को अपने आश्रितों का (सामदेव तथा
अन्य महाकवि गुणी आदि का) पालन पोषण करना क्या कठिन है ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव विद्यापति-काश्मीरकभट्ट महाकवि विह्वणविरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये पष्ठ सर्ग ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्
भारद्वाजबुधोत्तमात्समुदितः श्रीविश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुचेर—परिडतवरात्सम्प्राप्तसाहाय्यक—
ष्टीकायुग्ममिदं रमाकरुणया सर्गेऽत्र पष्ठे नवम् ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

॥ श्री ॥

महाकवि श्री विल्हण-विरचितं

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

सप्तमः सर्गः ।

स सर्वमावर्ज्यं रिपुप्रमाथी मनोरथानामथ पूरणेन ।
परिभ्रमन् युद्धकुतूहलेन दिग्दन्तिशेषाः ककुभश्चकार ॥१॥

अन्यथः

अथ रिपुप्रमाथी सः मनोरथाना पूरणेन सर्वम् आवर्ज्यं युद्धकुतूहलेन
परिभ्रमन् (सन्) ककुभः दिग्दन्तिशेषाः चकार ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेवस्य राज्याभियेकानन्तर रिपूणां शत्रूणा प्रमाथी मर्देव स
विक्रमाङ्कदेवो मनोरथानामभिलाषाणां पूरणेन सफलीकरणेन सर्वं जनसमूहमावर्ज्यं
वशीकृत्य युद्धस्य समस्य कुतूहलमुत्पन्ना तेन परिभ्रमन् परितो विचरन् ककुभो
दिश 'दिशस्तु ककुभ काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता' । दिशा वन्तिनो दिग्द-
न्तिनो दिग्गजा एव शेषा अवशिष्टा यासु ताश्चकार सम्पादितवान् । सकल-
गजाहरणाद्दिग्गजा एवाऽवशिष्टा आसन्निति भावः । सर्गोऽस्मिन्नि द्वयथाञ्छब्द
'स्यादिद्वयञ्चा यदितो जगोम' इति लक्षणात् ।

गते समाप्तिं नरनाथचक्रे निचोलकारासितचापदण्डः ।
निर्वाप्य चोलस्य पुनः प्रतापं क्रमेण कल्याणमसौ विवेश ॥२॥

अन्वयः

असौ चोलस्य प्रतापं निर्वाप्य नरनाथचक्रे क्रमेण समाप्तिं गते (सति)
निचोलकारासितचापदण्डः (सन्) पुनः कल्याणं विवेश ।

व्याख्या

असौ विक्रमाङ्कदेवो चोलस्य चोलदेशाधिपस्य प्रतापं प्रभावं निर्वाप्य शान्तिं
नीत्वा नराणां मनुष्याणां नायाः स्वामिनस्तेषां चक्रं समूहस्तस्मिन् राजसमूहे
क्रमेण शनैः समाप्तिं गते पराजयं प्राप्ते सति निचोल आवरकम् (‘खोल’ इति
भाषार्या प्रतिद्धः ।) एष कारा गुप्तिगृहं ‘कारास्याद्वन्धनालये’ इत्यमरः । तस्या-
सासितो निवेशितश्चापदण्डो धनुर्दण्डो येन सः । एषम्भूतस्सन् पुनर्मुहुः कल्याणं
कल्याणकटकपुरं विवेश प्रविष्टवान् समाजगामेत्यर्थः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने, चोल देश के राजा के प्रताप को ठंडा कर अर्थात् उसे
हराकर, सम्पूर्ण राजाओं को क्रम से पराजित कर देने पर, अपने धनुष्य को खोल
में रखकर फिर से कल्याण कटक पुर में प्रवेश किया ।

अत्रान्तरे मन्मथबालमित्रं लतावधूविभ्रमसूत्रधारः ।
स्थानोपदेशी पिकपञ्चमस्य शृङ्गारबन्धुर्मधुराविरासीत् ॥३॥

अन्वयः

अत्रान्तरे मन्मथबालमित्रं लतावधूविभ्रमसूत्रधारः पिकपञ्चमस्य
स्थानोपदेशी शृङ्गारबन्धुः मधुः आविरासीत् ।

व्याख्या

अत्रान्तरेऽस्मिन्नवकाशे मन्मथस्य कामदेवस्य ‘भदतो मन्यथो मारः प्रद्युम्नो
मीनकेतनः’ इत्यमरः । बालमित्रं बालसखा, लता एव वध्वः कान्तास्तासां
विभ्रमस्य विलासोपदेशस्य सूत्रधारो नाट्याचार्यः, पिकानां कोकिलानां ‘वनप्रियः
परभूतः कोकिलः पिक इत्यपि’ इत्यमरः । पञ्चमः पञ्चमस्वरस्तस्य ‘पिकाः

गायन्तिपञ्चमम्' इति । स्यान्स्य शुद्धोच्चारणोपपुस्त-मुखास्थित-कण्ठ ताल्वाद्य-
भिधातस्यानस्योपदेश्युपदेशकः सङ्गीताचार्यः, शृङ्गारस्य शृङ्गाररसस्य वन्धु-
हृदीपको मधुरवंसस्त आदिरासीत् समाजगाम । मालाशयकमलश्रुतः ।

भाषा

इसी बीच में कामदेव का लगीटिया साथी, लता रूपी स्त्रियों को विभिन्न
विलासों का उपदेश देने वाला, नाट्याचार्य; कोयल के पञ्चम स्वर के शुद्ध
उच्चारण के लिये कण्ठ तालू आदि स्थानों की शिक्षा देने वाला सङ्गीताचार्य;
शृङ्गार रस को उद्दीप्त करने वाला; वसन्त ऋतु आ गया ।

शीतर्तुभीत्या विविशुः समस्ताः किं कन्दरासीमनि चन्दनाद्रेः ।
यन्निःसरन्ति स्म हिमव्यपाये दिवा च रात्रौ च ततः समीराः ॥४॥

श्रव्यः

समस्ताः समीराः किं चन्दनाद्रेः कन्दरासीमनि शीतर्तुभीत्या विविशुः
यत् हिमव्यपाये (ते) दिवा च रात्रौ च ततः निःसरन्ति स्म ।

व्याख्या

समस्तास्सकलास्समीरा यावयः किं चन्दनाद्रेर्मलपर्वतस्य कन्दरासीमनि
वरीमप्ये 'वरी तु कन्दरो घाऽस्त्री' इत्यमरः । शीतर्तुभीत्या शिशिरर्तुभयेन
विविशुः प्रविष्टाः । यद्यस्मात्कारणात् हिमस्य शिशिरतोर्व्यपाये समाप्तौ से
पवना दिवा दिने च रात्रौ च निशापाञ्च 'निशा निशीधनी रात्रिस्त्रियाया
क्षणदा स्या' इत्यमरः । ततश्चन्दनाद्रेर्निःसरन्ति स्म निर्गच्छन्ति स्म ; कन्दरामु
प्रवेशे शीतर्तुभीतेर्हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

सम्पूर्ण वायु क्या शिशिर ऋतु के (घण्टे के) अथ से मलयाचल की
कन्दराओं में छिप कर बैठे थे ? क्योंकि शिशिर ऋतु के (जाड़े के) बीतते
ही वे वायु रात दिन मलयाचल से निकलते ही चले आ रहे थे ।

कृतप्रकोपाः पवनारानानां निवासदानादिव पक्षगानाम् ।
विनिर्ययुश्चन्दनशैलकृजादाशामुदीर्घा प्रति गन्धराहाः ॥५॥

अन्वयः

गन्धवाहाः पवनाशनानां पन्नगानां निवासदानात् कृतप्रकोपाः इव
(सन्तः) चन्दनशैलकुञ्जात् उदीचीम् आशा प्रति विनिर्ययुः ।

व्याख्या

गन्धवाहा अनिला 'गन्धवाहानिलाशुगा' इत्यमर । पवनो वायुरशन भोजन
येषां ते तेषां वायुभक्षकाणां पन्नगानामुरगाणां 'उरग' पन्नगो भीगी जिह्वा
पवनाशन' इत्यमर । निवासस्य स्थितेर्दानं तस्मात् कृतं प्रदर्शितं प्रकोप-
क्रोधो यैस्तेऽमर्षयुक्तास्सन्त इवाऽऽस्मद्भूक्षका एवाऽत्र निवसन्ति ततोऽत्राऽस्मद्निवासी
न युक्त इति हेतोः कुपिता सन्त इवेत्यर्थः । चन्दनशैलस्य मलयाचलस्य
कुञ्जाधिकुञ्जात् 'निकुञ्जकुञ्जौ वा वलीवे लतादिपिहितोदरे' इत्यमर ।
उदीचीमुत्तरामाशा दिश प्रति विनिर्ययुर्निर्गमः । मधो दक्षिणानिलो वहतीति-
प्रसिद्धिः । पवने स्वभक्षकसपनिवासहेतुककोपकर्तृत्वस्य मलयाचलपरित्यागे
हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

वायुगण, वायुभक्षक सर्पों का, मलयाचल द्वारा आश्रय दिए जाने से मानी
क्रुद्ध होकर मलय पर्वत के कुञ्ज से उत्तर दिशा की ओर भाग चले । अर्थात्
दक्षिणानिल उत्तर दिशा की ओर बहने लगा ।

रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव वाहनानाम् ।
उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥६॥

अन्वयः

रविः रथस्थितानां पुरातनानां वाहनानां परिवर्तनाय इव तुरगोत्तमानाम्
उत्पत्तिभूमौ उत्तरस्यां दिशि प्रतस्थे ।

व्याख्या

रविस्सूर्यो रथस्थितानां रथे विनियोजितानां पुरातनानां बृहानां वाहनानां-
मशवानां परिवर्तनायैव तेषां स्थानेऽयनधीनाश्चग्रहणार्थमिव तुरगोत्तमानामश्व-
श्रेष्ठानामुत्पत्तिभूमौ जन्मभूमौ काशूलप्रदेश इत्यर्थः । काशूलप्रदेशो भारत

स्योत्तरदिशि विद्यमानोऽस्ति । 'उत्तरस्यां दिश्युदीच्यामाशायां 'दिशस्तु ककुभः
काष्ठा आशाश्च हरितश्चताः' इत्यमरः । प्रतस्ये गन्तुमारेभे । रविहत्तरा-
यणोऽभूदिति भावः । अनोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सूर्य अपने रथ के बृद्धे घोड़े को बदल देने के लिये मानों श्रेष्ठ घोड़ों के
उत्पत्ति स्थान उत्तरदिशा में अर्थात् काबुल में (काबुली घोड़े प्रसिद्ध हैं) प्रस्थित
हूँ । अर्थात् सूर्य उत्तरायण होने लगे ।

अहो नु चैत्रं प्रति कापि भक्तिरकृत्रिमा केरलमारुतस्य ।
द्राघिष्ठमध्यानमसौ विलङ्घ्य सर्वत्र तस्यानुचरो यदासीत् ॥७॥

सन्वयः

अहो नु केरलमारुतस्य चैत्रं प्रति अकृत्रिमा का अपि भक्तिः यत्
असौ द्राघिष्ठम् अध्यानं विलङ्घ्य सर्वत्र तस्य अनुचरः आसीत् ।

व्याख्या

'अहो' इत्याश्चर्ये 'नु' इति वितर्के । केरलमारुतस्य दक्षिणत्यरेरलदेश-
वाहिनः पवनस्य दक्षिणानिलस्योपर्यः । चैत्रं चैत्रमासं प्रति वसन्तकालं प्रतीत्यर्थः ।
अकृत्रिमा स्वाभाविकी काव्यनिर्बन्धनीयाऽपूर्वैत्यर्थः । भक्तिरनुरागः । यद्य-
स्मारकारणादसौ दक्षिणानिलो द्राघिष्ठमतिवीर्यमस्थानं मार्गं 'अपनं यत्नं
भार्गाप्यपन्यातः पदयो सुतिः' इत्यमरः । विलङ्घ्य समतिङ्गम्य सर्वत्र सर्वस्थाने
तस्य चैत्रमारुतस्य वसन्तस्य वाऽनुचरोऽनुगाम्यासीत् जातः । वसन्ते दक्षिणानिलः
सर्वत्रंयं बहुतीति भावः । अत्र केरलमाहते शैब्यम्वहारात्तमारोशात् समागो-
शिरलङ्कारः ।

भाषा

आश्चर्ये की बात है कि केरल के वायु का अर्थात् दक्षिणानिल का चैत्र मास
के प्रति अर्थात् वसन्त ऋतु के प्रति एव विलक्षण स्वाभाविक अनुराग है ।
क्योंकि यह दक्षिण का वायु एव भारी रागता तैय कर सर्वत्र घेन का अर्थात्
वसन्त ऋतु का साथ देता था । अर्थात् वसन्त ऋतु में शैब्य दक्षिणानिल
बहुता ही है ।

चाहिये कि वायु के वाहन मृग को मार कर वायु का इस तरफ़ आना रोक दे । अर्थात् दक्षिणानिलके न आने से विरहजनित पीड़ा न हो सकेगी ।

यद्वा मृषा तिष्ठतु दैन्यमेतन्नेच्छन्ति वैरं मरुता किराताः ।
केलिप्रसङ्गे शबराङ्गनानां स हि स्मरग्लानिमपाकरोति ॥११॥

अन्वयः

यत् वा यतत् दैन्यं मृषा तिष्ठतु । किराताः मरुता वैरं न इच्छन्ति ।
हि सः शबराङ्गनानां केलिप्रसङ्गे स्मरग्लानिम् अपाकरोति ।

व्याख्या

यद्वेति पक्षान्तरे एतद्दैन्यं मलयानिलस्य प्रियविप्रलम्भव्यथोद्वलकत्वात्तस्मा-
द्भूयेन मृगमारणप्रार्थनं मृषा मिथ्या निरर्थकमेवेत्यर्थः । तिष्ठत्वाऽऽस्ताम् ।
किराताः शबरा मरुता मलयवायुना सह वैरं शत्रुतां नेच्छन्ति नाऽऽकाङ्क्षन्ति । हि
यस्मात् कारणात् 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः । स दक्षिणानिलः शबराणां वने-
चराणां 'भेदाः किरातशबरपुलिन्दम्लेच्छजातयः' इत्यमरः । अङ्गना ललना-
स्तासां केलिप्रसङ्गे सुरतक्रीडाकाले स्मरग्लानिं कामोद्वेगजन्यक्रीडोत्पन्नशारीरिक-
श्रमपाकरोति दुरीकरोति । श्रमापनयनेनोपकारिरिवादर्पं दक्षिणानिलो शत्रुभावं
न जनयतीति तस्य मृगविनाशाभ्यर्थना व्यर्थवेति भावः ।

भाषा

अथवा किरातराज से वायु के वाहन रूप मृग को मारने की अभ्यर्थना
व्यर्थ है । किरात लोग दक्षिणानिल से वैर करना नहीं चाहते । क्योंकि वह
दक्षिणानिल किरातिनियो की सुरत क्रीडा में सुरत जनित श्रम का अपहरण
करता रहता है । अर्थात् दक्षिणानिल उपकारी होने से उस से किरातराज
का शत्रुभाव हो ही नहीं सकता ।

दुराग्रहश्चन्दनमारुतस्य सदा यदन्यर्तुपराङ्मुखोऽयम् ।
अनेन चैत्रः सुतरामसह्यश्चन्द्रोदयेनेव शरत्प्रदोषः ॥१२॥

अन्वयः

चन्दनमारुतस्य दुराग्रहः यत् अयं सदा अन्यर्तुपराङ्मुखः । अनेन
चैत्रः चन्द्रोदयेन शरत्प्रदोषः इव सुतराम् असह्यः ।

व्याख्या

चन्द्रमास्तस्य चन्द्रसम्पर्केण समागतस्य दक्षिणानिलस्य दूराग्रहो दुष्टाभि-
निवेशः कुप्रवृत्तिरित्यर्थः । यदयं मास्तोज्येषु वसन्तातिरिक्तेषु ऋतुषु पराद्मुखो
न प्रवहति । अनेन मलयानिलेन हेतुना चैत्रो वसन्तमासश्चन्द्रोदयेनेन्दुप्रकाशेन
शरत्प्रदोषः शरत्कालिकरजनीमुखमिव 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः । सुतरा-
मत्यन्तमसह्यः सोढुमशक्यः । विरहिणीनां दक्षिणानिलवच्छीतलः शरत्कालिक-
श्चन्द्रोदयोऽपि नितरां सन्तापजनको भवतीति भावः ।

भाषा

यह तो दक्षिणानिल का दूराग्रह ही है कि वह वसन्त ऋतु को छोड़ कर
अन्य ऋतुओं में बहता ही नहीं । इसके कारण से वसन्तमास चैत्र, चन्द्रमा
का उदय होने के कारण से शरत् ऋतु की शाम के समान ही असह्य हो जाता
है । अर्थात् विरहिणियों को वसन्त ऋतु तथा शरत् काल का चन्द्र दोनों ही
सन्ताप जनक होते हैं ।

वियोगिनीनां किमु पापमेतन्मेधाथवा दक्षिणमास्तस्य ।

कदापि दिङ्मोहवशाद्यदेव न चन्द्रनाद्रेः परतः प्रयाति ॥१३॥

अन्वयः

एतन् वियोगिनीनां पापं किमु, अथवा दक्षिणमास्तस्य मेधा यत् एषः
दिङ्मोहवशात् कदापि चन्द्रानाद्रेः परतः न प्रयाति ।

व्याख्या

एतत्प्रत्यक्षदृश्यमानोपद्रवः वियोगिनीनां विरहिणीनां पापं दुष्कृतपरिणामः
किमु किमथवा यद्वा दक्षिणमास्तस्य दक्षिणानिलस्य मेधा धारणावती वृद्धिः
'धीधारिणवती मेधा' इत्यमरः । यद्यस्मात्कारणादेव मलयवायुर्दिङ्मोहवशा-
द्दिग्भ्रमकारणेन कदापि कस्मिन्नपि काले चन्द्रानाद्रेर्भलयपर्वतात्परतोऽन्यस्मा-
त्प्रवेशात् न प्रयाति न गच्छति ।

भाषा

यह जो विरहिणियों का प्रत्यक्ष कष्ट है वह वियोगिनियों के पापों का
परिणाम है या दक्षिणानिल की मेधा का फल है ? क्योंकि मलयवायु दिग्भ्रम
होने से कभी भी मलयपर्वत को छोड़ कर अन्य स्थानों से नहीं बहता है ।

अथ दक्षिणानिलस्य कामोदीपकत्वाद्विरहिणीनां दयनीयां दशां वर्णयति कविः—

देया शिलापट्टकपाटमुद्रा श्रीखण्डशैलस्य दरीगृहेषु ।
विनियोगिनीकण्टक एष वायुः कारागृहस्यास्तु चिरादभिज्ञः ॥६॥

अन्वयः

श्रीखण्डशैलस्य दरीगृहेषु शिलापट्टकपाटमुद्रा देया । (येन)
विनियोगिनीकण्टकः एषः वायुः कारागृहस्य चिरात् अभिज्ञः अस्तु ।

व्याख्या

श्रीखण्डशैलस्य चन्दनाद्रेर्मलयाचलस्य दरीगृहेषु कन्दरागृहेषु 'दरी तु कन्दरो वास्त्रो' इत्यमरः । शिलापट्टाः प्रस्तरखण्डपट्टा एव कपाटानि तेषां मुद्रा प्रावरणं देया तिवेश्या येन कारणेन शिलामुद्रणरूपेण विनियोगिनीकण्टको विरहिणीनां हृदि कण्टकवच्छल्यवद्वचथाजनक एष प्रसिद्धो वायुर्दक्षिणानिलः कारागृहस्य बन्धनालयस्य 'प्रग्रहोपग्रही बन्धां कारास्याद्वन्धनालये' इत्यमरः । चिरान्चिराय बहुकालपर्यन्तमित्यर्थः । अभिज्ञस्तन्निवासजन्यदुःखानुभविताऽस्तु जायताम् । परपीडकः कारागृहनिवासयोग्य इति भावः ।

भाषा

मलयाचल के कन्दरा रूपी घरो को पत्थरो की चट्टान रूपी किवाड़ों से बन्द कर देना चाहिये । जिससे (उन कन्दराओ में रहने वाला) विरहिणियों के हृदय में काँटे गडाने के समान पीडा देने वाला यह दक्षिणानिल चिरकाल तक कैदखाने में रहने के दुख का अनुभव करे । क्योंकि जो दूसरो को व्यर्थ दुख देता है वह कैदखाने में जाने योग्य है ।

विरुक्षणीयः सखि दक्षिणात्यस्त्वया न वायुः परुषैर्वचोभिः ।
यत्कोपनिःश्वासपरम्पराभिः पीनत्वमायात्ययमुष्णताञ्च ॥६॥

अन्वयः

हे सखि ! त्वया परुषैः वचोभिः दक्षिणात्यो वायुः न विरुक्षणीयः ।
यत् अयं कोपनिःश्वासपरम्पराभिः पीनत्वम् उष्णतां च आयाति ।

व्याख्या

हे सखि ! हे वयस्ये ! त्वया परुषं क्रूरं क्रोधोत्पादकैरित्यर्थं । वचोभिर्वचनैर्दक्षिणस्या भवो दक्षिणात्यो मलयाचलसम्बन्धो वायु पवनो न विरूक्षणीयो न कोपनीयः । यद्यस्मात्कारणादयं वायु कोपस्य त्वत्परुषवचनजन्यक्रोधस्य निश्वासपरम्परा परुषवाक्यजातक्रोधोत्पन्नमनसोभजनिश्वासपरम्परास्ताभिपोतत्वं स्थूलत्वमुष्णता तापकत्वञ्चाऽऽयाति प्राप्नोति । मलयानिल शीतलोऽपि विरहिणीनामुष्णतामेव वेगेन वर्धयतीति भावः ।

भाषा

हे सखि ! तुम कड़ुए वचनो से दक्षिणानिलको कुपित न करो । क्योंकि यह वायु क्रुद्ध होकर लम्ब २ उच्छ्वास लेने से मोटा अर्थात् वायु में उच्छ्वास के वायु मिलने से अधिक, और गरम हो जाता है । विरहिणियों को दक्षिणानिल ठंडा होने पर भी गरम ही मालूम होता है ।

वाणेन हत्वा मृगमस्य यात्रा निवार्यतां दक्षिणमारुतस्य ।

इत्यर्थनीयः शबरधिराजः श्रीखण्डपृथ्वीधरकन्दरस्थः ॥१०॥

अन्वयः

श्रीखण्डपृथ्वीधरकन्दरस्थः शबरधिराजः वाणेन मृगं हत्वा अस्य दक्षिणमारुतस्य यात्रा निवार्यताम् इति अर्थनीयः ।

व्याख्या

श्रीखण्डपृथ्वीधरो मलयाचलस्तस्य कन्दरो वरो 'वरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः । तस्मिन् तिष्ठतीति श्रीखण्डपृथ्वीधरकन्दरस्थः शबरधिराजः स्वामी वाणेन शरेण मृगं वायुवाहनरूपं मृगं हत्वा मारयित्वाऽस्य दक्षिणमारुतस्य दक्षिणानिलस्य यात्रा प्रवह इति आगमनमित्यर्थः । निवार्यतां प्रतिषेधनीयेत्यर्थनीयः प्रार्थनीयः । वायोर्वाहनं मृगं अत एव तं पृषदश्व इति कथ्यते । 'पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगा' इत्यमरः । वाहनाभावे वायोर्वाऽऽगमनमसम्भवमिति भावः ।

भाषा

मलयाचल की कन्दरा में रहने वाले शबरराज से यह प्रार्थना करनी

इति भ्रमत्सौरभमांसलेन निमीलितानां मलयानिलेन ।
श्रभूचिरं भूमिगृहस्थितानां प्रलापमाला प्रियकाङ्क्षिणीनाम् ॥१४॥

अन्वयः

भ्रमत्सौरभमांसलेन मलयानिलेन निमीलितानां भूमिगृहस्थितानां प्रियकाङ्क्षिणीनाम् इति प्रलापमाला चिरम् अभूत् ।

व्याख्या

भ्रमक्षितस्ततः प्रसरन् यत्सौरभस्सुगन्धस्तेन मांसलो बहुलस्तेन प्रसरत्सुगन्ध-
बहुलेन मलयानिलेन दक्षिणपवनेन निमीलितानां व्यथितानां भूमौ पृथिव्यामघ-
स्तात् गृहाणि सदनानि, शीष्मातपनिवारणाय भूम्यभ्यन्तरे निर्मितानि शीतभव-
नानि तेषु स्थिता विद्यमानास्तासां प्रियाणां प्रेमास्पदजनानां पतीनामित्यर्थः ।
काङ्क्षिण्योऽभिलाषिण्यस्तासां ललनानां वियोगिनीनामित्यर्थः । इति पूर्वोक्त-
प्रकाराः प्रलापमाला निरर्थकवाक्यकदम्बः 'विप्रलापो विरुद्धोक्तिः प्रलापोऽनर्थकं
वचः' इत्यमरः । चिरं बहुकालपर्यन्तमभूज्जाता ।

भाषा

चारो ओर फंलने वाली सुगन्ध से भरे दक्षिण वायु से पीड़ित, तल घर में
(तहखाने में) रहने वाली, अपने प्रिय को अभिलाषा रखने वाली वियोगिनी
स्त्रियो के पूर्वोक्त प्रकार के निरर्थक वाक्यसमूह चिरकाल तक चलते रहे ।

इति पट्टश्लोकात्मकं कुलकम् ।

कन्दर्पदेवस्य विमानसृष्टिः प्रासादमाला रसपार्थिवस्य ।
चैत्रस्य सर्वतुविशेषचिन्हं दोलालिसासः सुदृशां रराज ॥१५॥

अन्वयः

कन्दर्पदेवस्य विमानसृष्टिः, रसपार्थिवस्य प्रासादमाला चैत्रस्य सर्वतु-
विशेषचिन्हं सुदृशां दोलाविलासः, रराज ।

व्याख्या

कन्दर्पदेवस्य कामदेवस्य 'कन्दर्पो हर्षकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः'
विमानसृष्टिर्गोपानवचना (गोपानां विमानोऽस्तीति वचनात्) ।

रस शृङ्गाररस एव पाथिवो राजा तस्य प्रासादानां हर्म्याणां माला पङ्क्तिः ।
 अत्युच्चत्वेन निरतिशयरमणीयत्वेन च दोलाविलासे कामसम्बन्धिविमानसृष्टे
 रसनूपसम्बन्धिप्रासादमालायाश्चाऽऽरोपः । चंद्रस्य चंद्रमासस्य सर्वं सकलमृतु-
 विशेषस्य वसन्तस्य चिह्नं लक्षणं यद्वा चंद्रस्य वसन्तस्य सर्वतुंभ्यो विशेषे विशिष्ट
 चिह्नं लक्षणं 'कलङ्काङ्गो लाच्छनञ्च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः । यतो
 वसन्त एव दोलारोहणक्रीडा विशेषतो भवतीति भावः । सुष्ठु वृशी नयने यासा
 तास्तासां सुन्दरनमनाङ्गानां दोलासु प्रेङ्खसु विलास-क्रीडा रराज शुशुभे ।
 विशेषधिनोदकारित्वेन चंद्रमासभङ्गस्य वसन्ततुंसकलचिह्नस्याऽभेदारोपो दोला-
 विलासेऽतोऽत्र मालारूपकम् ।

भाषा

कामदेव की विमान रचना, शृङ्गार रस रूपी राजा के महलों की कतार,
 चंद्र मास का सब ऋतुओं में श्रष्ट वसन्तऋतु का चिह्न अथवा वसन्त का अन्य
 सब ऋतुओं से विशिष्ट चिह्न, सुनयनी स्त्रियों की झूला झूलने की क्रीडा शोभित
 होने लगी । अर्थात् चंद्र मास या वसन्त ऋतु के आत ही सुन्दर नेत्रवाली
 कामिनीयों में झूला झूलन का उमङ्ग, कामदेव की प्रेरणा से काम सम्बन्धि
 दूर २ की उनकी मानसिक उडानें तथा शृङ्गार रस का साम्राज्य चारोंतरफ
 छा गया ।

दोलाधिरूढस्य घधूजनस्य नितम्बभारेण गतागतेषु ।
 शुटिर्यदालम्बगुणेषु नाभूत् सा भाग्यशक्तिः कुसुमायुधस्य ॥१६॥

अन्वयः

यत् दोलाधिरूढस्य घधूजनस्य नितम्बभारेण गतागतेषु आलम्बगुणेषु
 शुटिः न अभूत् सा कुसुमायुधस्य भाग्यशक्तिः ।

व्याख्या

यदित्यनेन वाक्यार्थपरामर्शः । दोला प्रेङ्खा 'दोला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम्'
 इत्यमरः । 'हिडोला' इति भाषायाम् । अधिरूढस्समासीनस्तस्य प्रेङ्खास्थितस्य
 घधूजनस्य कामिनीजनस्य नितम्ब शोभिस्तस्य भारो गुह्यत्वेन गतागत-
 मितस्तत् सचलनं येषां ते तेष्वालम्बगुणेषु दोलाधिरूढनरजुषु शुटिर्भङ्गो
 नाऽभूत् जात सा कुसुमायुधस्य कामस्य भाग्यशक्तिरवृष्टमहस्वम् । सलनानि-

तम्बानामत्यन्तगुरुत्वाद्दोलावलम्बनरञ्जूनां भङ्गस्तु निश्चितप्राय एवाऽऽसीत् ।
परन्तु स न जात इत्यत्र कामस्याऽदृष्टमहत्त्वमेव कारणमिति भावः । काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

चूँकि हिंडोले पर झूलने वाली कामिनियो के नितम्बों के बोझ से शोको में
इधर उधर जाने वाली झूले की रस्तियाँ न टूटी इसमें कामदेव की भाग्य
सम्पत्ति ही कारण है । अर्थात् उन स्त्रियो के नितम्ब बहुत भारी थे और
कामदेव की पूर्ण कृपापात्र थी । अर्थात् पूर्णतया कामासक्त थी ।

जनेषु दोलातरलाः पुरन्धीः संभूय भूयःसु विलोकयत्सु ।
लक्ष्यस्य विस्तीर्णतया मनोभूरवन्ध्यपातैरिषुभिर्ववर्ष ॥१७॥

अन्वयः

दोलातरलाः पुरन्धीः भूयःसु जनेषु संभूय विलोकयत्सु (सत्सु) मनोभूः
लक्ष्यस्य विस्तीर्णतया अवन्ध्यपातैः इषुभिः ववर्ष ।

व्याख्या

दोलासु प्रेङ्गासु तरलाश्चञ्चलाः पुरन्धीर्ललनाः (कर्म) 'पुरन्धी सुचरित्रा तु
सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । भूयःसु बहुलेषु जनेषु कामिजनेषु संभूय-
कत्रीभूय विलोकयत्सु पश्यत्सु सत्सु मनसि भवतीति मनोभूः कामो लक्ष्यस्य
शरपातविषयस्य विस्तीर्णतया विशालदेशव्यापित्वेनाऽवन्ध्योऽनिष्फल पातो लक्ष्ये
वेधो येषां ते तैरिषुभिः स्वपुष्पबाणैर्ववर्ष वृष्टवान् । तत्रैकत्रीभूताः कामिजनास्ता
दोलास्थिताः कामिनीर्वीक्ष्य कामार्ता जाता इति भावः ।

भाषा

हिंडोले पर झूलने वाली कामिनियो को कामी लोगो के इकठ्ठा होकर
देखते रहने पर कामदेव ने निशाने के स्थूल अर्थात् बड़े होने के कारण अपने
अमोघ बाणो की वर्षा की । अर्थात् उन झूला झूलने वाली स्त्रियो को देखने
के लिये इकठ्ठा भए हुए सभी कामी जन कामासक्त हो गए ।

दोलाविनोदेन विलासवत्यः सुदूरमारुह्य निवर्तमानाः ।
अर्धं नमःप्राङ्मुखसङ्गिनीनां विलासमापुस्त्रिदशाङ्गनानाम् ॥१८॥

अन्वयः

विलासवत्यः दोलाविनोदेन सुदूरम् आरुह्य निवर्तमानाः (सत्यः)
नभःप्राङ्गणसङ्घिनीनां त्रिदशाङ्गनानाम् अर्धं विलासम् आपुः ।

व्याख्या

विलासवत्योऽङ्गना दोलाया प्रेङ्गाया विनोदेन क्रीडया सुदूरमत्वूर्ध्वदेशमारुह्य
गत्वा निवर्तमाना पुनरधोदेश प्रति निवृत्ता सत्यो नभ एवाऽऽकाशमेव प्राङ्गण
विस्तृतस्थान तस्मिन्सङ्घिन्य प्राप्तास्तासां त्रिदशाङ्गनाता देवाङ्गनानामाकाशे
सचरणशीलानामप्सरसां वाऽर्धं विलास विभ्रम साहस्यमित्यर्थं । आपु प्राप्तवत्य ।
अङ्गनानां रूपलावण्यातिशयाद्देवाङ्गनासादृश्यम् । दोलाया आकाशे चाऽल्पकाल-
वृत्तित्वादर्थमेवाऽप्सरसां विलास शोभा वा प्रापुरित्यर्थं । अत्र निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

अङ्गनाओ के हिंडोले की क्रीडा में बहुत ऊँचे जाकर फिर नीचे लौट आने
से, वे, आकाशरूपी आगन में विहार करने वाली अप्सराओ के आधे साहस्य
को प्राप्त हुईं । अर्थात् कामिनियाँ झूला झूलते हुए आधे समय तक खूब ऊँचे
और आधे समय तक नीचे रहने से ऊँचे रहने के आधे समय के लिये साक्षात्
आकाश में विहार करने वाली अप्सराओ की शोभा प्राप्त करती थीं ।

विलासदोलाफलके नितम्ब—विस्ताररुद्धे परितस्तरुण्याः ।

लब्धः परं कुञ्चितकार्मुकेण तत्रावकाशः कुसुमायुधेन ॥१६॥

अन्वयः

विलासदोलाफलके परितः तरुण्याः नितम्बविस्ताररुद्धे (सति) तत्र पर
कुञ्चितकार्मुकेण कुसुमायुधेन अवकाशः लब्धः ।

व्याख्या

विलासस्य क्रीडाया दोलाफलक दाहमयान्दोलनफलकं 'तस्ता' इति
भाषायाम् । तस्मिन् परितः सर्वतस्तरुण्या युवतीजनस्य नितम्बरस्य कटिपद्मा-
ङ्गास्य 'पश्चाद्वितम्ब स्त्रीकटया इत्यमरः । विस्तारेण विशालरूपेण रुद्धे
समाच्छादिते सति तत्र दोलाफलके पर केवल कुञ्चितं सकोचमाप्त कार्मुक
घनुर्यस्य स तेन कुसुमायुधेन कामेनाऽवकाश स्थान लब्ध प्राप्तः । दोलावि-

लासो युवतीनामतीव कामोद्दीपक इति भावः । यथा स्वल्पावकाशोऽपि संकुचित-
स्थाने विदग्धजनः स्वशरीरं तत्र प्रविश्य सुखानुभूतिं करोतीत्यप्रकृतव्यवहारस्य
कुसुमायुधव्यवहारे समारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

क्रीडा के झूले का तख्ता युवतियों के नितम्बों से चारों तरफ से छेक लिया जाने पर अर्थात् वहाँ बिलकुल जमीन न रहने पर भी, वहाँ केवल अपने धनुष को सिकोड़ लेने वाले कामदेव ने ही स्थान प्राप्त किया । अर्थात् झूला झूलने से युवतियाँ कामासक्त हो गईं ।

सौन्दर्यमिन्दीवरलोचनानां दोलासु लोलासु यदुल्लास ।
यदि 'प्रसादात्प्रभते कवित्वं जानाति तद्वर्णयितुं मनोभूः ॥२०॥

अन्वयः

लोलासु दोलासु इन्दीवरलोचनानां यत् सौन्दर्यम् उल्लास, यदि मनोभूः प्रसादात् कवित्वं लभते (तर्हि सः) तत् वर्णयितुं जानाति ।

व्याख्या

लोलासु चञ्चलासु दोलासु प्रेङ्खास्विन्दीवराणीव नीलकमलानीव लोचनानि नेत्राणि यासां तास्तासामङ्गनानां यत् सौन्दर्यं रामणीयकमुल्लास प्रादुर्बभूव, यदि मनोभूः कामः प्रसादात्सरस्वत्यनुग्रहात् कवित्वं काव्योत्पादन-प्रागल्भ्यं लभते प्राप्नोति तर्हि स कामस्तत्सौन्दर्यं वर्णयितुं विस्तारेण कथयितुं जानाति पटुस्स्यादित्यर्थः^१ । समर्थः कविरेव स्वकृतेर्गुप्तरहस्यं जातुं समुद्घाटयितुञ्च क्षमो न त्वन्यः । अतः कामविलासरहस्यं कामस्य कवित्वे एव यायाध्यैन वर्णितं स्यान्नत्वन्यस्येति भावः ।

^१ 'प्रसादात्' इति पाठस्तु लेखवानवधानतैव । चरितचन्द्रिका टिप्पणीकारस्य 'प्रसादादनवधानता परित्यज्येति भावः ।" इत्यपि चिन्त्यम् ।

^२ त्रिपुरारहस्यमाहात्म्ये-लक्ष्म्यास्त्रिपुराप्रसादेन कामस्य पुत्रत्वेन प्राप्तिः । स कविरासीदिति तस्य "त्रिपुरानवकम्" रचनया सिद्धम् । तन्नवकानुष्ठानेन पण्डिताः कवित्वं प्राप्नुवन्तीति प्रसिद्धिः ।

भाषा

चञ्चल झूलो पर नीलवमलनयनी ललनाओ का जो सौन्दर्य उमड पडा उसका यथार्थ वर्णन, यदि कामदेव ही सरस्वती के प्रसाद से कविता रचना की शक्ति प्राप्त करें तो ही हो सकता है । अर्थात् कामदेव ही यदि कवि हो तो वे इस काम सम्बन्धित ललनाओ के सौन्दर्य का सफलता से वर्णन कर सकते हैं ।

दोलासु यद्दोलनमङ्गनानां यन्(या)मल्लिका यच्(श्च) लवङ्गमायुः ।
सा विश्वसंमोहनदीक्षितस्य मुख्याङ्गसम्पत्कुसुमायुधस्य ॥२१॥

अन्वयः

अङ्गनानां दोलासु यत् दोलनं, यत् लवङ्गमायुः यत् च मल्लिका, सा विश्वसंमोहनदीक्षितस्य कुसुमायुधस्य मुख्याङ्गसम्पत् (अस्ति ।)

व्याख्या

अङ्गनानां सुन्दरीणां दोलासु प्रेङ्खलासु यद्दोलनमथस्तादुपरि चक्रमण यच्चात्र शक्ति क्रियाविशेषण यथेत्यर्थं । लवङ्गमायुर्देवकुसुमसम्पर्कजन्य-सुगन्धवाही पवन 'लवङ्ग देवकुसुमम्' इत्यमरः । यदत्रापि पूर्ववत् । मल्लिका पुष्पविशेष 'शिला' इति भाषायाम् । सा विश्वस्य सम्पूर्णससारप्राणिनां संमोहन कार्मणकर्म वशीकरणमित्यर्थः । तस्मिन् दीक्षितस्य सप्तद्वयस्य कुसुमायुधस्य कामस्य मुख्याङ्गानां प्रधानसाधनानां सम्पत्सम्पत्तिरस्ति । आंदोलन-मल्लिकापुष्प-लवङ्गमायु एव कामस्याऽखिललोकवशीकरणे प्रधानसाधना-नीत्यर्थः ।

भाषा

ललनाओ का हिंडोलो पर झूलना, बेले के फूल और देवपुष्प, ये सब विश्व का वशीकरण करने में तत्पर कामदेव की प्रधान साधन सम्पत्ति है ।

प्रसार्य पादौ विहितस्थितौनां दोलासु लोलांशुकपल्लवानाम् ।
मनोरथानामपि यत्र गम्यं तद्द्रष्टुमायुः सुदृशां युवानः ॥२२॥

^१ अथ यत् यत् इत्यस्य स्थान या मल्लिका, यश्च लवङ्गमायुः, इत्येव पाठ समीचीन प्रतिशक्ति, परं पाठान्तराऽलाभात्तथैव मुद्रापितमिति विचिन्तनीयम् ।

अन्वयः

युवानः दोलासु पादौ प्रसार्य विहितस्थितीना लोलांशुकपल्लवाना सुदृशा
यत् मनोरथानाम् अपि न गम्यं तत् द्रष्टुम् आपुः ।

व्याख्या

युवानस्तरुणजना दोलासु प्रेङ्गलासु पादौ चरणौ प्रसार्य विस्तार्य विहिता
कृता स्थितिं समुपवेशनं यानिस्तास्तासामासीनाना लोलाश्चञ्चला स्वनियत-
स्थानात्परिच्युता अशुका पल्लवा इवेत्यशुकपल्लवा मसृणाम्बराणि यासा
तास्तासा सुदृशा सुनयनानामङ्गनाना यत् गुह्यं स्थानं गोपनीयाङ्गं जघनादि
मनोरथानामपि कल्पनानामपि न गम्यं न प्राप्य तद्द्रष्टुमवलोकयितुमापु
प्राप्तवन्तः । दोलनजनितवायुवेगेन तासा मसृणाम्बरेषु स्थानभ्रष्टेषु सत्सु
युवानस्तासा कल्पनायामप्यप्राप्य जघनादिगोपनीयाङ्गं दृशुरिति भावः ।

भाषा

युवक लोगो न, पाव लम्बा कर झूलो पर बैठी हुई, हवा के लोके स
स्थानच्युत मुलायम साडी वाली सुनयनी अङ्गनाओ के, कल्पना में भी न आने
वाले जघनादि गोपनीय अङ्गो को देखा ।

उन्नम्य दूरं मुहुरानमन्त्यः कान्ताः श्लथीभूतनितम्बजाड्याः ।
दोलाविलासेन जितश्रमत्वात् प्रकर्षमापुः पुरुषार्थितेषु ॥२३॥

अन्वयः

दूरम् उन्नम्य मुहुः आनमन्त्यः श्लथीभूतनितम्बजाड्याः कान्ताः दोला-
विलासेन जितश्रमत्वात् पुरुषार्थितेषु प्रकर्षम् आपुः ।

व्याख्या

दूरं विप्रकृष्टदेशमुन्नम्योर्ध्वं समुत्थाय मुहुर्वारम्बारमानमन्त्योऽधोदेशं प्राप्नु-
वन्त्य उत्थाय पुनरुपविशन्त्य श्लथीभूत शिथिलीभूत निरस्तमित्यर्थः । नितम्बस्य
कटिपश्चाद्भागस्य जाड्यं क्रियाशीलत्वशून्यत्वं यासा ता कान्ता अङ्गना दोलाया
प्रेङ्गलाया विलासेन सचालनक्रीडया जितोद्योगकृतं श्रमं कार्यकरणक्षमत्वं
याभिस्तास्तासा भावो जितश्रमत्वं तस्मात् समुपाजितकठिनकायसम्पादन-
शक्तित्वात् पुरुषार्थितेषु पुरुषकर्तृकध्यापारेषु विपरीतसुरतेषु प्रकर्षमत्कृष्टत्वमापु
प्राप्तवन्त्यः ।

भाषा

दूर तक ऊपर जाकर फिर नीचे आने वाली अर्थात् झूला झूलाने में उठकर बैठने वाली, अपने नितम्बों के शैथिल्य को त्याग कर उनसे काम लेने वाली ललनाएँ हिंडोलों के चलाने में जरा भी थकावट का अनुभव न करने से पुरुषों के द्वारा किये जाने वाले काम में अर्थात् विपरीत रति में उत्कृष्टता को प्राप्त हुई। अर्थात् बिना थकावट झूला चलाने में अपनी कमर को आगे पीछे करने वाली ललनाओं ने विपरीतरति में अपनी समर्थता का परिचय दिया।

कुचस्थलैर्निर्दलितो वधूनां संजीवितः श्वाससमीरणेन ।
क्लेशातिरेकान्मलयानिलोऽभूद् भृत्येषु मान्यः कुसुमायुधस्य ॥२४॥

अन्वयः

वधूनां कुचस्थलैः निर्दलितः मलयानिलः श्वाससमीरणेन संजीवितः
(सन्) क्लेशातिरेकात् कुसुमायुधस्य भृत्येषु मान्यः अभूत् ।

व्याख्या

वधूनां स्त्रीणां कुचस्थलैः कठिनस्तनमण्डलैर्विदलितः आघातात्संचूर्णितो मलयानिलो दक्षिणसमीरणो वधूनामेव श्वाससमीरणेन विषोगजन्यदीर्घश्वास-
शामना संजीवितस्सन् समासादितप्राणः सन् प्रबृद्धस्सच्चित्त्यर्थः । क्लेशस्य कष्टस्याऽतिरेको बाहुल्यं तस्मात् कष्टप्राचुर्यात् कुसुमायुधस्य कामस्य भृत्येषु कर्मकरेषु सहायकेष्वित्यर्थः । मान्यः प्रतिष्ठितोऽभूज्जातः । कामस्य दक्षिणा-
निलोऽतीव प्रियः सहायकत्वादिति भावः । अत्र समीरणे सेवकवृत्तान्तसमा-
रोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

स्त्रियों के कठिन कुचस्थलों से टकराकर गत प्राण होते हुए और स्त्रियों के ही विषोगजन्य उच्छ्वासों से पुनः जीवित मलयानिल, अधिक कष्ट भोगने के कारण कामदेव के भृत्यो या सहायको में मान्य हो गया। अर्थात् मलयानिल कामदेव का प्रधान सहायक है।

यत्पूरयामास विलासदोलाः पुरन्ध्रभिः सिद्धितनूपुराभिः ।
तेतोद्वसां मन्मथराजधानीं मन्ये वसन्तोमकरोद्दसन्तः ॥२५॥

अन्वयः

वसन्तः सिञ्चितनूपुराभिः पुरन्ध्रभिः विलासदोलाः यत् पूरयामास तेन उद्धसां मन्मथराजधानीं वसन्तीम् अकरोत् । (इत्यहं) मन्ये ।

व्याख्या

वसन्तोवसन्तर्तुः, सिञ्चितानि शब्दायमानानि नूपुराणि मञ्जीराणि 'मञ्जीरो नूपुरो स्त्रियाम्' इत्यमरः । यासां तास्ताभिः पुरन्ध्रभिः स्त्रीभिविलासदोलाः क्रीडाप्रेङ्ख्वा यत् पूरयामास परिपूरितवान्, तेन कारणेन उद्धसां उद्गता वसन्तो यस्याः सा उद्धता ता जनशून्यामित्यर्थः । मन्मथस्य कामस्य राजधानी प्रधान-नगरी ता वसन्ती जनबहुलामकरोत् कृतवान् । वसन्ते कामिनीकर्तृकविलास-दोलाकर्मकाक्रमणेन कामराजधानीरूपविलासदोलायां कामिनीजनाभ्युपितत्वं सूचितम् । इत्यहं मन्ये तर्कयामि । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चूँकि वसन्त ऋतु ने शब्द करने वाले पैजेव पहने हुई अङ्गनाओ से, आनन्द देने वाले हिंडोलो को भर दिया । इससे मैं समझता हूँ कि वसन्त ऋतु ने कामदेव की उजड़ी राजधानी को वसा दिया ।

चुचुम्ब वक्त्राणि चकर्प वल्लं चिरं विशश्राम नितम्बबिम्बे ।
दोलाविलासे गुरुङ्गनानामनङ्कुशः केरलमास्तोऽभूत् ॥२६॥

अन्वयः

केरलमास्तः अङ्गनानां वक्त्राणि चुचुम्ब, वल्लं चकर्प, नितम्बबिम्बे चिरं विशश्राम । (अतः) दोलाविलासे (अङ्गनानाम्) अनङ्कुशः गुरुः अभूत् ।

व्याख्या

केरलमास्तो दक्षिणदिगात्केरलदेशपवनो दक्षिणानिल इत्यर्थः । अङ्गनानां स्त्रीणां वक्त्राणि मुखानि चुचुम्ब पस्पर्श । वस्त्रमम्बरं चकर्प हठाज्जग्राह । नितम्बबिम्बे पश्चात्कटिभागे चिरं बहुकालं विशश्राम विध्वान्ति लेभे । अतोऽङ्ग-नानां दोलाविलासे प्रेङ्ख्वाक्रीडायामनङ्कुशः स्वच्छन्दो गुरुरूपदेष्टा आचार्य इत्यर्थः । अभूत् संजातः । गुरुर्यथा स्वशिष्येभ्यः शिक्षां वदाति तथैव दक्षिणपवनोऽङ्गनाभ्यो मुखचम्पनादिकार्यसाहाय्येन दोलाविलाससम्बन्धिनीं शिक्षां वदाविति भावः ।

भाषा

दक्षिण दिशा के केरल देश के वायु ने अर्थात् दक्षिणानिल ने कामिनियों के मुखों को चूमा, साड़ी को लीधा, कटि परचात् भाग में चिर काल तक चिथान्ति ली । इसलिये यङ्गनाओं का हिडोले की श्रीडा का वह आचार्य हो गया । अर्थात् हिडोले की श्रीडा में क्या र किया जाता है (चुम्बन करना, कपडा हटाना और निस्तम्बों पर हाथ फेरना) इसका उपदेश दिया ।

गीतेषु याताः किमु शिष्यभावं वामभ्रुवां विभ्रमदोलिनीनाम् ।

पुंस्कोकिलाः काननचारिणो यद्यातुर्यमापुः कल्पञ्चमस्य ॥२७॥

अन्वयः

काननचारिणः पुंस्कोकिलाः गीतेषु विभ्रमदोलिनीनां वामभ्रुवां शिष्यत्वं याताः किमु, यत् (ते) कल्पञ्चमस्य चातुर्यम् आपुः ।

व्याख्या

कानने वने 'अटव्यरण्यं विपिनं महनं काननं वनम्' इत्यमरः । चरन्ति विहरन्तीति ते वनगताः पुंस्कोकिलाः पिकाः 'वनप्रियः परभूतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः । गीतेषु गानकलासु विभ्रमेण विलासेन दोलायन्ते दोलासु विहरन्तीति विभ्रमदोलिन्यस्तासां विलासदोलासु विहरन्तीनां वामभ्रुवा चञ्चल-भ्रुकुटीनां कान्तानां शिष्यत्वं छात्रभावं याताः प्राप्ताः किमु । यद्यस्मात्कारणात्ते पिकाः काली मधुरः पञ्चमः पञ्चमस्वर इति तस्य मधुरपञ्चमस्वरस्य चातुर्यं नपुण्यमापुः प्राप्ताः । वामभ्रुवां शिष्यभावं विना पुंस्कोकिलानां पञ्चमस्वरस्य-सादृशं नपुण्यं सर्वथैवाऽसंभवीति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जगलो में विहार करने वाले पिक, क्या गान कला में विलास पूर्वक झूला झूलने वाली व टेढ़ी भीको वाली ललनाओं के शिष्य तो नहीं हो गए, क्यों कि उन्होंने मधुर पञ्चम स्वर में बोलने की चतुरता प्राप्त करली थी । अर्थात् बिना गुरु के विद्या वहाँ ? इससे उन झूला झूलने वाली नारियो से कोकिलो ने पञ्चमस्वर में बोलना सीखा होगा ।

सङ्गादजस्रं वनदेवतानां लीलावनान्तस्थितयः शकुन्ताः ।
आरूढ्य दोलासु विलासिनीनां ताभिः सह भ्रेमुरसंभ्रमेण ॥२८॥

अन्वयः

लीलावनान्तस्थितयः शकुन्ताः वनदेवतानाम् अजस्रं सङ्गात् विला-
सिनीनां दोलासु आरूढ्य ताभिः सह असंभ्रमेण भ्रेमुः ।

व्याख्या

लीलावनस्य क्रीडोद्यानस्याऽन्ते मध्ये स्थितिनिवासो येषां ते क्रीडोद्यानमध्य-
वासिनः शकुन्ताः पक्षिणः 'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजा.' इत्यमरः ।
वनदेवतानामरण्याधिष्ठातृदेवतानामजस्र निरन्तरं 'नित्यानवरताजस्रमप्ययाति-
शयो भरः' इत्यमरः । सङ्गात् सहवासाद्विलासिनीनां कामिनीनां दोलासु प्रेङ्खा-
स्वारूढ्य स्थित्वा ताभिर्दोलिनीभिस्तहाऽसंभ्रमेणाऽव्याकुलं यथास्यात्तथा भ्रेमुर्ग-
तागत चक्रुः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

क्रीडोद्यान में रहने वाले पक्षी, वनदेवताओं के निरन्तर साथ रहने से
झूला झूलने वाली रूपवती स्त्रियों के झूलो पर बैठ कर उनके साथ निडर
होकर झूला झूलते थे । अर्थात् वे स्त्रिया वनदेवताओं के ऐसी रूपवती थी ।

हस्तद्वयीगाढगृहीतलोल—दोलागुणानां जघने वधूनाम् ।
'असंवृते सस्तदुकूलबन्धे किमप्यभूदुच्छ्वसितो मनोभूः ॥२९॥

अन्वयः

हस्तद्वयीगाढगृहीतलोलदोलागुणानां वधूनां सस्तदुकूलबन्धे जघने
असंवृते (सति) मनोभूः किमपि उच्छ्वसितः अभूत् ।

व्याख्या

हस्तयोः करयोर्द्वयीति हस्तद्वयी तथा गाढं दृढं गृहीता धृता लोलाश्चञ्चला
दोलागुणा दोलारज्जवो याभिस्तास्तासां वधूनां नारीणां सस्तः स्थानाच्च्यु-

तो दूकूलबन्धो नीविबन्धो यस्मात्तस्मिन् जघने कटिपुरोभागेऽसवृनेऽना-
च्छादिते प्रकटोभूते सति मनोभू काम किमप्रनिर्वचनीय यथाऽथात्थोच्छ्रसिन
उल्लासयुवन सानन्द इत्यर्थं । अभूज्जात । नारीणां गुह्याङ्गदर्शनेन यूनान-
निर्वचनीयाऽऽनन्दप्राप्तिरभूदिति भाव ।

भाषा

झूला झूलने समय दोनों हाथों से दृढ़तापूर्वक हिंडोके को चञ्चल रस्सियों
को पकड़ रखने वाली अङ्गनाओं के, नीवी की गाँठ खुल जाने से, और धीती
सरक पडने से जघनस्थल के दिखाई पडने पर कामदेव अनिर्वचनीय उल्लास को
प्राप्त हुआ । अर्थात् स्त्रियों के गोपनीय अङ्गों को देखने से युवकों को एक
विशिष्ट आनन्द मिलता है ।

त्सरोपयातप्रियबाहुपाश-रुद्धेषु कण्ठेषु वियोगिनीनाम् ।
वृथासमाहृतकृतान्तपाशः स्मितं लतानां मधुराततान ॥३०॥

अन्वयः

वियोगिनीना कण्ठेषु त्सरोपयातप्रियबाहुपाशरुद्धेषु (सत्सु) वृथास-
माहृतकृतान्तपाशः मधुः लताना स्मितम् आततान ।

व्याख्या

वियोगिनीना विरहिणीनां कण्ठेषु श्रीवासु स्वरया शीघ्रतयोपयातास्सप्राप्ता
प्रिया कान्तास्तेषा बाहवो भुजा एव पाशा रज्जवस्ते रुद्धेषु सत्सु वृथैव नुवैव
समाहृतस्सप्रापित कृतान्तस्य यमस्य पाशो येन स मधुर्वसन्तो चैत्रमासो वा
लताना वीरथां स्मितमीपद्वास्य विकासमित्यर्थं । आततान विस्तारयामास ।
वसन्तागमनेनोद्दीपितमदनानां विरहिणीनां कामिनीनां मृदिति प्रियालिङ्गन-
प्राप्त्या वसन्तजन्यमभयसतापे सायवि प्राग्वियोगो न जात इति दृष्ट्वा स्त्रीत्व-
साजात्यात् लता वसन्तमुपहसन्तीति भाव ।

भाषा

वियोगिनी स्त्रियों के गलों के, शीघ्रता पूर्वक आए हुए उनके पतियों के बाहु
पाश से उपरुद्ध हो जाने पर, यमराज के पाश को (उनके गलों में बाध कर
उनका प्रागान्त करने के लिये) व्यर्थ ही बुझाने वाले वसन्त ने लताओं को
विकसित किया । अर्थात् वसन्तजनितसन्ताप से मरणासन्न स्त्रियों की,

उनके पतिओ द्वारा जल्दी में आकर आलिङ्गन किये जाने के कारण, वियोग से उनकी मृत्यु न हो सकने से, लताएँ बसन्त को हँसने लगी अर्थात् विकसित हो गईं ।

निवारणं पल्लवबीजनानां स्थितिनिवातेषु गृहोदरेषु ।
मूर्च्छाप्रबन्धेषु वियोगिनीनामासीदपूर्वः परिहारमार्गः ॥३१॥

अन्वयः

वियोगिनीनां मूर्च्छाप्रबन्धेषु पल्लवबीजनानां निवारणं निवातेषु गृहोदरेषु स्थितिः (इति) अपूर्वः परिहारमार्गः आसीत् ।

व्याख्या

वियोगिनीनां पतिविरहितानां कामिनीनां मूर्च्छाप्रबन्धेषु पतिविरहजन्य-दुःखातिशयात्संज्ञाशून्यदशायां पल्लवैः किसलयैर्बीजनानि वायुसञ्चालनानि तेषां शीतत्वात्किसलयैः वायुसञ्चालनानां निवारणं निषेधः । नास्ति वातो वायुर्दु-ते निवातास्तेषु वायुरहितेषु गृहाणामुदराणि मध्यानि तेषु गृहमध्यस्थानेषु स्थिति-निवास इत्यपूर्वो विचित्रः परिहारमार्गो मूर्च्छानिवारणस्योपचारविधिरासीत् । विरहावस्थायां शीतोपचारोऽपि विशिष्टसन्तापकरा भवन्तीति भावः ।

भाषा

पतिविरहजन्य अधिक दुःख से मूर्च्छित, विरहिणियो की मूर्च्छावस्था में कोमल-पत्तों से ठण्डी हवा झलने का निषेध और वायुरहित गृहमध्य में निवास इत्यादि मूर्च्छानिवारण के लिये अभूतपूर्व उपचार होते थे । अर्थात् विरहिणियो को विरहावस्था में शीतोपचार अधिक सन्तापकारक होते हैं । इसीलिये मूर्च्छा निवृत्ति के लिये शीतोपचार का निषेध किया जाता था ।

लीलाशुकाः कोकिलकूजितानामतिप्रहर्षाद्विहितानुकाराः ।
गृहादध्याव्यन्त^१ वियोगिनीभिर्गुणो हि काले गुणाय ॥३२॥

अन्वयः

अतिप्रहर्षात् कोकिलकूजितानां विहितानुकाराः लीलाशुकाः वियोगि-नीभिः गृहात् अध्याव्यन्त, हि गुणिनां गुणः काले गुणाय (भवति) ।

^१ 'अवाह्यन्त' इति पाठः साधुतरः ।

व्याख्या

अतिप्रहर्षादानन्दातिशयात् कोकिलानां पिक्वता, कूजितानि ध्वनयस्तेषां विहितं कृतोऽनुकारोऽनुकरणं यस्ते लीलाशुका क्रीडाशुका 'कोरशुको समो' इत्यमरः । वियोगिनीभिर्विरहिणीभिर्गुहास्त्वसदनादधाव्यन्तं बहिर्निष्कास्यन्ते स्म । कोकिलकूजितस्य विरहे दुःखप्रदायित्वेनाऽसह्यत्वासदनकारिणा लीलाशुकानां गुहादपसारणं ताभिः कृतमिति भावः । हि यत् गुणितां गुणवतां गुणस्वरमाधुर्षाविरूपं काले समुचिते समये एव गुणाय प्रहर्षाय भवति नत्वग्ययेति शेषः । कोराणां कोकिलशब्दानुकरणं गुणं परञ्च विरहावस्थायां स दोष एव जात इति भावः । अत्राऽर्षान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

अत्यन्त हर्ष से कोयल के शब्दों का अनुकरण करने वाले पालतू सुगो, वियोगिनियो द्वारा दौड़ा कर बाहर कर दिये गए । क्योंकि सुगो का गुण अवसर पर ही गुणाघायक होता है । अर्थात् सुगो का, कोयल की बोली बोलना यह एक गुण है किन्तु पतिविरहजन्य दुःख की अवस्था में वह गुण अवगुण सा हो जाता है ।

श्रुत्वेव वृत्तावसरं तुषारं बहिःस्थितानामलिनां निनादैः ।

द्विर्षकन्यामुखकोमलाभं पङ्कोदरात्पङ्कजमाविरासीत् ॥३३॥

अन्वयः

द्विर्षकन्यामुखकोमलाभं पङ्कजं, बहिःस्थितानाम् अलिनां निनादैः तुषारं वृत्तावसरं श्रुत्वा इव पङ्कोदरात् आविरासीत् ।

व्याख्या

दो बर्षों यस्या सा द्विर्षा, द्विर्षा चाऽसौ कन्या च द्विर्षकन्या तस्या मुखस्येव कोमला सुकुमाराऽऽभा कातिर्षस्य तत् 'स्यु प्रभा रूपचिस्त्विडभाऽऽभाशुचिद्विद्विदोप्तय' इत्यमरः । पङ्कज कमल बहिःस्थितानां बाह्यस्थान-धतिनामलिनां भ्रमराणां निनादैश्चङ्कारंस्तुषारं हिमं 'तुषारस्तुहिन्नं हिमम्' इत्यमरः । वृत्तो निर्गतोऽवसरं कालो हेमन्तशिशिरर्तुं यस्य स त श्रुत्वेवाऽऽकर्ण्येव पङ्कोदरात्सरसं पङ्कजमुदरे यस्येति विग्रहात्, पङ्कस्य कर्षमस्योवरं मध्यं तस्माद्वा कर्षमान्तरात्वाविरासीत्प्रकटीकभूव । हिमसमये पङ्कजानि न समुत्पद्यन्ते भ्रमराश्च न गुञ्जन्ति तस्माद्भ्रमरशब्दध्वनाद्विभागमनमनुमाय यस्मिन्नागमनात्कोमलं कमलं प्रादुर्बभूवेति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

दो वर्ष की कन्या के मुख के समान कोमल कान्ति वाला, कमल, बाहर रहने वाले भ्रमरो की गुञ्जार से मानो हेमन्त और शिशिर ऋतुओं के वीत जाने की सूचना पाकर तालाव से प्रकट हुआ । अर्थात् हेमन्त और शिशिर ऋतुओं में कमल नहीं उत्पन्न होते और भ्रमर भी गुञ्जार नहीं करते ।

नवीनदन्तोद्गमसुन्दरेण वासन्तिकाकुड्मलनिर्गमेन ।
उत्सङ्गसङ्गी विपिनस्थलीनां बालो वसन्तः किमपि व्यराजत् ॥३४॥

अन्वयः

विपिनस्थलीनाम् उत्सङ्गसङ्गी वसन्तः बालः नवीनदन्तोद्गमसुन्दरेण वासन्तिकाकुड्मलनिर्गमेन किमपि व्यराजत् ।

व्याख्या

विपिनस्थलीनामरण्यभूमीनां 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । विपिनस्थल्याः स्त्रीत्वेन जननीत्वं व्यङ्ग्यम् । उत्सङ्गेऽङ्गे मध्ये वा सङ्गत इत्युत्सङ्गसङ्गी 'उत्सङ्गघिह्नयोरङ्कः' इत्यमरः । अङ्कवर्ती वसन्तो बालः कुमारो नवीनः प्रत्यगो दन्तोद्गमो दशनोत्पत्तिस्तद्वत्सुन्दरो मनोहरस्तेन वासन्तिका माधवीलता 'वासन्ती माधवीलता' इत्यमरः । तस्याः कुड्मलानि कलिकास्तासां निर्गम उत्पत्तिस्तेन किमप्यनिर्वचनीयं यथा स्यात्तथा व्यराजत् शुशुभे । वसन्ते बालत्वारोपाद्वासन्तीकलिकासु दशनत्वारोपात्, विपिनस्थलीनां घात्रीत्वारोपस्य व्यङ्ग्यत्वाच्च एकदेशविधतिरूपकम् ।

भाषा

जगल की भूमियो की गोद में रहने वाला वसन्त रूपी बालक, नये दात निकलने के समान सुन्दर माधवीलता की कलियो के निकलने से एक अवर्णनीय शोभा की प्राप्त हुआ ।

सुगन्धिनिःश्वासमिवानुवेल-भृद्धेज्जता दक्षिणमारुतेन ।
मुखं प्रसूनस्मितदन्तुरं तच्चुचुम्ब सुग्धस्य मधोर्वेनश्रीः ॥३५॥

अन्वयः

वनश्रीः अनुवेलं सुगन्धिनिःश्वासम् इव उद्वेलता दक्षिणामारुते
सुग्धस्य मधोः तत् प्रसूनस्मितदन्तुरं मुखं चुचुम्ब ।

व्याख्या

वनश्रीर्वनलक्ष्मीर्वनशोभेत्यर्थः । अनुवेल प्रतिक्षण सुगन्धिनिःश्वासमि
सुन्दरगन्धयुक्तमूलनिःश्वासमिवोद्वेलता विस्तारयता दक्षिणामारुतेन मलय
निलेन सुग्धस्य मालस्य मधोर्वसन्तस्य तदनिर्वचनीय प्रसूनान्येव पुष्पाण्येव शुभ
त्वेन स्मितानीषद्भास्यानि तदन्तुरं दन्तुरित मनोहरमिति भावः । मुखमाननमप
भागञ्च चुचुम्ब परिचुम्बितवती । वसन्तर्तौ पुष्पोद्गमेन वनशोभाऽऽविरासीदिति
भावः । समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाष्य

वनकी शोभा ने सुगन्धित सास के समान सुगन्धयुक्त दक्षिणानिल में
बहते रहने से बालरूप वसन्त ऋतु के, उस अवर्णनीय द्रवत फूल रूपी मुखराहत
से युक्त मनोहर मुख को या अग्रभाग की चूमा । अर्थात् वसन्तऋतु में फूलों
से वन की शोभा प्रकट होती थी ।

संक्रान्तभृङ्गीपदपङ्क्तिमुद्रं पौष्पं रजः क्रमाफलके रराज ।

क्रमान्तिपिज्ञानकृतवयस्य क्षुण्णं मधोरक्षरमालयेन ॥३६॥

अन्वयः

क्रमाफलके संक्रान्तभृङ्गीपदपङ्क्तिमुद्रं पौष्पं रजः क्रमात् लिपिज्ञान-
कृतवयस्य मधोः अक्षरमालया इव क्षुण्णं रराज ।

व्याख्या

क्रमाफलके पृथ्वीतलपट्टिकायां संक्रान्ता संलग्ना भृङ्गीणां भ्रमरीणां यवानि
घरणास्तेषां पदचरणैः धेनयस्तासां मुत्रादिघृह्णानि, यस्मिन्तत् पुष्पस्येवं पौष्पं
दृग्गुणसम्बन्धी 'तस्येवमित्यण्' । रजो धूलि क्रमात् क्रमदो लिपिज्ञानेऽक्षर-
ज्ञानाभ्यासे कृतो विहितः क्षण उक्तवो येन स ताव 'निर्म्यापारस्थितो बाल-
विनेयोत्तवमो क्षण' इत्यमरः । मधोर्वसन्तर्तौऽदारमालया वसन्मालया
क्षुण्णमिव संभलमिव रराज दृग्गुणे । बालका यथाऽक्षरज्ञानाभ्यासे पट्टिकायां

तिर्यंगादिरेखाबाहुल्यमेव रचयन्ति तथैव क्षमाफलके वसन्तागमनात्पुष्पधूलि-
बाहुल्यात्तत्र भृङ्गीणा भ्रमणेन तत्पादजनितरेखाकदम्बक कविः बालस्य वसन्त-
स्याऽक्षरज्ञानाभ्यासे क्षमापट्टिकायां तिर्यग्रेखादिकमित्युत्प्रेक्षते ।

भाषा

पृथ्वी रूपी पट्टिया पर भ्रमरियो के पावो की पकितयो से अङ्कित कुसुम-
रज, धीरे २ वर्णमाला सीखने का उत्सव मनाने वाले वसतऋतु की अक्षर-
माला से मानो अकित हो, ऐसी शोभित होती थी । अर्थात् वसतऋतु में
पृथ्वीपर बहुत पुष्परज गिरने से और उनपर भ्रमरियो के चलने से बनी लकीरों
से कवि उत्प्रेक्षा करता है कि बालक वसन्त ने मानो अक्षर सीखते समय पृथ्वी
रूपी पट्टिया पर टेढ़ी मेढ़ी लकीरें खीची हो ।

समारुरोहोपरि पादपानां लुलोठ पुष्पोत्कररेणुपुञ्जे ।

लताप्रसूनांशुकमाचकर्ष क्रीडन्वनैः किं न चकार चैत्रः ॥३७॥

अन्वयः

चैत्रः पादपानाम् उपरि समारुरोह, पुष्पोत्कररेणुपुञ्जे लुलोठ, लता-
प्रसूनांशुकम् आचकर्ष, वनैः क्रीडन् किं न चकार ।

व्याख्या

चैत्रो वसन्तमासः पादमूलं पिबन्तीति पादपास्तेषां पादपाना वृक्षाणामुपर्यर्ध्वं
समारुरोह वृक्षान्तमाच्छादितवानित्यर्थः । पुष्पाणां कुसुमानामुत्करास्तमूहास्तेषां
रेणवो धूलयः 'रेणुद्वयोः स्त्रियाम् पुंसि पाशुर्वा न द्वयो रजः' इत्यमरः । तेषां
पुञ्जे समूहे लुलोठ पयात् । लताना वीरधा प्रसूनान्येव पुष्पाण्येवाऽशुकं श्लक्ष्ण-
त्वान्मृदुत्वाच्चाम्बरमाचकर्ष बलाद्गृहीतवान् । इत्थं वनैर्वनस्यैवस्तुभिः क्रीडन्
विहरन् किं न चकार किं न कृतवान् । कर्तव्याकर्तव्यदिवेक परिहाय बालवत्
यथेच्छ सर्वमेव चर्चणैः अन्वृष्टितमिति भावः । यथा कश्चित् बालको वृक्षारोहण
धूलिविलुण्ठन, अशुकाकर्षणञ्च करोति तथा बालो मधु, धृतवानिति भावः ।
अत्र समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

(बालक) चैत्र अर्थात् वसन्त वृक्षो पर चढ़ गया । पुष्पो के समूह के
पराग में अर्थात् मिट्टी में लोट पोट की, लता के पुष्प रूपी बस्त्र को खींच लिया ।

इस प्रकार बालक वसन्त ने वन में की सभी वस्तुओं से श्रद्धा करते हुए क्या नहीं किया। अर्थात् बालक वसन्त ने कर्तव्याकर्तव्य का विचार छोड़कर अपनी इच्छा के अनुसार सब कुछ खेल किया। जैसे कोई बालक वृक्षारोहण, धूर में लोटना और मा के या अन्य स्त्रियों की साड़ी लीचना आदि चेट्टाएँ करता है वैसेही चैत्र ने किया। भाव यह है कि वसन्त ऋतु के आने से वृक्षों पर वासन्तिक शोभा छा गई, पुष्पों के समूह से खूब मकरन्द चूने लगा और लताओं में से फूल टूट २ कर गिरने लगे।

दक्षः प्रवालौष्ठसमर्पणाय लतावधूनां मुकुलस्तनीनाम् ।
मत्तालिवैतालिकगीतकीर्तिर्भ्रमन्मधुः यौवनम् आरुरोह ॥३८॥

अन्वयः

मुकुलस्तनीनां लतावधूनां प्रवालौष्ठसमर्पणाय दक्षः मत्तालिवैतालिक-
गीतकीर्तिः भ्रमन् मधुः यौवनम् आरुरोह ।

व्याख्या

मुकुलानि कुङ्कुमलान्येव स्तनाः कुचा यासां तास्तासां लतावधूनां वीरुद्रूपनारीणां प्रवाला. रक्तकिसलय एवौष्ठा अपरोष्ठास्तेषां समर्पणाय पितरणाय दक्षश्चतुरः प्रगल्भ इत्यर्थः । मत्ता मदान्धा अलयो भ्रमरा एव यैतालिकाः स्तुतिगायका-
स्तर्गिता गानेन वर्णिता कीर्तिर्वस्य स भ्रमसितस्ततो गतागतं कुर्वन् मधुर्वसन्तो यौवनं सादम्प्यमारुरोह सप्राप्तवान् । प्रत्यप्रकुचभूयितानां किशोरीणाद्य-
परोष्ठप्रदाने घुम्बनदाने कुशलो यैतालिकगीतकीर्तिस्सचरन् मनुष्य इव मुकुलि-
सानां लतानां किसलयप्रदाने कुशलो मत्तालिगीतकीर्तिर्भ्रमन् वसन्तो यौवनं प्रापेति भावः ।

भाषा

बली रूपी स्तनो वाली, लता रूपी स्त्रियों को किसलय (नये साल पत्ते) रूपी ओठो को (तृप्त करने में) देने में कुशल मदनमत्त भ्रमर रूपी स्तुतिगायको से गाई गई कीर्तिवाला, चारों ओर विहरण करने वाला वसन्तऋतु युवावस्था को प्राप्त हुआ। अर्थात् छोटे-२ नये बड़े स्तन वाली किशोरियों के लाल ओठो को घूम लेने में कुशल स्तुतिपाठकों द्वारा कीर्तियाँ किए जाने वाले नवयुवक के

समान कलियो से युक्त लताओ को नये लाल पत्ते प्रदान करने में कुशल, भौरों की गुजाहट से कीर्तिमान किया जाने वाला वसन्त युवावस्था को प्राप्त हुआ ।

सलीलमङ्गीकृतपञ्चबाण-साम्राज्यभारस्य मधोरभङ्गः ।

एको भुजस्तस्य लवङ्गवायु-रन्यः पिकस्त्रीकलपञ्चमोऽभूत् ॥३६॥

अन्वयः

सलीलम् अङ्गीकृतसाम्राज्यभारस्य तस्य मधोः अभङ्गः एकः भुजः लवङ्गवायुः अन्यः पिकस्त्रीकलपञ्चमः अभूत् ।

व्याख्या

लीलया विलासेन सहितं सलीलमङ्गीकृतः स्वीकृतः पञ्चबाणस्य कामस्य साम्राज्यभारोऽखिलराज्यशासनभारो येन स तस्य स्वीकृतकामसाम्राज्यभारस्य तस्य प्रसिद्धस्य मधोर्वसन्तस्याऽभङ्गोऽविकलो बलिष्ठ इत्यर्थः । एको भुजो बाहुर्लवङ्गवापुर्दक्षिणानिलोऽन्य इतरो बाहु पिकानां कोकिलानां स्त्रियः कोकिलास्तासा कलः सुन्दरः पञ्चमः पञ्चमस्वरोऽभूत् । एतेन वसन्तस्य कामसाम्राज्ये मन्त्रित्वं प्रतीयते ।

भाषा

खेलवाड से ही कामदेव के साम्राज्य के समग्र कार्यों को करने का स्वीकार करने वाले उस वसन्त ऋतु का एक बलवान् हाथ दक्षिणानिल था और दूसरा हाथ कोयल का सुन्दर पञ्चम स्वर था, । अर्थात् काम के राज्य में वसन्त ही प्रधान मन्त्री था जो दक्षिणानिल तथा कोकिला के पञ्चम स्वर का प्रयोग कर उसका साम्राज्य चलाता था ।

राशीकृताः पुष्पपरागपुञ्जाः पदे पदे दक्षिणमारुतेन ।

मत्तस्य चैत्रद्विरदस्य कर्तु-मक्षूरणहेतोर्वि पांसुतल्पान् ॥४०॥

अन्वयः

दक्षिणमारुतेन पदे पदे मत्तस्य चैत्रद्विरदस्य अक्षूरणहेतोः पांसुतल्पान् कर्तुम् इव पुष्पपरागपुञ्जाः राशीकृताः ।

व्याख्या

दक्षिणमास्तेन मलयानिलेन पदे पदे स्थाने स्थाने मत्तस्य मदान्धस्य चैत्र एव द्विरदो गजः 'दन्ती दन्तावलो हरती द्विरवोऽनेकयो गजः' इत्यमरः । तस्याऽऽक्षूणहेतोरक्षूण^१ विधामः सततपरिधमेण समागतकलान्तिस्फल्पूनताया हूरीपरणार्थं विधान्तिरित्यर्थः । स एव हेतुः कारण तस्मात् पासवो धूलय एव तल्पानि शय्याः 'तल्प शय्यादृदारेषु स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम' इत्यमरः । तानि कर्तुमिव विधातुमिव पुष्पाणां कुसुमाना परागस्य रजस पुञ्जास्समूहा राशीकृता एकत्रीकृता । वसन्ते परागस्याऽऽधिक्यं भवति स च मलयमास्तवेगेनैकत्रीभवति धमनिवारणार्थं मत्तचैत्रगजस्य तल्पताञ्च प्राप्नोतीति भावः ।

भाषा

दक्षिणानिलने स्थान स्थान पर मदोन्मत्त चैत्र रूपी हाथी के विधाम के निमित्त धूलि की कोमल शय्या बनाने के लिये मानो पुष्प की धूलि को एकत्र किया ।

लम्बद्विरेफध्वनिपूर्यमाणं वामन्तिकायाः कुसुमं नवीनम् ।
आसादयामास वसन्तमास-जन्मोत्सवे मङ्गलशङ्खलीलाम् ॥४१॥

अन्वयः

वसन्तमासजन्मोत्सवे लम्बद्विरेफध्वनिपूर्यमाणं वामन्तिकायाः नवीनं कुसुमं मङ्गलशङ्खलीलाम् आसादयामास ।

व्याख्या

वसन्तमासस्य मधुमासस्य जन्मन उत्सवस्तस्मिन्, लम्बाः सश्लिष्टा द्विरेफा

^१ सज्ञासु घातुभ्याणि प्रत्ययाश्च तत परे ।

वायोद्विचादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

'दुष्' गतो--आदादिवघातोभावे नञ् प्रत्यये बाहुलवादीर्घे नञ्समास 'अदूण' शब्दो निष्पन्न । न दूणमदूण गत्यबरोधो विधाम इत्यर्थः ।

* उक्त साहित्यदर्पणे--

मल्लिकानुगुले घण्डि । आति गुञ्जन्मधुवन ।

प्रयाणे पञ्चबाणस्य मङ्गमापूरयन्निव ॥

भ्रमरास्तेषां ध्वनिभिर्लङ्कारैः पूर्यमाणं परिपूरितं वासन्तिकाया माधवीलताया नवीनं प्रत्यग्रं कुसुमं पुष्पं मङ्गलशङ्खस्य माङ्गलिककार्यचिन्हभूतशङ्खस्य लीलां विलासमासादयामास संप्राप । कथमन्यस्य लीलामन्यः कर्तुमर्हतीति लीलासदृशीं लीलामिति पर्यवसितेऽर्थे सति पदार्थनिदर्शनालङ्कारः । 'अभवत्बस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः' इति लक्षणात् ।

भाषा

वसन्त मास के जन्मोत्सव के अवसर पर छाए हुए मौरी की गुञ्जार से भरा जाने वाला (बजाया जाने वाला) माधवीलता का पुष्प, माङ्गलिक अवसरो पर बजाए जाने वाले शङ्ख की शोभा को प्राप्त हुआ ।

गते हिमर्तौ ध्रुवमुष्णखिन्नः शीतोपचारं मलयः सिषेवे ।
यदाजगाम व्यजनोपमानां समीरणश्चन्दनपल्लवानाम् ॥४२॥

अन्वयः

हिमर्तौ गते उष्णखिन्नः मलयः ध्रुवं शीतोपचारं सिषेवे । यत् व्यजनोपमानां चन्दनपल्लवानां समीरणः आजगाम ।

व्याख्या

हिमः शीत ऋतुरिति हिमर्तुस्तस्मिन् गते व्यतीते सति, उष्णेनोष्मणा खिन्नः संतप्तो मलयो मलयगिरिः ध्रुवं निश्चयेन शीतोपचारं ग्रीष्मनिवारकं शैत्योत्पादकं साधनं सिषेवे सेवितवान् । यद्यस्मात्कारणाद्व्यजनमेवोपमानं येषां ते व्यजनो-मास्तेषां तालवृन्तसमानानां चन्दनपल्लवानां धीखण्डकिसलयानां समीरणो वायु-राजगाम संचाल । चन्दनपल्लवस्य शैत्यात्तत्सम्पर्काद्वायोरपि शैत्यजनकत्व-मिति भावः ।

भाषा

हेमन्त व शिशिर ऋतुओं के बीत जाने पर गर्मी से खिन्न मलयपर्वत, निश्चय ही शीतोपचार का सेवन करने लगा । क्योंकि पत्तों के समान चन्दनवृक्ष के कोमल पत्तों का वायु बहने लगा । अर्थात् गर्मी से पीड़ित होकर जन साधारण पखा चला कर अपनी गर्मी दूर करते हैं । मलय पर्वत ने चन्दन के पत्तों से हवा लेकर अपनी गर्मी शान्त की ।

मनस्विनीनां मनसोऽवतीर्य मानस्य वेगेन पलायितस्य ।
जीवग्रहायेव वसन्तमित्रं वभ्राम वायुः ककुभां मुखानि ॥४३॥

अन्यथः

वसन्तमित्रं वायुः मनस्विनीनां मनसः अवतीर्य वेगेन पलायितस्य
मानस्य जीवग्रहाय इव ककुभां मुखानि वभ्राम ।

व्याख्या

वसन्तस्य वसन्तर्तोमित्रं सुहृदायुर्दक्षिणानिलः प्रशस्तं मनो यासां ता मनस्वि-
न्यस्तासां मनस्विनीनां मानिनीनां मनसो हृदयादवतीर्य निष्क्रम्य वेगेन जवेन
पलायितस्य प्रधावतो गच्छत इत्यर्थः । मानस्याऽहङ्कारस्य जीवस्य प्राणानां
ग्रहाय ग्रहणाय इव प्राणवधार्थमिधेत्यर्थः । ककुभां दिशां दिशस्तु ककुभः
षाष्ठा आशाश्च हरितश्चता.' इत्यमरः । मुखानि मण्डलानि वभ्राम वचारान्वेष्टुं
गतवानित्यर्थः । दक्षिणानिलेन मानयतीनां मानो दूरीभवतीति भावः ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

वसन्तऋतु का मित्र दक्षिणानिल, मानवती स्त्रियो के मन में से निकल
कर वेग से भाग चलने वाले मान का प्राणान्त करने के लिये मानो उसकी खोज
में सब दिशाओं में घूमने (बहने) लगा । अर्थात् दक्षिणानिल के लगते ही
मानवती का मान एव दम दूर हो जाता है ।

वियोगिनीनामवशान्नुलोठ कण्ठेषु लीलाकल्पञ्चमो यः ।
तेनैव चक्रे मदनस्य कार्यं पुण्यैर्यशोऽभूत्पिकपञ्चमस्य ॥४४॥

अन्यथः

अवशात् वियोगिनीनां कण्ठेषु यः लीलाकल्पञ्चमः नुलोठ तेन एव
मदनस्य कार्यं चक्रे । पुण्यैः पिकपञ्चमस्य यशः अभूत् ।

व्याख्या

अवशात्प्रियविरहवेदनया मनसोऽस्वामप्यत् स्वशरीरवेष्टायाः पारतन्व्या-
वियोगिनीनां विरहिणीनां कण्ठेषु गलेषु यो लीलाया विलासेन क्लेशः मधुरः पञ्चमः

पञ्चमस्वरो लीलाकलपञ्चमो लूलोठ समुच्चारितस्तेनैव तासां कण्ठस्थित-
पञ्चमस्वरेणैव मदनस्य कामस्य कार्यं सर्वलोकविजयात्मकं चक्रे अकारि ।
पुण्यैस्सुकृतेरेव पिकपञ्चमस्य कोकिलपञ्चमस्वरस्य यशः कोतिरभूत् बभूव ।
कोकिलपञ्चमस्वरस्य यत्कामोद्दीपनात्मकं कार्यं तद्वियोगिनीकण्ठगतपञ्चमस्वर-
निनादेनैव सम्पादितम् । परन्तु प्रसिद्धिद्विधात् पुराकृतपुण्यैः कोकिलपञ्चमस्व-
रस्यैव तद्विषये यशो जातम् ।

भाषा

विरहजन्य पीडा जगित असामर्थ्यं से विरहिणियो के गलों में से जो विलास
से भरा सुन्दर पञ्चम स्वर निकलता है वही कामदेव के सब कामोद्दीपक
कार्यों को करता है । किन्तु प्रसिद्धि के कारण उसका यश, पुरातन सुकृतो से,
कोयल के पञ्चम स्वर को प्राप्त हुआ है ।

पदातिसंवर्गणकारणेन पदे पदे चम्पकराशिभङ्ग्या ।
वसन्तसामन्तविकीर्यमाणं हेमेव रेजे स्मरपार्थिवस्य ॥४५॥

अन्वयः

पदे पदे स्थाने स्थाने 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्णाद्भवस्तुष्टु' इत्यमरः ।
चम्पकराशिभङ्ग्या चम्पकपुष्पसमूहध्याजेन स्मरः काम एव पार्थिवस्तस्य कामनृपतेः
पदातीनां कामसैनिकानां संवर्गणमावर्जनमाकर्षणमित्यर्थः । तस्य कारणेन
वसन्त एव सामन्तसहायकनृपस्तेन मन्त्रिणेत्यर्थः । विकीर्यमाणं पुरस्काररूपेण
दीयमानं हेमेव सुवर्णमिव रेजे शुशुभे । सापह्नवोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

व्याख्या

पदे पदे स्थाने स्थाने 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्णाद्भवस्तुष्टु' इत्यमरः ।
चम्पकराशिभङ्ग्या चम्पकपुष्पसमूहध्याजेन स्मरः काम एव पार्थिवस्तस्य कामनृपतेः
पदातीनां कामसैनिकानां संवर्गणमावर्जनमाकर्षणमित्यर्थः । तस्य कारणेन
वसन्त एव सामन्तसहायकनृपस्तेन मन्त्रिणेत्यर्थः । विकीर्यमाणं पुरस्काररूपेण
दीयमानं हेमेव सुवर्णमिव रेजे शुशुभे । सापह्नवोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

स्थान स्थान पर, कामदेव की पैदल सेना के लिये, चम्पे के फूलों के ढेर के
मिथ से, मानो वसन्त रूपी सामन्त राजा अर्थात् मन्त्री के द्वारा पुरस्कार के रूप
में दिया जाने वाला सोना ही शोभित हो रहा था ।

व्याख्या

त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोको त्रिभुवनं तस्यां विलासिन्यश्च विलासिनश्चेति विलासिनस्तेषां विलासिनां 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । कामविलासयुक्तानामन्योन्यस्य परस्परस्य लीलायां कामक्रीडायां भुजबन्धनानि बाहुबन्धनानि तेषु कामक्रीडाबाहुबन्धनविशयेष्वदिगुरुः प्रथमाचार्यो हठात्प्रवर्तकः, नितरां कामोद्दीपकत्वात् । उत्तम्भितो युद्धाह्वानायोत्थापितो, अशोकश्च पलाशश्चाशोकपलाशावेव पाणो येन सः चैत्र एव मल्लो वीरश्चैत्रमल्लः प्रतिमल्लं प्रतिपक्षवीर न आप युद्धाय न प्राप । चैत्रमासः सर्वोत्कृष्टत्वेन कामिनामुद्दीपकः । तेन तुल्यः कोऽपि नेत्यर्थः ।

भाषा

तीनों भुवनो में काम विलास से युक्त प्राणियो को परस्पर कामक्रीडा में भुजबन्ध की शिक्षा देने वाला, आदि गुरु, और अशोक और पलास रूपी दोनों हाथो को उठाकर युद्ध के लिये ललकारने वाले चैत्र मास रूपी योद्धा को लडने के लिये कोई विपक्षी योद्धा न मिल सका । अर्थात् चैत्र मास में कामोद्दीपक अशोक और पलास के वृक्षो को देख कर सभी प्राणी कामासक्त हो जाते हैं और चैत्र के प्रभाव से कोई भी बञ्चित नहीं रह सकता ।

पुरन्धिगण्डूपसुराभिलाषं पश्यन्नशोको बकुलद्रुमस्य ।

प्रियप्रियापादतलप्रहार—मात्मानमल्पव्यसनं विवेद ॥४८॥

अन्वयः

बकुलद्रुमस्य पुरन्धिगण्डूपसुराभिलाषं पश्यन् अशोकः प्रियप्रियापाद-
लताप्रहारम् आत्मानम् अल्पव्यसनं विवेद ।

व्याख्या

बकुलद्रुमस्य केसरवृक्षस्य 'अथ केसरे । बकुलो बञ्जूलोऽशोके' इत्यमरः । 'नीलसरी' इति भाषायाम् । पुरन्धीणां कामिनीनां गण्डूपस्य या सुरा मुखवति मद्यं तस्याऽभिलाषमिच्छां पश्यन्निरीक्षमाणोऽशोक अशोकद्रुमः प्रियोऽभीष्टः प्रियायाः कान्तायाः पादतलस्य चरणतलस्य प्रहारस्ताडनं यस्य स तमात्मानं स्वमर्त्यं क्षुद्रं न्यूनं वा व्यसनं प्रकृत्वा प्रियवस्तु यस्य स तमल्पव्यसनं विवेद ज्ञातवान् । कान्तामुखोच्छिष्टमद्याभिलाषस्य निन्दितत्वात्तदपेक्षया कान्तापादतलप्रहारस्याऽल्प-

व्यसनत्वं, तत्र कामिनीस्पर्शजनितसुखानुभवश्चेति भावः । 'पादाघातादशोकं विकसति बकुलं योषितामास्यमर्द्यैः' इति कविसमयः ।

भाषा

मौलसरी के वृक्ष की, (फूलने के लिये) कामिनी के शराव के बुल्ले की अभिलाषा को जानने वाला अशोक वृक्ष, (अपने फूलने के लिये) कामिनी के पाद प्रहार की अभिलाषा रखने वाले अपने को अपेक्षाकृत कम व्यसनी समझने लगा । अर्थात् अपने ऊपर झूठी शराव के धूके जाने से कामिनी की लाल छा लेना अच्छा है ऐसा समझने लगा । क्योंकि उसमें कामिनीस्पर्शजनित-सुखानुभूति होती है ।

चूतद्रुमालीभुजपञ्जरेण रणद्विरेफावलिकङ्कणेन ।

मित्रं मधुः कोकिलमञ्जुनाद-पूर्वाभिभाषी स्मरमालिलिङ्ग ॥४६॥

अन्वयः

मित्रं कोकिलमञ्जुनादपूर्वाभिभाषी मधुः रणद्विरेफावलिकङ्कणेन
चूतद्रुमालीभुजपञ्जरेण स्मरम् आलिलिङ्ग ।

व्याख्या

मित्रं सुहृत् 'अथ मित्रं सखा सुहृत्' इत्यमरः । कोकिलानां विकानां मञ्जुनादः प्रियध्वनिः पूर्वो यस्मिन्कर्मणि तत् कोकिलमञ्जुनादपूर्वं यथास्यात्तथाऽ-भिभाषते स्वागतं यदतीति अथवा कोकिलनादेन पूर्वाभिभाषी प्रथमस्यागतकर्ता मधुर्वसन्तो रणन्तो सहकारशब्द कुर्वन्तो द्विरेफाः भ्रमरास्तेषामावलिः पद्मवितः 'धीव्यालिरावलिः पक्तिः धेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः । एव कञ्चूर्णं यस्य स तेन भ्रमरपद्मवित्तस्य कञ्चूर्णयुक्तेन चूतद्रुमाली सहकारयुक्ताणामावलिः पंक्तिरेव भुजपञ्जरं बाहुपिञ्जरं बाहुपाश इत्यर्थः । तेन सहकारयुक्तावलिरेव बाहुपाशेन स्मरं काममालिलिङ्गं परिरब्धवान् । मधी मित्रत्वारोपश्चूतद्रुमाल्यां भुजपञ्ज-रत्वारोपो रणद्विरेफावत्यां कञ्चूर्णत्वारोपश्च स्मरकर्मकालिलिङ्गने हेतुरिति रूपम् ।

भाषा

मित्र तथा कोयल की कोमल शूकी से प्रथम स्वागत करने वाले यमल शत्रु ने गुजार करने वाले भोरो की बनार स्त्री बगल वाले आम के पेड़ों की बनार स्त्री बाहुपाश में कामदेव का आलिलिङ्गन किया ।

उन्निद्रपङ्क्तिस्थितचम्पकानि चकाशिरे केलिवनान्तराणि ।
वियोगिनीनां कवलीकृतानां सुवर्णकाञ्चीभिरिवाञ्चितानि ॥५०॥

अन्वयः

उन्निद्रपङ्क्तिस्थितचम्पकानि केलिवनान्तराणि कवलीकृतानां वियोगिनीनां सुवर्णकाञ्चीभिः अञ्चितानि इव चकाशिरे ।

व्याख्या

उद्गता दूरीभूता निद्रा संकोचो येषां तान्युद्भिद्राणि विकसितानि पङ्क्तौषु श्रेणोषु स्थितानि विद्यमानानि चम्पकानि चम्पककुसुमानि येषु तानि केलिवनानां क्रीडोद्यानानामन्तराणि मध्यभागाः कवलीकृतानां चम्पकादिपुष्पसमृद्धिमता वसन्तेन भक्षितानां हृतानामित्यर्थः । वियोगिनीनां विरहिणीनां सुवर्णकाञ्चीभिः काञ्चनरशनाभिरञ्चितानि तत्समानपीतवर्णत्वात्समञ्चितानीव चकाशिरे विदिद्युतिरे । वसन्ते पतिविरहाद्दशमविरहावस्थां प्राप्तानां मृतानामित्यर्थः । वियोगिनीनां पीतवर्णत्वात्काञ्चनकाञ्चीरूपाणीव चम्पकपुष्पाणि शुशुभिर इति भावः । उपप्रेक्षालंकारः ।

भाषा

फूले हुए और कतार में लगे पीले चम्पे के फूलों से युक्त क्रीडा कानन के मध्यस्थल, वसन्त ऋतु के कारण पति वियोग से दशम विरहावस्था को प्राप्त अर्थात् मृत वियोगिनियो की मानों सोने की पीली करघनियो के रूप से शोभित हो रहे थे ।

मर्मव्यथाविस्मयघूर्णमान-मूर्धोच्छ्रलत्कुण्डलविभ्रमेण ।
शब्दानुसारेण वियोगिनीभिः क्षिप्ताः पिकानामिव कण्ठपाशाः ॥५१॥

अन्वयः

वियोगिनीभिः मर्मव्यथाविस्मयघूर्णमानमूर्धोच्छ्रलत्कुण्डलविभ्रमेण पिकानां शब्दानुसारेण कण्ठपाशाः क्षिप्ताः ।

व्याख्या

वियोगिनीभिर्विरहिणीभिर्मर्मव्यथायाः कोकिलकूजितध्वजनिजितमामिकवेदनाया विस्मयेनाऽऽधिक्येनाऽथवा विस्मयो लोकसीमातिवर्तित्वं तेन विविधेषु

पदायैषु लोकसीमातिवर्तिषु । विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उवाहृत' इति साहित्यदर्पणे । घूर्णमानेभ्यो भ्रमद्भ्रुषो मूर्ध्भ्यो मस्तकेभ्य उच्छलतामूर्ध्वं मच्छतां कुण्डलानां कर्णभूषणानां विभ्रमेण व्याजेन विकानां कोकिलानां शब्दस्य रवस्याऽनुसारोऽनुसरणं तेनाऽमुकस्यानत शब्द समाधातीत्यनुमानेन तेषां बन्धनाय कण्ठपाशा कण्ठरज्जव इव क्षिप्ता मुक्ता । विकस्वराणां पीडादाय-कत्वेन विकानां बन्धनाय विरहिणोभि कर्णभूषणवक्रमणव्याजात्पाशा क्षिप्ता इयेति भावः । अत्रापन्हुतिरलङ्कारः ।

भाषा

वियोगिनिओ ने रोविल के शब्दो को सुन कर मामिक वेदना के आधिश्य से मस्तको को सतत हिलाने से ऊपर गोल्यकार रूप में हिउने वाले कर्णभूषणो के मिय स मानो कोयल के शब्दो का अनुसरण कर उनके गलो को बाध कर उनका प्राणान्त करने वाले पाशा को छोडा ।

उदञ्चयन्किशुकपुष्पसूचीः सलीलमाधूतलताकशाग्रः ।

वियोगिनां निग्रहणाय सज्जः कामाक्षया दक्षिणमारुतोऽभूत् ॥५२॥

अन्वयः

किशुकपुष्पसूचीः उदञ्चयन् सलीलम् आधूतलताकशाग्रः दक्षिण-मारुतः कामाक्षया वियोगिना निग्रहणाय सज्जः अभूत् ।

व्याख्या

किशुकपुष्पाणि पलाशकुसुमाद्यैश्च सूचयन्त्याः (कर्म) किशुकपुष्पसूची उदञ्चयन्मुद्रयन् लीलया विलासेन सहितं सलीलं यथास्यात्तथा आधूतं कम्पितं सततं कशा तस्या अप येन स दक्षिणमारुतो मलयपथन कामस्य महरजस्य-ऽऽयाऽनुशासनेन वियोगिन्यश्च वियोगिनश्चेति वियोगिनस्तेषां वियोगिनां 'पुष्पान्स्त्रियैरपेक्षतेषु' । निग्रहणाय दासनाय सज्ज उपन सज्जोऽभूत् । यथा शरदस्थवलीशदप्रेरणाय सूचीकशयो प्रयोगं क्रियते तथैव कामाक्षया कामिजन-पीडनाय बसन्तेन किशुकपुष्पलतयो प्रयोग इति भावः । अत्र ह्यपरा-सङ्कारः ।

भाषा

पलाश के फूल सूची काटे को लिए हुए विलास से मना सूची कोटे

या चाबुक के अग्रभाग को हिलाने वाला दक्षिण वायु, कामदेव की आज्ञा से, वियोगी और वियोगिनीओ पर शासन करने के लिए तयार हो गया । गाड़ी के बेल को हाँकने के लिये चाबुक और चाबुक के दण्डे में एक काँटा भी लगा रहता है जिससे गाड़ीवान बेलों को ठीक चलाता है । उसी प्रकार वियोगी और वियोगिनीओ पर अपना शासन चलाने के लिए काम की आज्ञा से वसन्तऋतु पलाश का फूल रूपी काँटा और लता रूपी चाबुक लेकर, तयार हो गया ।

प्रसूननाराचपरम्पराभिर्वर्षत्सु योषेष्विव पादपेषु ।

वसन्तमत्तद्विरदाधिरूढः प्रौढत्वमाप स्मरभूमिपालः ॥५३॥

अन्वयः

योषेषु इव पादपेषु प्रसूननाराचपरम्पराभिः वर्षत्सु (सत्सु) वसन्त-
मत्तद्विरदाधिरूढः स्मरभूमिपालः प्रौढत्वम् आप ।

व्याख्या

योषेषु भटेष्विव 'भटा योधाश्च योद्धारः' इत्यमरः । पादपेषु वृक्षेषु प्रसूनानि पुष्पाण्येव नाराचाः प्रक्ष्वेडना लोहनिमित्तशरास्तेषां परम्परास्ताभिः प्रसूननाराच परम्पराभिर्वर्षत्सु पुष्पवाणधाराः पातयत्सु सत्सु, पादपेभ्यः पुष्पेषु पतत्स्विति-
भावः । वसन्त एव मत्तो मदान्धो द्विरदो गजस्तमधिरूढोऽधिष्ठितः स्मरः काम एव भूमिपालो राजा प्रौढत्वं प्रकर्षन्मौघत्यमित्यर्थं । आप प्राप । पुष्पोद्गमेन वसन्ते कामस्य प्रभावः प्रसृत इति भावः ।

भाषा

योधाओ के समान वृक्षों के पुष्परूपी लोहे के वाणों की वृष्टि करते रहने पर अर्थात् अत्यधिक फूलों के उत्पन्न होकर नीचे गिरते रहने पर वसन्त रूपी मदोन्मत्त हाथी पर सवार कामरूपी राजा उन्नत अवस्था को प्राप्त हुआ अर्थात् काम का साम्राज्य चारों ओर फैल गया ।

समर्प्यमाणान्द्रुतकौसुमास्त्र-श्रेण चित्रीकृतकाननेन ।

अधिज्यघन्वापि पराधुखोऽभून्निपङ्गमारे भगवाननङ्गः ॥५४॥

अन्वयः

चित्रिकृतकाननेन चैत्रेण समर्प्यमाणाद्भुतकौसुमाद्यः अधिज्यधन्वा
अपि भगवान् अनङ्गः निपङ्गभारे पराङ्मुखः अभूत् ।

व्याख्या

चित्रिकृतमलङ्कृतं विभिन्नवर्णनवीनपुष्पादिनेति भावः । काननं वनं 'अट-
धरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । येन स तेन चैत्रेण वसन्तमासे-
नेत्यर्थः । समर्प्यमाणं दीपमानमद्भुतं विचित्रं कौसुमं पौष्पमस्त्रं वाणो यस्मै
स ज्यां भौर्धामधिगतमधिज्यं धनुष्यस्य सः समारोपितचापोऽपि भगवान् पूज्योऽनङ्गः
कामो निपङ्गभारे तूणीरभारग्रहणे पराङ्मुखो निरभिलाषोऽभूत् । चैत्रेण
कानने महान्पुष्परूपवाणराशिरेकत्रीकृतो दत्तश्च कामाय येन वाणसरक्षणाय
तूणीरधारणस्याऽऽवश्यकत्तैव न जातेति भावः ।

भाष्य

जगलो को रागद्विरगी फूलो से सुशोभित करने वाले चैत्र से, आश्चर्यजनक
फूलो के वाणो को पाकर, धनुष चढाकर रखने वाले भी भगवान् कामदेव, तरकस
धारण करने में विमुख रहे । अर्थात् सदैव चैत्र द्वारा पुष्पवाण दिये जाने के
कारण धनुष चढाए रहने पर भी तरकस में वाण रखकर उसे पीठ पर लटका
रखने की आवश्यकता भगवान् कामदेव को न पड़ी ।

शृङ्गारिणीमार्जितदन्तपंक्ति-कान्त्येव निर्यन्त्रणमुच्छलन्त्या ।

प्रक्षाल्यमानस्य शनैरवापु-रनिन्द्यमिन्दोः किरणाः प्रसादम् ॥५५॥

अन्वयः

निर्यन्त्रणम् उच्छलन्त्या शृङ्गारिणीमार्जितदन्तकान्त्या प्रक्षाल्यमानस्य
इव इन्दोः किरणाः शनैः अनिन्द्यं प्रसादम् अवापुः ।

व्याख्या

निर्यन्त्रणं निरर्गलमुच्छलन्त्योर्ध्वं प्रसरन्त्या शृङ्गारिणीभिरङ्गनाभिर्मार्जिता-
स्त्वच्छीकृता घवलीकृता इत्यर्थः । दन्ता दशनास्तेषां कान्तिस्तया प्रक्षाल्यमानस्य
संमार्जितस्येव घवलीकृतस्येवेत्यर्थः । इन्दोश्चन्द्रस्य किरणाः कराः शनैः, क्लमशो-
निन्द्यं निर्मलं प्रसादं प्रक्षाल्यमानवापुः प्रापुः । उत्प्रेक्षालभ्युत्तरः ।

भाषा

बिना रोक टोक ऊपर की ओर फूलनेवाली, अङ्गनाओं द्वारा साफ किए हुए दाँतों की कान्ति से मानो धीरे धीरे अर्थात् साफ किए हुए चन्द्रमा के किरण, धीरे धीरे अपूर्व स्वच्छता अर्थात् धवलता को प्राप्त हुए ।

अथ विरहिणीविलापं वर्णयति कवि :—

त्वं चैत्र मित्रं यदि मन्मथस्य तस्मिन्ननङ्गे कथमक्षताङ्गः ।
ज्ञातं त्वान्तर्गतमागतोऽसि मियेण नाशाय वियोगिनीनाम् ॥५६॥

अन्वयः

हे चैत्र यदि त्वं मन्मथस्य मित्रं (तदि) तस्मिन् अनङ्गे (सति) त्वं कथम् अक्षताङ्गः । तव अन्तर्गतं (मया) ज्ञातम् । त्वं मियेण वियोगिनीनां नाशाय आगतः असि ।

व्याख्या

हे चैत्र ! हे वसन्त ! यदि त्व मन्मथस्य कामस्य मित्रं सुहृत्तर्हि तस्मिन्कामेऽनङ्गेऽङ्गहीने सति त्व कथमक्षतान्यङ्गानि यस्य स अभग्नावयवोऽविकलशरीर असीत्यर्थः । तव वसन्तस्याऽन्तर्गतं मानसगतो भावो मया विरहिण्या ज्ञातं बुद्धम् । त्व मियेण ध्याजेन वियोगिनीनां विरहिणीनां नाशाय विध्वंसनायाऽऽगतस्समायातोऽसि । कामस्याऽनङ्गत्वे जातेऽपि स्वमधुना पुष्पविकासादिव्याजेन तदीयं वियोगिनीनांशरूपं कार्यं सम्पादयसीति भावः ।

भाषा

हे वसन्त ! यदि तुम कामदेव के मित्र हो तो कामदेव के शरीर रहित होने पर तुम कैसे अविकल शरीर वाले हो अर्थात् तुम कैसे बिना आघात रह गये । तुम्हारे हार्दिक भाव को मैंने समझ लिया । तुम बहाने से वियोगिनी का नाश कर डालने के लिये आए हो । अर्थात् कामदेव के काम में तुम, फूल को पैदा कर बहाने से सहायता कर ही रहे हो ।

नूनं महापातकिनं वितर्क्य वियोगिवर्गत्रयदीक्षितं त्वाम् ।
पस्पर्श न न्यम्भकनेत्रवह्निः पापैरखण्डैः प्रियखण्डितानाम् ॥५७॥

अन्वयः

शुम्बकनेत्रवह्निः प्रियखण्डितानाम् अखण्डैः पापैः त्वां वियोगिवर्ग-
क्षयदीक्षितं नूनं महापातकिनं वितर्क्य न पस्पर्श ।

व्याख्या

श्रीणि शुम्बकानि नेत्राणि यस्य स शुम्बकः शिवस्तस्य नेत्रवह्निर्नयनाग्निः
शिवनेत्रवह्निः प्रियेण कान्तेन खण्डिता विरहितास्तासां विरहिणीनामथवा प्रियाः
खण्डिता सुदूरं गता यासो तासां वियोगिनीसम्यन्धितामित्यर्थः । अखण्डैरतिमहद्भिः
पापैर्वृष्टैः प्राणापहरणरूपैरित्यर्थः । त्वां वसन्तं वियोगिनां विरहिणां वर्गस्य
समूहस्य क्षये नाशकार्यं दीक्षितं सजातदीक्षं सप्तद्वमत एव नूनं निश्चयेन महापा-
तकिनं महापापिनं वितर्क्य विचार्य न पस्पर्श न स्पृष्टवान् न वग्धवानित्यर्थः ।

भाषा

शकर की आस की आगने, वियोगिनिओ के सम्बन्ध में किये हुए बड़े २
पापों से, तुम को विरही लोगो के समूह को नाश करने में लगे हुए अत एव
निश्चय पूर्वक महापातकी समझ कर, नहीं छूवा अर्थात् नहीं जलाया ।

हराह्वे पञ्चशरं विमुच्य पलायितः क्षत्रपराङ्मुखस्त्वम् ।

अस्य क्षताङ्गस्य पुरोऽधुनात्र हा चैत्रचाण्डाल कथं स्थितोऽसि ॥५८॥

अन्वयः

क्षत्रपराङ्मुखः त्वं हराह्वे पञ्चशरं विमुच्य पलायितः । हे चैत्र-
चाण्डाल ! अधुना अत्र क्षताङ्गस्य अस्य पुरः हा ! कथं स्थितः असि ।

व्याख्या

क्षत्रियकुलवाचकस्य क्षत्रशब्दस्याऽत्र लक्षणया क्षत्रियधर्मोऽर्थः । क्षत्रात्-
क्षत्रियधर्मत्पराङ्मुखो निरपेक्षस्त्यक्तक्षत्रियधर्मस्त्वं हरस्य शकरस्याऽहवो युद्धं
सस्मिन्, शङ्कुरेण सह संजाते युद्धे पञ्चशरं कामं 'कामः पञ्चशरः स्मरः'
इत्यमरः । विमुच्य परित्यज्य पलायितोऽपसूत । प्राणभयात्तमेकाकिनं परित्यज्य
पलाय्य दूरं गत इत्यर्थः । क्षत्र एव चाण्डालस्तत्सम्बोधने हे क्षत्रचाण्डाल !
हे क्षत्रियधर्म ! अधुनेवानीमत्राऽस्मिन्प्रदेशे कतं भानं शरीरं गानं यस्य स तस्य
भानगात्रस्याऽस्य कामस्य पुरोऽप्ये हा खेदसूचकमप्ययम् । कथं केन प्रकारेण

स्थितोऽसि विद्यमानोऽसि । घोरसङ्घटे त्यक्तसङ्गस्य कामस्य पुनः सम्मुखे
समागमस्ते निर्लज्जत्वमेव द्योतयतीति भावः ।

भाषा

क्षत्रियधर्म से विमुख तुम, शिव के साथ भये हुए युद्ध में कामदेव को
छोड़कर भाग गये थे । हे नीच चैत्र ! इस समय, इस स्थान पर भग्न शरीर
कामदेव के सम्मुख हाय ! कैसे उपस्थित हो राके हो । अर्थात् घोर सकट
में कामदेव का साथ छोड़कर भाग जाने वाले तुम, इस समय यहाँ कामदेव के
सम्मुख कैसे उपस्थित होकर निर्लज्जता प्रकट कर रहे हो ।

इहैव सङ्गः फलवान् भूव त्वया महापातकिना पिकानाम् ।
यदर्धदग्धोन्मुककश्मलेन देहेन लोकस्य वहिश्चरन्ति ॥५६॥

अन्वयः

महापातकिना त्वया पिकाना सङ्गः इह एव फलवान् भूव । यत्
(ते) अर्धदग्धोन्मुककश्मलेन देहेन लोकस्य वहिः चरन्ति ।

व्याख्या

महापातकिनाऽत्युपपापिना त्वया वसन्तेन पिकाना कोकिलाना सङ्गस्तहवास
इहैवाऽस्मिन्नेव जन्मनि फलवान् फलसयुक्तो भूव जातः । 'अत्युपपुष्यपापा-
नामिहैव फलमश्नुते' इति वचनात् । यद्यस्मात्कारणात् ते पिका अर्धं दग्ध
ज्वलितमुल्मुकमलातम् 'अङ्गारोऽलातमुल्मुकम्' इत्यमरः । तद्वत्कश्मलेन
कृष्णवर्णेन देहेन शरीरेण लोकस्य जनस्थानस्य जनसमुदायस्य वा बहिर्माह्यदेशे
घने इत्यर्थः । चरन्ति भ्रमन्ति । महापातकिना वसन्तेन सह पिकाना ससर्गात्
तेषामपि पापसम्बन्धात्कृष्णवर्णत्व लोकाद्बहिर्निष्कासनञ्च जातमिति भावः ।

भाषा

महापापी तुम्हारे साथ कोयलो वा साथ होने से कोयलो को उसका फल
इसी जन्म में मिल गया । क्योंकि कोयल अथजली मसाल के समान काले रंग
के शरीर से जन समूह के बाहर जगती में भटकने लगी । अर्थात् पापी के

त्वं दृष्टदोषोऽपि पुनः स्मरेण यत्संगृहीतः शृणु तत्र हेतुम् ।
अङ्गीकृतस्त्रीवधपातकेन केनापि न स्वीकृत एव भारः ॥६०॥

अन्वयः

यत् दृष्टदोषः अपि त्वं स्मरेण पुनः संगृहीतः तत्र हेतुं शृणु । अङ्गी-
कृतस्त्रीवधपातकेन केन अपि एव भारः न स्वीकृतः ।

व्याख्या

यत् यतो दृष्ट परिज्ञातो दोषो मित्रसाहाय्यकारित्वाभावरूपो दुर्गुणो यस्य स
विज्ञातदुर्गुणोऽपि त्वं वसन्तः, स्मरेण कामेन पुनर्मुहुः संगृहीतोऽङ्गीकृतस्तत्र
तस्मिन्निवृत्तये हेतु कारण शृणु समाकर्णय । अङ्गीकृतमुररीकृत स्त्रीणां तारीणां
वधरूप पातकं पाप येन स तेन स्वीकृतनारीहनरूपपापेन केनाऽपि केनाऽपि
व्यक्तिविशेषेण एव स्त्रीवधरूपो भार कार्यं न स्वीकृतो नोदरीकृत ।

भाषा

कामदेव ने, मित्र की सहायता न करने के दोष से युक्त भी तुमको फिर से
क्यों अपने साथ रख लिया, इसका कारण सुनो । स्त्रीवध का पाप स्वीकार
करने वाले, तुम्हारे सिवाय किसी ने भी इस बोझ को उठाना अर्थात् इस कार्य
को करना स्वीकार नहीं किया । अर्थात् स्त्रीवध का पाप किसी के स्वीकार
न करने से, तुम जैसे दोषी को भी उतने अपना लिया ।

इत्थं वियोगज्वरजर्जराणां मुद्देजितानां मधुमासलक्ष्म्या ।
आसन्मुहुः पद्मललोचनानां चैत्रे विचित्रोक्तिविचेष्टितानि ॥६१॥

अन्वयः

चैत्रे मधुमासलक्ष्म्या उद्देजितानां वियोगज्वरजर्जराणां पद्मललोचना-
नाम् इत्थं विचित्रोक्तिविचेष्टितानि मुहुः आसन् ।

व्याख्या

चैत्रे वसन्ते मधुमासलक्ष्म्या वसन्तशोभयोद्देजितानां पीडितानां वियोगज्वरेण
पतिधिरहरूपज्वरेण जर्जराणां शिथिलीभूतानां पद्मललानि घनपद्मयुक्ता
‘पद्माक्षिलोम्नि किजल्के तत्वाद्यंशोऽप्यणोरसि’ इत्यमरः । लोचनानि नयनानि

यासां तास्तासां पक्ष्मललोचनानामङ्गनानामित्यमनेन पूर्वोक्तप्रकारेण विचित्रा
आश्चर्योत्पादिका उषतयो भाषितानि 'ध्याहार उक्तिर्लंपितं भाषितं वचनं वचः'
इत्यमरः । तासां विचेष्टितानि विलसितानि मुहुर्परम्यारमासन् बभूवुः ।

भाषा

वसन्त ऋतु में वसन्त की शोभा से पीड़ित, और पति विरह से जर्जरित,
सुन्दर गङ्गीन पक्षीनियो वाली नारियो के इस प्रकार के आश्चर्य कारक उक्तियो
के विलास वार २ होते थे । अर्थात् विरह के कारण पीड़ित हो, स्त्रियाँ इस
प्रकार के अनेक विचित्र उद्गार वार २ निकालती थी ।

गम्भीरता चाटुपराङ्मुखत्वं सौभाग्यमन्यप्रमदारदाङ्कः ।
दोषोऽपि यूनां गुण एव मेने पुरन्ध्रभिर्मानपराङ्मुखीभिः ॥६२॥

अन्वयः

मानपराङ्मुखीभिः पुरन्ध्रभिः यूनां गम्भीरता चाटुपराङ्मुखत्वं
सौभाग्यं अन्यप्रमदारदाङ्कः दोषः अपि गुणः एव मेने ।

व्याख्या

माने दर्पे पराङ्मुख्यो वसन्तर्तुकारणेनोत्सुक्यादुदासीनास्ताभिर्मानरहिताभिः
पुरन्ध्रभिरङ्गनाभिर्यूनां युवजनानां गम्भीरता धैर्यं चाञ्चल्याभाव इत्यर्थः ।
चाटुपराङ्मुखत्वमनुनयानुष्प्रेमवार्ताप्रचाररहितत्वं 'अस्त्री चाटुचटुश्लाघा
प्रेम्णा मिथ्या विकत्यनम्' इत्यमरः । सौभाग्यं सुन्दरभाग्यशालित्वं स्त्रीसमाग-
माप्तीच्छायां ष्लेशराहित्यमित्यर्थः । अन्यासां प्रमदाना स्त्रीणां रदानां दशना-
नामङ्गुलिचिन्हं 'कलङ्काङ्गुली लाचछनञ्च चिन्हं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः ।
इति दोषोऽपि गुण एव मेने तत्र दोषत्वबुद्धिरेव न जातेतिभावः । वसन्तर्तुकृता-
त्युप्रकामवेदनया यूनां सकलदोषान् विस्मृत्य ताः कामपरवशाज्जाता इत्यर्थः ।
यूनां दोषा अपि तासां कृते तस्मिन्काले कामोद्दीपका जाता इति भावः ।

भाषा

स्त्री के सामने विद्यमान रहने पर भी युवको का धीरता से बिना किसी
प्रकार की चञ्चलता दिखाते हुए बैठे रहना, भीठी २ रस भरी प्रेम की बातें न
करना, स्त्री समागम की इच्छा रहते हुए भी किसी प्रकार के ष्लेश से पीड़ित

सौत के दात से काटने के चिन्ह—इन दोषो को भी, मान रहित स्त्रियो ने गुण ही समझा । युवा कामियो में, इन दोषो को देख कर पत्नियां क्रुद्ध हो जाती हैं । परन्तु वसन्त-ऋतु के प्रभाव से जिनका मान ही दूर हो गया है अतएव कामासक्त भई हुई स्त्रियो ने इन दोषो को भी गुण ही समझा ।

बन्धितं वसन्तवर्णनमारभते कविः—

मानग्रन्थिकदर्थनाय कथिताः सर्वत्र पुंस्कोकिलाः
केलीकर्मणि दाक्षिणात्यमरुतामध्यक्षभावोऽर्पितः ।
पुष्पास्त्रस्य जगत्त्रयेऽपि विरहप्रत्यूहहेवाकिनः
संनद्धोऽयमसाध्यसाधनविधौ साम्राज्यमन्त्री मधुः ॥६३॥

अन्वयः

सर्वत्र मानग्रन्थिकदर्थनाय पुंस्कोकिलाः कथिताः । केलीकर्मणि दाक्षिणात्यमरुताम् अध्यक्षभावः अर्पितः । जगत्त्रये अपि विरहप्रत्यूह-हेवाकिनः पुष्पास्त्रस्य साम्राज्यमन्त्री अयं मधुः असाध्यसाधनविधौ संनद्धः । (अस्ति) ।

व्याख्या

(वसन्तेन) सर्वत्र सर्वस्थानेषु मानः कोप एव ग्रन्थिस्तस्य कदर्थनाय भञ्जनाय विनाशायैत्यर्थः । पुंस्कोकिलाः पिकाः कथिता आनृप्ताः । केलीकर्मणि काम-कीडाविलासे रत्यादिव्यत्यर्थः । दाक्षिणात्यमरुतां मलयपयनानामध्यक्षभाव आधिपत्यमर्पितो दत्तः । जगतां भुवनानां 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । अयं तस्मिन् त्रिलोक्यामपि विरहे विद्योगसमये प्रत्यूहा विघ्नाः 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । बलेशोत्पादका उपद्रवा इत्यर्थः । तेषां हेवारः^१ उत्पट्टेष्टाः स्तयस्येति तस्य प्रियविरहसमये पीडोत्पादनकामस्य पुष्पास्त्रस्य कामस्य साध्याज्यस्य सार्वभौमराज्यस्य मन्त्री पीताक्षिकः 'मन्त्री पीताक्षिकोऽप्यारयः' इत्यमरः । अयं प्रतिद्धो मधुर्वसन्तोऽसाध्यसाधनविधौ विरहितुत्तानां साधनमुत्पादनं तस्य

^१ हेवारशब्दः कदमीरकविभिः बरुहपविन्द्यादिभिरेव प्रायः प्रयुक्तः ।

'जायन्ते महतामहो निहरमप्रत्यानहंवारिनां

नि सामान्यमहृदययोगिनुना वातां विरतावपि' इति बन्धुः ।

विधिः प्रक्रिया तस्मिन्संग्रहः सुसज्जोऽस्ति । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः । “सूर्याग्नि-
र्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् । रूपकालङ्कारः ।

भाषा

वसन्त ने सब स्थानों में प्रेमकोप रूपी गाठ को खोल डालने के लिये कोयलो को आज्ञा दे दी । रत्यादि कामक्रीडाओं में मलयानिल को मुख्य स्थान दे दिया । तीनों लोकों में वियोगजनित कष्ट देने की उत्कट इच्छा रखने वाले कामदेव के साम्राज्य का मन्त्री, यह वसन्त, विरही जनो में, असम्भव दुःखों को उत्पन्न करने के काम में कटिबद्ध है । अर्थात् कोयल व मलयानिल की सहायता से वसन्त ऋतु, वियोगियों को अत्यधिक कष्ट पहुँचाने की कामदेव की उत्कट इच्छा को पूर्ण करने में सहायता करता है ।

लीलास्नानविधिक्षमं मधुलिहां पुष्पेषु जातं मधु

स्थायित्वं कलकण्ठकण्ठकुहरेष्वासेवते पञ्चमः ।

एकच्छत्रजगज्जयार्जनरुचेर्देवस्य शृङ्गारिण-

श्रैत्रश्चित्रमकाण्ड एव समभूत्रैलोक्यजैत्रो भटः ॥६४॥

अन्वयः

मधुलिहां पुष्पेषु लीलास्नानविधिक्षमं मधु जातम् । पञ्चमः कलकण्ठ-
कण्ठकुहरेषु स्थायित्वम् आसेवते । एकच्छत्रजगज्जयार्जनरुचेः शृङ्गा-
रिणः देवस्य अकाण्डे एव चैत्रः त्रैलोक्यजैत्रः भटः समभूत् (इति)
चित्रम् ।

व्याख्या

मधुलिहा भ्रमराणां (कृते) पुष्पेषु कुसुमेषु लीलया क्रीडया स्नानं तस्य
विधिविधानं तस्य क्षमं शोभ्यस्त्यधिकमित्यर्थः । मधु पुष्परसो जातं समुत्पन्नम् ।
पञ्चमः पञ्चमस्वरः कलो मधुरः कण्ठो येषां ते कलकण्ठाः कोकिलास्तेषां कण्ठा
एव कुहराणि गुहास्तेषु स्थायित्वं स्थिरतामासेवते जुषते । ‘पिको वदति
पञ्चमम्’ इत्युक्तेः । एकं छत्रं यस्य स एकच्छत्रो यो जगतो भुवनस्य ‘विष्टपं
भुवनं जगत्’ इत्यमरः । जयो विजयस्तस्याऽर्जने प्राप्ती रुचिः प्रीतिर्यस्य स तस्य
शृङ्गारिणो देवस्य कामस्य भगवतोऽकाण्डेऽकस्मादेव चैत्रो वसन्तमासस्त्रैलोक्यस्य
त्रिभुवनस्य जंथो जपतशीलो भटो योद्धा समभूत संप्राप्त इति चित्रमाश्रयंकरम् ।

भाषा

भीरो के लिये, फूलों में क्रीडापूर्वक स्नान करने योग्य अर्थात् अत्यधिक पुण्य-
रस (मकरन्द) उत्पन्न हो गया । पञ्चम स्वर, कोकिलों के कण्ठबुहरो में
स्थिर हो गया । जगत् का एक छत्र विजय प्राप्त करने की अभिलाषा रखने
वाले कामदेव का योद्धा चैत्र, अचानक ही, तीनों भुवनों को जीतने वाला हो
गया—यह एक आश्चर्य की बात है ।

भृङ्गैर्विश्ववियोगिवर्गदलनोत्तालस्य वैतालिकैः

प्रारब्धा विरुदावलीव पठितुं शृङ्गारबन्धोर्मघोः ।

नादः कोकिलयोषितां प्रमुषितत्रैलोक्यमानग्रहः

कामः सम्प्रति कौतुकाद्यदि परं पौष्पं धुनीते घनुः ॥६५॥

अन्वयः

वैतालिकैः भृङ्गैः विश्ववियोगिवर्गदलनोत्तालस्य शृङ्गारबन्धोः मघोः
विरुदावली पठितुं प्रारब्धा इव । प्रमुषितत्रैलोक्यमानग्रहः कोकिलयोषितां
नादः (प्रारब्धः) । यदि परं सम्प्रति कामः कौतुकात् पौष्पं घनुः धुनीते
(तर्हि धुनोतु नाम) ।

व्याख्या

वैतालिकं राशां प्रातःकाले निद्राप्रबोधजनकस्तुतिवारकं: 'वैतालिना बोध-
करश्चास्ति घाण्टिकाभेदाः । स्पुर्माग्यास्तु मगधा बन्धिनः स्तुतिपाठनाः'
इत्यमरः । भृङ्गभ्रंसरविश्वेषां सर्वेषां वियोगिनां वियोगिस्त्रीपुदपाणां (पुतान्-
स्त्रियेति-एकशेषः) वर्गं समूहस्तस्य दलनं संहारस्तस्मिन्नुत्ताः उत्पटस्तस्य सकल-
वियोगिसमूहसंहारोत्पटस्य शृङ्गारस्य स्त्रीपुंसोः परस्परं सम्भोगस्पृहाया बन्धुमित्रं
सहायक इत्यर्थः । तस्य, उक्तञ्च—'पुंस स्त्रिया स्त्रियाः पुंसि सम्भोगं प्रति या
स्पृहा । स शृङ्गार इति स्यातः क्रीडास्त्र्यादिवारकः' ॥ यदा शृङ्गारस्य
वासस्य बन्धुमित्रस्य मधोर्बन्धुसन्तस्य विद्यानां यदा प्रशस्तोनामावली पठतिवि-
द्यावली 'वैतालिकरावलि' पठति: धेनी लेलास्तु रात्रय.' इत्यमरः । पठितु-
मुच्चारयितुं प्रारब्धा इव । प्रमुषितो बलाद्भिनाशितस्त्रैलोक्यस्य मानग्रहः कोपग्रहणं
येन स कोकिलयोषितां पितीनां नादः शब्दोऽपि प्रारब्ध इति भावः । यदि परं
यदि केवलं सम्प्रत्ययना कामो मनोवः कौतुकात्कौतुकात्पौष्पं धुनुममयं घनुः

धारासन धुनीते सञ्चालयति तर्हि धुनोतु नाम सञ्चालयतु, तदीयं कार्यं भृङ्गमधुकोकिलं सम्पादितमेवेति भावः ।

भाषा

स्तुतिपाठ कर जगाने वागे वैतालिक ह्यी भीरो ने, सब विरहिजनो के समूहो का सहार करने में प्रबल और स्त्री पुरुषो को परस्पर समोग की अभिलाषा के सहायक, वसन्तऋतु की, अथवा वामदेव के मित्र वसन्त ऋतु की, मानो यदा प्रशस्ति का पाठ करना प्रारम्भ कर दिया है । अर्थात् वसन्त ऋतु के आने से भीरो की गुजार चारो ओर होने लगी है जो कामोत्पादक है । तीना लोको की गनिनिआ के कोप को हठात् दूर कर देने वाली कोकिलाओ की कूक भी प्रारम्भ हो गयी है । अगर इसके ऊपर भी वामदेव, खेलवाड में अपने फूत्रो के धनुष्य को चलान लगे तो भठे ही चलावें, उनका कार्य तो भृङ्ग आदि सेवको ने कर ही दिया है ।

कूजत्कोकिलकोपिता गुलिधनुःशिखां समासेवते

खिन्ना चन्दनमारुतेन मलये दावाभिमाकाङ्क्षति ।

किञ्चान्विष्यति दुमना दलयितुं कामेन मैत्रीं मधोः

कर्तुं धावति दुर्लभे त्वयि सखी कां कां न वातूलताम् ॥६६॥

अन्वयः

त्वयि दुर्लभे (सति), सखी कूजत्कोकिलकोपिता (सती) गुलिधनुःशिक्षा समासेवते । चन्दनमारुतेन खिन्ना (सती) मलये दावाभिम् आकाङ्क्षति । किञ्च दुर्मनाः (सती) कामेन मधो- मैत्रीं दलयितुम् अन्विष्यति । का का वातूलता कर्तुं न धावति ।

व्याख्या

त्वयि विक्रमाद्भूदेवे दुर्लभे दुष्प्राप्ये सति त्वद्वियोगावस्थायामित्यर्थः । सखी कामिनी कूजद्भि शब्द कुर्वाणं कोकिलं पिकं कोपिता रोष प्रापिता सती गुलिधनुषो मृदगुलिकां निधाय येन यन्त्रेण धानरेषु पक्षिषु च गुलिकाप्रहार क्रियते तद्यत्र तस्य "धनुही" "गुलेला" इति भाषायां प्रसिद्धस्य, शिक्षामभ्यासं समासेवते करोति । कोकिलशब्देन त्वद्वियोगावस्थायामपीडा न भवेदिति कोकिल-दूरीकरणार्थं गुलिधनुषोऽभ्यासं प्रारभत इति भावः । चन्दनवायुना चन्दनगन्ध-

युक्तवायुना दक्षिणानिलेन विघ्ना दुःखिता सती मलयै मलयपर्वते वावाग्नि
 पनदाहकार्ग्न दावानलमित्यर्थः । आकाङ्क्षति वाञ्छति । येन दावानलेन
 मलयजघन्दनवृक्षेषु वाग्धेषु घन्दनवायोर्भावः स्यादिति भावः । किञ्चान्यच्च
 दुर्मना दुःखितहृदया सती कामेन मन्मथेन मधोर्वसन्तस्य मैत्रीं सह्यं दलयितुं
 विनाशयितुमन्विष्यति प्रेच्छति उपायं मृगयतीति भावः । कां कां यातूलता-
 मुन्मत्ततां 'यातूलः पुंसि वात्यायामपि घातसहे त्रिपु' इत्यमरः । कर्तुं सम्पादयितुं
 न घावति न वेगेन प्रवर्तते ।

भाषा

तुम्हारे न मिलने पर अर्थात् तुम्हारी विरहावस्था में, कामिनी, कूबने
 वाली कोयलो से क्रुद्ध होकर गुलेला चलाने का अभ्यास प्रारम्भ करती है जिससे
 गोली से कोयलो को मार कर उडादे जिसमें उनके शब्दों से विरहावस्था में
 कष्ट न हो । चन्दन की सुगन्ध युक्त वायु से अर्थात् मलयानिल से विघ्न
 होकर मलयाचल में दावानल लगने की अभिलाषा करती है । जिसमें सब
 चन्दन के वृक्ष जल कर भस्म हो जाएँ और विरहावस्था में चन्दन वायुओं से
 कष्ट न हो, और दुःखित होकर, कामदेव और वसन्त की मित्रता का नाश
 करने के उपायो को खोजती है । कौन २ सा पागलपने का काम करने में वह
 शीघ्रता से नहीं प्रवृत्त होती है ।

सन्नद्धं माधवीनां मधु मधुपवधूकेलिगण्डूपयोग्यं

विश्राम्यन्ति श्रमेण क्वचिदपि मरुतो न क्षणं दाक्षिणात्याः ।

क्रीडाशैलीभवन्ति प्रतिकलमलिनां कौसुमाः पांसुकूटा—

श्वेत्रे पुष्पास्त्रमित्रे तदिह विरहिणां कीदृशी जीविताशा ॥६७॥

अन्वयः

माधवीनां मधु मधुपवधूकेलिगण्डूपयोग्यं सन्नद्धम् । दाक्षिणात्याः
 मरुतः श्रमेण क्वचिदपि क्षणं न विश्राम्यन्ति । अलिनां कौसुमाः
 पांसुकूटाः प्रतिकलं क्रीडाशैलीभवन्ति । तत् पुष्पास्त्रमित्रे श्वेत्रे (सति)
 इह विरहिणां जीविताशा कीदृशी ।

व्याख्या

माधवीनां घातन्तीलतानां 'घातन्ती माधवीलता' इत्यमरः । मधु पुष्परसो

मधुपानां भ्रमराणां वध्वः कान्तास्तासां केलयः क्रीडास्तासु गण्डूपा मुखपूर्तयः
 'गण्डूपो मुखपूर्तो' स्यात्' इति हेमः । तेषां योग्यं तदर्थं पर्याप्तं सम्यक्तं प्रगुणीभूतं
 समागतम् । माधवोलतासु मकरन्दाधिक्यं जातमिति भावः । दक्षिणात्या
 दक्षिणदिशात् आगता महतो मलयानिलाः धमेण दूरदेशागमनपरिधमेण क्वचिदपि
 कुत्रापि क्षणमीपत्कालपर्यन्तमपि न विश्राम्यन्ति विश्रान्ति न कादृक्षन्ति । अलिनां
 भ्रमराणां कृते कोसुमा. पोष्पाः पातुकूटा धूलिसमूहाः प्रतिकलं प्रतिक्षणं क्रीडा-
 शैलीभवन्ति लीलापर्वतीभवन्ति लीलापर्वत इवाऽऽचरन्तीति भावः । अभूततदभावे
 च्चिः । तत्तस्मात् कारणात् पुष्पाण्येव कुसुमान्येवाऽस्त्राणि शरा यस्य स पुष्पबाणः
 कामस्तस्य मित्रं सखा तस्मिन् चेत्रे वसन्ते विद्यमाने सतीहाऽस्मिन् जगति विरहिणां
 वियोगावस्थापद्मानां स्त्रीपुंसां जीवितस्य जीवनस्याऽऽशा कीदृशी किमिति । न
 जीवनाशेति भावः । अर्थापत्तिरलङ्कारः । स्रग्धरावृत्तम् । "स्रग्धर्यानां त्रयेण
 त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्" इति लक्षणात् ।

भाषा

वासन्ती लताओं में मकरन्द, भौरियो के लीलागत कुल्ला करने के योग्य
 तयार हो गया है । दक्षिण दिशा से बहने वाले मलयानिल, थकावट से कही
 भी विश्राम नहीं लेते हैं अर्थात् लगातार बहते ही रहते हैं । भौरों के लिये
 पुष्पधूलि के ढेर प्रतिक्षण क्रीडापर्वत का काम करते हैं । इसलिये कामदेव के
 मित्र वसन्त के आने पर वियोगियों के जीते रहने की आशा कैसी ? अर्थात्
 ऐसे समय में वियोगियों का जीते रहना सम्भव नहीं है ।

पुष्पैर्भ्राजिष्णुभस्त्राकरणिमगणितैः शाखिनः के न याता-

श्चञ्चनिस्त्रिंशलेखामयमिव भुवनं भृङ्गमालामिरास्ते ।

त्रैलोक्याकाण्डचण्डप्रहरणनिबिडोत्साहकण्डूलदोष्णः

पुष्पेशोर्जैत्रशस्त्रव्यतिकरविधये साधु सज्जो वसन्तः ॥६८॥

अन्वयः

के शाखिनः अगणितैः पुष्पैः भ्राजिष्णुभस्त्राकरणि न याताः । भृङ्ग-
 मालाभिः भुवनं चञ्चनिस्त्रिंशलेखामयम् इव आस्ते । त्रैलोक्याकाण्डचण्ड-
 प्रहरणनिबिडोत्साहकण्डूलदोष्णः पुष्पेशोः जैत्रशस्त्रव्यतिकरविधये वसन्तः
 साधु सज्जः ।

भरितसुराभाण्डभाङ्कारचण्डाः उन्मीलनीलमोचापरिचयशिशिराः द्राचिडीनां
कर्पूरापाण्डुगण्डस्थललुठितरयाः अमी दाक्षिणात्याः वायवः वान्ति ।

व्याख्या

नालिकेरीफलानां नारिकेलफलानां कुहरेषु मध्यस्यगह्वरेषु कुहृत्कारि कुहृदिति
शब्दकर्तृशब्दापमानमित्यर्थः । पानीयं जलं कल्लोलयन्तस्तरङ्गयन्तः कावेरी-
नद्यास्तोरे तटे तालद्रुमास्तालवृक्षास्तंभरितानि तालनिस्सृतजलेन 'ताडी' इति
प्रसिद्धेन परिपूरितानि सुराभाण्डानि मद्यपात्राणि तेषां भाङ्कारेण झाङ्कारेण
शब्देनेत्यर्थः । चण्डाः प्रचण्डाः सुराया मादकत्वाद्बुधप्रस्वरा इत्यर्थः । उन्मीलयन्त्यो
विकसन्त्यो नीला नीलवर्णा मोचाः शाल्मलिवृक्षाः कदल्यो वा 'पिच्छिला पूरणी
मोचा स्थिरायः शाल्मलिर्द्वयोः' इत्यमरः । 'कदली वारणवृक्षा रंभा मोचांशुमत्फला'
इत्यमरः । तासां परिचयेन सम्पर्केण शिशिराः शीता द्राचिडीनां चोलदेशाङ्गनानां
कर्पूरवदापाण्डूनि घनसारवच्छुभ्राणि 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः
सिताभ्रो हिमवाल्मुका' इत्यमरः । गण्डस्थलानि कपोलस्थलानि तैर्लुठितः संभग्नः
रयो वेगो येषां ते अमी स्पर्शगम्या दक्षिणे भवा दाक्षिणात्या वायव्यो मलयानिला
वान्ति चलन्ति । अत्र दाक्षिणात्यवायुषु धावत्पुरुषव्यवहारप्रतीत्या समासोक्ति-
रलङ्कारः । स्रग्धराच्छन्दः ।

भाषा

नारियली के बीच के कुहृत् ऐसा शब्द करने वाले जल को तरङ्गित करने
वाले, कावेरी नदी के किनारे के ताड के वृक्षों से चूने वाली ताडी से परिपूर्ण
(ताडी रखने के) बर्तनों के शब्दों से उग्ररूप धारण करने वाले, फूलने वाली
नीले (हरे) रंग के सेमर के या केलों के सम्पर्क से ठण्डे, चोलदेश की नारियो
के कपूर के ऐसे श्वेत गालों से टकराने से मन्द वेग, ये मलयानिल बह रहे हैं ।

भृङ्गालीभिरधिज्यमन्मथधनुर्लीलां लभन्ते लताः

किं पुष्पं न विभ्रतिं पुष्पधनुषत्रैलोक्यजैत्रास्रताम् ।

दोलान्दोलनकेलिलोलनित्तासंचारितास्त्रोऽधुना

पञ्चेपुश्चललक्षमेदविधिना गर्व समारोहति ॥७२॥

अन्वयः

लताः भृङ्गालीभिः अधिज्यमन्मथधनुर्लीलां लभन्ते । किं पुष्पं पुष्प-

घनुषः त्रैलोक्य-जैत्रास्त्रतां न विभर्ति । दोलान्दोलनकेलिलोलवनितासं-
चारितास्रः पञ्चेषुः अधुना चललक्षभेदविधिना गर्वं समारोहति ।

व्याख्या

लता वीरुध 'लता प्रतानिनी वीरुध' इत्यमर । भृङ्गालीभिर्भ्रमरपक्ति-
भिर्ज्या मीर्चीमधिगत अधिज्य सज्ज मन्मथस्य कामस्य घनुश्चापस्तस्य लीला शोभा
लभन्ते प्राप्नुवन्ति । किं पुष्प कुसुम पुष्पधनुष कामस्य त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य
जत्र जयनशीलमस्त्र तस्य भावस्त्रैलोक्यजत्रास्त्रता ता न विभर्ति न धारयत्यपि
तु सर्वाणि पुष्पाणि त्रैलोक्यजत्रास्त्रता धारयन्त्येव । दोलासु प्रेङ्गास्वान्दोलन-
केलय दोलावेगेनोपर्यधोगमनक्रीडास्ताभिलोलाश्चला वनितास्तासु सञ्चारितानि
सम्प्राप्तान्यस्त्राणि येन स अथवा वनिता एवाङ्गना एव सञ्चारितानि प्रयुक्ता-
न्यस्त्राणि येन स पञ्च इषवो बाणा यस्य स कामोऽधुनेदानीं वसन्तसमये
चलान्यस्त्रिणाणि लक्षाणि शरव्याणि 'लक्ष लक्ष्य शरव्य च' इत्यमर । अङ्गना-
रूपाणि कामरूपाणि वा तेषा भेदो विदारण तस्य विधि करण तेन गर्वं दर्पं
समारोहति प्राप्नोति । स्थिरलक्ष्यभेदादस्थिरलक्षभेदन कठिनमिति दर्पहेतु ।
काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ।

भाषा

लताएँ, भौरो की कतारो से युक्त होने से कामदेव के मीर्ची से युक्त अर्थात्
सज्ज घनुष की शोभा को प्राप्त कर रही है । कौन फूल, कामदेव के, तीनों
लोको को जीतने योग्य अस्त्रत्व को नहीं धारण करते हैं अर्थात् सभी फूल तीनों
लोको को जीतने वाले अस्त्र का काम करते हैं । हिंडोले के, ऊपर नीचे होने की
क्रीडा से चंचल कामियो और कामिनीओ पर अस्त्र का प्रयोग करने वाला
कामदेव इस वसन्त ऋतु में अस्थिर निशाने का भेदन करने के कार्य से, या
चंचल कामिनी रूपी अस्त्र का प्रयोग करने वाला कामदेव इस वसन्तऋतु में
कामुक रूपी अस्थिर निशाने का भेदन करने के प्रावीण्य से, घमण्ड कर रहा है ।

उन्माद्यन्मधुपेन पुष्पमधुना केलीशुवः पङ्किलाः

सर्वे भङ्गमयं दिशन्ति कुसुमप्राग्मारुतः पादपाः ।

चैत्रेणास्त्रपरम्पराव्ययविधौ दैन्यं परित्याजितः

कामः सम्प्रति बाणमोक्षरसिको लक्ष्येष्वलक्ष्येषु च ॥७३॥

क्रीडावनालीनिखिलपरिमलाचान्तये चञ्चरीकान् स्तौति । कमू इव जीव-
रक्षाभ्युपायं न भजते ।

व्याख्या

चारु भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूस्तव विक्रमाङ्गुदेवस्य विधोगे विरहे चन्दनाद्रेर्म-
लयपर्वतस्य परस्तादनन्तरं भुवः पृथ्वी श्रीखण्डानां चन्दनानां वाता वायवस्तैः
शून्या रहिता अभिलपति वाञ्छति । चन्दनवायोविरहसन्तापोद्दीपकत्वाज्जनस्थाने
तदागमनं कष्टप्रदमिति तस्य स्थितिर्मलयपर्वत एव भवत्वित्यभिलपतीति भावः ।
लीलायाः क्रीडाया उद्यानमुपवनं तस्मिन् क्रीडावाटिकायां कोकिलानां पिकाना-
मुत्सारणाय दूरीकरणाय सखीनां स्वसखीनां कलकलं शब्दप्राचुर्यं सृजत्युत्पादयति ।
कोकिलशब्दस्य विरहपीडाकारकत्वात् सखीकलकलेन कोकिलान् दूरीकरोतीति
भावः । क्रीडावनानां क्रीडोद्यानानामालोपु पङ्क्तिषु यो निखिलस्सकलः परि-
मलस्सुगन्धस्तस्याऽऽचान्तिः पानं तस्यै चञ्चरीकान् भ्रमरान् स्तौति प्रार्थयति ।
यदि भ्रमरैः सकलसुगन्धः पीतः स्यात्तर्हि सुगन्धाभावाद्विरहोद्दीपनं न स्यादिति
भावः । कमिव कीदृशं जीवरक्षायाः प्राणरक्षाया अभ्युपायं साधनं न भजते न
सेवते । सकलमेव प्राणरक्षोपायं सम्पादयतीति भावः ।

भाषा

सुन्दर भौवो वाली कामिनी, तुम्हारे वियोग में, मलयाचल के बाहर की पृथ्वी
को चन्दनवायुओं से रहित होना चाहती है अर्थात् चन्दन वायु मलयाचल को
छोड़कर अन्यत्र पृथ्वी पर कहीं न बहें, ऐसा चाहती है । क्योंकि विरहावस्था में
यह चन्दनवायु बहुत दुख प्रद होता है । सैर करने के बाग में कोयलो को उडा
देने के लिए अपनी सखियों से शोर कराती है जिसमें कोयलें भाग जाँय और
उनकी कूक सुनकर विरहावस्था में कष्ट न हो । बगीचो की बतार में के सब
सुगन्ध को पी जाने के लिए भीरो से बिनती करती है जिसमें विरहावस्था में
सुगन्ध से विरहज्वाला अधिक न भभक पड़े । कौन सा ऐसा उपाय है जिसे
प्राण बचाने के लिए वह नहीं करती है ।

मलयगिरिसमीराः सिंहलद्वीपकान्ता-

मुखपरिचयलब्धस्फारकर्पूरवासाः ।

द्रविडयुवतिदोलाकेलिलोलन्नितम्ब-

स्थलशिथिलितवेगाः सेव्यतामाप्नुवन्ति ॥७०॥

अन्वयः .

मलयगिरिसमीराः सिंहलद्वीपकान्तामुखपरिचयलब्धस्फारकर्पूरवासाः
द्रविडयुवतिदोलाकेलिलोलनितम्बस्थलशिथिलितवेगाः (सन्तः) सेव्यताम्
आप्नुवन्ति ।

व्याख्या

मलयगिरिसमीरा मलयाचलानिलाः सिंहलद्वीपस्य 'सीलोन' इति ख्यातस्य
कान्ताः स्त्रियस्तासा मुखान्याननानि तेषां परिचयः सम्पर्कस्तस्माल्लब्धः प्राप्तः
स्फारो बहुलः कर्पूरस्य वासः सुगन्धो यस्ते, द्रविडयुवतीनां चोलदेशाङ्गनानां
दोलाकेलयः प्रेङ्गाक्रोडास्तासु लोलन्तश्चलन्तो नितम्बा एव स्थलानि तंस्तरसघट्टनै-
रित्यर्थः । शिथिलितः शिथिलीकृतो वेगो जघो 'वेगः प्रवाहजघयोरपि' इत्यमरः ।
येषां ते तथा सन्तः सेव्यतां प्राप्नुवन्ति लभन्ते । मलयाचलानिलाः
सिंहलद्वीपनारीमुखसम्पर्कात् कर्पूरगन्धयुक्ताश्चोलदेशाङ्गनानां बोलाक्रोडासु
लोलनितम्बसघट्टनात् शिथिलीकृतवेगास्तन्तश्चन्दनजन्यं शैत्यं कर्पूरजन्यं सुगन्धं
नितम्बसघट्टनजन्य मन्दत्वञ्च वायूनां शीतलमन्दसुगन्धेति गुणत्रयं धारयन्तः
सेव्या भवन्तीति भावः । मालिनीचन्द्र. । उदात्तालङ्कारः ।

भाषा

मलयाचल के पवन, सीलोन की अङ्गनाओ के मुखो के सम्पर्क से कर्पूर
की सुगन्ध को धारण कर और चोलदेश की कामिनियो के रसयुक्त झूला झूलने
में चञ्चल नितम्बस्थलो से टकरा कर मन्दगति होने से सेवनीय हो गये थे ।
अर्थात् दक्षिणानिल, चन्दन का शैत्य, कर्पूर का सुगन्ध और नितम्बो की टक्कर
से मन्द गति, एव शीतल, मन्द व सुगन्ध इन तीनों वायुओ के गुणों से युक्त
होने से सेवनीय हो गये थे ।

पानीयं नालिकेरीफलकुहरकुहूत्कारि कल्लोलयन्तः

कावेरीतीरतालद्रुमभरितसुराभाण्डभाङ्कारचण्डाः ॥

उन्मीलन्नोलमोचापरिचयशिशिरा वान्त्यमी द्राविडीनां

कर्पूरापाण्डुगण्डस्यललुठिनरया वायवो दाक्षिणात्याः ॥७१॥

अन्वयः

नालिकेरीफलकुहरकुहूत्कारि पानीयं कल्लोलयन्तः, कावेरीतीरतालद्रुम-

अन्वयः

उन्माद्यन्मधुपेन पुष्पमधुना केलीभुवः पङ्किलाः (जाताः) सर्वे पादपाः कुसुमप्राग्भारतः भङ्गभयं दिशन्ति । सम्प्रति चैत्रेण लक्ष्येषु अलक्ष्येषु च बाणमोक्षरसिकः कामः अस्त्रपरम्पराव्ययविधौ दैन्यं परित्याजितः ।

व्याख्या

उन्माद्यन्तो मधुं प्रापिता मधुपा भ्रमरा येन स तेन पुष्पाणां कुसुमानां मधु रसस्तेन मकरन्देन केलीभुवः क्रीडास्थानानि पङ्किलाः कदमसंयुक्ता जाताः । सर्वे पादपा वृक्षाः कुसुमानां पुष्पाणां प्राग्भारतो बाहुल्यात्तद्भूरात् भङ्गस्य पतनस्य चूटनस्येत्यर्थः । भयं भीतिं दिशन्ति प्रकटयन्ति । सम्प्रत्यधुना चैत्रेण वसन्तेन लक्ष्येष्वलक्ष्येषु च लक्ष्येष्वलक्ष्येषु च निर्विचारमित्यर्थः । बाणमोक्षे शरसन्धाने रसिकः समासक्तः कामोऽस्त्राणां शस्त्राणां परम्परा समूहस्तस्या व्ययविधौ समुत्सर्जनेऽविचार्यं प्रयोगकरणे इत्यर्थः । दैन्यं दीनतां निरुत्साहमिति-भावः । परित्याजितः परिहापितः । अगणितपुष्पास्त्राणां समर्पणादस्त्रविषयकं कामस्य दैन्यं दूरीकृतमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ।

भाषा

भौरों को मदोन्मत्त करने वाले मकरन्द से क्रीडास्थलो में कीचड हो गया है । अर्थात् क्रीडास्थलो में अत्यधिक मकरन्द चूआ है । सभी वृक्ष अत्यधिक फूलों के बोझ से टूट जाने का भय सूचित करते हैं । इस समय निशाने का विचार न कर यथेच्छ बाण छोड़ने में आसक्त कामदेव की बाणों के अधिक खर्च अर्थात् समाप्त हो जाने की दीनता को वसन्त ने दूर कर दिया है । अर्थात् वसन्त में अत्यधिक फूलों के होने से, पुष्पसायक कामदेव को, बिना विचारे पुष्पबाणों का प्रयोग करने की कोई कमी नहीं है ।

नीता नूतनयौवनप्रणयिना चैत्रेण चित्रां लिपिं

हर्षाद्वर्षति का न काननमही पुष्पैः कटाक्षैरिव ।

दोलारूढपुरन्धिपीनजघनप्राग्भारमाधुन्वतः

किं मानद्रुमभञ्जनाय गहनं लङ्कानिलस्याधुना ॥७४॥

अन्वयः

नूतनयौवनप्रणयिना चैत्रेण चित्रां लिपिं नीता का काननमही कटाक्षैः

इव पुष्पैः हर्षात् न यर्षति । अधुना दोलारूढपुरन्ध्रिपीनजघनप्राग्भारम्
आधुन्वतः लङ्कानिलस्य मानद्रुमभञ्जनाय कि गहनम् ।

व्याख्या

नूतने नवीने यौवने युवावस्थायां प्रणयः स्नेहो यस्य स तेन चैत्रेण वसन्तेन
चित्रां विचित्रां विविधवर्णयुक्तां लिपिमक्षरविन्यासं शोभामित्यर्थः । नीता
प्रापिता का काननमही का क्रीडोद्यानभूमिः शुक्लस्य रक्तत्वनीलत्वात् कटाक्षरिवाऽ-
पाङ्गदशनैरिव 'कटाक्षोऽपाङ्गदशने' इत्यमरः । पुष्पैः कुसुमैर्हर्षादानन्दातिरेकाद्य
वर्षति वृष्टिं न करोति । उद्यानभूमिः पुष्पैराच्छादितेति भावः । अधुनाऽ-
स्मिन्समये दोलासु प्रेङ्गासु आरूढा उपविष्टाः पुरन्ध्रयो युवतयस्तासां पीनं स्यूतं
जघन स्त्रीकट्याः पुरोभागः 'पश्चाद्भित्तम्बः स्त्रीकट्याः क्लीये तु जघन पुरः'
इत्यमरः । तस्य प्राग्भारो विस्तारस्तमाधुन्वतः कम्पयतो लङ्कानिलस्य दक्षिण-
पवनस्य मानिनीनां मानरूपस्य द्रुमस्य वृक्षस्य भञ्जनाय पातनाय विनाशायै-
त्यर्थः । किं गहनं किं कठिनं, न दुष्करमित्यर्थः । सम्प्रत्यनायासेनैव मानिनीनां
मानभङ्गो भवतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ।

भाषा

नई जवानी में प्रेम रखने वाले वसन्त के कारण, रग विरगी विचित्र शोभा
को प्राप्त, कौन सी उद्यान की भूमि हर्षपूर्वक, कटाक्ष के समान फूलों की वृष्टि
नहीं करती है अर्थात् सर्वत्र पुष्पवृष्टि हो रही है । ऐसे समय में हिंडोलों पर
झूलती हुई कामिनीओं के तने हुए विस्तृत जघनस्थल को कपाने वाले दक्षिण
पवन के लिये मान रूपी वृक्ष को तोड़ कर गिरा देना अर्थात् नष्ट कर देना
क्या मुश्किल है ? अर्थात् वसन्त ऋतु में रग विरगी फूलों को देखने से, झूला
झूलने से जघनस्थल में कोंप कोंपी पैदा होने से और दक्षिणानिल के स्पर्श से,
मानिनियों का मान अनायास ही छूट जाता है ।

पौलस्त्योद्यानलीलाविटपितलमिलन्मैथिलीपादमुद्राः

कर्पूरद्वीपवेलाचलविपिनतटीपांसुकेलीरसज्ञाः ।

क्रीडाताम्यूलचूर्णग्लपितमुखहृतक्लान्तयः केरलीना-

मामोदन्ते समीराः स्मरसुमटजयाकाङ्क्षिणो दाक्षिणात्याः ॥७५॥

अन्वयः

पौलस्त्योद्यानलीलाविटपितलमिलन्मैथिलीपादमुद्राः कर्पूरद्वीपवेला-
चलविपिनतटीपांसुकेलीरसज्ञाः केरलीनां क्रीडाताम्बूलचूर्णग्लपितमुखहृत-
श्रान्तयः स्मरसुभटजयाकाङ्क्षिणाः दाक्षिणात्याः समीराः आमोदन्ते ।

व्याख्या

पौलस्त्यस्य रावणस्योद्यानमुपवनमशोकवाटिका तस्य लीलाविटपी क्रीडावृक्षो-
ऽशोकतस्तस्य तलेऽथो मीलन्त्यो विघटन्त्यो चिरकालादस्पष्टीकृता इत्यर्थः ।
मैथिल्या सीताया पादमुद्राश्चरणचिह्नानि यैस्ते, कर्पूरद्वीपस्याऽन्तरीपविशेषस्य
वेलाचल समुद्रतटस्थपर्वतस्तस्य विपिनतटी वनतटी तस्याः पासवो घूलयस्तासु
केली क्रीडा तस्या रसज्ञा रसिका, केरलीना केरलदेशजकामिनीना क्रीडाभी-
रत्यादिक्रीडाभिस्तान्बूलेन चूर्णेन कर्पूरेण च ग्लपितानि खिन्नानि श्रान्तानीत्यर्थः ।
मुखान्याननानि तेषां हृता दूरीकृता क्लान्तिम्लानता यैस्ते, स्मर एव काम एव
सुभटो सुयोद्धा राजा तस्य जयस्य विजयस्याऽऽकाङ्क्षिण इच्छुका दक्षिणे भवा
दाक्षिणात्या समीरा वायव्ये दक्षिणानिला इत्यर्थः । आमोदन्ते आमोद सुगन्ध हर्षं
वा 'आमोद सोऽतिनिर्हारी' इत्यमरः । परितो विस्तारयन्ति । स्रग्धराच्छन्दः ।

भाषा

रावण की बाग में विद्यमान, लीलावृक्ष अशोक के नीचे श्री सीता जी के
चरणचिह्नो को अधगिटा करने वाले, कर्पूर द्वीप में समुद्र तट के पर्वत के
प्रान्तभाग में विद्यमान जगल की घूलि में खलवाट करने के रसिक, केरलदेश की
अङ्गनाओं के रत्यादिक्रीडाओं में पात और कपूर के खाने से श्रान्त अत एव
खिन्न मुखों की ग्लानि को दूर करने वाले और वीर राजा कामदेव का विजय
प्राप्त होने की अभिलाषा रखने वाले दक्षिणानिल, चारों ओर सुगन्ध या हर्ष
फैला रहे हैं ।

यश्चूताङ्कुरकन्दलीकवलनात्कर्णामृतग्रामणी-

श्रायामात्रपरिग्रहेऽपि जगृहे पञ्चपुत्रैत्रेपुताम् ।

ताम्यत्तालुपिटङ्गमंकटतटीमञ्जारतः पञ्चमः

सोऽयं कोकिलकामिनीगलविलादामूलमुन्मूलति ॥७६॥

विरहविधुरकामिनीसहस्र-प्रहितमनोभवलेखसूक्तिमिश्रैः ।
सुरभिसमयवर्णनैरकुर्वन्निति नृपतेरथ वन्दनः प्रमोदम् ॥७७॥

अन्यथः

अथ वन्दनः इति विरहविधुरकामिनीसहस्रप्रहितमनोभवलेखसूक्ति-
मिश्रैः सुरभिसमयवर्णनैः नृपतेः प्रमोदम् अकुर्वन् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर वन्दन स्तुतिपाठका इति पूर्वोक्तप्रकारेण विरहेण कान्तविद्यो-
गेन तज्जनितवलेखेनेत्यर्थं । विधुरा विह्वला कामिनीस्तासा सहस्र तेन प्रहिता.
प्रेषिता मनोभवलेखा कामसम्बन्धिलिखितपत्राणि तेषु सूक्तयस्सुभाषितानि
ताभिर्मिश्राणि मिलितानि तं सुरभिसमयस्य वसन्तर्तो 'वसन्ते पुष्पसमयस्सुरभि'
इत्यमरः । वर्णनानि तैर्नृपते राज्ञो विक्रमाङ्कदेवस्य प्रमोदमानन्द मनोविनोदमि-
त्यर्थं । अकुर्वन् चक्र । पुष्पिताप्रावृत्तम् ।

माया

इस प्रकार स्तुतिपाठक लोगो ने, विरह से व्याकुल भई हुई हजारों कामिनीओं
के द्वारा भेजे जाने वाले प्रपत्रों की सूक्तियों से मिश्रित, वसन्त ऋतु के
वर्णनों से, राजा विक्रमाङ्कदेव को आनन्दित किया ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव विद्यापति-वाश्मीरकभट्ट श्री बिल्हण विरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये सप्तम सर्ग ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽथ दामोदरात्
भारद्वाजघुघोत्तमात्समुदितः श्री विश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुबेरपण्डितधरात्सम्प्राप्तसाहाय्यक—
श्रीकायुर्ममिदं रामाकरुण्य सर्गे नवे सप्तमे ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

॥ श्रीसङ्कष्टनाशिन्यै नमः ॥

— हरि ॐ —

॥ श्री गणेशाय नम ॥

॥ श्री सङ्ख्यनाशिन्यै नम ॥

परिशिष्टम्

क.

विश्रामाङ्गदेवचरितमहाकाव्यस्य सप्तसर्गान्तर्गताः
सूक्तयः ।

प्रथमसर्ग—

श्लोकाः

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः ।
वैदर्भरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलामप्राप्तभूः पदानाम् ॥ ६ ॥

साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं कणामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।
यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवन्ति ॥ ११ ॥

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथैष्टं नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥ १२ ॥

कुण्ठत्वमायाति मुखः कवीनां साहित्यविधाश्रमवर्जितेषु ।
कुर्यादनाद्रूपु किमङ्गनानां केशेषु कृष्णागरुधूपवासः ॥ १४ ॥

व्युत्पत्तिरायजितकोविदाऽपि न रञ्जनाय क्रमते जडानाम् ।
न मौक्तिकच्छिद्रकरी शलाका प्रगन्मते कर्मणि टङ्किकायाः ॥ १६ ॥

कथासु ये लब्धरसाः कवीनां ते नानुरज्यन्ति कथान्तरेषु ।
न ग्रन्थिपर्णप्रणयाश्वरन्ति कस्तूरिकागन्धमृगास्त्रयेषु ॥ १७ ॥

लङ्कापतेः सङ्कुचितं यशो यद् यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः ।
स सर्व एवाऽऽदिकवेः प्रभावो न कोपनीयाः कवयः हितोन्द्रैः ॥२७॥

द्वितीयसर्गे—

फलं हि पात्रप्रतिपादनं श्रियः ॥ ॥२६॥

प्रियप्रसादेन विलाससम्पदा तथा न भूषाविभवेन गेहिनी ।
सुतेन निर्व्याजमलीकहासिना यथाङ्कपर्यङ्कगतेन शोभते ॥३२॥

किमश्वमेधप्रभृतिक्रियाक्रमैः सुतोऽस्ति चेन्नोभयलोकवान्धवः ।
ऋणं पितृणामपनेतुमक्षमाः कथं लभन्ते गृहमेधिनः शुभम् ॥३४॥

तृतीयसर्गे—

परां प्रतिष्ठां लिपिषु क्रमेण जगाम सर्वासु नरेन्द्रसन्तुः ।
पुण्यात्मनामत्र तथाविधानां निमित्तमात्रं गुरवो भवन्ति ॥१७॥
इयं हि लक्ष्मीर्धुरि पांसुलानां केषां न चेतः कलुषीकरोति ॥४२॥

चतुर्थसर्गे—

शुभाशुभानि वस्तूनि सम्मुखानि शरीरिणाम् ।
प्रतिविम्बमिवायान्ति पूर्वमेवान्तरात्मनि ॥३४॥

न कैश्चिदपि लभ्यन्ते निष्कम्पाः सुखसम्पदः ॥४६॥

उचिताचरणे केषां नोत्साहचतुरं मनः ॥६१॥

न कृच्छ्रेऽपि महाभागास्त्यागव्रतपराङ्मुखाः ॥६७॥

महात्मनाममार्गेण न भवन्ति प्रवृत्तयः ॥६५॥

एषा भगवती केन भज्यते भवितव्यता ॥६७॥

त्यागो हि नाम भूपानां विश्वसंवननौषधम् ॥११०॥

किं लक्ष्मीसुखमुग्धानामसम्भाव्यं दुरात्मनाम् ॥१११॥

राज्यग्रहगृहीतानां को मन्त्रः किं च मेपजम् ॥११५॥

पञ्चमसर्गो—

किं न सम्भवति चर्मचक्षुषां कर्म लुब्धमनसाममात्त्विकम् ॥५॥

अप्रतर्क्यभुजवीर्यशालिनः सङ्कटेप्यगहनास्तथाविधाः ॥६॥

वारणः प्रतिगजं विलोकर्यंस्तद्विमर्दरसमांसलस्पृहः ।

आददे न विरादं नदीजलं शीलमीदृशममर्षशालिनाम् ॥१२॥

दूषणं हि मुखरत्वमर्थिनाम् ॥१३॥

यत्र तत्र भुजदण्डचण्डिमा चित्रमप्रतिहतो मनोभुवः ॥१४॥

शालुपेन्द्रमनदातनिक्रमस्त्यक्तचापलमसावर्धयन् ।

दीपयत्यग्निप्राग्दृष्टिका कोपमप्रणतिरेव तादृशाम् ॥२६॥

प्लान्ताय जगतः प्रगल्भते नो पुगान्तसमयं पिनाम्बुधिः ॥३६॥

केसरी वसति यत्र भूधरे तत्र याति मृगराजवामसौ ॥३८॥

तेन तस्य वचनेन चारुणा प्राप कुन्तलपतिः प्रसन्नताम् ।

वीररोपपिपवेगशान्तये मेपजं विनय एव तादृशाम् ॥४७॥

कामुकेषु मियमात्रमीक्षते नित्यकुण्डलितकामुकः स्मरः ॥४८॥

दोषजातमवधीर्य मानसे धारयन्ति गुणमेव सज्जनाः ।

क्षारभावमपनीय गृह्यते वारिधेः सलिलमेव वारिदाः ॥५१॥

वेत्ति कश्चरितमुन्नतात्मनाम् ॥५२॥

कार्यजातमसमाप्य धीमतां निद्रया परिचयोऽपि कीदृशः ॥७३॥

अद्यजातमपि मूर्ध्नि धार्यते किं न रत्नममलं वयोधिकैः ॥८३॥

षष्ठसर्गे—

यशसि रसिकतामुपागतानां तृणगणना गुणरागिणां धनेषु ॥२॥

कुसुममृदूनि मनांसि निर्मलानाम् ॥३॥

प्रणयिषु शुभचेतसां प्रसादः प्रसरति सन्ततिमप्यनुग्रहीतुम् ॥६॥

मरणमपि तृणं समर्थयन्ते मनसिजपौरुषवासितास्तरुण्यः ॥१३॥

अवतरति मृगीदृशां तृतीयं मनसिजचक्षुरुपायदर्शनेषु ॥१४॥

अपि नयनिपुणेषु नो भरेण क्षिपति पदं किमुत प्रमादिषु श्रीः ॥२८॥

अवतरति मतिः कुपाधिदानां सुकृतविपर्ययतः कुतोऽपि ताडक् ।

झटति विघटते यया नृपश्रीस्तटगिरिसंघटितेव नौः पयोध्रेः ॥२९॥

व्रतमिदमिह शस्त्रदेवतानां दृढमधुनापि कलौ निरङ्कुशोऽपि ।

अचिनयपथवतिनं यदेताः प्रबलमपि प्रघनेषु वञ्चयन्ति ॥३०॥

सकलमपि विदन्ति हन्त शून्यं क्षितियंतयः प्रतिहारवारणाभिः ।
 क्षणमपि परलोकाचिन्तनाय प्रकृतिजडा यदमो न संभन्ते ॥३२॥
 गुणिनमगुणिनं वितर्कयन्ती स्वजनमभिन्नमनाप्तमाप्तवर्गम् ।
 वितरति मतिविभ्रवं नृपाणामियमुपसर्पणमात्रकेण लक्ष्मोः ॥३६॥

मलिनधियां धिगनार्जवं चरित्रम् ॥६१॥

इह हि विहितभूरिदुष्कृतानां विगलति पुण्यचयः पुरातनोऽपि ॥६४॥

यशसि रतिर्महतां न देहपियडे ॥७७॥

विमलविजयलालसाः खलानामवसरमल्पमपि प्रतीक्षिषन्ति ॥७८॥

त्रिभुवनमहनीयबाहुधीर्यद्रविणविभूतिमतां किमस्त्यसाध्यम् ॥८१॥

दासी यद्भवनेषु विक्रमधनक्रीता ननु श्रीरियम्
 तेषामार्थतपोषणाय गहनं किं नाम पृथ्वीभुजाम् ॥८६॥

सप्तमसर्गे—

गुणो हि काले गुणिनां गुणाय ॥३२॥

—धीरस्तु—

परिशिष्टम्

ख.

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्य सप्तसर्गान्तर्गतानां श्लोकानां
अकारादिवर्णानुक्रमेणाऽनुक्रमणिका ।

	पृष्ठ		पृष्ठ
“अ”		अथ सुरपथवल्गाद्विष्य	... ४०८
अकथयदवनीन्दो	... १४८	अदत्त चापरिच्छिन्न	... २४६
अकाण्डे विधिचाण्डाल	... २३४	अदरिद्रीकृता भूमि	... २३७
अकार्येऽपि कुमारस्य	... २७३	अदर्शयत्कामपि	... १९४
अखर्वगर्वस्मितदन्तुरेण	... ३९	अदृश्यं वैश्चिदागत्य	... २२६
अगणितसृणिभि	... ३७०	अधरहसितकिशुका	... ३५०
अगाधपानीयनिमग्न	... ६९	अधीतवेदोऽस्मि कृत	... ११५
अग्रजे तृणवर्दपित	... ३०६	अध्युवासवनवासमण्डल	... २९६
अग्रे समागतेनाऽथ	... २६१	अनन्यसामान्यगुणत्व	... १८
अङ्कवर्तितमशङ्कमा	... २८२	अनन्यसामान्यतनूज	... १२८
अङ्गानि चन्दनरसादपि	... ३३९	अनभ्रवृष्टि श्रवणामृतस्य	... ८
अचिन्तयन् च किं वार्यं	... २७६	अनर्थवाताविहृत	... २३१
अतिदूर समुत्प्लुत्य	... २४५	अनियतविजयश्रियि	... ३९७
अतिविशदतया दिशा	... ४०७	अनुवृत्तसमवर्तिपान	... ३९९
अति शिशिरतया मरुत्सु	... ४०६	अनुचितममुना	... ३६८
अत्यजत्प्रतिगज	... २९०	अनुसरदसितातपत्र	... ३७०
अत्र द्वाविडभूमि	... २०४	अन्तक प्रतिभटक्षमा	... २८५
अत्रान्तरेभूज्जयसिंह	... १६८	अन्तर्दाहमिवालोच्य	... २३६
अत्रान्तरे मन्मथवाल	... ४१२	अन्यपौरुषगुणे	... ३११
अथ कतिपु चिदेव	... ३६०	अन्यायमेक वृत्तवान्	... ७६
अथ बालबला	... २४९	अन्योन्यकण्ठाश्लेषेण	... २६२
अथ नृपतनये वृत्तप्रयाणे	... ३६९	अन्विव्यन्मरणोपाय	... २१५
अथ समुचिते कर्मण्या	... १४९	अपरिथ्रान्तसताप	... २३४

	पृष्ठ		पृष्ठ
अगसरणमितं परंमि	... ३८७	अशेषविघ्नप्रति	... ७
अगारवीरघ्न पारगम्य	... ६४	अमिनविलमिनेन	... ३७७
अपाहातुन्तलो	... २६६	अमुभिरपि वियामुभि	... ३९४
अपि स्वयं गद्गुज	... ४७	अस्मरद्विरददा	... २९१
अपूर्वं कोपि दुर्मेया	... २५५	अहमहमियया	... ३८९
अप्रयाणरहितै	... ३३०	अहह महदनर्थ	... ३८०
अप्रियावेदने विहा	... २२९	अहो नु चैत्र प्रति	... ४१५
अप्रवीच्य भास	... ३१४	अहो नीयंमहो धर्म	... २५५
अभजन मणिगुण्डल	... ३५४		
अभज्यन्त गजैलस्य	... २०७	“आ”	
अभिसारणारा	... ३६६	आचर्यं वर्णाटपते	... १७३
अभ्यागहेनो क्षिपत	... १६३	आकान्तरिपुत्रेण	... २२५
अमुष्य लोमत्रितया	... १०६	आम्यायिवासीमि कथाद्भुतेषु	... ६६
अम्भोधि श्रीभुजङ्गस्य	... २१२	आत्मानमुन्मददा स्थ	... २४०
अर्धमनप्रणयपूर्णं	... ३३८	आपाण्डुपाण्डुधमालोल	... २३३
अल घुट्टस्यक्षिति	... १२२	आरक्तमर्घ्यापिणतत्पराणा	... २७
अल विपादेन	... ११४	आर्येण मीकुमार्यैव	... २५८
अलक्षण बालमृगाधि	... १०९	आलम्ब्य हार करपल्लवेन	... १५२
अलङ्करो यद्भुत	... १६९	आलुपेन्द्रमयदातवित्रम	... २९८
अलङ्कृता दुष्प्रसहेन	... १३६	आसन्नरत्नगृहभित्तिषु	... १४७
अलम्ब्यत प्राक्कन	... १४५	आसीत्तस्य समुत्सुक्	... २०२
अलीविकोल्लेख	... १९	आस्ते यदंरावणवारणस्य	... ३१
अवगाहितनि शेष	... २२७	आज्ञापयामास च	... १९१
अवतरति मति	... ३६२	आज्ञा शिरश्चुम्बति	... १७१
अवन्ध्यपातानि	... ५८		
अवागुर नेत्र	... १०५	“इ”	
अविरततृणीसहस्र	... ३६६	इति क्षितीन्द्रश्चिरमिन्दु	... १२१
अविस्मृतश्चम्बक	... १०२	इति गिरमभिधाय निष्कलङ्का	... ३८३
अवीक्षमाणा सदृश	... ११०	इति भ्रमत्सौरभमासलेन	... ४२०
अशक्तिरस्यास्ति	... १८७	इति मुषितधिय	... ३६३

	पृष्ठ		पृष्ठ
इति मे कृतकृत्यस्य	... २३९	उन्नम्य दूर मुहु	... ४२६
इति स मनसा	... २७८	उघ्नद्रपंक्तिस्थित	... ४४६
इति स्फुरच्चारु	... १४०	उन्माद्यन्मधुपेन	... ४६५
इत्य वियोगज्वर	... ४५३	उपरि निपतितः	... ३९६
इत्यादिभिरिचत्रतरैर्वचोभि	... १८८	उपरि प्रतिबन्धेन	... २७१
इत्युक्त्वा विरते	... २४७	उपविश्य शनैः	... २३२
इत्युदीरितवता	... ३३७	उभयनरपतिप्रताप	... ४०३
इय त्वदीया दयिता	... १२२	उरसि मनसिजा	... ३५३
इह निहतनय.	... ३८१	उल्लेखलीला घटना	... १५
इहैव सङ्ग. फलवान्	... ४५२	उवाच कण्ठागत	... १०८
		उवाह धीता क्षिति	... १३०

“इ”

ईदृशी सुजनतामजानता ... ३१५

“ए”

“उ”

उच्चचाल पुरतः	... २९७	एकस्तनस्तुङ्गतरः	... ४
उच्चै स्थित तस्य	... १६७	एकत्रचासादवसानभाज.	... ७९
उत्बन्धरानेव रणाङ्गणेषु	... १९७	एकस्य सेवातिशयेन	... २५
उत्खातविश्वोत्कट	... ४७	एवातपत्रोजितराज्य	... २००
उत्तम्भयामास पथो	... ८३	एतद्दु खानभिज्ञेभ्यो	... २४९
उत्तर्जनीकेन मुहु	... ३८	एतानि निर्यान्ति वचासि	... १८१
उत्प्रतापदहन	... ३०९	एनमेत्य जयकेशिपार्थिव.	... २९७
उत्सङ्गमारुह्य	... १५७	एवविषदुराचार	... २४८
उत्सङ्गे तुङ्गभद्राया	... २४२	एव विनिश्चित्य कृत	... १७१
उदञ्चदानन्द जल	... १२५	एवमादिभिरनेन	... ३२१
उदञ्चयन्विशुक	... ४४७	एष स प्रियतमः त्रिय.	... ३३५
उदञ्चितभ्रमुखराणि	... १३९	एपास्तु चालुक्य	... २४

“ओ”

उदरालोडनोद्भ्रान्त	... २१७		
उदृण्डा तेन डिण्डीर	... २४४		
उद्भूतचामरोद्दाम	... २७०	ओर्वाग्नितप्तपाथोघो	... २०९

	पृष्ठ		पृष्ठ
“ख”			
खङ्गवारि भवत किमुच्यते	३०३	चालुक्यरामे हरिदाहिनीभि	१९२
		चालुक्य वशामल मौक्त्तिक	५६
		चालुक्यवशोऽपि यदि	१७५
“ग”			
गगनमूपगतेन शोभते	३५८	चिन्तया दुर्बल देह	२२२
गजोन्मूलितनिक्षिप्त	२११	चिन्तामणिर्यस्य पुरो वराक	७३
गम्भीरता चाटुपरा	४५४	चुचुम्ब वक्राणि चकर्ष	४२८
गते समार्पित नरनाथचक्रे	४१२	चूतद्रुमाली भुजपञ्जरेण	४४५
गते हिमर्तो ध्रुवमुष्णखिन्न	४४०	चेतसोऽपि दधतीरल	३२८
गतोऽपि यत्र प्रतिविम्ब	९२	चोलकेलिसलिलावगाहन	३३३
गलितोत्तुङ्गशृङ्गत्वात्	२२०	चोलभूमिपतिरप्यनन्तर	३२२
गायन्ति स्म गृहीतगौड	२०१	चोलभूमिपतिरुज्वलैर्गुणै	३११
गाहतेऽत्र धृतकार्मुके	३२०	चोलस्य यद्भूतिपलायितस्य	८६
गिर निपीय श्रुति	१२४	चोलान्त पुरगहप	२२१
गिरमिति स निशम्य	३८७	“ज”	
गिरा प्रवृत्तिर्मम नीरसाऽपि	२२	जगत्त्रयीकार्मणकर्मणि	९८
गीतेषु याता किमु	४२९	जगत्यनर्घेषु समस्तवस्तुषु	१०७
गुणिनमगुणिन वितर्कयन्ती	३६७	जगाद देवोऽथ मदीप्सितस्य	१७२
गुप्तभूपणरवेव सर्वत	२८२	जगाम याङ्गेषु रथाङ्गनाना	३०
गृहशिखरमगन्धमध्यरो	३५१	जडेषु जातप्रतिभाभिमाना	१४
गृहोदरस्थे जरतीपरिग्रहे	१४४	जनेषु दोलातरला	४२२
गृह्णन्तु सर्वे यदि वा	१०	जयन्ति ते पञ्चमनादमित्र	८
ग्रहकलितमिवाभ्रज	३८०	जयैकरागी विजयोद्यमेषु	८४
“च”			
चकार कल्याणमिति	८९	जलाशया यत्र हसन्ति	९३
चक्रु स्तम्भेरमा पृष्ठे	२६७	जवसमुचितधावनानुलुपा	३७६
चचार चूतद्रुममञ्जरीषु	४४३	जात पापरत कैश्चित्	२६४
चञ्चच्चारणदीयमान	१४९	जानामि वरिक्कणान्ति	२४१
घन्दनस्यन्दि डिण्डीर	२०८	जानामि मार्गं भवतो	१८३
		जिगीषव केऽपि विजित्य	४९
		जैत्रवाजिपुतना	३२८

	पृष्ठ		पृष्ठ
ज्येष्ठं गुणैर्गोरिष्ठोऽपि	... २६३	तस्मिन्विरुद्धे गिरि	... १९५
ज्येष्ठ परिम्लानमुख	... १७६	तस्मिन्समाकर्षति	... १९५
ज्येष्ठे कृतेऽपि प्रतिपत्ति	... १८९	तस्य भूरिगुणरत्न	... ३१७
		तस्य मग्नमयती	... २८३
		तस्य बाहनमेकैक	... २१४
		तस्य राजजघनुष	... ३००
त बालचन्द्रपरि	... १६४	तस्यारिलक्ष्मी	... २००
तं विभाव्य रभसा	... २९९	तां विषाय कतिचिद्दिना	... २९३
तच्चमूरजसि दूरमुद्गते	... ३२५	तातश्चिर राज्यमलङ्क	... १७७
तटद्रुमाणां प्रति	... ९५	तुङ्गभद्रा नरेन्द्रेण	... २४४
तत कतिपर्यरेव	... २४३	तेजस्विनामुपति	... १६७
तत प्रदीपेष्वपि	... १४३	तेजोनिधीनां रत्नानां	... २७०
तत्र दीन्द्रनिवहा	... २८८	तेन केरलभूपाल	... २१६
तत्पुम्भिकुम्भस्थल	... १९२	तेन तस्य वचनेन	... ३१३
तत्प्रतापमकोचन्त	... २२०	तेन सैन्यधनुषां	... ३२९
तत्र दक्षिणतटे कृत	... ३३३	तेनानास्पदमात्मीय	... २२४
तत्रावतीर्य धीरेयो	... २४६	तेनैव युवराजत्व	... २३९
तथाविधायां तदुत्त	... १२१	त्यक्त्योपविष्टान्यदसौ	... १५४
तथेति देव्या कृत	... ११८	त्यजन्ति हंसर सरसी	... १०४
तथेति वचन राज	... २४३	त्यागमेव प्रचारान्ती	... २७७
तदुद्भवंभूपतिभि	... ५०	त्वं क्षेत्रमित्रं यदि	... ४५०
तदेव तावत्सप्त	... ११६	त्वं दृष्टदोषोऽपि पुन	... ४५३
तदेव विद्याभ्यस्तु	... १७८	त्यत्रिया गिरिगुहाश्रये	... ३०८
तद्गुणितपदसप्त	... २१४	स्वद्भुजप्रणयिचाप	... ३०४
तद्वाह्वदण्डविशेये	... २५३	स्वगिरि महति यत्रा	... ३८५
तद्भ्रयात्सिंहलदीप	... २१८	स्वरोपयातप्रिय	... ४३१
तन्मे प्रमाणीपुत्र	... १८५	स्यादशेन विजिगीषुणा	... ३०५
तत्र स्वहस्ताहत	... ११८		
तवादिबूर्म घर्माणि	... २५०		
तस्माद्भूदाहवमल्ल	... ६५		

	पृष्ठ		पृष्ठ
दक्षिणाणंबतटाद्रुपागतं	३३१	“घ”	
दधिरे तद्गजा पाद	२१३	घत्से जगद्रक्षणयामिकत्व	१७२
दर्शयन्तममृतद्रवो	३१७	धर्मद्रुहामन निवारणाय	३५
दहत्यशेष प्रतियोगि	८७	घात्रेयिकिया स्मित	१५५
दिग्गजश्रवणमङ्ग	३३३	धुनानेन धनुश्चित्त	२१८
दिग्गजास्त्यजतस्वैर	२५१	धृतसुभटकरङ्गमङ्कुवति	४०२
दिग्गजयव्यसनिना पुन	३१६	धैर्येण तस्मिन्नवधीर्यं	१६५
दिग्मित्तय शरश्रेणि	२३७	धैर्यस्य धाम विधि	३४०
दीपप्रतापानलसन्निधानात्	६८	ध्रुव रणे यस्य	७२
दुरायहृदचन्दनमारुतस्य	४१८	ध्रुवमरिषु पद व्यधत्त	३९८
दृप्तारिदेहो समरोपमदं	५९		
दृश्यन्तेऽद्यापि तद्भूति	२२२	“न”	
देया विलापट्टकपादमुद्रा	४१६	न दुर्जनानामिह	१६
देवस्य चालुक्यविभू	१५२	नन्दनद्रुमनिकुञ्ज	३२६
देवोपदेशाद्गुण	१९०	न भोजराज कविरञ्जनाय	१९९
दोर्दण्डदर्पादद्रविड	८४	नयनगतिमरातिवीरचूडा	३९३
दोलाधिखडस्य बधू	४२१	नरपतितनय कयापि	३५५
दोलाविनोदेन विलास	४२२	नरेन्द्रकान्ता कुचहेम	१३१
दोलासु यद्दोलनमङ्गलाना	४२५	नरेन्द्रपुत्रस्य कृते	१३२
दोषजातमवधीर्यं	३१६	नवप्रतापाडकुरचक्रकान्तया	१४६
द्रविडनरपतिप्रताप	३५७	नवीनदन्तोद्गमसुन्दरेण	४३४
द्रविडनरपतेरदत्त	३४४	न शशाक निराकर्तुं	२७५
द्रविडनृपतिपुत्रिका	३४६	नाद्ययावदवलोकिता	३२१
द्रविडपतिकथाद्भुत	३४५	नारिकेलफलखण्ड	२९५
द्रविडबलभरे क्रमा	३७९	नि शेषनिर्वासितराज	७०
द्रविडविणयराज्य	३४८	निखातरक्षीपधिगोह	१४४
द्राविडोऽपि नृपति	३३४	निजतनुभरगोरवाद्	३७२
द्विरदपतिरमुष्य	४०१	निजदशनयुगैव बद्धवारा	३७१
द्वीपक्षमापाल	५१	निजासु राजधानीषु	२५२
द्वीपेषु कर्पूरपरागपाण्डुषु	५१	निधि प्रतापस्य पद	१२३

	पृष्ठ		पृष्ठ
प्रियप्रसादेन विलाससम्पदा...	११०	भोगाय वैपुल्यविशेष	३८
प्रेषितंरथ तयो परस्पर ...	३३५	भोजदमापालविमुक्त	७१
प्रीतिप्रकर्षणपुराणरीति ...	१२	भ्रमयनइकुश दपात्	२७४

“फ”

फलेन शून्य सुतरा ...	१०८
फालेदिव्यमिवागृह्णन् ...	२६८

“व”

बले समुल्लासमपाचकार ...	१३४
बहुना किं प्रलापेन ...	२७५
बहुभिरभिहितं किमद्भुतं ...	३७९
बाणेन हत्वा मृगमस्य ...	४१७
बाधिर्यमिव मङ्गल्य ...	२६५
बाहुराहवमल्लस्य ...	२५१
ब्रह्मपिभिर्ब्रह्ममयी ...	२६
ब्रूमस्तस्य किमस्त्रकोशल ...	८७

“भ”

भवभुवनमहोत्सवे ...	३८६
भाग्यभूमिमपि भारतादिषु ...	३०९
भाग्यं प्रभूतं भगवान् ...	१८०
भिषग्भिरापादितसर्व ...	१४२
भुजप्रभादण्ड इवोर्ध्वगामी ...	१
भूपेषु कूपेष्विवरिक्त ...	६७
भूमृतसहस्रापितदेहरन्ध्री ...	५८
भृङ्गालीभिरधिज्यमन्मथ ...	४६४
भृङ्गैर्विश्वविद्योगिवर्ग ...	४५७

“म”

मदकरटिनमुक्त्वटप्रताप ...	३८८
मदस्तम्बेरमैस्तस्य ...	२०७
मदिरेव नरेन्द्रथी ...	२६४
मनस्विनीना मनसो ...	४४१
मन्युपङ्ककलुप समु ...	२८७
मम शुद्धे कुले जन्म ...	२४०
मया निपीड्यमानास्ते ...	२७७
मलयगिरिसमीरा ...	४६२
मलयेन तदीयस्त्री ...	२१०
मर्मव्यथाविस्मय ...	४४६
महति समरसङ्घटे ...	३९३
मातृस्तनोत्सङ्गविलास ...	१५३
मानग्रन्थिकदर्थनाय ...	४५५
मीलद्विलासालकापल्लवा ...	४६
मुखपरिचितराजहस ...	४०५
मुखमसितपताकया ...	३८९
मुखेन्दुसञ्चारकृताभिलाष ...	१५९
मुदितमनसि जातमानसिद्धौ ...	३४४
मुष्टिप्रविष्टारुणरत्नदीप ...	१५४
मुहु प्रकोपादुपरिस्थितासु ...	१३८
मृगाङ्कचूडस्य किरीट ...	१२०
मृगीदृश श्यामलचूचुक ...	१३२
मृणालसूत्र निजवल्लभाया ...	२६
मृदुहृदयतया गुणानुरागा ...	३४७
मौलिकुम्बितवसुन्धरा ...	३०१

	पृष्ठ		पृष्ठ
		“२”	
म वारिधि. प्रज्वलदस्त्र ...	८०	रञ्जित परिजनोऽस्य ...	३३१
य वीक्ष्य पाथोधिरधिज्य ...	८१	रणजलधिविलोढन ...	३७३
य. कोटिहोमानलधूमजालै ...	७१	रण रभसविलास ...	३४७
यत्पार्थिवं शत्रुकठोरकण्ठ ...	४७	रत्नोत्करग्राहिपु ...	८१
यत्पूरयामास विलासदोला ...	४२७	रथस्थिताना परिवर्तं ...	४१४
यत्र तिष्ठति विरोध ...	२९४	रसध्वनेरध्वनि ये ...	१७
यत्र मास्तविधूत ...	२९५	राजहसमिव बाहु ...	२८६
यथाविधि विधायाथ ...	२५९	राज्ञा प्रणामाञ्जलि ...	१५८
यदात्तपत्र मम नेत्र ...	३२	रामस्य पित्रा भरतो ...	१७८
यदि प्रहास्तस्य न राज्य ...	१८६	राशोकृत विश्वमिवावलोक्य ...	८२
यदीयलीलास्फटिक ...	९५	राशोकृता पुष्पपरामपुञ्जा ...	४३८
यदीयसोषध्वजपट्ट ...	१०१	रुद्धवर्त्मसु गजेषु वाजिन. ...	२९०
यदुत्थित सोऽद्भुतसग्रहेण ...	१५६	रुधिरपटल कर्दमेन दूर ...	३९१
यद्वा मृषा तिष्ठतु दैन्य ...	४१८	रुधिरमृतकपालपक्ति ...	३९५
यद्वैरिसामन्तनितम्बिनीना ...	७९		
यत्नन्दने कल्पमही ...	३३	“ल”	
यदा कूचिकया चित्र ...	२१९	लक्ष्मीरिवप्रदानेन ...	२६१
यशोवतस नगर ...	६५	लक्ष्म्या कर ग्राहयितु ...	१७६
यश्चूताद्भुर कन्दली ...	४६८	लानद्विरेफध्वनिपूर्यमाण ...	४३९
यस्य प्रतापेन वदर्थ्यं ...	६१	लङ्कापते सङ्कुचित ...	२२
यस्या वृते भूमिभृता ...	१८१	लङ्कासमीपाम्बुधिनिर्गतेषु ...	१८२
यस्याञ्जनश्यामल ...	५४	लब्ध्वा यदन्त पुरसुन्दरी ...	८३
यस्यासिरत्पुच्छलता ...	७८	लावण्यलक्ष्मीकुलधाम्नि ...	१६६
यस्येव सयुग ...	५७	लावण्यलक्ष्म्याभिरलब्ध ...	१६४
याति पुण्यफलपात्र ...	३०७	लीलानुवा कोटिलकूजिताना ...	४३२
यातोयमुपनाराय ...	२४२	लीलास्नानविधिप्रम ...	४५५
यात्रामु दिक्पालपुरी ...	६३	लोकेषु सप्तस्वपि विद्युतो ...	२४
यात्रामु यस्य ध्वजिनी ...	६२		

		पृष्ठ			पृष्ठ
“व”			विलासिनामादिगुरु	...	४४३
वक्ष स्थली रक्षतु सा	...	३	विवेश सुभूरथ	...	१४२
वचासि वाचस्पति	...	६	विश्वम्भराकण्टकराष्ट्र	...	५३
वरकरिषु गभीरदुन्दुभीना	...	४०७	विशीर्णकर्णा कलहेन यस्य	...	७६
वर्णयामि विमलत्वमम्भस	...	३०२	विहितसमरदेवता	...	४०४
वशमवनिपतिद्वय	...	४००	वीक्ष्य पुष्पमधु पासु	...	३२७
वहन्ति हिंसा पशव	...	१११	वेत्सि मे पतिमवञ्चक	...	३१९
वाचालताया पुरत	...	१७४	व्यजनचटुलवालधि	...	३७४
वारण प्रतिगज	...	२८८	व्यरज्यत समस्तोऽपि	...	२७२
विघटनमटवीधनुर्धराणा	...	३५९	व्याजावतीर्णेन जनार्दनेन	...	१९८
विघटितकवच	...	३९५	व्यागृत्तरविरत शिलीमुखै	...	२९९
विघटितपरिपन्थि	...	३५८	व्युत्पत्तिरावजितकोविदा	...	१३
विचारचानुर्यमपा	...	१७४	व्रतमिदमिह शस्त्रदेवताना	...	३६३
विजित्य सर्वा. ककुभ	...	१०६	“शु”		
वितरितुमिदमग्रजस्य	...	४०५	शतक्रतोर्मध्यमचक्रवर्ती	...	७३
विदधति कुधियोऽत्र	...	३६५	शनैर्विधाय व्रतपारणा	...	१२६
विद्रुमेषु समुद्रस्य	...	२१६	शिलाभि करटिक्षुण्ण	...	२१२
विधाय रूप मशक	...	७४	शीतर्तुभीत्या विविशु	...	४१३
विधाय शान्त्यै कलुष	...	११७	शुभाशुभानि वस्तूनि	...	२२७
विधाय सैन्य युधि	...	५६	सून्या श्रीखण्डवातै	...	४६१
विधास्यति कथ	...	२५७	शृङ्गारिणीमार्जितदन्त	...	४४९
विधिलिखितमिद	...	३६८	शोर्वोष्मणा स्विन्नकरस्य	...	५३
विधेहि दृढमात्मान	...	२३२	श्रवणमधुरविस्फुरद्ध्वनीना	...	३७२
विपक्षवीराद्भुतकीर्ति	...	४५	श्रीचालुक्यनरेन्द्रसूनुरनुज	...	४०९
विपोगिनीना विष्णु	...	४१९	श्रीतैलोपो नाम नृप	...	५२
विपोगिनीनामवशाल्लु	...	४४१	श्रीधाम्नि दुग्धोदधि	...	२
विरहविधुरकामिनी	...	४७०	श्रुत्वेति वाक्य पितुरादरेण	...	१८६
विरूक्षणीय सखि दाक्षि	...	४१६	श्रुत्वेव वृत्तावसर तुषार	...	४३३
विलासदोलाफलके	...	४२३	श्लाघ्य शेषपणाचक्र	...	२५४
विलासदोलायितदन्त	...	९१			

	पृष्ठ		पृष्ठ
		स विक्रमेणाद्भुत	१५१
		स व्यसर्जयदथ	२८४
पदपदध्वनिभिराकुलीकृत ...	२८९	स शङ्कातङ्कमासाद्य	२२६
		सशब्दवाञ्छीमणि	१३५
		स सर्वमावर्ज्य रिपुप्रमार्थी	४११
"प"		स सोमवघ्नेत्रचकोर	१२७
सन्नद्ध भ्राधवीना मधु	४५९	स सौकुमार्यैकघनो	११९
सबलमपि विदन्ति हन्त	३६४	सस्नेहमङ्के विनिवेश्य	१७९
सखीव निखिलैस्तस्य	२१०	सह पिभवभरेण तत्र	३४३
सङ्गादजस्र वनदेवताना	४३०	सहस्रदा सन्तु विशारदाना	११
स जातु जातुपी मेने	२६९	स हेमवृष्टि महती	१२९
स तत्क्षणात्परिम्लान	२२९	सहोदरा कुकुमकेसराणा	१७
स तु शपथशतं प्रपद्य सर्वं	३८४	साक्रन्दमिति चान्यच्च	२५९
स दिग्बलयमालोडय	२६३	सान्द्रचन्दननिस्पन्द	२०९
स धीरमुर्वीन्दुरधीरलोचना	११४	सान्द्रा मुद यच्छतु	५
सन्धिवन्धमवलोक्य	३२२	साग्राज्यलक्ष्मीदयित	१८४
सन्ध्यासमाधो भगवास्थितो	३१	साहित्यपाथोनिधि	९
सपदि न शुभमस्ति	३८६	सिन्धुतीरनिलया	३३२
सपीडयन्नायसपञ्जर	१६१	सुगन्धिनि श्वाम	४३४
समजनि बलमेखला	३५०	सुतद्वय ते निज	१२४
समर्प्यमाणाद्भुतकोसुमा	४४८	सुधाकर चार्धकत	२८
समाहरोहोपरि पादपाना	४३६	सुभटशतनिशात	३६१
स मालवेन्दु शरण	१९६	सुरप्रसूनान्यपतन्	१४६
समुच्छलन्मौक्तिक	९७	सुवर्णनिर्माणमभेद्य	४०
समुद्रवेला रतिरत्न	१०३	सौन्दर्यमिन्दीवर	४२४
स यौवराज्यश्रियमाश्रितस्य	१९०	स्थितस्य गर्भे प्रभयेव	१२८
सरोजिनीव हृत्सेन	२६०	स्नानसक्तपरिवार	२९२
सर्वत श्रवणभैरव	३२४	स्फूर्जद्यशोहसविलास	५५
सर्वस्वदानमालोच्य	२२८	स्मरप्रदास्तिप्रति	९९
सर्वासु विद्यासु किमप्य	१६९	स्मरस्य यत्राद्भुत	१०२
सलीलमङ्गीकृत	४३८		

	पृष्ठ		पृष्ठ
स्व सुन्दरीवन्दि ...	४१	क्षपाकर कातररश्मि ...	९०
स्वभावादाद्र्भवेन ...	२४७	क्षपामुखेषु प्रतिविम्बित ...	१३७
स्वय समाधास्यति ...	१८८	क्षिप्ता मुकुटमाणिक्य ...	२३६
स्वाभाविकादुष्ण ...	७५	क्षुण्णास्तत्करिभिस्तोय ...	२१३
		क्षोणिरेणुमिपत ...	३२६
		क्षमाभृत्कुलानामुपरि ...	४४
“हृ”			
हराहवे पञ्चशर विमुच्य ...	४५१		
हस्तद्वयीगाढगृहीत ...	४३०	“त्र”	
हृदि विहितपदेन शुद्ध ...	३५२	त्रिलोकलक्ष्म्येव सलील ...	१४१
हेमाचलस्येव कृत ...	४३	त्रिलोकवीर कियतो विजिग्ये	१९७
“क्ष”		“ज्ञ”	
क्षणमुदचलदुच्चलत् ...	३९७	ज्ञातास्वाद स्वय लक्ष्म्या ...	२६९
क्षणाद्विगलितानर्घ्यं ...	२२३	ज्ञात्वा विघातुश्चुलुकात्प्रसूर्ति	२९

परिशिष्टम्

ग.

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्ये सप्तसर्गान्तर्गतानां प्रधाननाम्नां सूची ।

(अत्र प्रथमसख्या सर्गसूचिका द्वितीया श्लोकानाम्)

अयोध्या	१/६३	धारा	१/११ १४
आलुपेन्द्र	५/२६	पाण्ड्य	४/४५
आहवमल्लदेव	१/८७, १-१८	मलय	४/२-३०
वर्पूरद्वीप	७/७५	मलयगिरि	३/६३, ७/७०
कल्याणपुरम्	२/१-२५	मानव्य	१/५८
काञ्ची	४/२८, ६/१०	राजिम	६/२६
कामरूपदेश	३/७४	वनवासमण्डलम्	५/२३
कुन्तले द्व	३/४१	विक्रमाङ्कदेव	६/२५, ५/२६ ४/६९
कृष्णश्रेणि-श्रेणी	४/३६	८७ ७/१५ ४/११९	३/७६
केरलदेश	४/१८, ५/७	४/२८ ३/७४ ४/१८	५/२७
कोङ्कणदेश	५/२५, ७/७	४/२१ ३/७४ ४/३०	५/१८.
गाङ्गकुण्डम्	४/२१, ६/२१	६/१ ३/६६ ६/२४	३/६१
गोडदेश	३/७४	४/२५ ७/२ ५/३१-४६	४/२७
चन्नकोट	४/३०	२/८५ ५/२५ ५/१०	४/१ ३०
चालुक्यवंश	१/५७-६७	५/२९ ४/२६ ३/६५	४/२२
चोल	४/२५, ५/६१	५/२४ ३/६३ ४/२ १०	३/६७
चोलराजिम	६/३८	६/३९-९० ६/९४ ९८.	५/२३
जयसिंह	३/२५	४/२९ ६/९९ ४/२०	५/७-८
जयसिंहदेव	१/७९ ८६	वेङ्गिदेश	४/२९
डाहलदेश	१/१०२ १०३	वेङ्गिनाथ	६/२६
तुङ्गभद्रा	४/५९ ६३	सत्याश्रय	१/७४-७८
तैलय	१/६८ ७३	सिंहदेव	५/१
दक्षिणापथजाह्वि	४/६२	सिंहलद्वीप	४/२० ४५ ७/७०
दक्षिणाम्बुधि	४/११७	सोमदेव (सोमेश्वर)	२/५७ ५८,
द्रविड	१/११४	६/२७ ४/९७ ११४	३/५५

हारीत

१/५८

परिशिष्टम्

घ.

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्य विक्रमादित्यस्य च वर्णनात्मका
लेखा ग्रन्थाश्च ।

- १ इतिहास प्रवेश—श्री जयचन्द्र विद्यालङ्कार पृ० २५६
- २ राजतरङ्गिणी—श्री महाकवि कल्हण
- ३ सोलकियो का प्राचीन इतिहास—म० म० प० श्री गीरीशकर ओजा
- ४ विक्रमाङ्कदेव चरित चर्चा—श्रीमान प० महावीर प्रसाद द्विवेदी
- ५ चालुक्य षष्ठ विक्रमादित्य का जीवन व समय—श्री रामनाथ दीक्षित,
साहित्य शिरोमणि साधोलाल रिसर्व स्कालर बनारस—श्री ए० व्ही०
वेङ्कटरमण द्वारा तेलिग भाषा में लिखित *The Life and Times
of Chalukya Vikramaditya VI* का अनुवाद ।
- 6 *Kalhana's Chronology of Kashmir by Stein*
- 7 *Indian Antiquary Page 325*
- 8 *Indian Historical quarterly, Calcutta*
- 9 *Kadamb Kula by J M Moraes, Bombay*
- 10 *Journal of the Royal Asiatic Society, Bombay*
- 11 *Journal of the Bombay Branch of Royal Asiatic
Society*
- 12 *Joutnal of the Royal Asiatic Society, London*
- 13 *History of Sanskrit Literature by A B Keith*
- 14 *History of classical Sanskrit Literature by M
Krishnamachariar*
- 15 *History of Paramar Dynesty by D C Ganguly*

16. Historical Inscriptions of Southern India. by *Senell and Aiyangar.*
 17. Early History of Deccan. by *R. G. Bhandarkar.*
 18. Ancient India. (and South Indian History & culture) Chola Impire of India-pages 622-636. by *K. Krishnaswami Aiyangar, Madras.* Page 142
 19. Dynesties of the Kanarese District. by *J. F. Fleet.*
 20. Bombay Gazetteer.
 21. Dynastic History of Northern India. by *H. C. Roy, Calcutta.*
 22. विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यम् Edited by *Dr. George Buhler,* with an elaborate Introduction.
 २३. विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यम् Edited by पं० रामवतार शर्मा, and printed in the ज्ञानमण्डल प्रेस, बनारस ।
 - २४ विक्रमाङ्कदेवचरितम्—(१-२ सर्गा), चौखम्बा संस्कृत सोरीज ।
-

